AHMET EMİN YALMAN

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE

Çeviren: Birgen Keşoğlu

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. basım

İNCELEME/ARAŞTIRMA

AHMET EMİN YALMAN
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE

ÖZGÜN ADI
TURKEY IN THE WORLD WAR

NEW HAVEN: YALE UNIVERSITY PRESS
LONDON: HUMPHREY MILFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS FOR THE CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE: DIVISION OF ECONOMICS AND HISTORY 1930

İNGİLİZCE ASLINDAN ÇEVİREN
BİRGEN KEŞOĞLU

YAYINA HAZIRLAYANLAR
SERKAN YAZICI - ENİS ŞAHİN

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
DERYA ÖNDER

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTMEN
TUBA AKEKMEKÇİ

DİZİNİ HAZIRLAYAN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: KASIM 2018, İSTANBUL
2. BASIM: MAYIS 2019, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-663-2

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOKAK NO:6/31 BAĞCILAR/İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Sertifika No: 22749

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91 Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Ahmet Emin Yalman

Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye

Çeviren:
Birgen Keşoğlu

Yayına Hazırlayanlar:
Serkan Yazıcı - Enis Şahin

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskı İçin Sunuş

Sene 1925. Osmanlı Devleti yıkılmış. Milli Mücadele zaferle neticelenmiş. Yeni Cumhuriyetimizin temelleri atılmakta. Fikir ve yazı hayatı oldukça karışık. Bu şartlar altında kitabın yazarı, kıymetli amcam, Ahmet Emin, idamla itham edildiği İstiklal Mahkemesi'nden beraat ederek İstanbul'a yeni dönmüş. Büyük ümitlerle kurmuş olduğu gazetesi kapanmış. Nasıl geçineceğini düşünürken Amerika'dan Carnegie Endowment for International Peace'den bir teklif alıyor. Birinci Dünya Harbi'nin etkileri hakkında 30 ciltlik bir seri neşredeceklermiş. Türkiye'ye de bir cilt ayırmışlar. Ahmet Emin 1200 dolar ücret ve 300 dolar masraf karşılığında bu kitabı yazmaya oturuyor.

Anılarında şöyle diyor:

"'Cihan Harbinde Türkiye' başlığını taşıyan İngilizce cildin üzerinde bütün bir yıl çalıştım. Harp yıllarının gazete koleksiyonlarını baştan aşağı eledim. İç ve dış her türlü kaynaklara başvurdum. Zaten harbin ta içinde yaşamış, harp muhabirliği etmiş, her türlü iç davaları gazetemde mücadele konusu yapmıştım."

Kim bu Ahmet Emin? Hayat hikâyesi dehşet verici zamanlar içinde geçen, inanılmaz hadiseler ve şahsiyetleri içeren bir serüven. Doğumu Selanik, 14 Mayıs 1888. Balkan harpleri daha ufkumuzu

karartmamış. Kendi ifadesiyle "Yirminci yüzyılın başlarındaki Selanik en koyu manası ile bir Türk şehri idi. Anavatanın çok canlı çok hassas bir parçası idi". Sonra neler olduğunu biliyoruz. Balkan harplerinde Balkanlar'da 700 senelik Türk varlığını dağıtırken Selanik'i de iki hafta içinde terk ederek kaybetmiştik.

Ahmet Emin'in hayat hikâyesi Abdülhamid devrinden başlayarak, Birinci Dünya Harbi, İstiklal Harbi, Cumhuriyet'in kuruluşu, devrimler, 1950'de demokrasi, 1960 ihtilali, ta vefatı 1972'ye kadar devam ediyor. Önemli bir gazeteci olarak Ahmet Emin bütün bu olaylarda yakın bir gözlemci. Olağanüstü bir vatansever olarak tespitleri her zaman fevkalade dikkat çekmiştir.

Selanik Askeri Rüşdiyesi'nde okuyor. Aynı okuldan kendinden bir-iki sene evvel geçen önemli bir kimse daha var: Mustafa Kemal. Babası hafız ve hattat Osman Tevfik Bey –büyükbabam– her ikisinin de tarih ve hüsnühat hocası. Anılarından anlaşıldığına göre Ahmet Emin, Atatürk'le yakınlığını bütün hayatınca devam ettirmiştir.

Askeri Rüşdiye'den sonra Selanik'te ve İstanbul'da Alman mekteplerinde okuyor. Kendini iyi yetiştiriyor. New York'taki önemli Columbia Üniversitesi'nde 1914'te yeni kurulan meşhur Gazetecilik Enstitüsü'nün ilk mezunlarından olarak doktorasını alıyor. Birinci Dünya Harbi'nde harp muhabiri oluyor. Almanca, Fransızca, İngilizce, hatta İtalyancaya hâkim. İstanbul Üniversitesi'nde Ziya Gökalp'in sosyoloji asistanı olarak çalışıyor. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların İstanbul'u işgalinde yakalanıp bütün Osmanlı Devleti yüksek ricali ile Malta'ya sürülüyor.

Ahmet Emin'in bütün bu olaylardan sonra sıcağı sıcağına yazmış olduğu bu ilginç eser, uzun ve zengin tarihimizin en karanlık ve en endişe verici zamanlarına ışık tutan bir çalışma.

Kitapta fevkalade önemli tespitler var. Harpten evvelki İstanbul'un siyaset ve cemiyet hayatını çok derin görüşlerle anlatıyor. Önemli kimselerin davranışları, menfaat gruplarının çalışmaları, halkın büyük dertleri ön planda. Ziya Gökalp'in düşünceleri ışığında Türkçülük, İslamcılık, Turancılık cereyanları inceleniyor.

Rumlar, Kürtler ve bilhassa Ermeni tehciri hakkındaki sayfalar bugün bile çok aydınlatıcı. Büyük bir imparatorluğun değişik etnik ve dinsel unsurlarının öyle kolay kolay birbirinden ayrılamadığı, her türlü provokasyona, dış güçlerin devamlı müdahalesine karşı iyi niyetli kimselerin varlığı ve çalışmaları gözlemleniyor.

Ülkemizin son yüzyılda geçirmiş olduğu olağanüstü mücadele bu kitapta önümüzde bir ihtar gibi durmakta. Genç okurlarımızın, siyaset ve fikir âlemimizin çıkaracağı çok önemli dersler olduğunu düşünüyorum.

Nur Yalman
Mayıs 2019, İstanbul

Yayına Hazırlayanların Notu

Ahmet Emin Yalman yaygın olarak gazeteci geçmişi ile tanınsa da kimi Almanca ve İngilizce gibi dünya dillerinde olmak üzere birçok esere imza atmıştır. Yalman kitaplarında çağdaşları ile kıyaslandığında çok ileri araştırma yöntemleri kullanmış ve dar çerçevelerde ele alınan konulara ışık tutmuştur. Bu çalışmalardan Batı dillerinde olanlar uzun süre yalnızca sınırlı ve çoğunlukla akademik bir çevre tarafından tanınıp bilinmiş ve kullanılmıştır.

Bu eserler arasında aynı zamanda Yalman'ın doktora tezi olan "The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press"in tercümesi *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın*, 2017 yılında Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından yayımlandı ve Türk basın tarihi alanında kaleme alınmış en erken çalışmalardan biri olarak literatürdeki yerini aldı. Şu anda tercümesini okumakta olduğunuz *Turkey in The World War* ise ilk olarak 1930 yılında Amerika'da yayımlandı. Birinci Dünya Savaşı'nın ülkeler üzerinde yarattığı yıkımı inceleyen bir tarih ve ekonomi araştırmaları dizisinin parçası olan bu eser Türk iktisat tarihi çalışmaları arasında da müstesna bir yere sahiptir. Yalman'ın deneyim ve gözlemlerini araştırmalarıyla harmanladığı çalışma, devrin siyasi tarihiyle iç içe geçen savaş yıllarında toplumsal koşullar, temel ihtiyaç malları ve

temini, Türk lirası ve değeri, fiyatlar ve enflasyon, bankacılık ve finans alanındaki gelişmeler gibi az sayıda kaynakta bulunabilecek bilgileri geniş bir perspektifle sunmaktadır. Bunların yanı sıra 1930 yılında bir gazeteci ve entelektüelin yakın tarihe bakış açısı ve psikolojisini yansıtması itibariyle de önem taşır.

Eserin değerine dair yazılacak çok şey olsa da okuyucunun dikkate alması gereken birkaç hususu belirtmek gerekiyor. İlk olarak bu çalışmanın bir Türk aydının İngilizce yazdığı ve bu dilden Türkçeye kazandırılmış bir eser olduğu unutulmamalıdır. 1930'lu yıllarda yazılmış eserlerin diline aşina olanlar bu nedenle kendilerini daha çok güncel bir araştırma okuyor gibi hissedebilirler. Diğer taraftan okuyucu devrin araştırma olanaklarını ve bu konudaki sınırlılıkları göz önünde bulundurmalıdır. Zira eser içindeki birçok bilgi ve tarih hatası editörler ve yayına hazırlayanlar tarafından düzeltilmiş ve izah edilmeye çalışılmış olsa da eserin bütünlüğü ve yazarın telif hakları çerçevesinde olduğu gibi sunulmuştur. Yayına hazırlama sürecinde en büyük güçlük Osmanlı Türkçesinde oluşturulmuş kurum ve kanun adları gibi unsurların Yalman tarafından İngilizceye çevrilmiş olması ve bu İngilizce adlı Türk kurumlarının orijinal isimlerini yeniden bulmak oldu. Bu süreçte Prof. Dr. Zafer Toprak büyük bir incelikle yanıtını bulamadığımız birçok soruyu cevaplayarak engin birikimini bizimle paylaştı. Kendisine teşekkürü borç biliriz.

Diğer taraftan bu çalışmaya katkı sunmamıza vesile olan başta Yalman ailesi ve Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları editörlerinden Pınar Güven olmak üzere emeği geçenlere teşekkür ederiz. Tüm bu emek sahiplerinin gayretleriyle önemli bir eser dilimize kazandırıldı, hatta belki de yazarının değerli bir Türk aydını olması itibariyle şöyle demek daha doğru: *Turkey in The World War* evine döndü.

Prof. Dr. Enis Şahin-Doç. Dr. Serkan Yazıcı

Önsöz

Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye üzerindeki etkileri son derece derin ve geniş kapsamlı olmuştur. Bu durumun esas nedeni, Osmanlı Devleti'nin ilkel bir donanıma sahipken güçlü ve iyi donanımlı düşmanlarla çeşitli uzak cephelerde eşit olmayan şartlarda gerçekleştirdiği büyük mücadeledir. Ayrıca, ülkede uygulanan tek parti politikası da Türkiye'yi bağımlı bir konuma indirgemiş ve özellikle içinde bulunduğu bu güç durumda kısıtlı kaynaklarını kendi yararına kullanmak yerine, Almanya ve diğer İttifak Devletleri'ne insan ve başka kaynaklar sağlayan bir ülke durumuna düşürmüştür. Bu durumun toplumsal ve ekonomik sonuçlarıyla –ki bir çöküşle sonuçlanmıştı– karşılaşılan güçlüklerin sürekli deneme ve yanılma yöntemiyle aşılması çabaları Birinci Dünya Savaşı tarihi açısından ilginç bir bölümü oluşturur. Ne yazık ki böyle bir çalışma için gerekli kaynaklar mevcut değil. Öncelikle, değişiklikler ancak bir dereceye kadar niceleyici bir yöntemle ölçülebilmekte. Türkiye'de istatistiki bilgi oluşturma çalışmaları devletin en fazla ihmal ettiği alanlardan biri olmuştur. 1927'den önce modern bir nüfus sayımı yapılmamıştır.[1] Nüfusun kaç kişi olduğu dahi tam olarak bilinme-

1 Osmanlı Devleti'nde nüfusun tespiti konusunda 19. yüzyılda kurumsallaşma yönünde adımlar atılmış, nüfus nazırları ve memurları istihdam edilmişti. Taşradan merkeze bir tür raporlama yöntemiyle bilgi akışı sağlanarak nüfus bilgileri güncel tutulmaya

mektedir. Resmi tahminler nüfus kayıtlarına dayanmaktadır. Diğer teknik eksikliklere ilaveten bu kayıtlar, kayıt altına alınmayanların oranı hakkında da herhangi bir tahmin yapılmasına imkân vermemektedir ki bu oran özellikle Osmanlı Devleti'nin ücra köşelerinde büyük rol oynar. Diğer istatistiki bilgiler ise ya doğruluk dereceleri farklı bulgulardan oluşmakta veya farklı dönem ya da bölgeler için geçerli olmaktadır.

Bazı yayınlar Osmanlı Devleti'nin savaşlardaki rolünü ele alır. Osmanlı Erkân-ı Harbi'nin raporları, bol ve doğru bilgiler ihtiva eder. Ayrıca, önde gelen Alman generallerin, savaşın içinde yer alan ve genel olarak askeri konularda yazan kimselerin de yayınladığı teknik çalışmalar ve hatıralar vardır.

Savaşın politik tarihi hakkındaki bilgiler ise daha az güvenilir niteliktedir. Arşiv belgeleri ise savaştan mağlup çıkan diğer ülkelerde olduğu gibi yayımlanmamıştır. Eski savaş liderlerinin yazdıkları ise tarafsız olmaktan uzak kendini savunma amaçlı yapılan yayınlardır. Savaşın başından itibaren sadrazamlık ve nazırlık yapmış siyasilerin Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ve sorumlulukları konusunda Meclis-i Mebusan'ın "Beşinci Şube"si tarafından sorgulanması ve yaptıkları açıklamalar da benzer nitelik taşır.[2] Türkiye'de savaşın siyasi tarihi üzerine yapılan kişisel yayınlar da tarafsız değildir.

çalışılmış ve bazı dönemlerde de nüfus sayımları yapılmıştır. Yapılan sayımların etkisi ve yöntemi tartışılabilir. Kemal Karpat, Osmanlı nüfusuyla ilgili çalışmalarında bu problemleri ortaya koymuş ve tartışmıştır. 1831'den 1914'e değin nüfus sayımları mutlak doğruluk ifade etmese de bu sahayı büyük ölçüde aydınlatmaktadır. Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin University Press, 1985, s. 3-18. (yhn)

2 Divaniye Mebusu Fuat Bey, 28 Ekim 1918 tarihli 10 maddelik önerge ile Sait Halim Paşa ve Talât Paşa kabinelerinin Divan-ı Âliye sevklerini talep ederek devletin savaşa girişi, Almanya ile ittifak kurulması ve İtilaf Devletleri ile neden ittifak kurulmadığı gibi konularda sorulara cevap vermeleri istenmiştir. Önergenin muhatabı Enver, Talât, Cemal paşalar ve Dr. Nazım Bey yurtdışına çıktığından başta Said Halim Paşa ve bir grup siyasi bu sorgulamalara katılmıştır. 9 Kasım 1918'de başlayan sorgu 19 Aralık 1918'e kadar sürmüş, 21 Aralık'ta meclisin feshi ile yarım kalmıştır. Sorgu kura sonucu belirlenen Meclis-i Mebusan'ın Beşinci Şubesi tarafından yapılmıştır. Bu uygulama Zabıt Ceridesi'ne "Sait Halim ve Mehmet Talât Paşalar Kabinelerinin Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Divaniye Mebusu Fuat Bey Tarafından Verilen Takrir Üzerine Bera-yı Tahkikat Kur'a İsabet Eden Beşinci Şube Tarafından İcra Olunan Tahkikat ve Zaptedilen İfadatı Muhtevidir" başlığıyla kaydedilmişti. Ersin Müezzinoğlu, "Savaş Kabinelerinin Sorgulanmalarına Göre Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na Girişi", *History Studies*, c. 7, sayı 1, Prof. Dr. İbrahim GÜLER Özel Sayısı, Mart 2015, s. 121-138. (yhn)

Gerek askeri gerek politik eserler savaşın ekonomik ve toplumsal etkilerinden gelişigüzel bir biçimde bahseder ancak bunlarla ilgili doğrudan ve özel araştırmalar 1927 itibariyle henüz yapılmamıştır. Savaş boyunca askeri gizlilik bunu yasaklıyordu. Savaş sonrasının kaotik ortamında mevcut kötü düzene karşı şiddetli çalkantılar oldu ise de bilimsel bir yaklaşımla gerçekleştirilecek bir uygulama için zaman henüz olgunlaşmamıştı. Savaş sırasında Alman ekonomistler tarafından yazılan uzun bir dizi kitap ve kitapçıklar şüphesiz değerli malzemeler içermektedir. Ancak bu yazarlar daha ziyade barış imzalandıktan sonra Türkiye'de ortaya çıkabilecek ekonomik sorunlar hakkında Alman halkını aydınlatmayı amaçladıklarından savaşın etkileri üzerinde durmadılar.

Ayrıca, savaşın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki toplumsal ve ekonomik etkilerinin derinlemesine bir incelemesini yapmak son derece zordu. Ülkenin farklı bölgeleri birbirinden o derece farklılık gösteriyordu ki genel bir ortalamayı esas almak imkânsızdı. Etkilerin yansımaları farklı yerlerde farklı olabiliyordu.

Bu açıdan, savaşın yarattığı çeşitli toplumsal ve ekonomik sorunların genel bir incelemesinin eksiksiz olmasını beklemek mümkün değildi. Bu kitap sadece bu sorunların izlediği temel çizgiler ile bunlarla baş edebilmek ümidiyle sürekli gerçekleştirilen değişik denemeleri göstermeyi amaçlamaktadır.

Ayrıca, belgeler ve istatistiki bilgiler kısıtlı olsa bile en azından şu söylenebilir: Yazar savaş durumunu içeriden gözlemleme imkânına sahipti. Savaşın ilk döneminde İstanbul Üniversitesi'nde önce Sosyoloji Bölümü'nde doçent daha sonra istatistik profesörü olarak görev yaptı. Bu mevkii nedeniyle de hem savaş öncesinde hem savaş sonrasında o zaman sosyoloji profesörü olan ve Türk milliyetçiliğinin kültürel lideri olarak kabul edilen, iktidarın arkasındaki politik diktatörlük İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili bir üyesi olan Ziya Gökalp Bey'le sürekli temas halindeydi.

Savaş muhabiri olarak yazar, savaşın sürdürülme mekanizmasını ilk elden izleme ve editör olarak da savaşın ortaya çıkardığı toplumsal ve ekonomik koşulları yakından gözleme imkânına sahipti. Ayrıca kendisi mütareke sırasında İngiliz işgal kuvvetlerince Malta'ya sürüldü ve orada savaş sırasında ülkenin yüzlerce ileri geleni,

valileri, nazırları, âyanları, mebusları ve müşirleriyle birlikte 20 ay kadar kaldı. Savaşın temel unsurlarıyla bu uzun birliktelik de yazarın perde arkasında neler olup bittiğini anlamasına yardımcı oldu.

İstanbul, 1 Mayıs 1929
Ahmet Emin Yalman

I

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN ÖNCE TÜRKİYE

1

Savaşla Dolu Uzun Bir Geçmiş

Fetihlerin Arka Planı

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için istikrarlı bir barış ortamının kesintiye uğraması anlamına gelmiyordu. Önce saldıran daha sonra saldırılan taraf olarak yer aldığı uzun bir dizi savaşın sonucuydu. Bizans İmparatorluğu ve Selçuklulardan geriye kalanlar Türkler için etkili bir savaş mekanizması ile süratle ve başarılı bir şekilde doldurabileceği boş bir çerçeve bırakmıştı; sonrasında ise bu defa Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalanlar milliyetçi iştahları kabartan ve Avrupa'nın barış ve istikrarını sürekli tehdit eden bir yeni durum yarattı.

Osmanlı Devleti'nin geçmişinde sürekli bir yükseliş ve düşüş sürecinin varolduğunu görebiliriz. Birinci Dünya Savaşı, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nda Temmuz 1914'te iktidarda olanlara, uzun zamandır istenmeden oynanan onur kırıcı, Büyük Devletler'in arzusuna göre şu veya bu şekilde paylaşılacak bir ganimet rolünü sona erdirmek için olağanüstü bir fırsat olarak görülmekle kalmadı, aynı zamanda Osmanlı'ya bir kez daha saldıran taraf

olma fırsatı vereceği düşünüldü. Sahip olduğu kaynaklar ve donanımla son derece orantısız olan bu rolü yeniden üstlenme teşebbüsü, kadim imparatorluğun tümüyle çökmesi sonucunu doğurdu. Türkiye Cumhuriyeti, Avrupa'nın Hasta Adamı'nın ölümünden iki yıl sonra ortaya çıkmış yeni bir hayat olarak görülmelidir.

O dönemde son savaşın şekillendirdiği toplumsal ve ekonomik koşullar, geçmişte başlamış bir savaşın karmaşık izlerini taşıyan bir değişim ve akış içindeydi. Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerini daha iyi anlamamız için Osmanlı tarihinin önceki dönemlerine ait kayıtları, karakter ve eğilimlerini inceleyerek başlamamız gerekir.

Bu kitabın ilk bölümü bu dönemleri ele alacaktır. Bu bölümün büyük kısmı Birinci Dünya Savaşı'nın gerçek toplumsal ve ekonomik etkilerine ayrılacak. Üçüncü bir bölüm ise mütarekeden itibaren bu etki ve koşulları inceleyecek; zira Yakındoğu'da düşmanlıklar fiili olarak 1923 yılına kadar sürdü. 1918 tarihli Mondros Mütarekesi yalnızca birkaç aylık bir kesintiye neden oldu.

Birçok Amerikalı ve Avrupalı tarihçi, Osmanlı tarihindeki etkili tek faktör olarak "din"i görme eğiliminde olmuştur. Batılı tarihçilerde her zaman mevcut olan dini farklılık bilinci, tarihin en ilginç ve en önemli oluşumu üzerinde tarafsız bir çalışma yapılmasını engellemiştir. Oysa aslında din Türk tarihinde her zaman ikincil rol oynamış ve kendini ana faktörlere adapte etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Türklerinin tarihinde uzun başarı ve gelişme dönemi, doğrudan kamusal hayatta dogmatik tavrın olmaması ve otoritenin tümüyle akla tabi olması sayesindedir.

Milliyetçilikle ilgili bu ilginç deneyim ne zaman başladı ve nasıl mümkün kılındı? Bunu anlamak için Birinci Dünya Savaşı'nın son darbeyi vurduğu imparatorluğun başlangıç dönemine bakmak gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucuları 13. yüzyılın ortalarında Orta Asya'dan batıya doğru göç ettiler. Yurtlarını Moğol istilası nedeniyle ve uzun bir kuraklık dönemi sonucunda terk etmek zorunda kaldılar. Hem Bizans İmparatorluğu hem Selçuklular tarafından kötü bir şekilde yönetilen, hoşnutsuz ve az bir nüfusa sahip Anadolu onları cezbetti. 50 bin kişilik göçebe Türk topluluğundan

çeşitli nedenlerle ayrıldıktan sonra, 2000 kişilik, 400 çadırlık küçük bir grup oluşturdular.

Bunlar, hem iyi asker hem de iyi çobandılar. Basit bir hayat sürüyorlardı. Gerçekte dini açıdan Şamanist olsalar da görünüşte sadece Müslümandılar. Batı ve kuzey kıyılarına kadar bütün ülke onlar gelmeden iki yüzyıl önce Selçuklular tarafından Türkleştirilmişti. Anadolu'daki köylüler Bizans toprak sahipleri ve din adamları tarafından kötü yönetilmekten bıkmışlardı ve bu bir avuç göçebe istilacının dilini ve dinini memnuniyetle kabul ettiler. İstilacılar Ertuğrul Bey'in öncülüğünde Bizans ve Selçuklu toprakları arasında bulunan hudut bölgesi Söğüt'e yerleştiler. Giderek güçlenen, topraklarını genişleten ve bağımsızlığını pekiştiren bu insanlar kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun öncüsü olarak kabul ettirdiler.

Bu sınır bölgesi, memnuniyetsizlik ve başkaldırı ruhu ile güçlü ve yeni fikirlere gebeydi.

Komşu iki imparatorlukta da aynı karmaşa hâkimdi. Bir yandan büyük toprak sahipleri ezilmiş ve isyankâr kitleler üzerindeki hâkimiyetini sürdürebilmek için kiliseye tabi olurken, diğer yandan din bağnazlığı, haçlı seferlerinin sonucunda Selçuklu Devleti'nin hâkim özelliği haline gelmişti. Selçukluların ekonomik durumu da Hıristiyan komşularından daha iyi değildi. İkisi arasındaki bu hudut bölgesinde iki güç onlara karşı çıktı: Keseleri ya da vicdanları mustarip olanlar ile kendilerini yetenekli ve ilerlemeye layık görmekle beraber, iki imparatorlukta da hâkim olan çürümüş idarede buna asla ulaşamayacaklarının bilincinde olanlar. Bu her iki güç adil ve liberal bir idari yöntem için ilk "sultanların" etrafında birleştiler.

Bu sultanlar âlicenap, halkını düşünen, ülkelerinden hiçbir şey kabul etmeden hayvancılıktan edindikleriyle yaşayan kimselerdi. Feragat ruhları o denli güçlüydü ki, tahtın vârisi ve ikinci sultanı olacak Alâeddin Paşa, fiili hükümran olmak yerine işçi ve örgütleyici olarak daha faydalı olacağını ileri sürerek bu mevkiyi reddedecek kadar ileri gitmişti.[1] Hacı Bektaş Veli zamanın en güçlü

---

1 Burada sözü edilen kişi ilk Osmanlı veziri olarak kabul edilen Alâeddin Paşa'dır. Alâeddin Paşa bu görevi Orhan Gazi devrinde yürütmüştü. (yhn)

şahsiyetlerinden biriydi. Bektaşiliği kurmuştu. Bu tarikat esas itibariyle tarihin en liberal düşüncesi olup Ortodoks İslamın medeni bir reddi anlamına geliyordu. Dinin bu geniş ve liberal yorumları, Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde bu sorunlara devletin açık ve net bir yaklaşım sergilediğini gösteriyordu. Her türlü dini anlayış ve dinsizlik de hoş görülüyordu.

Fetih Mekanizması

Yeni imparatorluk için hazırlanan yönetim mekanizmasına ancak önceden varolan tartışılmaz otoritenin ya da kazanılmış hakların tamamen bir yana bırakılması halinde sonuca ulaşabilirdi. Bu, gerçekte hiçbir zaman hayata geçmeyecek, ütopik bir ruhun ürünü olarak görülebilirdi.

Başlıca amacı fetih ve zaferdi zira daha önce de söylendiği gibi, her iki tarafta da uzanan geniş topraklar boş bir çerçeve oluşturmaktaydı. Bunlar düzen altına alınmayı bekleyen topraklardı. O dönemde, 14. yüzyılın başında, bu topraklar her fatihin ilgisini çekerdi. Ve bu toprakları fethetme ve yönetme gücü ortaya çıktı.

Gereken ise sürekli asker alımı ve techizatı belli bir sisteme oturtulmuş tam teşekküllü ve teçhizatlı bir orduydu. Bu anlayışla, son derece iyi örgütlenmiş bir ordu hazırlandı. Ordunun belkemiğini ise Türk olmayan gençlerin arasından her yıl özenle seçilecek, devşirme denilen, zorunlu olarak askere alınan özel kurumlarda sıkı bir eğitimden geçirilecek gençler teşkil edecekti.[2]

Hısım akrabasından ayrılmış, ülkesiyle bütün bağları kopmuş, buna karşılık yüksek ücret ve ayrıcalıklar elde etmiş, orduda yükselme imkânına sahip, ayrıca savaşın alışılmış katı ortamında ruhlarının sefil, şiddete eğilimli yanlarını ve hayvani doğalarını da tatmin etme fırsatı bulan bu insanlar arasında oluşan askeri kardeşlik, giderek devlet idaresinde, dünyada görülmüş en kurnaz biçimde tasarlanarak teşvik edilmiş amansız bir fanatizmle imparatorluk ihtirasının en güçlü ve en ateşli aracı haline geldi.

2 Sir Edward Creasy, *Osmanlı Türklerinin Tarihi*, s. 15. (A.E.Y.)

Bu gençler arasından zeki olanlar Enderun Mektebi'ne gönderilerek burada geleceğin komutan ve devlet adamları olacak şekilde itinayla eğitildiler.

Bu işleyişin doğal sonucu olarak, sultan ülkedeki tek güçtü; ikinci, üçüncü derecelerde dahi rakibi yoktu. Son derece kesin kurallara göre örgütlenmiş karmaşık bir mekanizmanın bir parçası olarak özel eğitime tabi tutulmuş Türkleştirilmiş kölelerin başında ülkesini yönetiyordu.

Kamusal hayatta, bu şartlar altında kayırma pek mümkün olmuyordu. İmparatorluk ailesi dışında kalıtsal aristokrasi benzeri şeyler hoş görülmüyordu. Dünyanın hangi köşesinden gelirlerse gelsinler, liyakat ve yetenek sahibi siyasi ya da dini mülteciler kamu yaşantısına dahil olmada tercih edilme şansına sahiptiler. Mucitler için büyük fırsatlar vardı; pratik yararı olan her fikir ödüllendiriliyordu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun teknik araç-gereç açısından neden çağın her zaman ilerisinde olduğunu ve baruttan neden tüm dünyadan önce yararlanmaya başladığını açıklayabilir.

Türkler ise ayrıcalıklardan yoksun bir sınıfı oluşturuyordu. Ordunun ya da yönetici kadroların kapıları onlara kapalıydı. 1453-1623 yılları arasında sadrazamlık yapan 49 kişiden sadece beşi Türk'tü, onlar da sistemin asıl şeklinin bozulduğu 16. yüzyılın sonlarına doğru bu makama geldiler. On biri Güney Slavı, on biri Arnavut, biri Ermeni, biri Gürcü, biri İtalyan, biri Çerkes ve kalan 18'i de diğer çeşitli milletlere mensuptu. Sultanın etrafında gelişen bu evrende her türlü lisan konuşulmaktaydı. Yeni din değiştirenlerin oğulları dahi –ki doğumlarından itibaren Türk sayılıyorlardı– kamusal haklardan mahrum ediliyorlardı. Bu yaklaşımın genel hedefi hükümete yakın olma hayallerini yok ederek bu kitlelerinin enerjilerini ticaret, tarım, imalat ya da öğrenmiş oldukları herhangi bir mesleğe harcamalarını sağlamaktı. Böyle bir düzenleme hem yeni imparatorluğun içindeki gelişimine büyük katkıda bulunuyor hem herhangi bir etkili politik grubun gelişmesine engel olarak sultanın hâkimiyetini mutlak kılıyordu.

Türk olmayan uyrukların toplumsal hayatı da müdahalesiz devam ediyordu.

Nicolae Jorga'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu çağdaş dünyayla mutlu bir tezat oluşturuyordu. Slavlar Yunanlar döneminde olduğu gibi ezilmiyordu. O dönemin Germen anarşisinden de iz yoktu. Denetçiler yılda dört kere Türk olmayan tebaaya iyi muamele edilip edilmediğini denetlemek için ülkeyi dolaşırlardı. Onlar için günlük hayatlarını etkileyen tek değişiklik, artık büyük toprak sahiplerinin farklı bir uyruktan olmasıydı. Türkler satın aldıkları her şeyi nakit parayla öderlerdi. Bir köylünün tavuğunu çalan idam edilebilirdi. Kuşkusuz, her bakımdan kabul edilmelidir ki, böyle bir kanun hâkimiyeti olmasaydı nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan bu toprakları muhafaza etmek mümkün olamazdı.[3]

Osmanlı İdaresi

Osmanlı İmparatorluğu genel anlamıyla, 1299-1566 yılları arasındaki genişleme ve yükseliş döneminde modern idarenin birçok özelliğine sahipti. Askeri, siyasi, ekonomik, sosyal ve diğer muhtelif politikalarını her zaman içinde bulunulan koşulları dikkate alarak ve asıl amacını göz ardı etmeden hayata geçirmişti. Nüfus, barınma, istihdam, çiftlik hayvanları, gelirler ve askeri konularda dikkatli bir biçimde istatistikler tutulurdu.

İmparatorluk dışındaki askeri ve siyasi konulara önem verilir, bu konulara ilgi gösterilirdi. Tarih ve coğrafyayla ilgili çalışmalar teşvik edilirdi.

Gündelik hayat ve halk sağlığı konusunda da genel olarak Avrupa'daki şartlardan daha iyi bir düzeydeydiler. Yabancı elçiler o zamanki devlet idaresinden sıkça, bugün Türklerin Avrupa ve Amerika'ya seyahat ederek oradaki kamu kurumlarının çalışmasını gözlemlediklerinde hissettikleri gibi aynı biçimde gıptayla ve hayranlıkla bahsederlerdi. Halk sağlığı,[4] temizlik, yiyecek temininin düzenli olması ve hayat pahalılığıyla sürekli mücadele konularında şehirdeki yaşantı olabildiğince denetim altında sayılırdı.

---

3 *Osmanlı İmparatorluğunun Tarihi*, c. 2, s. 196. (A.E.Y.)

4 Örneğin halkın sağlığını koruma gerekçesiyle tabakhanelerin şehir surlarının dışında yapılması mecburiyeti vardı. (A.E.Y.)

Devletin olağan görevlerinden biri de yabancılar için bedava kervansaraylar, hanlar, bedava aşevleri ile hastaneler ve kütüphaneler yapmaktı. Bedava eğitim almak için fırsat çoktu.

Hükümet imalata, ticarete ve tarıma destek veriyor ve bu alanları teşvik ediyordu. Bunlar kanun dışı müdahalelere karşı korunuyordu. Beceri sahibi göçmenlere hangi ülkeden geldiklerine bakılmaksızın her bakımdan yardımcı olunuyordu.

Herhangi bir imalat merkezi ele geçirildiğinde oradaki zanaatkârlardan bazıları imparatorluğun ana topraklarına gönderiliyordu. I. Selim o zamanın önemli bir imalat merkezi olan Tebriz'i aldığında (1512) böyle yaklaşık 1000 ustayı bir çeşit hediye olarak İstanbul'a getirmişti. Halkın sorunları da genellikle gözden kaçırılmıyordu. 1466'daki veba salgınından sonra Dalmaçya'da yaşayan birçok kimse kayıplarına ve çektiklerine karşılık İstanbul'a gönderildi. 1475'te Feodosya (Kefe) alındığında da 500 Latin aile aynı amaçla yine İstanbul'a gönderildi.

İç ve dış ticarete de çok önem veriliyordu. Osmanlı bahriyesinin ilk gemileri 1462 yılında yapıldığında amaç Türk ticaretinin acilen korunması idi. Rodos ve Malta şövalyelerine karşı girişilen uzun süreli savaşların altında yatan neden de ticaretin korunmasıydı. Venedik ve bizzat papalık aracılığıyla şövalyelere ısrarlı bir şekilde uygulatılan diplomatik ve ekonomik baskılar, Türklerin denizaşırı ticaretine müdahalelerine son verme amacı taşıyordu. 1850 yılında, Venedik'in ricası üzerine papanın saldırılara son vermeleri için verdiği emre şövalyeler şöyle cevap verdi:[5]

> Papa ve Hıristiyanlığın bildiği üzere Malta Şövalyeleri kâfirlere karşı sonsuza kadar sürecek bir savaş vermektedir. Rodos'un kaybından sonra bu dini göreve intikam ihtiyacı da eklenmiştir. Türkler kâfir olduklarına göre nerede bulunursa bulunsun mallarına el koymak iyi ve dine uygun bir şeydir. Eğer şövalyeler Türklerin bölgedeki ticareti sayesinde yaşıyorlarsa bu, bunda bir fayda görülmesindendir. Ve bazı Hıristiyan devletleri birtakım zararlar görmüşse de birçok diğerleri bundan faydalanmıştır. Türklerin ticaretini yok etmek onlara en ağır darbeyi indirmek demektir.

5 Miége, *Malta Tarihi*, c. 3. (A.E.Y.)

> Eğer Türk tüccarları ebedi tehdit altında iseler, Osmanlılar deniz kuvvetleriyle onları korumak zorundadırlar ki, aynı nedenle Hıristiyan ülkelere karşı bu gücü kullanamayacaklardır.

Bu protesto etkisiz oldu ve şövalyeler papaya karşı gelmeleri nedeniyle Sicilya'dan Malta'ya yapılan bütün buğday sevkıyatının yasaklanması ile cezalandırıldılar. Bu arada, o tarihlerde adada bulunan (Osmanlı gemilerinden kaçırılmış) Türk esirlerinin sayısı 10 bini geçiyordu. Yani ada nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturuyorlardı.

Tarım çok ileri düzeydeydi. Küçük Asya sadece Andolu'yu, Ege Adaları'nı ve Yunanistan'ı beslemekle kalmıyor aynı zamanda buğday konusunda İtalya'nın da ana kaynağını oluşturuyordu. İtalyan devletlerine baskı yapmanın yollarından biri buğday ithalatlarını engellemekti. Öte yandan Türkiye'de hasadın kötü geçmesi, İtalyanlar için büyük sıkıntı demekti.

Ekonomi ve Din

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ortalarına kadar olan ekonomik ve sosyal durumunu en iyi ortaya koyan ifade Profesör Patten'e aittir: "Fazla veren ekonomi". "Doğu" ve "Batı" yerine "fazla veren" ve "açık veren ekonomiler" deyimi kullanılırsa, bütün tarihi kavramlar daha da açıklığa kavuşur zira belli bir bölgede mevcut durumu ortaya çıkaracak olan bu kavramlardır.[6] Bu deyimler kullanıldığında durağan toplumların daha çok "açık veren" ile özdeşleştiği, dinamik toplumların ise "fazla veren" ekonomiler ile ilişkilendirildiği açıkça görülecektir. Batı'da sanayi devriminin yaşanmasından önce, Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının çoğu coğrafi olarak Doğu'da yer almasına rağmen dinamik bir topluluk oluşturuyordu. Belirli bir coğrafyayı anlamaya çalışırken basmakalıp bilgiler yanlış yönlendirebilir, muayyen bir alanda görülen

---

6 Yalman, atıf yapmasına rağmen referans göstermese de bu kaynak ilk olarak 1890'da basılan Simon N. Patten'in *The Economic Basis of Protection* adlı kitabı olmalıdır. Simon N. Patten, *The Economic Basis of Protection*, Kitchner, 2003. (yhn)

etki tepki ilişkisi bir başkasında farklı tezahürler yaratabilir. Her çevrenin ve dönemin varoluş amacının bir parçası olarak bir dini vardır. Hıristiyanlık ve İslamiyet bunların genel dogmatik kaynaklarının birer ifadesi olabilir ama dini hayatın özel karakteri hakkında bir fikir vermez. "Fazlalık ekonomisi" tanrısal olgularla dengeli yaklaşım sunan başarı odaklı bir din algısına sebep olurken, "açık veren ekonomi" karşılayamadığı maddi kaynakların yerine dini koyarak kendini mütevazı ve tabiatüstü güçlere itaatkâr bir konuma yerleştiren etkili bir din adamı sınıfına dayanır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başarılı savaşlar yaptığı dönemde, İslam da muzaffer savaşçının ruhuna uygun bir dindi. Savaşçılık dini bir değere sahipti ve öteki dünyanın güvencesi işlevini görüyordu. Gerçi savaşanların başarı sarhoşluğu içinde öbür dünyayı da pek düşündüğü yoktu. O dönemde Türk'ün içinde kaderciliğin de zerresi yoktu. Kötü talih bilinmeyen günahların bedeli olarak Allah'tan gelen bir ceza olarak acizce kabul edilmez, kaderin gidişatını değiştirmek için süratle ve etkili adımlar atılırdı. Ulusal gerileme döneminin karakteristik özelliği olan dinde bağnazlık alay konusu olurdu; her yerde insanlar geniş ve liberal bir hayat görüşüne sahiptiler.

Ortodoks İslami öğreti insan ve hayvan resimlerinin yapılmasını ve yayınlamasını yasaklar. İki kuşak öncesine kadar dahi böyle bir şey Türk halkının çoğunluğu tarafından ölümcül bir günah olarak görülürdü. 16. yüzyılda tarihçi ve seyyah yazarların en ilginci olan Evliya Çelebi, bağnazlığa o dönemde nasıl bakıldığından bahseder.[7] Evliya Çelebi Bitlis Hanı Abdal Han'a karşı gerçekleştirilen bir hücumda Melek Ahmed Paşa'ya refakat eder. Ele geçirilen kitaplar vardır ve bu kitaplar geliri hazineye kalmak üzere müzayedeye çıkarılacaktır. Bu kitapların arasından içinde beş minyatür bulunan bir tanesi bir meraklısı tarafından 1600 kuruşa, 1930 değeriyle 570 dolara satın alınır.

Ancak alan kişi içinde insan resimleri olduğunu görünce, yüzlerini siyah mürekkeple kapatır, bıçakla boyunlarını keser, sayfalara

7 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cevdet basımı, IV, s. 247-249. (A.E.Y.)

tükürür ve "aylar süren sabırlı bir emeğin ürünü olan bu sanat eserini birkaç dakika içinde yok eder." Evliya Çelebi böyle bir bağnazlık ve ikiyüzlülük karşısında duyduğu gazabı iki sayfa boyunca anlatır ve sonra adamın nasıl cezalandırıldığını hikâye eder:

Melek Ahmed Paşa, bu olayı duyduğunda derhal emir verir "Bu Mekke hacısını buraya getirin." Önüne geldiğinde ise adama sorar: "Bunu neden yaptın?"

Adam cevap verir: "Çünkü bu kitap Hıristiyan papazlar tarafından yazılmış. Ben Allah'ın bana emrettiğini yaptım."

Melek Ahmed Paşa "Allah'ın buyruklarını yerine getirmek senin işin değil. Ama bir sanat eserini tahrip eden birini cezalandırmak benim görevim. Bin kırbaç vurun."

Cezasını çektikten sonra ise gitmeye çalışırken askerler ve orada bulunan ahali tarafından alay edilerek taşlanır.[8]

İmparatorluğun doğusuyla ilişkilerinde din savaş nedeni olarak hemen hiç kullanılmadı. Komşu Müslüman ülkelere yapılan seferler Hıristiyanlara karşı yapılanlardan daha az değildi. Birbirleriyle sürekli mücadele eden iki düşman taraf olmalarına rağmen dini çizgilerle ayrılmış değillerdi.

Bazı Avrupalı güçlerin yeni haçlı seferleri düzenleyerek Osmanlı Devleti'nin üstünlüğüne karşı birleşik bir Avrupa cephesi oluşturma yönündeki sürekli çabalarına rağmen Avrupa'da birbirine rakip güçlerden biri mutlaka kendisi için gizli ya da açık ittifak arayışına girmiştir. Diğer taraftan Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman düşmanları ile işbirliği sultanın tamamen ve nihai olarak mağlup edilmesi hedefinin değişmez bir parçasını oluşturmuştur.

Yükseliş Devri

Savaşın önde gelen nedeni fetihti. Osmanlı İmparatorluğu gerek Selçukluların gerek Bizans'ın yegâne vârisi konumundaydı.

---

8 Evliya Çelebi bu olayı "Acayip gülünç bir hikâye" başlığıyla ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bkz. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Bağdad-Basra-Bitlis-Diyarbakır-Isfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van*, 4. Kitap, 1. cilt, İstanbul: YKY, 2010, s. 341-343. (ed.n.)

Savaşlar kazanıldıkça her yöne yapılacak yeni fetihler için iştahlar kabarıyordu – Suriye, Mısır, Mezopotamya, İran, Karadeniz'in kuzey kıyıları, Macaristan, Yunanistan, Bosna ve Akdeniz'in Afrika tarafı. Ege Adaları imparatorluğun savunması ve kıyı ticaretinin korunması amacıyla alındı. Ve imparatorluk, dış düşmanların geri alma ya da intikam için iyi bir fırsat çıktığını her düşündüklerinde –mesela imparatorluk içindeki meselelerle uğraşırken ya da güçlü bir sultanın ölümünde– onlara karşı kendini savunmak için savaşmak zorunda kaldı.

Savaş hali olağan bir durumdu. Genel bir barış durumu ise istisnaydı. Sürekli ve mükemmel donanımlı, ayrıca savaşı kanlı bir iş haline dönüştürmeye muktedir bir ordunun mevcudiyeti sıkça savaşın asıl nedeniydi. Askerler daha iyi cihazlar kullanmak istiyorlardı. Onları harekete geçiren başka sebepler de vardı, macera ve ganimet arzusu mesela ve gösterdikleri atılganlıklar için verilen yüksek mükâfatlar. Savaş hevesi ortadaydı ve barışsever II. Murad (1421-1451), II. Bayezid (1481-1512) ve zaman zaman Muhteşem Süleyman (1520-1566) bu savaşsever orduyu zapt etmekte zorlanmışlardı.

Kazanç elde etmeye karşılık savaşa girişmenin maliyeti çok yüksekti. İmparatorluğun ekonomik kaynaklarından elde ettiği düzenli gelirlerin savaş için müsrifçe harcanması gerekiyordu. I. Selim ve Kanuni Sultan Süleyman (1512-1566) zamanında uzun süren savaşlar Bayezid döneminin ekonomisi sayesinde mümkün olmuştu. O, her türlü aşağılama tahrike katlanarak, askeri sınıfın memnuniyetsizliğine karşılık 20 yıl kesintisiz barış sağlamıştı. Savaş sadece zengin bir bölgeye yapılır ise elde edilen gelir yapılan masrafı karşılıyordu.

Birkaç istisna dışında her yeni savaşın belli bir amacı vardı. Duyguların bu konu ile pek ilgisi yoktu. Fransa Kralı I. François İspanya'ya karşı Sultan Süleyman'dan yardım istediğinde, sadece St. Quentin'deki yenilgisinden (Fransa-Prusya Savaşı) duyduğu üzüntüyü belirten bir cevap aldı. Çünkü böyle bir savaşın imparatorluğa doğrudan bir yararı yoktu. Mağriblilere[9] yaptıkları zulüm

9 Mağrip, Fas, Tunus ve Cezayir'i kapsayan tarihi coğrafyanın adıdır. (yhn)

nedeniyle İspanyollara beslediği düşmanca duyguları bile savaşa girmeme konusundaki fikrini değiştirmedi. Kayda değer diğer bir husus da I. François'in cephane, savaş gemisi ve at alabilmek için sultandan 2 milyon altın[10] duka talebinde bulunması ve bu talebinin yerine getirilmemesidir. O zamanlar imparatorluk ile Avrupa arasındaki ilişkiler daha sonra ortaya çıkan durumun tam tersi idi. Sermaye döneminin başlamasına az kala, para Avrupa'da hâlâ nadir iken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bol miktarda bulunuyordu. Vergilerin nispeten ağır olmamasına karşın elde edilen toplam gelir 14 milyon altın dukayı geçiyordu ya da bugünkü (1930) değeriyle 270 bin dolardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun üç yüzyıla yakın başarılı savaş geçmişi sonucunda 20 farklı dil konuşan 50 milyon kişilik bir nüfusu barındıran yaklaşık 2 milyon milkarelik bir toprak kazanımı olmuştur.

İmparatorluk toprakları, daha fazla genişleyemeyecek kadar büyüktü ve idari mekanizma ilelebet eski etkinliğini sürdürebilecek kabiliyette değildi. Bu aşırı büyüme ve fazla maddi başarının getirdiği ahlaki kayıplar neticesinde bir gerileme dönemi gelmesi kaçınılmazdı.

---

10 Osmanlı altın parasının basımına kadar Venedik Dukası altın para birimi olarak kullanılıyordu. (A.E.Y.)

2

Savaşın Kârsız Bir İşe Dönüşmesi

Fetihçi Siyasetin Bedeli

Her genişleme siyasetinin bir sınırı vardır, zira bu tür bir saldırganlığın bedeli çok ağırdır. Olağanüstü genişlemeye yol açan bitmek bilmeyen savaşlar ana karanın kaynaklarını emer. Nüfusun en güçlü ve en cesur unsurlarını harcar, feragat ve fedakârlık ruhundan öyle taleplerde bulunur ki, alınan karşılık giderek azalmaya başlar. Ayrıca artan mesafeler fethi yapanın aleyhine olmaya başlar. Çok geniş ve heterojen bir nüfusu idare etmenin yükü giderek ağırlaşır ve mağluplar sonunda kendilerini korumak için aralarında ittifak kurarlar.

Osmanlı Devleti'nin usta idarecileri gerilemenin bazı sebeplerine karşı birçok tedbir almışlardır. Yalnız bu sayededir ki, üst düzeyde bir yönetim örgütleme, dar sayılabilecek bir grup içinden idareci seçme ve yüzeysel bir eğitim biçimi iki buçuk yüzyıl boyunca uygulanabilmiştir. Ne zaman ki tüm bu pragmatist yöntemlerde sona gelindi, çöküş birden ve tümüyle oldu.

Yükseliş dönemlerinde birçok yetenekli sultanın art arda tahta geçmesi, gerileme döneminde ise bir dizi daha az yetenekli sultanın

başa gelmesi de tesadüf değildi. İlk Osmanlı sultanları iyi eğitim almış Balkan prensesleriyle yapılan tek eşli birleşmelerden doğan çocuklardı. Bu imparatorlar sıkı bir eğitime tabi tutulur ve önce yeteneklerini eyaletlerde vali veya orduda kumandan olarak ispat etmek zorunda bırakılırlardı. Bazı el sanatlarında ustalık kazanmak bile eğitimlerinin bir parçası olmuştu. Ancak imparatorluk büyüyüp güçlendikçe debdebeli bir hanedan yaşantısı ortaya çıktı ve bu ortamda evlilikler cahil cariyelerle yapılan sınırsız çok eşlilik haline dönüştü. Bu evliliklerden doğan sayısız erkek çocuk birbirine gerçek kardeşlik bağıyla bağlanmadılar. Bir sultanın ölümü çoğu zaman tahta kimin geçeceğini belirleyecek bir iç savaş anlamına geliyordu. Bunu önlemek amacı ile kardeş, yeğen, kuzen hatta oğulların öldürülmesi gibi pek insani olmayan bir âdet kabul edilerek bir devlet tasarrufu haline geldi ve böyle bir iç mücadelede galip gelen ya da sultanın hayatta kalmasına izin verdiği vâris tahta çıkmaya en uygunu oluyordu. Bu âdet Sultan Süleyman tarafından terk edildi. İlerlemiş yaşında en sevdiği Rus eşinin [Hürrem Sultan] etkisiyle tahtını 1566'da çok daha zayıf bir padişah portresi çizen Sultan II. Selim'e bıraktı. Tüm yönetim gücü hükümdarın şahsında toplandığından, uygun görmediği tüm devlet yapısını bozabiliyordu. II. Selim'den sonra gelen padişahların hepsi bu türden kişilerdi çünkü artık içinde bulunulan şartlar yalnızca böyle hükümdarlar yetiştirebiliyordu.

Ayrıca, disiplinli bir eğitim ile şehzadeleri vilayetlere vali yapma sistemi de terk edildi. Geleceğin sultanları haremin eğitim bakımından sınırlı ortamında, çok sayıda kadın cariye arasında yetiştiler. Çok eşlilik hükümdarların tek ilgi duyduğu şey haline geldi. Sultan Osman (1618-1623) haremi kaldırmak, vezirlerinden birinin eğitimli kızı ile gerçek bir evlilik yapmak ve devlet idaresinde aktif rol almak istediği için çürümekte olan mevcut sistemin devamında menfaati olanların temsilcisi muhafızlar tarafından öldürüldü. Duydukları öfkenin sebebi şuydu: "Bir sultan şaşaa ve vakar içinde yaşamalıdır. Bu genç sultan ise ulu atalarının yöntemlerini aşağılamaya çalışıyor." Sultan Mustafa'nın (1617-1618) bütün eğlencesi denize altın para atmaktı. Başka bir genç şehzade çok eğlenceli bulduğu için ise Osmanlı bahriyesine sürekli top atışı yaptırılıyordu.

Savaş Mekanizmasının Çöküşü

Tahtın, kamu menfaatinin değişmez bekçisi olduğu gelişme dönemindeki muazzam gücü artık yok olmuştu. Sultanlar haremlerinde sefa sürerken üç farklı unsur kaybolan gücün yeniden elde edilmesi için mücadele etti, üçü de dar görüşlü ve bencildi. Birincisi yeniçeriler arasındaki örgütlü kardeşlik bağı, ikincisi ulema, yani ülkenin din adamları ve kadıları, üçüncüsü ise saray kadınlarından oluşan farklı kliklerdi. Her biri ayrı ayrı ya da yarı ittifak içinde ama hepsi de birbiriyle mücadele eden bu unsurlar arasında her zaman kişisel entrikalar hâkim olmuştu.

Yeniçeriler gayrimüslimlerin çocukları arasından, bir çeşit kan vergisi uygulaması gibi, seçilirdi.[1] Bunlar sıkı bir disiplin içinde yetiştirilir, fetihlerin başta gelen aracı olarak bir güç oluştururdu. Gerileme başlayınca bunların eğitimine tasarruf gerekçesiyle son verildi. Altı-yedi yaşındaki çocukların yerine 15-16 yaşındaki gençler alınmaya başlandı. Ayrıca Türkler kendilerini bir kenara iten ve Hıristiyanları tercih ederek askere alan bu düzene isyan ettiler ve sadece yeniçeri kastına dahil olmak değil, 250 yıldır onlara kapalı tüm makamlara gelmek için de mücadele ettiler. Aynı zamanda artık çoğu Türklerden oluşan yeniçerilerin sayısı 30 bin kişiden 60 bin kişiye çıktı. 19. yüzyılın başında 400 bin yeniçeri vardı, oysa sadece 25 bini fiilen asker olarak görev yapıyordu. Artık yeniçeriler savaş yanlısı da değildiler zira mağlubiyet ihtimali eskisinden çok daha fazlaydı. Savaşın cazip ganimetlerinden de mahrum oldukları için, sultanı, hazineyi ve ahaliyi kendilerine kurban seçtiler. Her yeni sultan onlara 2.5 milyon dukadan[2] az olmayacak şekilde "ulufe" dağıtmak zorundaydı çünkü gerek hükümet gerek halk onların merhametine kalmıştı. Yeniçerilerin çoğunun askerliğin yanı sıra bir başka mesleği de vardı. Tüccar, esnaf, itfaiyeci ve

---

1 Devşirme sistemi Batı literatüründe sıklıkla "blood tax" tabiriyle izah edilir. Robert Guyver, *Teaching History and the Changing Nation State: Transnational and Intranational Perspectives*, Londra: Bloomsbury Publishing, 2016, s. 90. (yhn)

2 20. yüzyıla değin kullanılan ve uluslararası geçerliği olan Venedik'e özgü, döneme göre içindeki altın gümüş düzeyi değişkenlik gösteren madeni para birimi. (yhn)

kabadayıydılar. Her biri kendini kanunların üzerinde gören kaba kuvvet kullanmaya eğilimli bir sınıfın parçasıydılar.

Kimi zaman Saray'daki sefahat bir süreliğine edep ve ahlaka dönüşe yol açıyordu. Böyle zamanlarda din devreye giriyor ve şöyle bir genel duygu hâkim oluyordu: "Memleket batıyor. Bu gidişatı bu dünyanın güçleri ile durdurmak imkânsız. Allah'a sığınalım". Ve dinin temsilcileri, tabii, bu rolü oynamaya hazırdılar. Ancak müdahalelerin bedeli yüksekti. Savaş ve barış yapılması ile vali, kumandan ve memurların atanması da dahil devletin her türlü tasarrufundan önce dini otoritelere danışılması gerektiği konusunda ısrar ettiler.

Ne ordunun önde gelenleri ne de saray kadınları bundan hoşlandılar. Her iki grup da din âlimlerinin kitaplarıyla meşgul olmaları gerektiğini, devlet işlerine karışmamalarını istediler. 1602'de ordu ile dini güçler arasında ciddi çatışmalar oldu. Bütün bu muhalefete rağmen gerçek güç giderek ulemanın eline geçmeye başladı. Bir zamanların düşünce özgürlüğünün anıtı olan ve aklın otorite karşısında kesin zaferinin tecessüm ettiği Osmanlı İmparatorluğu kör bir teokrasi haline geldi; tam da Avrupa'nın kendini böyle bağlardan kurtarıp yapabileceği en iyi biçimde gelişmeye başladığı bir zamanda.

Her yeni icat, her yeni proje ve fikir imparatorluğun güçlü zamanlarında memnuniyetle karşılanırdı. Mollalar gerileme döneminde her türlü yeniliğe karşı çıktılar. Sadece Hz. Muhammed zamanında mevcut ve Kuran'da bahsi geçen amaç ve fikirler kabul görüyordu. Daha sonraki bütün gelişmeler putperestlik sayılıyordu. Önceki nesillerin hayatının bir parçası olan şeyler bile ancak hoş görülebiliyordu. Eski stil bir tüfek kullanılabilirdi ama yenisi olmazdı. Savaş gemisi olarak kadırgalar kullanılabilirdi ama daha sonraki tarihlerde yapılanlar ise tabu halindeydi. Dini konularda alınan kararlar tartışılamazdı: "içtihat kapısı" tamamen kapanmış oluyordu.

Her konuda uzlaşmaz bir tutum sergileyen ulema sefahat konusunda hiçbir şey söylemiyordu. Birçoklarının bizzat içinde yer aldığı bu alanda, sultanın özel hayatına müdahale etmek gibi bir

teşebbüsleri yoktu. Neredeyse her konuda Fetvaya[3] başvurulması ise çok yaygındı.

Hanedan

İmparatorluk güçlü olduğu zamanlarda bu gücü büyük ölçüde hangi şehzadenin padişah olacağını belirleyen bir tür seçim mekanizmasına bağlılığıyla korumuştu. Yöneticiler bulundukları makama erdem, uygunluk, eğitim ve becerileri nedeniyle getirilmişlerdi. Gerileme devrinde ise yalnızca kurnaz, iltimasçı ve sefih olanlar mevkilerini muhafaza edebiliyorlardı. Son derece uygunsuz kimselerin bir donanma komutanı yapıldığı ya da yeniçerilere paşa tayin edildiğinin örnekleri mevcuttur.

Bir kaide olarak makamlar, nüfuzlu kimseler tarafından en yüksek fiyatı verene satılırdı (satın alanın görevini kötüye kullanırken her türlü keyfi yola başvuracağı ve elde ettiği kazancı İstanbul'daki hamisiyle paylaşacağı anlayışıyla). Bu makamlar, yeni kazanç kapıları anlamına geldiği için, makam sahipleri baştan başlayabilsin ve halkın birikimlerini sonuna kadar sömürsün diye sık sık değiştirilirdi. İstanbul'da iktidarda olanlar da yabancı devletlerin hediye ve rüşvetlerinden büyük gelir elde ederlerdi.

Toplanan kişisel servetler muazzamdı. Gerileme döneminin ilk yıllarında yetenekli bir sadrazam olan Sokullu Mehmet Paşa'nın kişisel harcaması yılda 18 milyon dukaydı. Öldüğü zaman ise 22 milyon altın değerinde bir servet bıraktı. Resmi alandaki rüşvetçiliğin diğer temsilcilerinin de 8-10 milyonluk servetleri vardı. Bununla beraber servetlerini yaşarken son kuruşuna kadar harcamakta haklıydılar. Çünkü hazineler sahipleri hayatta kaldığı sürece ona aitti. Ölüm her an gelebilirdi; iktidarı bir rakibin eline geçebilirdi. Sahibinin ölümü halinde tüm servetine el konulurdu. Bunu önlemek için kişinin servetini sağlığında camiler, dini kurslar, okullar, aşevleri gibi dini vakıflara yatırması âdet haline gelmişti.

---

3 Fetva, dini konularda yetkili bir makam tarafından bir konunun dini geleneklere uygun olup olmadığı ve bu nedenle de dini, bireysel veya siyasi olarak nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini belirten karar. (A.E.Y.)

Vakfedenin vârisleri bu vakıfların daimi vasisi tayin edilerek hiç olmazsa az bir miktar gelir elde edebilmelerine imkân sağlanırdı. Ayrıca insanın servetine dikkat çekmemesi daha akıllıcaydı. Bu nedenle servet sahibi kimselerin evlerinin dışarıdan görünüşü çok basit ve sadeydi. İçerisi ise tam tersi. Bu kişiler adlarının arkasına "fakir" sıfatı ekleyerek kendinden sonra gelecekleri bu yolla aldatmaya çalışırlardı.

Eskiden taşıyabilecek durumda olanlara yüklenen yük, şimdi köylülerin sırtındaydı. Hiçbir kanuni dayanağı olmayan sömürüye ilaveten yılda iki-üç kere vergi toplanıyordu. Bütün sistem o denli dayanılmaz bir yük haline gelmişti ki köylüler toplu halde göç etmeye başladılar. Geniş araziler ekilemez oldu. Büyük miktarda tahıl ihraç eden bir ülke o kadar geriledi ki kıtlık olağan hale geldi. Birçok kişi açlıktan ölmüş hayvanlarını yiyerek, yabani kökler ve topladıkları çileklerle hayatta kalmaya çalışıyordu. Kurtların büyük kasabalara dahi indikleri sık sık görülen bir şeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yıkımı sadece ticaret yollarının değişmesine bağlanamaz. Bunun etkisi olmuş olabilir ancak hiçbir şekilde esas neden değildi. Gerileme başladıktan çok sonra dahi imparatorluk hâlâ Suriye ve Mısır'ın kaynaklarını, İran ticaret yolunu denetim altında tutuyor, ayrıca Akdeniz ticaretinde de faal bir rol oynuyordu. Tarım üretiminin ve imalatın kötü idare ve nüfusun azalması nedenleriyle çöküşü bunun ana etkeni olmuştu.

Nüfustaki bu tehlikeli azalma çöküş sürecinin bir evresiydi ve telafisi güçtü. Galip gelinen savaşlar bile nüfusun en dinamik kısmını yok etmişti; imparatorluk artık fetih yapamaz hale gelince de savaştan elde edilen, Hıristiyan çocuklar, esirler, köleler ve fethedilen yerlerde yaşayanlar gibi insan kaynakları tükendi. Ana karadaki Türk nüfusu bedeli kanlarıyla ödediler. Osmanlı ordu örgütlenmesi ve donanımı, geçmişteki düşmanlarınınkinden bile daha kötü durumda olduğundan, kayıplar da aynı oranda daha fazla oluyordu.

Dahası, iç mücadeleler âdet halini almıştı. Istırap çeken insanlar bu kötü idareyi teslimiyetçilik ya da kadercilikle kabulleniyorlardı. Durmaksızın isyan çıkıyordu. Bunlar bazen açık başkaldırı şeklinde

bazen yeni bir dini akım şeklinde ortaya çıkıyordu. Her defasında ise merhametsizce bastırıldılar. Celali İsyanları'nda 100 bin köylü hayatını yitirdi. Diğer büyük isyanlarda ölenlerin sayısı da 30 binden az değildi. Aşırı karmaşanın olduğu her dönemde devletin idaresinde bulunanlar buna son veriyor ve insan hayatıyla ödenen muazzam bir bedel karşılığında düzen yeniden sağlanıyordu. 1656 yılında Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa 36 bin kişiyi idama mahkûm etti; cellatlardan bir tanesi 4000'ini kendi elleriyle öldürdü.[4]

Türk Kaderciliği ve Gayrimüslimler

Mevcut kötülüklere karşı mücadele etmek sıradan insanlar için giderek ümitsiz hale geliyordu. Türk kaderciliği bir seçim sonucu ya da dini, ırki ve iklim koşulları neticesinde ortaya çıkmış değildir. Günlük yaşamda karşılaşılan kötü idare, altından kalkılması mümkün olmayan engeller ve talihsizliklere karşı mümkün olan tek reaksiyon buydu. Halk bir süre güçlükler karşısında ilerlediyse de hiç kimse yaşam standardı durmadan düşen ve sayısı sürekli azalan bir nüfusun bu kötü gidişata ilelebet karşı koyabilmesini ya da etkilenmemesini bekleyemez. Bir zamanlar sabit olan Avrupa nüfusu artmaya başladığında, imparatorluk nüfusunda sert bir düşüş yaşanıyordu.

Türk nüfus azalmaya yol açan bu nedenlerden en ağır biçimde etkilenirken, gayrimüslimler bunları başarıyla savuşturabiliyorlardı zira kendi idarelerine sahiptiler. Bu nedenle onların yaşam, sağlık ve eğitim standartlarında büyüme ve gelişme vardı. İmparatorlukta ikamet eden yabancılar ve misyonerler aracılığıyla dış dünyayla daha yakın ilişki içindeydiler. Batı Avrupa'daki ilerici akımlardan en azından bir miktar pay alabiliyorlardı.

İmparatorluğun genişlediği ve güçlü olduğu dönemde, bu örgütlü yabancı unsurlar onun güç kaynaklarıydı. Kolaylıkla idare

---

4 Yalman'ın burada verdiği rakamların birebir teyit edilmesi mümkün olmamakla birlikte Prof. Dr. Mücteba İlgürel, Celali İsyanları'nın Anadolu köylüsü üzerinde yarattığı yıkımı ve isyancılara karşı alınan sert tedbirleri doğrulamaktadır. Mücteba İlgürel, "Celali İsyanları", *DİA*, c. VII, s. 257-252. (yhn)

edilebiliyor, hem para hem insan kaynağı sağlıyorlardı. İmparatorluğa candan bağlıydılar. Çünkü eksiksiz bir dini hoşgörü ve adalet –tabii ki çağının adalet algısına uygun olmak üzere– içinde yaşıyorlar, kendilerine uygulanan vergi yükünü de eski egemenlerininkine göre daha hafif buluyorlardı. İmparatorluğun Hıristiyan düşmanlarının Hıristiyan tebaayı isyana teşvik etme gayret ve umutları da bu dönemlerde boşa çıktı. Ne zaman ki gericilik ve kötü idare yerleşti, o vakit durum değişti. Gayrimüslim tebaa çürüyen imparatorluğun örgütlü iç düşmanları haline geldi ve faal bir biçimde dış düşmanlarla işbirliğine girişti.

Bu düşmanlardan ise çok miktarda mevcuttu. Bir zamanlar Türklerin kendilerini yıkılmakta olan Selçukluların ve Bizans İmparatorluğu'nun vârisi ilan ettikleri gibi, Rus İmparatorluğu da özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun vârisi olmaya kararlıydı. 1552'den sonra Rusya'yla girişilen savaşlar, istisna değil kural haline gelmişti. Ruslar vâris olma zamanını güç kullanarak öne çekmeye çalışıyorlardı. Avusturya, Macaristan ve bütün diğer muhtemel vârisler aynı hayali kuruyorlardı. Tekrar tekrar, kâh birlikte kâh tek başına daha fazla beklememek için harekete geçtiler. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş sicilini artık sadece savunma amaçlı olarak sürdürdüğü gibi bir izlenim vermek de yanlış olur. Çoğunlukla Doğu'da İran'a saldırılar düzenlemek suretiyle girişilen savaşlar, değişen başarı dereceleriyle devam ediyordu. 1640'ta Sadrazam Kara Mustafa Paşa halkın memnuniyetsizliğini gidermek için tümüyle dini savaşlar yaptı. 1768'de imparatorluk özellikle zayıf bir durumdayken, Polonya'yı korumak gibi tamamen duygusal bir sebeple Rusya'ya savaş açtı.

Kaderciliğin Anlamı

İlk Osmanlı padişahları bir teşebbüste bulunmadan önce önlerindeki somut gerçeklere baktılar. Gerileme döneminde ise halefleri dış dünya koşullarından habersizlerdi ve mevcut kuvvetlerinin güç ve donanım bakımından düşmanlarına kıyasla ne durumda oldukları konusunda hiçbir fikirleri yoktu. Hatta sonraki sultan-

lardan III. Murad kendisine kötü haber getirme cüreti göstereni derhal öldürtüyordu.

On altıncı yüzyılın başında, Osmanlı ordusu başarının sırrının teknik donanım ve düzenlemelerde olduğunu keşfetti. 1512 yılında, az sayıda Türk, merkezden 1600 km daha uzakta, Çaldıran'da koca bir İran ordusunu savaş meydanında attıkları toplar sayesinde yendi. Silahların bu en modernine bağımlılık o dönemde Avrupa'da bile olağan değildi. İtalyan Giorgio[5] yukarıda sözü geçen savaş için şöyle der, "Top kullanımına bu denli istekli olmak suçtur. Cesur insanlara yakışmaz." Ancak çöküş zamanı geldiğinde hiç kimse savaşın kurallara uygun olup olmadığına itibar etmedi. 1605'te bile, Osmanlı-İran Savaşı'nda (Tebriz Seferi) Türkler savaş meydanına çok az sayıda top yerleştirebildiler, bunlar da Doğu ticareti için birbirleriyle rekabet ederken İngilizler ve Portekizliler tarafından Osmanlılara hediye olarak verilmiş toplardı. Baştaki yöneticiler ulusal varolma mücadelesinde ileri teknik donanımın değerini anlasalar da din adamları her türlü yeniliğe karşı çıkıyor, yeniçeriler ise yeni silahları eskiden beri süren yöntemlerine müdahale olarak görüyorlardı.

Bunun sonucunda Osmanlı Devleti neredeyse doğal bir biçimde savaşmaya devam ettiyse de gücü azaldı ve donanımı giderek kötüleşti. Lale Devri (1718-1730) dışında, barış asla uzun süreli olmadı. Her yeni savaş sadece yeni bir toprak kaybı anlamına gelmiyordu, aynı zamanda ülkenin can damarlarının yeniden sömürülmesi demekti. Yani yavaşça ölüyordu. Üç yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun vârisinin kim olacağı sorusu Avrupa'da savaş nedeni olmuştu. İşin tuhafı imparatorluğun kendisi de gelecekte mirasçısı olmak için mücadele eden taraflardan birinin müttefiki olarak sık sık bu savaşlara katılmıştı.

---

5 Alıntı için *bkz.* Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 390. (A.E.Y.)

3

Hayatta Kalma Mücadelesi

Özeleştiri

Üç yüzyıldan uzun bir süredir birçokları Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun geldiğini görüyorlardı. Birçoğu Tanrı'nın bile bu bitişi erteleyecek bir mucize yaratmaya muktedir olmadığı konusunda hemfikirdi. Dışarıdan bakıldığında bu öngörüleri doğrulayacak yeterli işaret mevcuttu. Herkesin göreceği şekilde, içeride sürekli bir dağılma ve dışarıda da parçalanma yaşanıyordu. Avrupa yeni bir düzene geçmeye hazırlanırken Osmanlı İmparatorluğu'nda eski kurumlardan tesadüfen geriye kalanlar, dini ve askeri alanda elde edilmiş menfaatlere kimsenin dokunmasına ve yerinden etmesine izin vermediği katı ve hantal bir kitle oluşturmuştu.

Ne var ki, yabancı gözlemcilerin öngörüleri, her şeyden önce Türk halkının mükemmel nitelikleri nedeniyle tarih önünde tekrar tekrar yanlış çıktı. Onlar ilk olarak bir şekilde yönetici sınıftan ayrı yaşamayı, bozulma ve yozlaşmanın etkilerinden kendilerini korumayı başardılar. İkinci olarak, zaman zaman enerjik ve halkçı ruha sahip liderler ortaya çıktı. Kamu işlerini geçici de olsa düzene

soktular ve hasta bedeni sakınabildiler. Üçüncüsü, imparatorluk o kadar genişti ki ana karayı tehlikeye atmadan önemli miktarda toprak kaybı mümkün olabiliyordu. Nihayet, vârisler bir türlü mirası paylaşma konusunda anlaşamıyorlardı. Kendileri de çoğu zaman birbirleriyle mücadele etmekle meşgul olduklarından, sahip oldukları tüm güce rağmen, can çekişen imparatorluğa, nihai darbeyi indiremiyorlardı.

Birbiri ardınca gelen yenilgiler ve içeride sürekli azalan gelirlere rağmen, yönetici sınıf uzun süre işlerin yolunda gitmediğini kabul etmek istemedi. Anlamsız bir kayıtsızlıkla, değişen ve ilerleyen Avrupalıları, beyinlerini her şeyi kolaylaştırmak için kullanan ve kurnazlıklarıyla kimsenin rekabet edemeyeceği şeytani varlıklar olarak gördüler.

Dış dünyayla kurulan sınırlı temas, karşılıklı diplomatik ilişkiler, dışarıdan gelen ve imparatorlukta ikamet eden yabancılar, yabancı sığınmacılar, tesadüfen yolu buraya düşen bir seyyah ve önemli devlet mensupları, Batı medeniyetinin etkileriyle neredeyse Türklerden bir yüzyıl önce temas etmiş imparatorluk nüfusunun gayrimüslim unsurları aracılığıyla gerçekleşiyordu. Zaman zaman, Avrupa'daki matbaa gibi yenilikler (1728) impratorluğa getiriliyor ama Batı'daki gelişmeye genel anlamda uyum sağlamaya hiçbir zaman teşebbüs edilmiyordu. Birçok Türk devlet adamı kapsamlı reform projeleri hazırladı, birçok Türk tarihçi bunları ağır bir şekilde eleştirdi ama faydası olmadı. Herhangi bir iş yapmada yeni bir yöntem benimsenemezdi çünkü bütün bu yeni yöntemler Avrupa'dan geliyordu ve anarşi, düzensizlik ve gericilikten menfaat temin edenler tarafından "münafık ve kâfir" icadı olarak lanetleniyordu. Bu aşırı propaganda sıradan insanları kandırmaya yetmiyordu ama örgütlü olmadıklarından buna karşı mücadele etmeleri de mümkün değildi. On yedinci yüzyılda Türkler arasında sık sık tekrarlanan şu sözler Osmanlı Devleti'nin dünyadaki yerinin nasıl görüldüğünü anlatır, "Servet arıyorsan Hindistan'a git. Öğrenmek ve bilgi sahibi olmak istiyorsan Avrupa'ya git. Saray ihtişamı istiyorsan Osmanlı İmparatorluğu'na gel."

Batı'daki Değişime İlgi

1774 yılında Küçük Kaynarca'da Ruslarla imzalanan bir antlaşma Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına fiilen son verdi. Bu durum Batı Avrupa'nın üstünlüğüne yol açan usul ve tedbirlerin benimsenmesine ortam sağladı. Fransız Devrimi yeni eğilimlere büyük bir teşvik oldu. Hatta devrimden önce, daha 18. yüzyıl liberalizmi bile imparatorluktaki ilerici kesimlerde yer almaya başlamıştı. 1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim yardımsever ve aydın bir kişiydi ve bireysel mefaatlere karşı toplumun iyiliğini eskiye karşı yeniyi, ölüm konusundaki yerleşik kadercilik anlayışı yerine sağlık ve enerjiyi temsil ediyordu.

Fransız Devrimi'nden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda eski ile yeni arasındaki bu zorlu mücadele devam etti.

Nesiller boyu farklı ölçülerde başarılı oldu. Büyük Devletler ve içerideki güç odakları bu mücadelede kendi amaç ve menfaatlerine uygun olarak taraflarını belirlediler. Hasta Adam'ın ölümünü hızlandırmak isteyen güçler, muhafazakârlık yanlılarına ve gericilere yardım ettiler. Buna karşılık, parçalanma sürecini geciktirmekte veya kısmi bir iyileşmede çıkarı olan güçler ise reformları korudular. Napolyon Savaşları döneminde Osmanlı İmparatorluğu hemen bölünecek bir nesne olarak değil, daha ziyade askeri destek kaynağı olarak görüldü. Bu nedenle bu desteğe ihtiyaç duyanlar askeri alanda yeniden düzenlemelere gidilmesini istediler ve bunun için gayret gösterdiler. Fransız uzmanların yardımıyla yeni askeri okullar kuruldu ve "Nizam-ı Cedit" adlı bir ordu ihdas edildi. Yeni bir askeri teçhizat deposu ve ağır topçu silahlar da bu askeri reformun bir parçasıydı. Aynı zamanda yeni fikirlerin yaygınlaştırılması, yeni ve ilerici okulların açılması konusunda da büyük bir istek vardı. Eski düzenin çıkarlarını temsil eden yeniçeriler ile aşırı unsurların bu yeniliklerden memnun olmaları beklenemezdi. 1807'de sultanı tahttan indirdiler ve yenilik karşıtı bir padişah olan Mustafa'yı tahta çıkardılar. III. Selim'e yöneltilen resmi suçlama ise, askeri eğitime "kâfir" kurumlarını ve metotlarını sokmaktı.

Sultan Selim geri kalan ömrünü bir tür tutukluk da sayılabilecek halde, genç yeğeni Mahmud'a mücadelesini verdiği ve bu yüzden de tahttan indirilmesine sebep olan yeni ideallerini anlatarak geçirdi.

Bu arada, payitahttan ve vilayetlerden kaçan reform yanlıları Rusçuk'ta toplandılar ve Alemdar Mustafa Paşa komutasında İstanbul üzerine yürümeye karar verdiler. Bu Osmanlı tarihindeki ilk ilerici isyan oldu. 1808 yılında şehre hâkim olundu ve Kabakçı Mustafa Ayaklanması'nın (1807) sorumluları şiddetle cezalandırıldı. İsyan haberini alan IV. Mustafa taraftarları III. Selim'i öldürdükleri için tahta II. Mahmud geçti. Ancak ilerici güçler kısa bir süre iktidarda kalabildiler. Kişisel başarılarla meşgul olan zihinleri, karşı devrim konusunda uyanık olmalarını engelledi ve başarısız oldular. "Rusçuk Yâranı"nın[1] yenilgisinden sonra gericiler o denli hâkimiyet kurdular ki, 28 yıl boyunca genç sultan Batılılaşma yönündeki isteklerini dikkatlice gizlemek ve kendini eski düzenin taraftarı gibi göstermek zorunda kaldı. Devam eden dış müdahaleler dahi gericilerin durumunu sarsamadı. Ancak Sultan II. Mahmud pozisyonunu yavaş yavaş güçlendirdi. Yunan devriminin başarısı ve 1821'deki bağımsızlık mücadelesi özeleştiriyle birlikte hâkim güçlere karşı bir düşmanlık yarattı ve 1826'da II. Mahmud kendini gericiliğe karşı açıkça savaşacak ve ülkeye Batı medeniyetinin girmesine engel olacak her şeyi ortadan kaldıracak güçte hissetti. İlk makul adım Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması oldu. Ana kışlalarının bombalanmasından sonra halk ve hükümet işbirliği yaparak imparatorluğun dört bir yanına dağılan kaçaklar yakalandı. Vak'a-i Hayriye denilen Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla 100 binden fazla kişi öldürüldü böylece hem idareyi hem halkı kışkırtan büyük bir kabadayı çetesi ortadan kaldırılmış oldu.

Reformcuların Güç Kazanması

Şimdi korku içinde yaşayanlar gericilerdi ve modern Avrupalı donanıma sahip yeni bir ordunun kurulmasına, okulların açılması-

---

1 III. Selim'in tahttan indirilmesinden itibaren Alemdar Mustafa Paşa'nın etrafında toplanan devlet adamları "Rusçuk Yâranı" olarak anılmışlardı. (yhn)

na Batı modeline göre idari mekanizmanın yeniden örgütlenmesine Avrupa tarzı giyimin kabul edilmesine karşı çıkamıyorlardı. Venedik-Yunan karışımı daha sonra "fes" adı verilen kırmızı başlık özellikle sevilmemişti. Gariptir ki bir yüzyıl sonra aynı fesin kaldırılışı dinci kitlelerin itirazlarına neden oldu.

Merkezi hükümeti gerçekten güçlü kılabilmek için Sultan II. Mahmud belli yerel güçlere ve reislerine karşı askeri harekât düzenlemek zorunda kaldı. Fakat sonunda her alanda başarılı oldu. Bu, o kadar beklenmedik ve genel bir başarıydı ki Rusya'da 4 Eylül 1829'da Çar I. Nikolay başkanlığında toplanan Rus gizli komitesi alarma geçti ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her türlü yenilik ve ilerleme hareketine karşı koymayı mutlak surette birincil öncelik olarak ortaya koydu. Hemen hemen aynı zamanda Metternich, İstanbul'daki Avusturya büyükelçisine aynı yönde talimat veriyordu.

1832'de Sultan II. Mahmud kendini korkutma yöntemlerinden vazgeçip ikna yoluna başvuracak güçte hissetti. Halkın kafasında hükümetin icraatıyla ilgili muhtemel yanlış anlamaları ortadan kaldırmak amacıyla 1 Kasım 1831'de haftalık bir gazete olan *Takvim-i Vakayi* yayınlanmaya başlandı.

Sultan Mahmud 1839'da öldüğünde geride bıraktığı ülkenin doğasına, halkın kendi hayatına ve karakterine uygun inşa edilmiş şeyler değildi. Yeni bir yaşam tarzı oluşturmaya aracı olması temenni edilerek taklit edilen Batılı yapılanmalardan ibaretti. Halkın cehaleti, kaynakların kıtlığı ve Avrupa'nın geçirdiği uzun eğitim dönemi göz önüne alındığında, bu temennilerin hemen gerçekleşmesi beklenemezdi. Böyle olsa bile, taklitçi Batılılaşma eğer gelişmenin önündeki dahili engellerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte yürürse Osmanlı İmparatorluğu'na yine de yeni bir hayat verebilirdi.

Goodsell adlı Amerikalı bir misyoner II. Mahmud'un ölümü ve yaptıkları hakkında şöyle diyor:

> Hıristiyanların çoğu haklı olarak göz yaşı döktü zira bütün sultanın yaptıkları onların iyiliğineydi. [...] Milletlerin tarihinde, halkın taleplerin-

den değil, bugüne dek dünyada görülmüş en despot idarenin hükmünden doğan ve imparatorluğun resmi güçlerinin arzularına rağmen ısrarla sürdürülen bu reform çalışmaları ve anayasal güvencelerden daha fazla hayranlık uyandıran az sayıda olay vardır.[2]

Uyruk ve din ayrımı yapmaksızın tüm tebaanın kanun önünde eşitliğini güvence altına alan hukuka uygun yönetimin yeni ilkeleri 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda ciddi bir düzenlemeyle yer almıştı. Bu ferman yeni Sultan Abdülmecid'in liberal vezirleri tarafından yazılmıştı. II. Mahmud'un ölümünden sonra reform görevini üstlenen bu vezirler dış dünyaya Osmanlı İmparatorluğu'nun iyileşerek yaşamaya devam etme arzusunda olduğunu göstermek istediler.

"Hasta Adam" Yeniden Gücünü Topluyor

1844 yılında, Rus Çarı Nikolay, İngiliz Büyükelçi Sör Hamilton Seymour'la yaptığı bir görüşmede şöyle diyor, "Elimizde hasta bir adam var, çok hasta bir adam". Aslında bu teşhis o dönem için pek de doğru değildi.

Gerçekte o dönemde imparatorluk eski hastalıklarından kurtulma yolundaydı. Yaşama azmindeydi ve Rusya'ya karşı durabilecek bir çeşit bağımlı "müttefik" ve Ortadoğu politikalarının bir aracısı olabileceği düşünülerek, kendine yeten ve nispeten güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu yaratmanın buna faydası olacağı kanaatiyle Britanya'dan yakın ilgi görüyordu. 1842'den itibaren, Çar Nikolay'ın İngiliz büyükelçisine "çok hasta adam"dan[3] bahsetmesinden iki yıl önce, başka bir İngiliz büyükelçisi Stratford Canning, Türk devlet adamlarına iyi örgütlenmiş sağlıklı bir devlet yapısı istiyorlarsa neler yapmaları gerektiği konusunda yol göstermişti. O dönemde Avrupa'da Yunanistan'ın ve İtalya'nın özgürleşmesi-

---

2 Goodsell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kırk Yıl*, s. 238, 241. Bu alıntı 5 Temmuz 1839 tarihli kişisel notlarında yer almaktadır. (A.E.Y.)

3 Hasta Adam" tabiri Rus çarı tarafından bu yıllarda ilk olarak Avusturya için kullanılmış ancak daha sonra Osmanlı Devleti için yaygın biçimde kullanılan ve kabul gören bir tabir haline gelmiştir. (yhn)

ne olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin de ulusal yeniden doğuş mücadelesine karşı son derece istekli bir yaklaşım vardı. Fransa'ya ve İngiltere'ye giden öğrencilere Batı'nın ruhunu anlayabilmeleri için alışılmamış fırsatlar sunuluyordu. Osmanlı, Avrupa'daki liberal kampla tamamen özdeşleşmişti. Rusya ve Avusturya Osmanlı Devleti'nin reform çabalarını Doğu Sorunu açısından hiç de arzu edilen bir durum olarak görmüyordu. Bu nedenle de bu çalışmaları baltalamak amacıyla gerici muhaliflerle, Hıristiyan azınlıklarla çeşitli entrikalar çeviriyor ve müdahale için bahaneler yaratıyordu.

1848 yılında Avrupa'daki devrim dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'na birçok yetenekli insan kaynağı sağladı. Bunlar kaçak olarak geldiler. Avusturya ve Rusya'nın savaş tehdidine rağmen Osmanlılar onları geri vermedi. Birçoğu Türk oldu ve devlet memurluğuna girdi. Bu durum Kırım Savaşı'nın arifesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki popülerliğini artırdı.

Savaşın kendisi ve neden olduğu Batı Avrupa ile yakın temaslar Türkiye'deki ilerici hareketlere ivme kazandırdı. Hıristiyan güçlerle tesis edilen başarılı dostluklar eski dini ayrımcılık duygularını ortadan kaldırdı. Türkiye'yi Avrupa ittifakının bir parçası yapan Paris Antlaşması (1856) onun artık Avrupa emperyalizmince kolay bir av olarak görülmeyeceği ve dış denetimden kurtulacağı şeklinde algılandı; ilerleme arzusu her alanda ve çok büyüktü. Tılsımlı bir yeniden doğuş ümidi ortaya çıktı.

Tanzimat Dönemi ve İlk Yeni Osmanlılar

Çok geçmeden hayal kırıklığı baş gösterdi. Osmanlı İmparatorluğu yarattığı sempatiyi sömürerek Avrupa'dan bir dizi borç aldı. Önce 1854'te mütevazı 3 milyon lirası, sonra 1855'te 5 milyon lira alındı ve bu borçlanma 1877'ye kadar artarak devam etti. Alınan bu paraların çoğu Saray'ın lüks merakı ve gösteriş için, mesela o dönemin en büyük donanmasının oluşturulması için harcandı. 1858'de alınan bu ilave paralara rağmen altı ay içinde alınan Saray borçları 3 milyona ulaştı. Saraydaki bu har vurup harman savurma kötü örnek oldu. Rüşvetçilik arttı.

Dışarıdan gelen teşviklerin hepsi yaratıcı çalışmalara dönüştürülmedi; kısmen huzursuzluk kaynağı oldu. 1859'da Hüseyin Daim Paşa'nın öncülük ettiği bir gizli tertip ortaya çıkarıldı.[4] Buna göre hanedanın keyfi idaresi kısıtlanacak ve hükümetin icraatı anayasal denetime tabi tutulacaktı. 1859'dan itibaren bu hareket kendilerine "Yeni Osmanlılar" adını koyan bir grup ilerici tarafından sürdürüldü. Yeni Osmanlılar Türk toplumunun entelektüel ve sosyolojik açılardan Batılılaşma işini üstlendiler. Batılı yöntemlerin ve idari reformların kabulüne devam ettiler. Tarihi eserler, romanlar, tiyatro oyunları, denemeler ve gazete makaleleri şeklinde ortaya çıkan verimli bir edebiyat, geri kalmış bir toplumun kendini süratle Batı medeniyetine adapte etmesi için vasıta olarak kullanılıyordu. Hanedan ve hükümet artık düzenli bir şekilde ilerici hareketin başında değildiler; İngiltere ve Fransa'yla birlik halindeki halkı düşünen devlet adamları, güçlü Rus büyükelçisi General İgnatieff'in amaçlarına alet olan gerici ve rüşvetçi güçlerle devamlı mücadele halindeydiler. Bunlardan bazen biri bazen diğeri güçlü oluyordu. 1861 yılından beri tahtta olan Abdülaziz kendisine bol para temin eden ve içinde bulunulan durum hakkında devamlı pembe tablolar çizen yetersiz devlet adamlarını destekliyordu. Ne zaman işlere hâkim olmak zorlaşsa, dürüst güçler hükümetle temasta oluyordu. Yeni Osmanlılar ancak bu dürüst güçlerin iktidarda olduğu dönemlerde aktif olabiliyorlardı. Onun dışındaki zamanlarda ise ya Londra'da veya Paris'te gönüllü sürgündeydiler ya da imparatorluğun bir köşesinde zorunlu sürgüne mahkûmdular. Bu hareketin öncülerinden, kültürel kalkınmaya siyasetten daha fazla ilgi gösteren ciddi bir adam olan Şinasi 1859, 1867 ve 1871 yıllarında ve her defasında en ücra köşelere sürgün edildi. 1867 yılında Yeni Osmanlıların tamamı *Hürriyet* adlı gazetelerini çıkarabilmek için Londra'ya kaçtı. Zira 1861 yılında çıkan basın kanunu, siyasetteki "aşırı"

---

4 Burada sözü edilen Arif Bey, Cafer Dem ve Hüseyin Daim Paşa'nın isimlerinin karıştığı Kuleli Vakası olmalıdır. Mahiyeti tam olarak aydınlatılamamış olsa da Saray'ın kötü yönetimi ve israfına karşı gelişmiş başarısız bir tahttan indirme girişimi olduğu kanaati yaygındır. Ayrıntılı bilgi için *bkz.* Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara: TTK Yayınları, 1937. (yhn)

serbestliğe karşı süratle tedbir alabilmek için hükümet tarafından bir kenara atılmıştı.

Türk tarihinde Tanzimat ve reform dönemi olarak anılan 1826 ve 1876'da başarılan işler bu radikal vatanseverleri tatmin etmekten uzaktı.

Esasında, dış dünyayla temas mevcut koşullar ve kaynaklarla çabucak tatmin edilemeyecek ihtiyaçlar doğurmuştu. Bununla birlikte tarafsız bir gözlemci için dış görünüş şaşırtıcıydı. O zamana kadar atıl olan toplumsal unsurlar son derece dinamik hale gelmişti. Türk toplumu artık kendini eleştirebiliyordu. Nüfusu artırmak, halk sağlığını daha iyi bir duruma getirmek, eğitim sağlamak ve ekonomik kaynaklarını artırmak suretiyle ülkenin eksikliklerini gidermeye çalışıyorlardı. Ülkenin her yeri her türlü ilerlemeci çalışmaya açıktı. Bunlardan birçoğu gerçekten yetenekli, akıllı, dürüst yeni tip halk adamlarınca merkezi otorite fırsat verdikçe gerçekleştiriliyordu.

Osmanlı idaresi artık bir teokrasi değildi. Bazı konular, örneğin dini müesseselerle ilgilenilmesi, evlenme, boşanma, miras gibi konular görev ve yetkileri yeniden düzenlenen "Şeyhülislamlık" makamına devredilmişti. Böylece idare mekanizmasının geri kalanı mevcut ihtiyaçları karşılamak, Avrupai kaynaklardan kanun almak ve tüm vatandaşlarına eşit muamele ederek dini farklılıkların aşılacağı şekilde kendini geliştirme konusunda serbest kalmıştı. Bu uzlaşma, kuşkusuz, Avrupalı idari yapılanma modeline yaklaşmayı kolaylaştırıyordu. Ancak bu durumun bir de dezavantajı vardı. Ortak bir temelde herkesin birleşmesini imkânsız kılıyordu. Tersine, Müslüman olmayan halklar, kendi eğitim ve sosyal kurumlarının idaresinde özerk, dil ve din nedeniyle toplumun geri kalanından ayrı bir hayat yaşıyorlar ve bu durum da ister istemez imparatorluğa bağlılıklarını azaltıyor ve eriştikleri siyasal bağımsızlık, emellerini ve eğilimlerini güçlendiriyordu. Rusya gibi dış güçler de azınlıklar arasında kışkırtıcılık yaparak içeriden parçalanmaya yol açmayı amaçlıyor ve müdahale için bahaneler yaratıyorlardı. Rusya Türk gericileri üzerinde de aynı amaç ve araçlarla çalışmalar yürütüyordu. Bu gericiler, hükümetin aldığı ilerici tedbirlere, eski

teokrasinin yeni bir şekle dönüştürülmesine ve Hıristiyanlarla siyasal eşitliğe karşı kışkırtılıyorlardı. Ayrıca Rus ajanları aralarında çatışma çıkarmak ve bu durumu propaganda ve müdahale için malzeme haline getirmek amacıyla Müslümanları ve Hıristiyanları, birbirlerine karşı kışkırtıyorlardı.

Batılı Güçler Desteklerini Azaltıyor

Batılı güçler Rus emellerine karşı Türklerin hayatta kalma ve ilerleme mücadelesini artık eskisi kadar istekli bir şekilde desteklemiyorlardı. Hasta Adam'ı ölmekten kurtaralım mı yoksa Rusların açgözlülüğüne teslim mi edelim sorusu İngiltere'de parti politikalarının önemli bir tartışma konusu haline gelmişti. Richard Cobden tarafından 1856'da yayımlanan *Rusia, by a Manchester Manifacturer* [Bir Manchesterlı Üreticinin Gözüyle Rusya] adlı meşhur kitapçıkla İngiliz Liberal Parti Avrupa'da Müslüman bir imparatorluğun varlığına karşı çıkıyordu. Kitapçık, Hasta Adam'ın zorla ölümüne yol açarak, ana mirasçısı Rusya olacak şekilde malının paylaşılmasını isteyen Hıristiyan Rusya'nın emellerini destekleme yönünde bir politikanın nihai temellerini attı. Ayrıca, imparatorluk içindeki politik huzursuzluklar ve Saray'ın düşüncesizce müsrifliği Muhafazakâr Parti'yi cesaretlendirecek şeyler de değildi. Hayat şartlarındaki iyileşmeyi ve entelektüel bakış açısındaki değişikliği sağlayan geniş kapsamlı toplumsal hareketler artık Osmanlı dışında fazla fark edilmiyordu.

Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki entelektüel hayatla daha çok ilgileniyordu. Çünkü mevcut durum Fransız kültürü ve Fransız dilinin Yakındoğu'da yaygınlaştırılması için büyük fırsatlar sunuyordu. Fransızca, imparatorluğun ikinci resmi dili haline gelmişti. Her eğitim seviyesinden insan kendini bu dili öğrenmek zorunda hissediyordu. Mekteb-i Tıbbiye'de Fransızca tek eğitim diliydi. 1868 yılında, Fransız hazinesinden yapılan 5 milyon franklık hibe, ülkeye Mekteb-i Sultani'yi [Galatasaray Lisesi] kazandırdı. Bu okul uzun zamandan beri Osmanlı Devleti'nin önde gelen eğitim merkezlerinden biriydi ve Türk devlet okulu olmasına rağmen

ilkokul kısmında dahi eğitim dili olarak Fransızca kullanılmıştı. Müslüman bir ülkenin Batılı düşünce tarzını kazanması için ortaya çıkan böyle bir fırsata tüm Avrupa karşı çıktı. Papa ciddi bir biçimde kınadı, Rusya ve Avusturya da. Yunanlılar ise bunu kendilerinde gördükleri Yakındoğu'da Batı medeniyetinin temsilcisi olma tekeline müdahale olarak algıladı. Bütün bu taraflar bu kurumun milletlerarası uzlaşmaya temel teşkil edeceğinden çekindiler. Aslında bir ölçüde böyle de oldu ama uzlaşma milliyetçilik temelinde değil kozmopolit bir zeminde oluştu.

1870 Savaşı'ndan[5] sonra Fransa Yakındoğu'da olup bitene daha az ilgi gösterir oldu. Meydan neredeyse tümüyle Rusya'ya kaldı. Rus büyükelçisi ve gericiler Saray'da ve hükümette söz sahibi oldular. Ancak Rusların faaliyetlerine karşı Türk halkının direnişi her gün daha kararlı olmaya başladı. 1860'ta Türkiye'de bir resmi bir de yarı resmi gazete yayınlanıyordu. 1872'de 41 bağımsız gazete ve mecmuanın olması –1876'da 47– hayatta kalma ve ilerleme konusuna halkın ilgisini ve aynı zamanda Rusya'nın planlarına duyulan genel öfkeyi göstermekteydi.

Osmanlı'yı içeriden çökertmeyi başaramayan Rusya bu defa Slav Birliği'nde ayaklanma çıkartma entrikalarına başvurdu: Bosna, Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan. Tehdidin ciddiyeti karşısında 1876'da Türk ilerici unsurları Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdiler ve yerine ileri görüşlü, kendisini vatansever hareketle özdeşleştiren tek hanedan mensubu Sultan V. Murad'ı geçirdiler. Ancak tahttan indirilen amcasının intihar ettiği haberi ile aklını yitiren Murad'ı da birkaç hafta sonra tahttan indirmek zorunda kaldılar.

---

5 Fransa'nın mağlubiyetiyle sonuçlanan 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı. (yhn)

4

Eski Düzene Dönüş

II. Abdülhamid ve Rusya ile Savaş

Tahtın bir sonraki vârisi II. Abdülhamid'di. Tahta çıkabilmek için ilerici güçlerin her talebine boyun eğmek zorunda kaldı. Abdülhamid tahta çıktıktan sonra önemli makamlara enerjik ve etkili kimseler getirildi, özgür basın Saray'ın entrikalarına karşı uyanık bir bekçilik görevini üstlendi. Balkanlar'daki ihtilal hareketleri başarıyla bastırıldı. Bunun üzerine Rusya Hıristiyanların katledildiği yolundaki feryatlarıyla dünyayı alevlendirmek için ustaca bir propaganda başlattı. İngiliz siyasetçi William Ewart Gladstone'un ithamları Büyük Britanya'da kamuoyunu harekete geçirdi. Türk karşıtı kışkırtmalar o denli güçlüydü ki, gerçeklerin sakin bir kafayla incelenmesi teklif edilemiyordu. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da ele geçirdiği toprakların idaresi konusunda yeni bir düzenlemeye gidilmesi amacıyla İstanbul'da, uluslararası bir komisyon toplandı. Ancak bu komisyonun çalışmaları Meşrutiyet idaresinin kabul edilmesiyle anayasal bir hükümetin ülkede resmen ilan edilmesi üzerine kesintiye uğradı.

Bu uluslararası eylemin böyle bir beklenmedik olay nedeniyle başarısızlığa uğraması üzerine Rusya doğrudan harekete geçerek Türkiye'ye karşı silaha sarıldı. Bu görülmemiş bir mücadeleydi. Her iki taraf da aynı gayeyle hareket ediyordu. Rusya Türk halkının ulusal bir varlık olma konusundaki güçlü arzusunu ve ilerici akımları yok etmek istiyordu zira imparatorluğun, kendi yararına en uygun bir biçimde ve süratle ortadan kalkmasını arzu ediyordu. Diğer taraftan, Osmanlı'yı idare eden Abdülhamid de bu savaşı ilerici akımları yok etmek ve halkın Meşrutiyet idaresi ile kendi kaderini tayin etme arzusuna son vermek için iyi bir fırsat olarak değerlendirdi ve memnuniyetle karşıladı. Hatta savaş başlamadan önce, Meşrutiyet yanlısı idarecileri ve Yeni Osmanlıları görevlerinden azletmiş, imparatorluğun farklı köşelerine sürmüş ya da hepsini ülkeyi terk etmeye zorlamıştı. Türkiye'de Mebusan Meclisi'nin toplanması için yapılan ilk seçimler yalnızca aday gösterme şeklinde gerçekleşti. Meclis sadece bir kez toplandı, daha sonraki oturumlar belirsiz bir tarihe ertelendi. Savaş her tür muhalefeti susturmak için bir bahane olarak kullanıldı.[1]

Gerçekte savaşın gidişatı imparatorluğun Batı ile temasından ciddi kazanımlar sağladığını ortaya koydu. 1829 yılında 13 bin kişilik bir ordu neredeyse hiçbir engelle karşılaşmadan İstanbul kapılarına kadar gelebilmişti. 1877'de ise Türk kuvvetleri, askeri bir vizyonu olmayan bir sultanın kumandası altında olmalarına rağmen büyük çaptaki Rus ordusunun ilerlemesine aylarca engel olmayı başardı. Sultanın niyeti, önde gelen ordu komutanlarının düşmana karşı aralarında işbirliğine gitmeyip birbirlerini rakip olarak görmelerini sağlamaktı. Zira, birleşik bir cephe savaş sırasında başarı sağlayabilirdi ama sonrasında kolaylıkla sultanın kurmakta olduğu otokrat düzene karşı bir cepheye dönüşebilirdi.

Rusların geniş çaplı ve mutlak bir zafer kazanmalarına rağmen savaş Osmanlı İmparatorluğu'nda genel bir dağılmayla sonuçlan-

---

1 Osmanlı Mebusan Meclisi, 1877-1878 yılları arasında biri üç buçuk, diğeri iki ay olmak üzere iki yasama döneminde toplam altı ay açık kaldı. 20 Mart 1877'de başlayan ilk Meşrutiyet Meclisi tecrübesi 14 Şubat 1878'de Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine dağıtıldı ve Kanun-ı Esasi yürürlükte olmasına rağmen etkisini yitirdi. (yhn)

madı. Berlin Konferansı Rusya'nın bu yoldaki çabalarına engel oldu. İmparatorluktan büyük toprak parçaları ayrıldı. Buna karşılık Avrupa, Asya ve Afrika'dan 2 milyon kilometrekareden büyük bir alan imparatorluğun kesin idaresine bırakıldı ve egemenliğine savaş öncesinden daha fazla herhangi bir kısıtlama getirilmedi. Berlin Antlaşması'nda öngörülen, yeni reformların yapılması ve yürürlüktekilerin uygulanmasını sağlamak amacıyla müdahale etme hakkı ise kâğıt üstünde kaldı.

Despotizm ve Hafiye Teşkilatı

Geniş toprakların yegâne efendisi olan II. Abdülhamid'in aklında tek bir şey vardı: Mutlak hükümranlığını ve istibdadı herhangi bir kısıtlama veya engelle karşılaşmadan sürdürebilmek. Bu uğurda yoluna çıkanları birer birer eziyordu. Önce Meşrutiyet taraftarları arasında öne çıkanlarla işe başladı, daha sonra sıra bir şekilde muhalif olarak dikkat çekenlere ve sultana mutlak itaat düşüncesinde olduklarından kuşku duyulanlara geldi. Kesin itaat isteniyor ve riayet ediliyordu. Sonuçta, özgün, dinamik, dürüst ve kabiliyetli kesimler ezildi ve düzene uymayanlar yapay bir ayıklamaya tabi tutuldu. Ülkede etkin ve etkili biçimde işleyen tek muazzam örgüt Hafiye Teşkilatı da denilen casusluk sistemiydi ve bu sistem her türlü muhalefet ya da eleştiri eğilimini ortaya çıkarmakla görevliydi. İtaatsizliğinden kuşku duyulanlar hakkında süratle işlem yapılıyor; bu kimseler ya ölüm cezasına çarptırılıyor ya da uzak bölgelere sürülüyorlardı. Muhalifler şiddetli biçimde cezalandırılırken, bu muhaliflerin tespit edilmesini sağlayanlar ise ödüllendiriliyordu. Onlar arasında da bir hiyerarşi vardı. Doğrudan sultana bağlı olanlar da kendi çevrelerinde küçük birer güç odağıydılar; kendi kanunlarını koyabiliyor ve her bakımdan zenginlik kazanıyorlardı. Genel kanı kendi aralarında korkunç bir rekabet olduğu ve birbirlerini devamlı kollamak zorunda kaldıkları yönündeydi. Her birinin etrafında onlara hem hizmet veren hem onları koruyan çok sayıda takipçileri vardı. Başcasuslar, ikincil casuslara sahiptiler, bunlar para karşılığı ve koruma amaçlı çalışırlardı. Hafiye

teşkilatı gerçek bir devlet mekanizmasıydı ve Saray'dan yönetiliyordu. Görünürdeki yönetim mekanizması karmaşık bir bürokrasiden oluşmaktaydı ve ne olursa olsun tutarlı bir amaca yönelik bir başarı kazanması beklenilemezdi. Taşra idaresinin tek amacı ise "kamu düzenini" korumaktı. Bu yönetimin her bölgedeki temsilcileri günlük olarak Saray'a "kamu düzeninin mükemmel" olduğunu bildirmekle yükümlüydüler. İhtilalci çıkışlar acımasızca bastırılıyordu. Beklenmeyen olaylara karşı duyduğu derin korku Sultan Abdülhamid'i hareket edemez hale getirmişti. Bu korku yüzünden orduya talim yaptırmıyor, donanmanın ise Haliç'in dışına çıkmasına izin vermiyordu.

İmtiyazlı Şehir İstanbul

Bu kişisel güvenlik politikası muhtemelen bir ayrıcalıklı sınıfın oluşturulmasını gerekli kılmıştı. İstanbul'da yaşayan halk böyle bir sınıf olarak addediliyordu çünkü sultanın en yakınında bulunan kimseler bunlardı. Bu insanlar tüm vergilerden ve askerlik hizmetinden muaftılar. İstanbul'da bulunan memurların maaşları taşradakilerden daha düzenli ödeniyordu. İstanbul gerçekten de imparatorluğun diğer bölgelerinden her şeyi alan ve fakat karşılığında hiçbir şey vermeyen bir konumdaydı. Taşrada herhangi bir ayrıcalıktan faydalananlar yalnızca yerel halkın ileri gelenleri, doğu ve güneydoğu bölgelerinde aşiret reisleri ile halkın üzerinde dini nüfuza sahip kimselerdi. Saray'ın himayesiyle üzerlerinde ortaklaşa baskı kurdukları sıradan insanların başkaldırmaya muktedir olmadıklarına inanılıyordu. Buna istinaden en ağır vergiler bu insanlardan alınıyor ve sürekli askere çağrılıyorlardı. Bu durumdan sadece sakatlar muaf tutuluyordu. Köylü genç erkekler arasında askere gitmemek için kendi kendini sakatlamak, bulaşıcı hastalıklara yakalanmaya gayret etmek, eşkıyalık ya da göç yoluna başvurmak çok yaygındı.

Sultanın denetim altında tutmak istediği üçüncü bir sınıf da öğrencilerdi. Yüksek öğrenim kurumlarının tamamı öğrencilerin giyecek ve diğer tüm ihtiyaçlarının karşılandığı hatta kendilerine

aylık maaş bile verildiği, eğitimin bedava olduğu yerlerdi. Aslında niyet edilen bu olmasa da, yaşanan bir demokrasi deneyimiydi. Uzak köylerden, fakir ailelerden gelen binlerce genç erkek sultanın cömertliğinden istifade ediyordu. Bununla beraber tüm yüksekokullarda sultanın casusları tarafından verilen "ahlak" derslerinde öğrencilere sultana müteşekkir olmaları, özgürlüğün serserilik demek olduğu ve anayasal hakların halife-sultanın kutsal haklarına müdahale anlamına geldiği telkin ediliyordu. Seçimle oluşturulmuş ilk ve son meclis 14 Şubat 1878'de kapatılmış olmasına rağmen, anayasa *Resmi Gazete*'nin yıllığında yayınlanmaya devam etti. Böylece sultanın saygı göstereceğine dair yemin ettiği bu senedin ilga edilmediği, yalnızca askıya alındığı algısı yaratılmaya çalışılıyordu. Ancak bu anayasaya ima yoluyla da olsa her türlü atıf ağır bir siyasi suç olarak görülüyordu.

İstanbul halkına, taşra ileri gelenlerine, öğrencilere tanınan ayrıcalıklara ilave olarak, sultan kendi muhafızlarının sadakatine de çok önem veriyordu. Bu gücün mensuplarına her türlü ayrıcalık ve avantaj cömertçe ihsan ediliyordu.

Bu casus örgütünün ve diğer ayrıcalıklı sınıfların idame ettirilmesinin maliyeti doğal olarak çok yüksekti. Ülkenin gelişmesi için çok az para harcanmasına rağmen ortalama yıllık bütçe açığı 13 milyon doları buluyordu. Bu ancak borç alınan miktarın artışıyla dengelenebiliyordu zira bütçe ve etkin bir mali denetim yoktu. Elde edilen tüm gelirler keyfi biçimde sarf ediliyordu. Bu gelirin büyük bir kısmı Saray'a gidiyor, kalanı ise, baştaki yöneticilerin kişisel nüfuzlarıyla orantılı olarak aralarında pay ediliyordu. 1882-1909 yılları arasında, borçlar, avanslar, Ziraat Bankası gibi kuruluşların sermayesinin israfıyla oluşan mülki borç tutarındaki artış 275 milyon dolara ulaşmıştı.[2]

II. Abdülhamid'in körü körüne itaati sağlama ve her türlü muhalefeti ezme çabaları görünür bir başarı elde etti, ancak sadece İstanbul'da ve nüfusu Türklerden oluşan taşra vilayetlerinde. İs-

2 15 Mart 1910 tarihinde, Osmanlı Maliye Nezareti'nin Fransız danışmanı M. Charles Laurent tarafından yapılan bir konuşmadan alıntı için bkz. André Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, s. 3. (A.E.Y.)

tanbul'da casusluk sistemi herhangi bir açık başkaldırıya izin vermeyecek şekilde etkiliydi. Türklerin yaşadığı taşra şehirlerinde ise kötülüğe karşı kendiliğinden direniş gösterme becerisi yitirilmişti. Zira yaşlı imparatorluğun iç ve dış savunmasının maliyeti ile vergi yükü bu insanların sırtındaydı. Güçleri ve enerjilerinin bu şekilde sürekli emilmesi nüfusun azalması, yoksulluk ve kadercilikle sonuçlandı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurulması

Gene de bu çürüme sürecine direnme konusunda çok fazla bireysel çaba sarf ediliyor, bazı temel iyileştirmeler sağlanmaya çalışılıyordu.

1877-1890 yılları arasında politik olmayan konularda kısıtlı bir tartışma özgürlüğü vardı. Belli ölçüde eleştiri de hoşgörüyle karşılanabiliyordu. Ne var ki, yıllar geçtikçe hoşgörü aralığı giderek daraldı ve birçok kitap, gazete basıldıktan bir ya da iki yıl sonra "zararlı neşriyat" listesine alındı. 1890 yılında sultan, Alman imparatorunun bir yıl önceki ziyaretinin verdiği cesaretle eleştirilerin tamamen susturulmasının kendi sistemine daha uygun olduğuna inanmaya başladı. Birçok gazeteci Yemen'e sürüldü, basına sansür kurumsallaştı. Bütün bunların sonucunda gizli kışkırtmacılık ve Avrupa'ya kaçma eğiliminde artış görüldü. 1894 ve 1895'te Ermenilerin yaptıkları katliamlar dünya çapında büyük öfke doğurdu. Yaşananların asıl sorumlusu sultandı; Rusya ile Ermeni isyancılar da bu sorumluluğun ortağıydılar. Bu ise Türk vatanseverleri harekete geçirmeye ve Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasına yetti. Üye sayısı hızla artmasına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düzenlediği tertipler başarısız oldu. Olaylar sonucunda 1897'de Mekteb-i Harbiye öğrencilerinden 13'ü idam edildi, 81'i ise sürgüne gönderildi.[3]

3 Yalman'ın burada söz ettiği vaka tarihimizde "Şeref Kurbanları" olarak anılan hadise olmalıdır. Buna göre siyasi muhalif 324'ü öğrenci 630 kişi tutuklanmış, 78'i *Şeref* vapuruyla Trablusgarp'a sürülmüştü. (yhn)

1897'de Yunanistan'a karşı kolayca elde edilen zafer sultanın konumunu güçlendirdi. Savaştan kısa süre önce Jön Türklere yapmış olduğu, bir uzlaşma olarak bir tür anayasal denetimi kabul edeceğine dair teklifi unuttu ve yeni bir dizi baskıcı önlem almaya başladı. Edebiyatta Divan şiiri taraftarı şairler ile dilde ve edebiyatta Batılılaşmanın taraftarları arasında süren tartışmalara son verildi. Şiir yazılması, sultana methiyeler dışında, yasaklandı. Türklerin hayatını inceleyen roman yazılması yasaklandı ve yeni mecmuaların izin başvuruları reddedildi.

Ülkenin bekasını ve gelişmesini isteyenler tek şanslarının yabancı ülkelere giderek oralarda gazete ve mecmua yayınlamak ve böylece sultanın baskıcı rejiminin kötülüklerini ifşa etmek olduğunu gördüler. Profesör Avram Galanti[4] Paris, Londra, Cenevre, Kahire, Atina, Kıbrıs, Sofya ve Girit'te basılan 70 adet Jön Türk dergisinden oluşan bir liste verir. Bunların büyük çoğunluğu resimli mizah dergileriydi çünkü insanlara gerçek durumun ne olduğunu göstermenin en iyi yolunun bu olduğu düşünülüyordu. Bazıları Fransızca, İngilizce ve Arapça baskı da yapıyordu. Sayıları çok olmasına rağmen bu yayınlar ülkeye yabancı posta idareleri tarafından kolaylıkla sokuluyordu. Bu mecra sultanın denetimi altında olmayan tek haberleşme yoluydu. Yüzeydeki sakin görüntünün altında, bu "zararlı neşriyat" Türk halkının Batılılaşma motivasyonunu ve daha iyi şeylere susamışlığını artırmaya devam etti.

Dış Entrikalar ve Gayrimüslimler

Esas itibariyle nüfusun Türk olmayan bölümü imparatorluğun bekası ve daha iyi bir yönetime kavuşmasıyla ilgilenmiyordu. Çok azı Jön Türk Hareketi'nin içinde yer aldı. Ara sıra Jön Türkler ile Ermeni ihtilalcilerin işbirliğine gittiği oluyordu ama bu, ortak bir amaca doğru yönelme değil, sadece ortak düşmanları sultana karşı birleşme şeklinde oluyordu. İmparatorluğun Türk olmayan unsurları, bilinçli ya da bilinçsiz, Osmanlı'yı yıkmaya çalışan dış

4 Avram Galanti, *Küçük Türk Tetebbular*, İstanbul: Kağıdçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 1925, s. 133-137. (A.E.Y.)

tertiplere alet oluyorlardı. Dağılmakta olan imparatorluğu yeni toprak kazanımları için bir kaynak olarak gören dış güçler, nüfus içindeki bu etnik azınlıkları içerideki ortamı elverişli hale getirecek aracılar olarak görüyorlardı. Bu gruplar arasında bağımsızlık ve milliyetçilik propagandası yapıyorlardı. Dış güçler tarafından kışkırtılan bu hareketler bastırıldıkça, azınlıkların karıştığı olaylar ayrı bir propaganda vesilesi oluyordu. Onlara göre "Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut yapısı zaten olağandışıydı, bu nedenle imparatorluktan herhangi bir toprak parçasını koparıp ele geçirmek meşru ve insani sayılmalı"ydı. Öte yandan, bu azınlıkların belirli bir bölümü, milliyetçilik duygularıyla Türklerden daha önce tanışmışlardı ve tarafsız koruyucularının desteğiyle tam bağımsızlığa kavuşmayı temenni ediyorlardı. Ermeniler için ise Amerikan misyonerleriyle yakın temas sonucunda uyanan bu duygular o dönemde geçerli koşullarda tatmin edici olmaktan uzak bireysel ve toplumsal yaşam standartlarının yükseltilmesi için yararlı bir araç olarak görülüyordu.

Rusya, Ermenilerin arkasındaki asıl güçtü; aynı zamanda Kürt sorunu ve Balkanlar'daki olaylarla da yakından ve aktif biçimde ilgileniyordu. Fransa Suriyeliler, Büyük Britanya Mezopotamya ve Araplar, İtalya Trablusgarp, Avusturya Arnavutlar, Adalar ve Anadolu'da yaşayan Yunanlılarla ilgiliydi. Makedonya birbiriyle çatışan Balkan menfaatlerinin buluşma noktasıydı. Ayrıca imparatorlukla bağı en gevşek bölge olduğu için, "Hasta Adam"ın gelecekteki mirasçıları olacak Avrupalılar Makedonya sorununa özel ilgi duyuyorlardı. Sultan bu tür arzular ve isteklerle yalnızca şiddetli bir krize yol açmaları ya da kurduğu ve devam etmesini çok arzu ettiği bu yapay düzeni tehdit etmeleri halinde ilgileniyordu. Ermeniler konusunda bu derece katı davranırken, Fransa'nın Suriye'dekiler, Avusturya'nın özellikle Katolik Arnavutlar ve Osmanlı Devleti'nin her yerindeki Yunanlılar ile sürdürdüğü başarılı kültürel ve dini faaliyetlere karşı hoşgörüyle yaklaşmasının nedeni buydu.

Dış etkenlerin sonucunda Türk olmayan unsurlar tarafından çıkarılan sorunlara ek olarak, imparatorluğun ücra köşelerinde,

yerel liderlerin otoriteleriyle İstanbul'un gevşek otoritesi arasında süregelen ve müzminleşmiş sorunlar vardı. Sultan bu uzak bölgelerdeki hâkimiyetini tüm gücüyle sürdürmeyi kişisel bir prestij konusu yaptı ve amaçlanan ile bunun gerçekleşmesi için yapılması gereken fedakârlıklar arasındaki büyük orantısızlık üzerinde durmadı. Yemen'in 2 milyon Anadolulu askere mezar olduğu söylenir. Bu sayı abartılı dahi olsa, gerçek rakam bundan çok da farklı değildir. Burada büyük çaplı isyanlar ile kabileler arası savaşlar sürekli yaşanıyordu. Gemiler dolusu yeni askere alınmış genç buralara geliyor ve çok azı evini bir daha görebiliyordu. Benzer isyanlar zaman zaman Dürziler, Araplar, Kürtler ve Arnavutlar arasında da çıkıyordu. Anadolu'daki Türkler bu geniş imparatorluğun bütünlüğünü korumanın yükünü tek başlarına taşıyorlardı. Öyle ki imparatorluk hiçbir ortak menfaat üzerine kurulmamıştı ve uzak müstemlekelerinin kibirli şaşaası sadece imparatorluğun taşrasından ve tarımsal faaliyetlerden elde edilen gelirlerle sürdürülmeye çalışılıyordu. Eğer Almanya tarafından yeni bir canlılık getiren akım ortaya çıkmamış olsaydı, içerideki huzursuzluklar, bunları bastırmanın yüksek maliyeti, yıkıcı dış etkiler ve sürekli üst üste yığılan ancak hiçbir zaman çözülmeyerek inatla en basit gerçekleri görmemekte direnen bir idare tarafından ertelenen sorunlar, II. Abdülhamid rejiminin erken sonunu hazırlayabilir ve yıkıcı bir Doğu krizine yol açabilirdi.

Askeri ve Ekonomik Alanlarda Alman Uzmanlar

Büyük Britanya ve Fransa'dan sonra Almanya da güçlendirilmiş bir Osmanlı İmparatorluğu üzerinden elde edilecek siyasi ve ekonomik nüfuzun yağmadan kazanılacak küçük paylardan daha kârlı olacağını düşünmeye başlamıştı. Bu aynı zamanda, gerektiğinde Rusya'ya karşı kullanılabilecek ilave bir askeri güç ve dünyanın en önemli yollarının denetim altına alınması demek olacaktı.

Bismarck'ın Yakındoğu meselelerine karşı ilgisizliğine ve Rusya'nın öfkesini çekmemek için katlanılan tüm zahmetlere rağmen, 1883'lerde Alman büyükelçisi sultana Türk ordusunun yeniden ör-

gütlenmesine yardımcı olmayı teklif etti. General Colmar von der Goltz bu örgütlenmenin başı olarak 12 sene imparatorlukta kaldı. Sultanın Almanların askeri konulara karışmasına izin vermemesine rağmen, bu insanların yaptığı iş etkin ve değerliydi. 1897 Yunan Savaşı'nda elde edilen zaferin en önemli unsurlardan biri olan çok sayıda genç subay yetiştirdiler. Bu subaylar Batılı metotlara örnek oluşturdu. Bu etkilerle yüzlerce Türk subayı ve askeri cerrah eğitimlerini tamamlamak üzere Almanya'ya gönderildi.

Fransa'nın 1877'de yapmayı kibarca reddettiği bir çeşit yardımın Almanya tarafından gönüllü olarak teklif edilmesi, Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik faaliyetlerinin başlangıcı oldu. 1883-1888 yılları arasında Alman uzmanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun kaynaklarını nasıl sömürebileceklerini dikkatle incelediler. 1888'de Bağdat Demiryolu imtiyazı alındı ve Hamburg'dan İstanbul'a uzanan Alman Doğu Akdeniz Hattı kuruldu. 1889'da yeni Alman imparatoru İstanbul'a ilk ziyaretini gerçekleştirdi. Bismarck'ın bir turistik seyahatten ibaret olduğuna Rusya'yı ikna etmeye çalıştığı bu ziyaret, Almanya'nın Panislamizm politikasının ilk adımı oldu. 1890 yılında, Sultan Abdülhamid, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu yeni dostundan aldığı cesaretle ifade özgürlüğünün son kalıntılarını da ortadan kaldırdı. Bu son adımı takiben gazetelere devamlı sultanın 30 milyon Müslümanın lideri olarak yüksek vasıflarından bahsedilmesi ve her cuma yapılan dini törenlerin vakar içinde duyurulması emri verildi. Abdülhamid memnuniyet içinde tüm Müslüman ülkelerin temsilcilerini İstanbul'da topladı ve onlara unvan ve makamlar ihsan etti. Buna karşılık dini prestiji sayesinde hükümdar olarak dokunulmazlık elde etti. Tuhaftır ki, varlığına belli güçler tarafından karşı çıkılan bir devletin başı, karşı hücuma geçerek aynı güçlerin yaklaşık 25 milyon Müslüman tebaa üzerinde hükümran olma haklarına meydan okudu. Bu Panislamist akım Alman imparatorunun 1898'de gerçekleştirdiği ikinci ziyaret ve 1900'de Müslüman ülkelerden toplanan paraların sağladığı imkânla Hicaz Demiryolu'nun inşa edilmesiyle daha da güçlendi. 1897'den beri Baron Marschall von Bieberstein, Alman büyükelçisi olarak Alman nüfuzunu güçlendirmekle görevlendi-

rilmişti. Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan ihracat 1888'de 11.700.000 mark iken, 1905'te 71 milyon marka yükseldi. İmparatorluktan Almanya'ya yapılan ihracat ise 1888'de sadece 2.300.000 mark iken 1905'te 51.600.000 marka yükseldi. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelere yaptığı ihracat düzeyi değişmedi. Anadolu Demiryolu için yapılan ithalatın yol açtığı artış, Almanların rakamlarıyla kıyaslanamaz niteliktedir.

Almanya'nın bu girişimleri başlangıçta Büyük Britanya'da dikkat çekmedi. Aksine Rusya'ya karşı bir demiryolu sistemi aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi memnuniyetle karşılandı. Tartışılan tek sorun, Bağdat Demiryolu için uluslararası para piyasasından nasıl sermaye temin edileceğiydi. Almanların başarısı gözle görülür hale gelince, Doğu Sorunu ile ilgilenen eski güçler bu yeni ve cevval rakip karşısında birleşik bir cephe oluşturmaya başladılar. Bir yanda Alman anlayışı Alman ekonomik çıkarlarının hâkim olduğu nispeten güçlü ve nispeten bağımsız bir Osmanlı, diğer yanda Büyük Britanya ile1903'ten sonra Fransa'nın da katıldığı Rusların görüşü, ganimetin bölünmesini çabuklaştırma düşüncesi vardı.

Makedonya Sorunu ve 1908 Devrimi

1903'ten itibaren Makedonya sorunu bir kez daha Doğu Sorunu'na uluslararası ilgiyi çeker oldu. Bir çıkış yolu bulmak kolay değildi çünkü bütün Balkan ülkelerinin aynı yerler üzerinde toprak talebi vardı. Her biri savaş halindeydi, örgütlü çeteler ve terörist propagandalarla taleplerini artırmaya çalışıyorlardı. Ancak her bir Balkan devleti ayrı bir güç tarafından desteklendiği için, sonunda bir uzlaşmaya varılması gerektiğinde birleştiler. Sultanı Mürzsteg Reform Programı'nı kabul etmeye zorlamak için 1905 Kasımı'nda Midilli işgal edildi.[5] Sonuçta yabancı emniyet mensupları, jandar-

5 Midilli Adası'nın işgali, Yalman'ın söz ettiğinden farklı olarak Lorando ve Tubine adlarında Fransız uyruklu iki bankerden Sultan Abdülaziz devrinde alınan borçların tahsili amacıyla 5 Kasım 1901'de gerçekleşmişti. Ancak Büyük Devletler bu vakadan cesaret alarak Mürzsteg Planı'nın uygulanması gibi pek çok konuda benzer baskı mekanizmalarını gündeme getirdiler. (yhn)

ma subayları ve polis reformu uzmanları, Makedonya'yı yaşanacak güvenli bir yer haline getirmekle görevlendirildiler. Bu belli bir bölgede Türk egemenliğinin tedrici olarak ortadan kaldırılmasının normal bir yöntemiydi. Nihai sonuç bu defa oldukça beklenmedik oldu. Abdülhamid Makedonya'ya iyi eğitilmiş, etkili memur ve subaylar göndermeye kendini mecbur hissetmişti. Bu kimseler Balkan milliyetçilik fikirlerinin de etkisiyle yeni bir Türk milliyetçiliği geliştirdiler. Makedonya şehirlerindeki nispeten daha büyük toplanma ve tartışma imkânlarından yararlanarak geniş devrimci örgütler kurdular. Britanya ve Rus hükümdarlarının 1907'de Reval'de gerçekleştirdikleri ve Ortadoğu meselelerinin görüşüldüğü toplantı Jön Türklere bir an önce harekete geçilmediği takdirde ülkenin sessiz bir kurban muamelesi göreceği intibaını verdi. Kendisini İttihat ve Terakki olarak adlandıran gizli bir komitenin aldığı karar uyarınca çeşitli askeri oluşumlar sultanın icraatına karşı açık bir ihtilale giriştiler ve 1878'den beri askıya alınmış bulunan anayasal rejimin yeniden ihdasını talep ettiler. Sultan bütün karşı koyma çabalarının başarısız olması üzerine, 10 Temmuz 1908'de ihtilalcilerin taleplerini kabul etti ve 32 yıl sonra ilk defa parlamento için seçim çağrısı yaptı.

5

Jön Türklerin İmparatorluğu Ayakta Tutma Çabaları

Pembe Hayaller

Jön Türklerin gerçekleştirdiği devrim dünyaya Doğu Sorunu konusunda beklenmedik bir çözüm sundu. Bu eski uluslararası sorun Osmanlı Devleti'nin idare, sosyal hayat ve teknik donanım konularında tümüyle Batılılaşması suretiyle kolayca hallolacaktı.

Devrimin mimarları için, istibdadın yıkılması ve anayasal bir idare tarzının tesisi bir dokunuşta her şeyi değiştirecek ve her derde deva olacaktı. Karma ve birbirine uyum sağlayamamış uyruklardan oluşan bir nüfusun varlığından kaynaklanan tüm sorunların bütün uyrukların birbirleriyle eşit Osmanlı vatandaşlığı ortak temelinde birleştirilmesi suretiyle çözülebileceğini düşünüyorlardı. Bu kimseler ayrıca uygar güçlerin Türklere karşı sergiledikleri fetih arzusunun Sultan Abdülhamid'in istibdadına karşı hissedilen kötü niyetten ibaret olduğunu düşünüyor, tüm bu özgürlük sever Batılı ülkelerin Türklerin onlar gibi olmayı gaye edindiklerini görmekten mutluluk duyacaklarını ve yüce hedefe ulaşmaları için samimiyetle ellerinden gelen her türlü yardımı yapacaklarına inanıyorlardı.

Başlangıçta her şey bu iyimser beklentileri karşılar gibi duruyordu. Dine dayalı baskıcı bir rejimin çöküşü ve imparatorlukta vatandaşlar arasındaki dini ve etnik ayrımcılığı ortadan kaldıracak ilerici bir demokrasinin doğuşu tüm dünyada memnuniyetle karşılandı. İmparatorluğun karma nüfusunun tüm unsurları istibdattan kurtuluş ve yeni bir dönemin başlangıcı kutlamalarına katıldılar. Türkler istisnasız mutluydular. Eski sultan bile, kendisinin Jön Türklerin en ateşlilerinden biri olduğunda ısrar ederek baskıcı idaresinin tüm suçunu emrindeki kimselerin oluşturduğu icracı kurumlara yükledi.

Devrim esas itibariyle ağır dış tehlikeler tarafından dayatılmıştı. Bu anlayışla Jön Türkler içişlerinde son derece mutedil davranma ve geçmişi geride bırakacak şekilde idare etme gereğini gördüler. Yaşlı sultan tahtta sadece anayasaya göre hareket eden biri olarak oturuyordu. Sultanın en fazla kötülüğü yapan birkaç düzine ileri gelen erkânı geçici sürgünle paçalarını kurtardılar. Bu istisnalar dışında, tüm ülkeye yayılan durgunluk ve terör ile gerek bireylere gerek genel olarak tüm halka karşı işlenen bitmek bilmeyen bir dizi suçun ağır sorumluluğunu taşıyanlar için ise genel af ilan edildi. Jön Türkler bu ılımlı ve bencil olmaktan uzak tavırlarında daha da ileri gittiler. Tüm makamları reddettiler ve devlet idaresini nispeten dürüst ve ehliyetli kimselere bıraktılar.

Acı Bir Uyanış

Ne var ki, bu toz pembe idealizm ve kişisel çıkarların reddi uzun sürmedi. Arkasından çok acı bir uyanış geldi. Doğu Sorunu'na bulunan ve başlangıçta her bakımdan ideal gözüken bu çözüm, ilgili tarafların hiçbirini tatmin etmedi. 1908 Devrimi halkın her kesimi tarafından benimsenmişti ancak yönetici sınıflar bu devrimden memnun değildi. Bu kimseler için devrim aslında abes bir eşitlik talebiydi. Ve söz konusu bu talepte bulunan kendilerine tabi kadroya, üzerinde tekel kurdukları Batı uygarlığının nimetlerinden pay vermek istemiyorlardı. Büyük Devletler'in tutumuna gelince, Doğu Sorunu'nun, Osmanlı Devleti'nin ganimet konumundan

çıkıp korunaklı bir evin bağımsız ev sahibi olmasını sağlayacak bir yöntemle çözülmesini kabullenmeleri beklenemezdi. Böyle bir örnek, kendi sakıncalarının ötesinde diğer geri kalmış halklar arasında benzer isteklere yol açma riski de getiriyordu. Böylece, devrimin emperyalist güçler üzerindeki etkilerinden biri ganimeti elde etme amaçlarını değiştirmek zorunda kalmalarıydı. Böylece Abdülhamid'in kötü idaresinin erken bir çöküşe yol açmasını sabırla beklemek yerine, eskiden olduğu gibi, derhal, entrika ya da fiziksel eylemlerle imparatorluğun kendini toparlamasını ve ulusal idealler temelinde yeni bir Türkiye kurulmasını engelleyecek tedbirlere başvurdular. Buna karşılık Jön Türkler özgürlükçü kurumların yaratıcıları olarak yücelttikleri Büyük Britanya ve Fransa'ya ilettikleri ısrarlı taleplerinin soğuk bir tavırla karşılanmasının, maddi ve manevi yardım isteklerinin kibarca reddedilmesinin ve Osmanlı Devleti'nin onlar gibi olma konusundaki çabalarına bu güçlerin ilgisiz kalmalarının nedenini anlamakta güçlük çekiyorlardı.

Jön Türkleri hayal kırıklığına uğratan diğer bir husus ise "Osmanlılık" fikrine karşı nüfusun Müslüman olmayan kesimlerinin gösterdiği düşmanca tavırdı. Gayrimüslimler birkaç gün ülkenin kurtuluşunun sevincine kendiliklerinden katıldılar ve Türklerle kalpten bir kardeşlik havasına girdiler. Daha sonra gizli liderleri onlara, Osmanlı tebaası olarak kaldıklarında eşitliğin geçici süreyle güvenlik sağlayabileceğini, bireysel olarak daha fazla fırsat tanınacağını ancak bir arada hareket ederek bazı dost yabancı güçlerin yardımıyla ya da komşu ülkelerde yaşayan akraba halklarla birleşme yoluyla elde edilecek bağımsızlık ülküsüne sıkı sıkıya sarılmaları gerektiğini hatırlattı. Aralarından çok az kişi Osmanlı vatandaşlığının destekçisi oldu. Büyük bir kitle ise, kiliselerinin etkisiyle ya da yabancı hükümetlerin gizli ve hain propagandaları sonucunda imparatorluktan ayrılma fikrini benimsedi. Hatta kendilerine, bağımsız bir öğe olarak gelişmeleri açısından, gayrimüslimler arasında her türlü dini ve milliyetçi propagandayı görmezden gelen bir despot idarenin, ülkenin birlik ve dayanışmasını olumsuz etkileyecek sorunların gündeme getirilmesine tamamen karşı milliyetçi bir hükümete nazaran daha avantajlı olup olmadığını sormaya başladılar.

Ayrılıkçı Tehlike

Ayrılıkçı eğilimler yalnızca gayrimüslimlere mahsus değildi. Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Çerkesler, Gürcüler ve diğerleri halife-sultana Müslümanlar olarak zayıf bir bağla bağlıydılar. Ancak şimdi birdenbire ayrı bir dilleri, ayrı bir geçmişleri ve hatta ayrı yaşadıkları toprakları olduğunun farkına vardılar. Milliyetçi dernekler kurdular, kendi gazetelerini çıkarmaya, kendi dillerini ve edebiyatlarını geliştirmeye başladılar. Genç kuşaklar bu yeni ulusal bilincin verdiği gururla renksiz bir Osmanlılığa fazla sempati duymadılar hatta Türk milliyetçiliğine karşı düşmanca bir tavır aldılar.

Nüfusun Müslüman Türk diye adlandırabileceğimiz kısmı da tekdüze bir bütünlük arz etmiyordu. Dışarıdan gelen milliyetçilik fikirlerinin etkisiyle yalnızca küçük bir azınlık böyle bir ulusal bilince sahipti. Diğerleri kendilerini sadece Müslümanlar olarak görüyordu. Halk eğitimi konusunda ortak bir sistemin olmayışı, sosyal temasın çok az olması ve serbest tartışma ortamının yokluğu sonucunda, bu insanlar arasında benzer duygu, davranış ve düşüncelerin gelişmesi mümkün olmamıştı. Yenilgiye uğratılan rejimin ustaca uyguladığı dini propaganda halkın zihninde derin izler bırakmıştı. Bu etkenler eski sosyal ve politik sistemin köklü ve hızlı bir biçimde değiştirilmesine engel oluşturmaktaydı.

Devrimden maddi açıdan olumsuz etkilenenler, kitlelerin dini duygularına hitap etmeye hazır büyük bir memnuniyetsizler sınıfı oluşturmuştu. Bu memnuniyetsizlerin arasında, hanedanın büyük çoğunluğu ve bunların taraftarları, gereksiz makamların ilgası sonucunda kayba uğrayan eski resmi görevliler,[1] hükümetin yüklenicileri, Saray'ın desteğini kazanmış din adamları, aşiret liderleri ve diğer yerel ileri gelenler bulunuyordu. Yeni idarenin simgesel bir otoriteyle yetinmeyerek gerçek iradesini hayata geçirme yönündeki doğal eğilimleri, yerel ölçekte aşiret düzeninin halen geçerli olduğu, merkezi hükümetin hiçbir zaman ciddiye alınmadığı bu ücra

1 Memurlar her zaman memuriyet makamının on misli sayıdaydı çünkü bu mevkiler gerektiği için değil sultan ve taraftarlarının itaatkâr hizmetkârlarına ödül olarak ihdas edilirdi. (A.E.Y.)

vilayetlerde sadece hükümete karşı yeni düşmanlar yaratılmasına yaradı.

İyi eğitim almış azınlık, daha izlenecek yöntemler konusunda bile uzlaşamıyordu. Sürgünde geçirdikleri uzun yıllar boyunca birbirine düşman iki ayrı partiye ayrılmışlardı, biri katı bir merkeziyetçilik üzerinde ısrar ederken, diğeri bir çeşit federal devlet yapısını çağrıştıran adem-i merkeziyetçiliği savunuyordu. Merkeziyetçi fırka, gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi içinde de kişisel hırslar, değişik liderliklerle irtibatlar ve birbiriyle uyuşmayan fikirler nedeniyle ayrışıyordu. Çoğu asker kökenli olması nedeniyle ordunun siyasete müdahale etmesini savunanlar ile buna kesinlikle karşı olanlar fırkayı iki düşman kampa ayırmıştı. Muhafazakârlık ile radikalizm tartışması ise ortak bir noktada buluşulması zor bir mesele haline gelmişti. İstibdat rejimi karşısında birleşen bu insanlar, sıra somut işler yapmaya gelir gelmez yeniden bölünmüşlerdi. Popüler duygulara hitap eden entrikacı politikacılar, dar görüşlü dogma taraftarlarının ve kişisel menfaatleri yönünde hareket edenlerin de desteği ile fırka içindeki zeki, halkı düşünen ve akla hitap eden azınlığı kolayca alt ettiler.

Başarılı çoğunluk başlangıçta hükümeti perde arkasından etkiledi, daha sonra ise iktidara açık bir biçimde sahip çıktı. Bu kimseler vatanseverlikten ya da muğlak da olsa idealizmden yoksun insanlar değildiler. Bununla birlikte bilgi ve tecrübeleri çok sınırlıydı. Mevcut durumdan kaynaklanan sorunların ötesine bakamadılar ve yöntemler konusunda yapılacak köklü değişikliklerin, ülkenin kıt kaynaklarına ve moral donanımına orantılı bir biçimde gerçekleştirilmesi gerektiğini göremediler. Sonu gelmeyen güçlükler ve şiddetli muhalefet karşısında en büyük endişeleri, grup olarak siyasi güçlerini idame ettirmek, imparatorluğun çeşitli unsurları arasında merkezi hükümete mutlak itaati sağlamaktı. Dış politikada aşırı milliyetçi bir çizgi izliyor ve durumun gereklerine uzlaşmaz ve kör bir tutumla yaklaşıyorlardı. Uzun süredir ertelediklerí farklı akımların bir an önce birleşmesi yoluyla sağlanacak siyasi gücün elde tutulması konusundaki azmin, güçlü ve birleşmiş bir muhalefet karşısında, esasen içten bölünmüş küçük bir si-

yasi kitle oldukları ve bütün bunların iç ve dış güçlüklerin baskısı altında cereyan ettiği de göz önüne alındığında, kaçınılmaz olarak II. Abdülhamid istibdadının tamamen ortadan kaldırılmasından kısa bir süre sonra yeni bir istibdat yarattığı sonucunu görürüz. Eski ve yeni istibdat arasındaki en önemli fark Batı medeniyetine yaklaşımları konusundaydı. Yeni liderler, seyahat, Batı okullarına çok sayıda öğrenci gönderilmesi, yabancı uzmanların istihdamı ve Batılı kurumların işleyişinin yerinde incelenmesi suretiyle Batı ile her türlü teması geliştirmeye çalışıyorlardı. İlaveten, parti politikasıyla ilgili konuların dışında mutlak bir ifade özgürlüğü taraftarıydılar.

Ne var ki mevcut durum, denetimi elinde tutanlar mevcut yöntemlerden tümüyle ayrılma, belli güçlüklerin tasfiye edilmesi ve kâğıt üzerindeki belli haklardan vazgeçilmesi gibi adımlar atmayı düşünmedikçe çözüme ulaşmayacak sorunlarla doluydu. Diğer taraftan yeni krizler, isyan ve savaşlar ile sağlam ve saldırgan bir muhalif bloğun ortaya çıkması ülkenin herhangi bir yöne istikrarlı ve sürekli bir biçimde ilerlemesini imkânsız kılıyordu.

Büyük Devletler, özellikle de imparatorluğun bir an önce dağılmasını isteyen ve bir Doğu ülkesinde demokrasi deneyimini çıkarlarına uygun görmeyen Rusya ve Büyük Britanya imparatorluktaki memnuniyetsiz her kesimle ittifak içine girdiler. Bunların arasında dini ve etnik azınlıklar –Ermeniler, Kürtler, Çerkesler ve Arnavutlar– eski rejime bağlı olanlar, aşırı dinciler, muhalif basının önderleri, hırsları yeni düzende tatmin olmamış kimseler ve bunlarla birlikte İttihat ve Terakki Komitesi'ne ilke olarak karşı çıkan bazı entelektüeller vardı. Bu muhalefet herhangi bir resmi ittifak şeklinde değil, ortak çıkarların etkisiyle hareket ediyordu. Seçimlerde Rus ve İngiliz siyasi ajanlar muhalif adayların başarısı için aktif bir çaba sarf ettiler.

Devrimden kısa bir süre sonra, kısmen muhalefetin tamamının, kısmen bundan menfaati olanların kışkırtmasıyla, kısmen de değişim dönemlerinin doğasında görüldüğü biçimde, bir dizi sorunla karşılaşıldı.

Bulgarların Bağımsızlığı

5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti, 7 Ekim'de ise, muhtemeldir ki, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzunu kaybeden Almanya'nın da teşvikiyle Avusturya resmen Bosna Hersek'i ilhak etti. Bu hareketler esasen fiilen gerçekleşmiş olan, buralardaki yalnızca görünürdeki Osmanlı egemenliğinin bitişinin teyidiydi. Buna rağmen halk arasında büyük infiale yol açtı. Buna karşı komite bu kaybı Jön Türklerin tecrübesizliğine bağlayan ve bu durumu Abdülhamid'in üstün diplomasi nitelikleri ile mukayese eden eski rejim yanlılarının propagandasını bastırmak için büyük bir öfke sergilemek zorunda kaldı. Geniş katılımlı mitingler, alınan kararlar, Avusturya ve Bulgar mallarına uygulanan boykotlar ve basının saldırgan yayınları adeta bir savaş atmosferini andırıyordu. Eğer ilgili taraflar kendilerini hazır hissetselerdi, Avusturya ile Slav Bulgaristan arasında her türlü gizli işbirliğine karşı çıkan Rusya'nın cesaretlendirici tutumu, Bosna ile ilgili hayal kırıklığına uğrayan Sırbistan'ın tavrı, kendini her zaman Bulgarların hamisi olarak görmüş Büyük Britanya'nın öfkesi kolaylıkla genel bir Avrupa savaşına yol açabilirdi. Birkaç ay içinde Avusturya ile bir uzlaşma sağlandı. Buna göre, Avusturya Osmanlı İmparatorluğu'na Bosna'da bulunan hassa mülkleri için 10 milyon dolar tazminat ödeyecekti. Bulgaristan ile sorun 6 Nisan 1909'a kadar sürdü. Daha sonra Rusya müdahale ederek Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımasını, buna karşılık da Bulgarların 1.5 milyon dolar tutarındaki Osmanlı Devleti'nin savaş borcunun taksitinden feragat etmesini önerdi. Karşı devrim baskısı altında hükümet 19 Nisan'da buna boyun eğdi.

Bu olayların ilk etkileri geçtikten sonra, yeni düzene karşı duyulan memnuniyetsizlik giderek daha belirgin hale gelmeye başladı. Özel ayrıcalıklarını kaybeden tüm unsurlar öfkelerini göstermeye başladılar. İstanbul'da yaşayan halkın vergi vermek ve askere gitmek gibi yeni yükümlülükleri hoş karşılaması mümkün değildi. Türk olmayanlar da siyasi emelleri bir yana, askerlik hizmetinin tüm Türk tebaaya yükümlülük olarak getirilmesinden hoşnut ol-

madılar zira bu durumda bedelini ödemek suretiyle askerlikten muaf olma imkânı ortadan kalkıyordu. Sultan Abdülhamid gizlice bir devrim hazırlığı içindeydi ve bunda eski rejim yanlılarına ve gericilere güveniyordu. Bu meyanda, aklı başında kimseler bile durumdan hoşnutsuzdu zira anayasa dertlere deva olamamıştı. Kişisel kıskançlıklar ve sürtüşmeler giderek gelişme zemini kazanıyordu.

Karmaşa ve 31 Mart Vakası

Bir zamanların mutlak güce sahip İttihat ve Terakki Cemiyeti siyasi nüfuzunu tamamen kaybetmişti. 17 Aralık 1908'de toplanan Meclis-i Mebusan'daki büyük çoğunluk ocak ayı sonunda küçük bir azınlık haline gelmişti. Sadrazam Kamil Paşa, Büyük Britanya'nın himayesinde, memnuniyetsizleri temsilen ittihatçıların güçlü muhalefetine rağmen bariz bir güvenoyu aldı ve buna dayanarak İttihat ve Terakki'nin iktidarına son vermeye çalıştı. Nazırlar arasından İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın olanları azletti ve onların güvenebilecekleri askeri birlikleri İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Ancak Jön Türkler buna karadan ve denizden büyük bir askeri manevrayla karşılık verdiler ve bu baskı altında Meclis-i Mebusan fikrini tamamen değiştirdi. Güvenoyu talebi 186'ya 8 oyla reddedildi ve Kamil Paşa hükümeti düşürüldü.

Ardından hükümet muhalefetin yayın organlarını yeni bir basın kanunuyla susturmayı denedi. Saray aniden ifade özgürlüğünün savunucusu oluverdi. Saray'ın gizli etkisi altında "kutsal" basın özgürlüğüne getirilecek her türlü kısıtlamaya karşı protesto amacıyla her yerde halk mitingleri düzenlendi. Yeni kanun mecliste reddedildi.

6 Nisan 1909 tarihinde muhalefetin koyu yandaşlarından *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey, Galata Köprüsü'nde esrarlı bir cinayete kurban gitti. Cenazesi halkın katıldığı hükümete karşı bir gösteriye dönüştü. 13 Nisan'da İstanbul'da bulunan tüm askeri unsurlar ittihatçı hükümete karşı ayaklandılar, karşılarına çıkan genç subayları öldürdüler, şer'i hukukun katı bir biçimde

uygulanmasını talep ederek sultanın 24 Temmuz 1908'den önceki gibi halkın güçlü önderi olmasında ısrarcı oldular. İttihatçıların güvenilir muhafızları olduklarını düşündükleri bu iyi eğitilmiş örnek alaylar, parayla satın alındı ve dini telkinlerle harekete öncülük ettiler. Bu karşı devrimin arkasında sultan, tüm muhalif unsurlar, İttihad-ı Muhammedi adlı gerici bir cemiyet ve muhalif gazetelerin çoğu yer aldı. İttihatçılar derhal Selanik'te bir araya geldiler. Payitahtı ele geçirmek, sultanı tahttan indirmek ve gerici hareketin mimarlarını cezalandırmak amacıyla 25 bin kişilik bir ordu topladılar. 24 Nisan'da artık duruma hâkim olmuşlardı. Ayın gün âyanların ve mebusların katıldığı geniş bir toplantıda oybirliğiyle padişahın tahttan indirilmesine karar verildi. İsyancıların büyük bir bölümü özel bir askeri mahkeme tarafından ağır cezalara çarptırıldı. Normal hükümet mekanizmasından ayrı olarak Hareket Ordusu'nun kumandanı tarafından kurulan ve askeri hukuka dayanan diktatörlük, görünüşte bir düzen ve denge kurmayı başardı. Bu durumdan yararlanan hükümet kendi içinde kökten bir tasfiye hareketine girişti. Gereksiz memurlarla doldurulmuş çeşitli daireler verimlilik temelinde yeniden yapılanmaya tabi tutuldu. Bu çerçevede görevden alınan memurların çoğuna bir defada ya da taksitler halinde ödenmek suretiyle tazminat verildi. Ordu tamamen "temizlendi". Her subay ordudaki hizmet süresine ve elde ettiği başarılara göre rütbelendirildi. Önceki sultanın gözdesi olan bazı kimseler, genç yaşta olmalarına rağmen kolaylıkla paşa olmuşlardı. Bu kimseler teğmen rütbesine indirildi. Meclis-i Mebusan verimli bir biçimde çalıştı ve tüm dikkatini ihtiyaç duyulan yararlı kanunların çıkarılmasına verdi. Basın ise, bir süredir devam ettirdiği yıkıcı eleştirilerini terk etti.

Mevcut koşullar altında korku kendini hissettirmeye başladı. Giderek bir anarşi ruhu zemin kazanmaya başladı. Basın daha saldırgan hale geldi ve kaynayan bir tencerenin kapağı uzun süre kapalı tutulursa bir gün mutlaka ya taşacağı ya infilak edeceği söylenerek hükümet tekrar tekrar uyarıldı. Muhalefet 1909 Nisanı'ndaki 31 Mart Vakası sonrası gelen ağır cezaları kolayca unuttu. Yerel başkaldırmalar yayıldı. 1909-1911 yılları arasında Arnavutluk'ta

sürekli sorunlar ortaya çıkıyordu. 8 Mayıs 1910'da durumun genel bir nitelik kazanması üzerine, özel kurulmuş bir orduyla harekete geçilmesi gerekti. Jön Türk hükümetinin elinde etkin araçlar olmadan kendi otoritesini kabul ettirmeye çalıştığı ilk zamanlardan beri Kürt vilayetlerinde isyanlar günlük olaylar haline gelmişti. 27 Eylül 1910 tarihinde Suriye'deki Dürziler ciddi bir biçimde ayaklandılar ve olayların bastırılması için birkaç tümenin müdahalesi gerekti. Yemen askeri müdahalelerin sürekli yapılmasını gerektiren diğer bir bölgeydi. 20 Ocak 1911'de bu artık bir gerçek savaş haline gelmişti. 30 tabur aylarca güçlü bir aşiretler ittifakına karşı savaşmak zorunda kaldı. Gerek Arap gerek Ermeni ulusal meseleleri ise militan bir ruhla gelişiyordu. Makedonya meselesi devamlı bir sorun haline gelmişti. Hükümetçe alınan örneğin gayrimüslimlerin yoğun ve çoğunlukta oldukları bölgelere Müslüman göçmenlerin yerleştirilmesi gibi tedbirler Makedonya'nın gelecekte sahipliğini üstlenmeyi düşünenler için bir uyarı oldu ve onları karşı eylemlere yöneltti. Hükümetin mevcut kamu düzenini muhafaza etmekten başka bir amaç gütmeyen bu tedbirlerinin Balkanlar'daki komşuları ve onların casuslarını tatmin etmesi mümkün değildi zira bunların hepsi aslında Osmanlı'nın kronik huzursuzlukların hüküm sürdüğü bir devlet olmasını istiyorlardı. Osmanlı hükümeti 1909 yılında bu bölgede yaşayanları silahsızlandırmaya, özel olarak oluşturulmuş iyi donanıma sahip jandarma birlikleri tarafından uygulanacak "Çeteler Kanunu" adlı bir kanun çıkararak her türlü eşkıyalığı önleme çabalarına devam etti. Bir yandan da 1910'da çıkartılan Kiliseler Kanunu çerçevesinde yeni kiliseler inşa etmeye başlamıştı. Zira mevcut kiliseler üzerinde hem Bulgar hem Rum cemaati hak iddia ediyordu. Her iki cemaat de kendi kiliselerine sahip olurlarsa, aralarındaki kanlı mücadelenin sona ereceği boşuna ümit edildi. Mevcut koşullar altında askeri tedbirlerle Makedonya'da asayişi sağlamak, durumda herhangi bir köklü değişiklik sağlaması mümkün olmayan ağır bir görevdi.

Girit sorunu ortaya çıktığında, Makedonya sorunu halen karmaşıklığını koruyordu. Bulgaristan ve Bosna'ya benzer biçimde Girit de Yunanistan'ın parçası kabul ediliyordu. Sadece adanın üst

kısımlarında dört koruyucu gücün (İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya) kaynaklarıyla birlikte dalgalanan Türk bayrağı, Girit ile Osmanlı Devleti arasında bir ilişki olduğuna işaret ediyordu. Bununla birlikte Yunanistan'ın adanın resmen ilhakı konusunda bulunduğu girişimler, imparatorlukta 1909-1911 yılları arasında bitmek bilmeyen protesto mitinglerine, savaş gösterilerine ve Yunan deniz taşımacılığına ve mallarına yönelik boykota neden oldu.

Çoğu dış tehlikenin habercisi olan bu iç sorunların önde gelen siyasal sınıflar arasında bir birlik ruhu doğmasına sebep olabileceği düşünülebilir. Ancak böyle bir şey gerçekleşmedi. Amaçlar, menfaatler ve hırslar arasındaki farklılıklar, bu geri kalmış, donanımı zayıf ve kötü örgütlenmiş ülkenin maruz kaldığı iç ve dış sorunların yarattığı baskıdan daha güçlüydü. İmparatorluk dışında birbiri ardına devam eden savaşlar bile bu yönde belirgin bir fark yaratmadı.

Durum ilerledikçe birbiriyle karşı karşıya gelen taraflar, kendi amaçlarına ulaşmak için tartışma ve ikna yoluyla hareket eden siyasi fırkalar olmaktan çıktılar. Onlar artık ne pahasına olursa olsun kendi iktidarlarını kurmak ve kamusal gücü elde etmek ya da ellerinde tutmak için mücadele etmeye kararlı gruplardı.

İttihatçıların Despotlaşması

Diğer yanda, başlangıçtaki hükümetin icraatını vatansever bir anlayışla denetleme ve etkileme yönündeki ilk amacından artık uzaklaşmış İttihat ve Terakki Cemiyeti vardı. Meclis-i Vükela'ya ve devlet dairelerine nüfuz etmişti. Her yerde şubeleri vardı. İstanbul dışına çıkıldığında, iktidarın gerçek sahipleri, çoğu eski askerler olan bu şubelerin "sorumlu sekreterleri"ydi. İttihatçıların,1908 Devrimi'nin de tohumlarını atan, imparatorluğun Avrupa tarafındaki kolları bağımsız bir tavır içine girdiler. Bunlar İstanbul'un "sefil Bizans etkisi"ne karşı Ortodoks bir siyasi inancı savunuyorlardı. *Silah* ve *Süngü* gibi isimler taşıyan, gerçeklerden tamamen kopmuş çeşitli yayın organları aracılığıyla ve adeta çılgın bir hezeyan diliyle siyasi muhaliflerine olduğu kadar, dış güçlere de saldırıyorlardı.

Çok sayıda aklıselim ılımlı vatansever, bu aşırı eğilimleri tasvip etmedikleri için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ayrılmıştı. Yerleri hemen mevki arayışında olanlarla doldurulmuştu. Buna rağmen cemiyet hâlâ ülkenin en cesur, en iyi eğitimli ve itibarlı kimselerini bünyesinde barındırıyordu. Bu kimselerin İttihat ve Terakki'ye bağlılıklarını sürdürmelerinin tek nedeni fırka fanatizmiydi. İttihat ve Terakki'nin yaklaşımı ise kendisinin kamusal gücün tek sahibi olduğu yönündeydi. Özgürlüğü savunmakla onun muhafızlığını da üstlenmek zorunda oldukları ve hiç kimsenin mecvut anayasal koşullardan istifade ederek güç kazanmasına müsaade etmeyecekleri ileri sürülüyordu. Sonuçta ise muhafaza etme bahanesiyle özgürlük ne yazık ki ortadan kaldırılmış oluyordu.

Muhalefet farklı küçük gruplardan meydana geliyordu. Bunların arasında daha önce sahip oldukları imtiyazlardan mahrum kalanlar, durumdan kişisel olarak memnun olmayan bir çoğunluk, ileri görüşlü bazı kişiler, bütün azınlık temsilcileri ve yabancı casuslar vardı. Gerçekten de herhangi bir ilerici amaç için bir araya gelme yeteneğinden yoksun olan bu grup, gaspçı, düşman, engel ve rakip olarak gördükleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni alt etmek için etkin biçimde işbirliği yapıyordu. Bu kışkırtılmış atmosferde aklıselim sahibi vatanseverlerin seslerinin çıkması mümkün değildi.

1911 yılının başlarında genel olarak hiç kimse İttihat ve Terakki'nin baskıcı yöntemlerinden memnun değildi. Bu memnuniyetsizlik cemiyetin kendi saflarına dahi yayılmıştı. Nisan ayında ittihatçıların güvendiği meclisteki çoğunluğun muhafazakâr mensupları muhalif güçlerin etkisi altına girdiler. Bu insanları büyük ölçüde tahrik eden olay, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Masonlara katılmasıydı. Kendilerini "İttihat ve Terakki'nin ikinci grubu"[2] olarak adlandıran yeni muhalif grup yayınladığı siyasi bir bildiride 10

2 İttihat ve Terakki Cemiyeti/Fırkası mensupları siyasi düşünceler bakımından tek parçalı bir yapı arz etmiyordu. Fırka içinde Hizb-i Terakki adlı daha ziyade sol düşünceye ve Hizb-i Cedid adıyla muhafazakâr düşünceye yakın kesimler vardı. Ayrıca dönemin siyasal çatışmaları içinde bir de Hizb-i Müstakil adlı grup ortaya çıkmıştı. Yalman'ın buradaki anlatısı çok açık değilse de bahsedilen siyasi topluluk Hizb-i Cedid'e daha benzer gözükmektedir. (yhn)

maddelik bir program ortaya koydu.[3] Bu açıkça gerici bir adımdı ve aynı zamanda cemiyet saflarından gelen önderlerin bazı yöntemlerine karşı başkaldırıydı. Bu programda daha muhafazakâr yöntemlerin benimsenmesi, sultanın yetkilerinin genişletilmesi, belli başlı genç politikacıların Meclis-i Vükela'dan ve fırkadaki görevlerinden ayrılmaları ve mebuslara ekonomik ayrıcalıklar tanınmasına son verilmesi öngörülüyordu. İttihat ve Terakki bunları incelemek maksadıyla gerçekleştirdiği [11.] kongrede söz konusu talepleri tümüyle kabul etmek zorunda kaldı zira aşırı görüşlü Jön Türklere karşı koyacak gücü kendilerinde bulamadılar. Ne var ki, her iki tarafın da isteksizce kabullendiği bu barışın uygulama açısından hiçbir değeri yoktu. Jön Türkler meclisteki kontrolü kaybettiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir an önce dağılması için Avrupa tarafından gösterilen gayretler artarken, ülkenin siyasi liderleri de muhalefeti ortadan kaldırarak mutlak iktidarı elde etme mücadelesinde giderek daha sert ve şiddet yanlısı olmaya başladılar. 10 Temmuz 1911'de muhalif bir gazeteci (Zeki Bey) İttihat ve Terakki'nin fedaileri tarafından sokak ortasında öldürüldü. Bu 1908 yılından beri ortalığa korku salma amacıyla İttihat ve Terakki casusları tarafından yazarlara karşı işlenen üçüncü cinayetti.[4]

Eylül 1911'de patlak veren İtalya'yla savaş iç çatışmalara engel olmadı. Anayasada belirlenen mühlet dolmadan ittihatçı hükümet seçimlere gitmek istedi. Anayasaya göre bu mümkün değildi çünkü bizzat İttihat ve Terakki Cemiyeti sultanın kötü niyetinden ürktüğü için meclisin ilgasına kapıyı kapatıyordu. Bu nedenle cemiyet ancak anayasanın kısmen değiştirilmesi ve Âyan Meclisi'nin de onay vermesi suretiyle padişaha Meclis-i Mebusan'ı lağvetme yetkisi verilmesini talep edebilirdi.

Mebuslar değişikliği büyük bir oy çokluğuyla reddettiler. Bunun üzerine meclis tamamen meşru olmayan birtakım kanuni boşluklara dayanarak lağvedildi.

---

3 İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1911 kongresinde bir grup mebus on madde anlamına gelen "Mevadd-ı Aşere" adı verilen bir bildiri yayınlamıştı. Detaylı bilgi için bkz. Yücel Yiğit, "İttihat ve Terakki Fırkası İçinde Parti İçi Muhalefet: Hizb-i Cedit Hareketi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c. 14, sayı 28, Bahar 2014, s. 103-125. (yhn)

4 6 Nisan 1909 tarihinde *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi, 19 Temmuz 1910'da *Sada-yı Millet* gazetesi yazarı Ahmet Samim Bey öldürülmüştü. (yhn)

Hiçbir şekilde serbest oy hakkıyla gerçekleşmeyen bu seçimler sonucunda tam bir ittifak halindeki meclis ortaya çıktı. Halk bu duruma çeşitli şekillerde öfkesini gösterdi. 11 Haziran 1912'de subaylar büyük gruplar halinde (Halaskâr Zabitan Grubu) hükümete karşı ayaklandı ve dış dünyada güven yaratacak bir hükümetin oluşturulmasını, sorumluluğu olmayan unsurların kamu işleriyle ilgilerinin kesilmesini, seçimlerin gayrimeşruluğunun anlaşılması halinde meclisin lağvedilmesini, siyasi mevkilerdeki subayların ordudaki görevlerine iadelerini ve yükselmek için herkese fırsat eşitliği tanınmasını talep ettiler. Ayrıca bu adımların tekrarlanmamasını teminen, subayların siyasetle uğraşmalarının yasaklanmasında ısrar ettiler.

"Büyük Kabine" Dönemi

9 Temmuz 1912'de ittihatçılar istifa etmek zorunda kaldılar ve tecrübeli devlet adamlarından oluşan bir hükümet iktidara geldi. Türk siyasi tarihinde "Büyük Kabine" olarak adlandırılan bu hükümet, eski anayasal ayrıcalıkları yeniden getirme ve iç dengeyi tekrar sağlama azmi ve gayreti içindeydi. Basın yeniden kavuştuğu özgürlüğün sevincini yaşıyordu, siyasi nedenlerle sürülmüş kimselerin memlekete dönüşlerine izin verildi. Abdülhamid'e yakın isimler de dahil olmak üzere geniş kapsamlı af ilan edildi ve devlet memurları bundan böyle hiçbir siyasi partinin tarafını tutmayacaklarına dair yemin etmeye mecbur edildiler.

Bir süre için vatanseverler güçlerini birleştirip Jön Türklerin dar kafalı ve aşırı yöntemleri sonucunda ortaya çıkan hataları telafi eder gibi gözüktü. Bu, nüfusun Türk çoğunluğu tarafından memnuniyetle karşılanacak bir durumdu. Bu insanlar içeride barışın tesisini, onları sakin ve refah içinde bir geleceğe ulaştıracak faaliyetlere kapıların açılmasını istiyorlardı. Ancak örgütlü değildiler ve isteklerini kabul ettirecek konumda bulunmuyorlardı. Politika denen bu zevkli uğraşla ilgilenenler ise işin heyecan ve macerasındaydılar.

İttihatçılar sanki sahip oldukları kutsal varlıklar ellerinden alınmış gibiydiler. Eskilerden oluşan bu kabineye karşı kışkırtıcı-

lık yapıyorlar, affın eski düzene mensup olanları da kapsadığını ileri sürüyorlardı. Öte yandan muhalefetin kendisi de durumdan memnun değildi. Zira ittihatçılardan yeteri kadar intikam alınmamış, önceki hükümet döneminde görev yapan memurlar yerlerinde kalmıştı.

8 Kasım 1912'de patlak veren Balkan Harbi Büyük Kabine'nin istifasına ve daha homojen bir muhalefet kabinesinin kurulmasına yol açtı. Savaşın getirdiği korkunç deneyimlere rağmen siyasi fikir ayrılıkları daha şiddetli hale geldi. 23 Ocak 1913'te, daha sonra Harbiye nazırı olacak Enver Bey'in öncülüğünde bir grup ittihatçı Bâbıâli'yi basarak Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdü ve yeniden İttihat ve Terakki'nin kurduğu bir hükümeti iktidara getirdi. Bu hükümet 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar iktidarda kaldı.

Dış dünya Osmanlı Devleti'nde olup bitenlere ilgisiz kalmamıştı. Jön Türklerin ulus olarak hayatta kalma ve ilerleme çabaları ile sorunları ve kavgaları son derece dikkatle izlenmişti. Yaratmayı başardıkları bu yeni düşünce tarzı daha Meşrutiyet devrinin ilk yıllarında kaybolmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu artık yaşayan ve mücadele eden bir varlık olarak değil, eskiden olduğu gibi milletlerarası ihtiras ve rekabet nesnesi olarak görülüyordu. Kuşkusuz, devrim imparatorluğun gelecekteki vârislerinin tavırlarında bazı değişikliklere yol açmıştı. Batı'yla serbestçe temas kurabilmek, yeni tartışmaların ve ulusal bilincin uyanması dönemi, önceleri hiçbir yaşam belirtisi göstermeyen bu bedende yeni bir ruh yaratıyordu. Bu da kati olarak parçalanma zamanı geldiğinde paylarını alma konusunda yaşanacak yeni güçlükler demekti. Ayrıca Osmanlı Devleti milli savunmayı giderek daha fazla düşünür olmuştu. Özellikle 31 Mart Vakası'ndan sonra kara kuvvetleri ve deniz kuvvetleri büyük yenilik ve iyileştirmelerin gerçekleştiği iki alan olmuştu. Bir grup Alman subayı kara kuvvetlerinde reformların gerçekleşmesine yardım ediyor, İngiliz amiral ve ona bağlı subaylar deniz kuvvetleri için çalışıyorlardı. Fransız ve İtalyan subaylar ise jandarmayla meşguldüler. Aynı zamanda birçok Türk subay ülke dışında eğitim almaktaydı.

Barışçıl Beklentiler ve Gerçekler

Osmanlı Devleti'nin içerideki direncini kırmak için kullanılan araçlar, belirli bir süre yerel isyanları teşvik etmek, azınlıkları kışkırtmak ve muhalif güçlerle birlikte entrikalar çevirmek gibi gizli çalışmalardan ibaretti. 1910'dan sonra ise milletlerarası diplomasi Doğu Sorunu'nun güç kullanarak çözülmesi fikrini düşünmeye ya da enazından bu fikre sıcak bakmaya başladı. Bunun ilk adımı olarak, Türkiye'ye tekraren ve ısrarla dış tehlikelerden korkmaması gerektiği, Büyük Devletler'in Avrupa karşısında hiçbir çatlağa izin vermeyecekleri konusunda teminat veriyorlardı. Bulgar kralının 21 Mart'ta, Sırp kralının 3 Nisan'da İstanbul'a yaptığı ziyaretler hep Türkiye'de var olması muhtemel endişelerin ortadan kalkması amacına yönelikti. Aynı gaye ile İtalyan hükümeti 150 önde gelen Türk şahsiyeti İtalya'ya davet etti. Bu ziyaret sırasında, sürekli İtalya'nın Osmanlı toprakları üzerinde hiçbir iddiası olmadığını, hatta Osmanlı onlara devretmeyi istese bile İtalyanların Trablusgarp'ı hiçbir koşulda, hatta bu konuda hükümet ısrarcı olsa dahi ilhak etmeye niyetleri olmadığını ifade ettiler. Aynı teminatın Türk hükümetine de verilmesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu bütün savunma güçlerini Trablusgarp'tan Yemen'e kaydırmakta bir sakınca görmedi. 29 Eylül 1911'de İtalyan saldırısı başladı. Osmanlı mirasını güç kullanarak yok etme yolunda bir ilk adımdı bu. Avrupalı güçler bu tertibi kabul etmek zorunda kaldılar. Zira herhangi bir müdahalede bulunmak daha önce verdikleri bazı taahhütler açısından vahim sonuçlar doğururdu.

Hükümet liderleri böylece tamamen ortadan kaldırma sürecinin başladığının farkına varmadılar. Onların ufku Trablusgarp'taki yerel koşullarla sınırlıydı. Osmanlı Devleti büyük fedakârlıklarda bulunarak, kaynaklarını bu uğurda tüketme pahasına deniz aşırı topraklarını korumak için mücadeleye devam ediyordu. Savaşın uzaması İtalya'ya On İki Adalar'ı işgal etme, Balkan ülkelerine de Osmanlı'ya karşı birleşmeyi tamamlama için imkân ve zaman verdi.

Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecindeki bu ikinci adım daha kolay oldu. Çünkü o dönemde milliyetçi Jön Türkler değil Büyük Britanya'nın sadık dostu yaşlı Kamil Paşa'nın kişisel takipçileri iktidardaydı. Kamil Paşa kendisi iktidardayken Büyük Britanya'nın Osmanlı Devleti'nin saldırıya uğramasına izin vermeyeceğinden emindi. 27 Ağustos'ta Osmanlı hükümeti savaş tehdidini ciddiye almadığını göstermek amacıyla Avrupa tarafındaki cephelerde konuşlandırdığı 67 bin eğitimli askerini terhis etti. Savaş kesin bir gerçek olarak ortaya çıktığında ise Osmanlı Devleti her konuda Balkan İttifakı'na boyun eğmekte ve Büyük Devletler'in müdahale ederek düşmanlıkların önüne geçmelerini istemekteydi. Balkan İttifakı üyeleri Osmanlı Devleti'nin barış için her türlü tavizi vermeye razı olduğunun farkına varınca, bir emrivaki ile Karadağ'ı Osmanlı'ya karşı savaş ilan etmeye zorladı. Diğer müttefikler birbirini takip etti. Hükümet bu saldırıya, karşı koyma konusunda olabilecek en kötü durumda yakalanmıştı. Eski düzenin yetiştirdiği yaşlı kimselerden oluşan, görevleri ve mevcut kaynaklarla orantılı dinamik bir gayret gösterme ve bu amaçla örgütlenme yeteneğinden yoksun, o dönem uyanmakta olan milli ruhtan uzak, Büyük Devletler karşısında boyun eğmeye ve bu yoldan onların iyi niyetlerine ve yardımlarına nail olmaya alışmış bu hükümet, ilk andan itibaren durumun kontrolünü kaybetti. Yenilgi sel gibi geldi ve neredeyse hiçbir direnişle karşılaşılmadı. Örgütlü Osmanlı ordularının, özellikle Batı'daki ordunun savaşın başından beri merkezle iletişimi kaybetmesiyle uğradığı kayıplar ürkütücü boyutlardaydı. Düşman tarafından işgal edilen bölgelerdeki Türk nüfusun kayıpları da çok ağır oldu.

Balkan Harbi'nin sonucu yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı önemli toprak kayıplarına bir yenisinin eklenmesinden ibaret değildi. Kaybedilen bu topraklar en gelişmiş bölgelerdi. Batı medeniyetinin etkisine ve ilhamına tamamen açıktı. Savaşı takiben gerçekleşen ve birbiri ardına gelen göç dalgaları sonucunda, ne yazık ki küçük bir bölümü Anadolu'ya yerleştirilen müreffeh ve gelişen bir nüfusa sahipti.

Balkan Hezimeti Bir Kazanım

Bununla birlikte Balkan Harbi'nde uğranılan büyük yenilgi Osmanlı Devleti için yeni bir teşvik oldu. Giderek artan bir şekilde kendinin farkına varmaya ve özeleştiriye yol açtı. *İkdam*'da 1913 Nisanı'nda yayımlanan bir makale bunu ifade ediyordu.

Makalede şunlar söyleniyordu: Yenilgi izlediğimiz bu yolun doğru bir yol olmadığını, ayrıca, eğer hayatta kalmak ve gelişmek istiyorsak, daha yapmamız gereken çok şey olduğunu bize gösterdi. Hatalarımız ve zayıflıklarımızdan kendimizi kurtarmalı, eski yeteneksizliğimizi, eski cehaletimizi ve eski kibirliliğimizi bırakmalıyız. Artık yarım tedbirler, yarım eğitim ve yarım bilgi ile yetinmeye devam edemeyiz. Sorunlar temelden ve sistematik biçimde ele alınmalı, ilerleme bizim için dış dünyaya yaptığımız bir gösterişten ibaret olmamalıydı.

Bu basiretsizlik karşısında halkın duyduğu memnuniyetsizlik o kadar yaygın bir hal aldı ki bu duygular kısa sürede kamusal alanda işlerin daha iyi yapılması için ulusal bir çığlığa dönüştü. Bu da herkesin gücünü birleştirerek ortak kaderini iyileştirme hedefine yönelik yeni bir ulusal dayanışmanın başlangıcı oldu. Dayanışmanın eski kaynakları olan, eski kurumlara genel olarak itaat ve yeniliklere karşı genel direnç moda olmaktan çıktı.

Önemsiz ve küçük politik gruplar halkın üzerindeki etkilerini kaybettiler. Halkın refahı giderek kişisel menfaatlerin yerini almaya başladı. Yeni ve radikal görüşler ortaya çıktı ve ilk defa dini sorunlar modern biçimde tartışılır oldu. Muhafazakârlar kısa sürede köktenci görüşün mutlak otoritesini polis marifetiyle savunamayacaklarını fark ettiler. Görüşlerini akıl yoluyla savunmak için onlar da gazete çıkarmaya başladılar. Kadınların hayatta aktif rol oynamaması yönündeki eski fanatik ısrarlar da artık kırıldı. Savaş sırasında kadınlara çok iş düşmüştü. Dogmatik inançlı kişilerin kadınların hemşire olarak çalışmalarına, hayır dernekleri kurmalarına ve her tür vatansever gösteriye katılmalarına itiraz etmeleri artık mümkün değildi. Kadının ulusal hayatta işgal ettiği bu yeni konumun sonucu olarak da kadınlar için yeni bir üniversite (İnnas

Darülfünunu) açıldı ve genel olarak kadınlara yönelik eğitici kurslar oluşturuldu.

Halkın Türkiye için daha iyi şeyleri istemesinin en açık ve karakteristik ölçütü 1911-1913 yılları arasında yayımlanan gazete ve dergilerin sayıları ve nitelikleridir. Bu dönemde İstanbul'da Türkçe yayımlanan politik günlük gazetelerin sayısı dokuzdan altıya, mizah yayınların sayısı ise yediden dörde indi. Öte yandan popüler haftalık yayınların sayısı dokuzdan on bire, bilimsel yayınların üçten yediye ve dini yayınların sayısı ise dörtten altıya yükseldi. İlaveten 11 okul ve eğitim dergisi (ki bunların bazıları yalnızca çocukları eğlendirmeye yönelikti) ile üç kadın gazetesi yayına başladı.

Bu atmosfer siyasi entrikalara uygun bir ortam değildi. İttihat ve Terakki hükümetinin karşısında olanlar 2 Haziran 1913'te şanslarını denemeye kalkıştıklarında tüm etkin örgütlenmeleri ve cesaretlerine rağmen tam bir hezimete uğradılar. Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı öldürmeye muvaffak oldular ama iktidarı ele geçiremediler. İttihatçılar bu cinayetten yararlanarak otoritelerini sağlamlaştırdılar ve muhalifleri yok ettiler. Bazıları asıldı. Bazıları sürgüne yollandı, bazıları ise yetkili makamlarla dostane bir anlayış birliği içinde olmayı uygun gördü.

Balkan Harbi ile Birinci Dünya Savaşı arasında başta olan hükümet halkın üzerinde gerçek bir otoriteye sahipti. Yeni ortaya çıkmış bir milli birlik ruhunu arkasına almıştı. Ancak, Balkan Harbi'nde uğranılan ezici yenilginin şoku olmasaydı ne bu değişim gerçekleşebilirdi ne Türkler Birinci Dünya Savaşı'nda[5] böyle bir güçlü moral direnci sergileyebilirlerdi.

Mahmud Şevket Paşa'nın cinayete kurban gitmesinin ardından, Türk vatandaşlığını tercih etmiş bir Mısırlı prens olan Said Halim Paşa sadrazamlığında yeni bir hükümet kuruldu. Eski hükümetin programını uygulayan bu yeni hükümet derhal devlet mekanizma-

---

5 Yalman eserin birçok yerinde Birinci Dünya Savaşı için "Avrupa Savaşı" tabirini kullanmıştır. Avrupa kıtası dışından devletlerin katılımına değin bu şekilde adlandırılan savaş daha sonra yaygın olarak Birinci Dünya Savaşı olarak adlandırıldı ve eser içinde de bu tabir tercih edildi. (yhn)

sının yeniden örgütlemesine yardım edecek uzmanlar göndermesi için Büyük Britanya'ya başvurdu. Büyük Britanya başlangıçta yardım sözü verdiyse de sonradan her nedense bu yardım gerçekleşmedi.

Almanya'dan Daha Fazla Askeri Danışman

Bunda başarısız olununca Türkiye bu defa Almanya'ya başvurdu ve kasım ayında General Liman von Sanders geniş bir subay grubuyla birlikte yeniden yapılanmayı gerçekleştirmek üzere Osmanlı İmparatorluğu'na gönderildi. Bu olay milletlerarası düzeyde büyük bir fırtına kopardı. Gösterilen bu husumet, hükümet liderleri tarafından ülkenin savunmasını kendi eline almasına karşı çıkma olarak yorumlandı. Bu yaklaşım ise askeri çevrelerde bir karşı koyma ruhu yarattı ve artık milli bir kahraman olarak kabul edilen, parlak subay Enver Bey'in Ocak 1914'te Harbiye Nezareti'ni ele geçirerek düşünülen askeri reformları daha radikal biçimde uygulamasına bahane oluşturdu. Ordu yeniden "temizlendi"; yüzlerce paşa ve üst düzey kumandan emekliye sevk edildi ve bu komuta mevkileri genç subaylara verildi.

Osmanlı İmparatorluğu Balkan Harbi sonunda kendisine kalan toprakları elinde tutmaya çalışırken, Büyük Devletler Bosna ve Bulgaristan kriziyle başlayıp Trablusgarp ve Balkan Harbi'yle devam eden dağılma sürecini geciktirmeyi hiçbir şekilde düşünmüyorlardı. Rusya, Ermeni meselesini ele almak suretiyle doğrudan harekete geçti. Ermeni halkının hamisi rolünü oynamak onun için çok kolaydı; Anadolu'nun doğusuna hâkim olma hevesini kolaylıkla maskeleyebildi. Ruslar Ermeni nüfus üzerinde uyguladıkları propaganda faaliyeti ile Ermeni ve Kürt yerel liderlerle birlikte çevirdikleri entrikalarla gerekli ortamı hazırladılar. Fakat bu müsait ortamdan yararlanarak doğrudan eyleme geçme konusunda kararsız kaldılar. Büyük Devletlerarasında uzun süren müzakerelerde doğu vilayetlerinin geleceği konusunda çeşitli fikirler öne sürüldü. Rusya'nın hevesine Almanya ve Avusturya karşı çıkarken, Fran-

sa ve Büyük Britanya destekleme konusunda fazla istekli olmadı. 13 Ocak'ta bir uzlaşmaya varıldı. Buna göre Ermenilerin azınlık haklarını da gözetecek şekilde reformlar iki tarafsız genel müfettişin denetimi altında başlatılacaktı. Rusların istediği aslında tam olarak bu değildi. Buna rağmen 8 Şubat'ta Yeniköy Antlaşması'nı imzaladılar zira o an için daha iyisi mümkün gözükmüyordu. Herhalde doğu vilayetlerinin Türkiye'den ayrılması için ilk adım atılmış oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli bir bölümünde "yabancıların gözetiminde reform yapılması", Doğu Sorunu'nun terminolojisinde daima bu bölgenin ülkeden kopartılmasının ilk adımı anlamına geliyordu. Her defasında ileri sürülen, o bölgede Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarının devam edeceği masalı ise anestezi işlevini görmekten öteye gitmiyordu.

Bağdat Demiryolu

Diğer Büyük Devletler açısından ise bu ortadan kaldırma süreci her birinin ekonomik nüfuz alanlarının belirlenmesi şeklini aldı. Bağdat Demiryolu'nun yapımının finansmanı ise bu konudaki uzun süren görüşmeler için bir bahane oldu. Almanya'nın Rusya, Fransa ve Büyük Britanya ile birbiri ardına gerçekleştirdiği görüşmelerde, Anadolu'da kuracağı ekonomik nüfuz hâkimiyetinin tanınması karşılığında bu ülkelere sağlanacak çıkarlar üzerinde duruldu. Sorun kesin olarak, Almanya ve Rusya arasında Kasım 1910'da imzalanan Potsdam; Fransa ve Almanya arasında Aralık 1913'te imzalanan Berlin; Almanya ve Büyük Britanya arasında 15 Haziran 1914'te imzalanan önemli bir antlaşmayla çözüme ulaştı. Bu sırada Türkiye de aynı güçlerle hâlâ bir çözüme ulaşmamış olan diğer sorunların halledilmesi amacıyla ayrı ayrı müzakereler yürütmekteydi. Her halükârda Türkiye fiilen bir ekonomik nüfuz alanının varlığını tanımış oluyordu. Buna karşılık kapitülasyonların yeniden gözden geçirileceğine ve gümrük vergilerinin malın değeri üzerinden %15'e yükseltilmesine müsaade edileceğine dair söz almıştı.

Büyük Britanya'yla imzalanan mutabakat zaptının müzakerelerini yürüten Almanya'nın Londra Büyükelçisi Prens Lichnovsky durumu şöyle yorumluyor:[6]

> Bu anlaşmaların gerçek amacı, Anadolu'yu çıkar alanlarına bölmekti. Ancak sultanın hakları düşünülerek bu ifade edilmekten özenle kaçınılıyordu. Rusya'nın payı doğu vilayetleri; Fransa'nınkiler Suriye ve mücavir vilayetler; Büyük Britanya'nınki Mezopotamya ve İzmir-Aydın Demiryolu'nun geçtiği topraklar; Almanya'nın ise asıl Anadolu'ydu.

Osmanlı Devleti, alınan tertiplerin aslında ne anlama geldiğinin farkındaydı. Politik liderlerin mazereti ülkenin içinde bulunduğu geri kalmışlıktı. Gelişme için yabancı sermaye gerekliydi. Bu sermaye sırf iş çıkarları gözetilerek verilmeye hazır değildi. Siyasi ve ekonomik tavizler verilmesinde ısrar ediyorlar, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına gittikçe daha fazla müdahale ediyorlardı. Buna rağmen bu ağır bedel ödenmeliydi çünkü Osmanlı İmparatorluğu mevcut geri kalmışlığı ve ilkelliği içinde kendisi için gerçek bir tehlike arz ediyordu. Ülkenin geri kalmışlığı dış güçlerin emperyalist emelleri için hazır bahaneydi; hükümet liderleri sonunda şu karara vardılar: Avrupa emperyalizminin boyunduruğundan kurtulabilmek için, Osmanlı Devleti geçici olarak onun kurbanı olmaya boyun eğmeliydi, hem de bugüne kadar olduğundan daha büyük oranda. Bedel çok ağırdı ama ödenmek zorundaydı.

Osmanlı devlet adamları, Büyük Devletler'in emellerini geçici olarak tatmin etmekle yetinmedi, İtilaf Devletleri ile dostluk ilişkileri kurmak için mümkün olan her şeyi yaptı. 1914 Mayısı'nda kabinenin birkaç üyesi Livadya'da çarı ziyaret etti ve Rus bakanlarla siyasi durumu görüştü. 23 Mayıs'ta yaptığı konuşmada Sazonov Türk Misyonu'nun kendisi üzerinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla barış ilişkileri kurmaya çalıştığı izlenimini bıraktığını söyledi. İstanbul'da, Rusların ve Türklerin birbirlerine karşı hissettikleri bilinen geleneksel düşmanca duyguları ortadan kaldırmakla görevli bir Türk-Rus Cemiyeti kurdular.

---

6 Earle tarafından alıntı yapılmıştır, *Türkiye, Büyük Güçler ve Bağdat Demiryolu*, Macmillan, 1923, s. 266. (A.E.Y.)

İyi Niyet Dönemi

Fransızların güvenini kazanmak ve iyi niyetine mazhar olmak amacıyla da benzer gayretler gösterildi; sırf Büyük Britanya'ya karşı dostluk sergilemek maksadıyla devletin çeşitli kademelerinde birçok İngiliz uzmana görev verildi.

Dış ilişkilerde mükemmel bir barış ve denge ikliminin yaratılmasının önündeki tek engel, Türk-Yunan nüfusunun Balkan Harbi'nden arta kalan sorunlarıydı. Yunanistan'da yaşayan Türk nüfus bu ülkenin idaresi altında ezildiğini ileri sürüyordu. 10 Nisan 1914 tarihinde Büyük Devletler'e verilen notada Türkler, Balkan Harbi'nden sonra Türkiye'ye gelen göçmenlerin sayısını 163 bin olarak bildiriyordu. Bu göçmenlerin anlattıkları korkunç hikâyelerle bilenen Türkiye, ülkedeki Yunanlılara karşı misillemelerde bulundu. Birkaç kez savaşın eşiğine gelindi. Yunanlıların *Idaho* (Kilkis) ve *Missisippi* (Lemnos) adlı iki eski savaş gemisini almaları da onları uzlaşmadan uzaklaştırdı. Bu aşamada Almanya gerek İstanbul'a gerek Atina'ya müdahalede bulundu ve başarılı oldu. Bunun sonucunda sadece eski düşmanca tavırlar terk edilmekle kalmadı; Başbakan Venizelos Türkiye ile Yunanistan arasında tüm anlaşmazlıkların ortadan kaldırılmasını ve bir çeşit ittifak oluşturulmasını savundu. İlgili Türk ve Yunan nüfusun değişimi, aradaki yanlış anlaşılmaların ortadan kaldırılması ve Yunanistan'ın artık eski Hellen İmparatorluğu hayallerini terk ettiğinin ve Anadolu'nun Ege kıyıları üzerinde hiçbir emeli olmadığının ispatı amacını taşıyordu. 28 Haziran 1914 tarihli bir nota ile Yunanistan ilke olarak bir değişimi kabul ettiğini resmen bildirdi. Karma bir komisyon bunun en iyi ne şekilde uygulanacağı üzerinde çalışmalara başladı. Ancak Birinci Dünya Savaşı bu çalışmaların durmasına sebep oldu ve Venizelos ile Osmanlı sadrazamı Said Halim Paşa arasında Brüksel'de planlanan önemli toplantının da gerçekleşmesi mümkün olmadı.

Savaşın hemen öncesinde, görülüyor ki Doğu Sorunu en barışçı dönemini yaşıyordu. Türk toprakları hâlâ bir gün ele geçirilecek bir ülke olarak görülüyordu ancak bu emel belirsiz bir tarihe erte-

lenmişti. Büyük Devletler'in ivedi istekleri Türklerin vermiş oldukları tavizler sonucunda tatmin olmuş; aralarında da çeşitli konularda bir anlayış birliğine varılmıştı.

Bu açıdan bir süreliğine Avrupa'da barış garanti altına alınmış; karşılıklı mutabakat yoluyla en fazla tehlike arz eden nokta elimine edilmişti. Herkesi şaşırtan Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, kendisine düşen paydan çok da memnun olmayan Türkiye gene de büyük acılar ve fedakârlıklar sonucu sağlanan bu barış şartlarından azami ölçüde yararlanmaya ve içeride ilerleme sağlayarak milletlerarası ihtirasların bir nesnesinden ibaret olma rolünden artık çıkmaya hazırlanıyordu. Bu olayla karşılaşınca bazı Türk liderlerinin düşünmeden aldığı karar, Türk toplumunun yapısını her yönden değiştirdi. Bunun kısa ve uzun vadeli etkileri bu eserin ikinci ve üçüncü kısımlarında incelenecek.

II

ASIL SAVAŞ DÖNEMİ

6

Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Nasıl Girdi?

Ilımlılar ve Aşırılar

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, Osmanlı siyasetinde ılımlı unsurların hâkim olduğu görülüyordu. Ülkenin genel durumu pek ümit vermese de onlar iyimser olmak için sebep buluyorlardı. Dış güçlerle olan meseleler şimdilik halledilmişti. Şüphesiz Türkiye Balkan Harbi'nin toprak kayıplarına ilaveten, Büyük Devletler'in ekonomik nüfuz alanlarını tanımakla yeni ödünler vermiş ve doğu vilayetlerinin onların üstü kapalı kontrolü altına girmiş olmasını kabullenmiş oldu. Karşılığında ise uzun süren güçlüklerden sonra adeta yeni bir hayata başladı; dışarıda mükemmel bir barış hüküm sürerken içeride yabancı sermaye yardımı sayesinde, fiziki altyapı, karayolları, demiryolları ve diğer modern ve gelişmiş araç gereçler konularında iyileştirilmeye gidilmesi mümkün oldu. Birçok yabancı uzman hükümet mekanizmasını en güncel yöntemlere göre yeniden düzenliyordu. Balkan Harbi'nde uğradığı yenilginin harekete geçirdiği Türk halkı ise yeni fikirleri kabullenme ve yeniliklere katılmada istekli davranıyordu.

Ilımlılar, kendi paylarına, bu durumu Osmanlı Devleti'nin sabırla çalışarak güçlüklerin başarıyla üstesinden gelebileceği, emperyalist hırsların hedefi olarak daha fazla aşağılanmaktan kendini kurtarabileceği ve Büyük Devletler ile eşit düzeye gelebileceği şeklinde yorumluyorlardı.

Hükümetin politikası esas itibariyle ılımlıların etkisi altıdaydı. Mevcut şartlar altında aşırıların kendi isteklerini kabul ettirme şansı yoktu. Bununla beraber etkili bir azınlık oluşturuyorlar ve ılımlı yaklaşımları arzu edilmeyen ancak içinde bulundukları koşullarda kabullenilmesi gereken bir durum olarak görüyorlardı. İlk fırsatta kendi fikirlerini kabul ettirmeye çalışacakları şüphesizdi.

Savaş patlak verdiğinde iktidarda olan ittihatçı hükümet içinde asker yanlıları küçük bir azınlıktı. Bununla birlikte fırka örgütünde ve ordu içinde büyük bir nüfuza sahiptiler. 1914 yılı başında orduda gerçekleştirilmiş bulunan "temizlik" sonucunda üst kademelere gelmiş genç subaylar denetimleri altında bulunan savaş mekanizmasının bir an önce harekete geçirilmesi ve böylece Balkan yenilgisinin aşağılayıcı izlerinin silinmesinden yanaydılar.

Makedonya'dan göç edenler arasında ise terk ettikleri toprakları geri alma arzusu yaygındı. Parti liderlerinin ve yüksek kademelerdeki memurların büyük bir bölümü daha önce Makedonya'da yaşamıştı. Terk ettikleri yerlerde kendilerine ait taşınmaz malları vardı. Bu anlamda bu tür eski topraklara yeniden kavuşma isteği, aynı zamanda en azından bilinçaltında kişisel menfaat düşüncesiyle de açıklanabilirdi.

Diğer saldırgan eğilimler ise yeni yeni uyanan Türk milliyetçiliğinin sonucuydu. On dokuzuncu yüzyılın başından beri Türk reformcuları Batının başarılarını yüceltip Osmanlı Devleti'nin durumunu karanlık bir tablo halinde sunarak ülkenin kat etmesi gereken daha çok mesafe olduğunu ortaya koymaya ve böylece insanları harekete geçirmeye çalışmaktaydılar. Yeni milliyetçilerin gözünde bu eski eğilimler gerçek milliyetçiliğe zarar veren renksiz ve kozmopolit arzulardı. Batı ilerlemesinin izlediği yolu benimsemeye istekli olmakla beraber, yabancı hükümetleri bu ilerlemenin araçları olarak özel bir biçimde saygı duyulması gereken varlıklar olarak görmüyorlardı.

Aksine yabancı devletlerin çoğu, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesine bilerek engel olan can düşmanları konumundaydılar. Kendi tekellerinde tuttukları Batı Medeniyeti'nin bir Müslüman cemaate ulaşmasını istemiyorlardı. Kapitülasyonlar emperyalist güçlerin ekonomik açıdan Türkiye'yi sömürme aracıydı ve bu yolla Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir ülke olarak serbestçe gelişmesine engel oluyordu. Hükümet içindeki Milliyetçi kesimler Büyük Devletler'in saldırgan emelleri karşısında pasif bir tavırla yetinilmesinden memnun değildi. Osmanlı Devleti'nin kısıtlı da olsa gerçek hareket yeteneği iki ayrı hayale yöneldi; ırk ve dil hısımlığı olanlarla birleşme (Turancılık) ile aynı dinden olanlarla birleşme (İslamcılık).

Turancılığa Karşı İttihad-ı İslamcılık

Bazı zihinlerde bu iki akım ortak bir temel bulabildi. Her ikisi de Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit eden Büyük Devletler karşısında genişleme anlamı taşıyordu. Her iki akımın da öncüleri ve inanmış takipçileri dayanışmanın dini ve milliyetçi temelde oluşmasının içerdiği zıtlığın farkındaydılar. Bir taraf Müslüman ve birçok ulusluluk arzu ederken, diğer taraf bunu milli bir kültürün gelişmesi için herhangi bir Batılı çok ulusluluk anlayışından daha tehlikeli buluyordu. Ayrıca İttihad-ı İslamcılar, eski dini dayanışmanın yerine ortak köken, ortak dil ve ortak çıkarları esas alan bir dayanışmayı koymak isteyen milliyetçi akımın baş düşmanıydılar. Ayrıca her iki taraf da izlenecek yol konusunda birbirleriyle anlaşamıyorlardı. Gerçek milliyetçiler Batı tarzının, ilim, hukuk ve yaşam tarzı da dahil olmak üzere her alanda benimsenmesinden, İslamcılar ise Batı'dan sadece kısmen yararlanılmasından yanaydılar ve ülkeye Hazreti Muhammed'in zamanındaki yaşam tarzı ve ideallere dönmek suretiyle yeni bir hayat düzeni getirmeye çalışıyorlardı.

Ortak tehlike karşısında her iki taraf da birbiriyle mücadeleden kaçınmayı ve belli ölçüde işbirliği yapmayı tercih etti. Her iki tarafın da göz önünde tuttuğu bir hedef vardı: Ülkeye, ihtişamlı

geçmişini hatırlatarak özgüven vermek. Bir diğer hedef ise halkın da aktif katılımıyla kendini savunacak imkânlara bir an evvel kavuşmak. Balkan Harbi'nin sebep olduğu büyük tahribata rağmen Türk halkından da toplanan yardımlarla üç yıl içinde Britanya tersanelerine *Sultan Osman* ve *Reşadiye* olarak adlandırılacak iki deniz zırhlısı ile birçok daha küçük tekne ısmarlanacak duruma gelindi.

Orduda ve bahriyedeki çalışmalar, halkın milli müdafaaya dair her konuya yakın ilgisi ve desteği, güven duygusunun tesisine kâfi gelmedi. Türkiye Avrupa'daki güçlü gruplaşmalar karşısında fazla izole olmuş durumdaydı. Ekonomik nüfuz alanlarının paylaşılmasıyla ilgili düzenlemelerde görüldüğü gibi, bu güçler her an yeni kararlar alarak Osmanlı Devleti'nin üzerinden birbirlerine ödün verebilirlerdi. Ilımlılar geleneksel düşman Rusya'yla varılan geçici mutabakattan hoşnut olmakla birlikte, Büyük Devletler ile aynı ittifaka dahil olmayı tercih ediyorlardı. Aşırılar bazı dış güçlerle el ele vererek Turancı ya da İttihad-ı İslamcı hayallerini gerçekleştirmek istiyorlardı. Geniş bir hayal gücüne sahip olmalarına rağmen, amaçlarına yalnızca Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu kaynaklarla ulaşabileceklerine inanmıyorlardı.

Genel olarak, dönemin ortalama vatanseverleri ise her iki güç grubundan birine ait olmayı memnuniyetle karşılamaya hazırdılar. Trablusgarp Savaşı'nın başında dahi, Sadrazam Said Paşa Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada, hükümetin yabancı bir müttefik bulma konusunda fevkalade istekli olduğunu ifade etmişti. Bir genelge ile yurtdışındaki temsilcilerimize bu konuşmanın nasıl bir etki yarattığı soruldu. Meseleyi tartışma konusunda hiçbir yabancı güç ilgi göstermedi. Sadece Rusya bir ittifak yapma konusunda istekli davrandı ancak onun da ileri sürdüğü koşullar adeta bir "hamilik" ile sonuçlanacaktı.

Balkan Harbi'nden sonra hem her iki güç grubuyla hem farklı siyasi liderlerle sürekli görüşüldü. Ilımlılar uzun zamandır ıstırap çeken halka asgari bir iyi idare şekli, refah, eğitim ve sağlık koşulları sağlamak amacıyla gözlerini Batılı güçlere çevirmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin bekasına yönelik asıl tehlikenin o yönden geldiği

düşünüldüğünde, İtilaf Devletleri'yle yapılacak anlaşma sadece Osmanlı Devleti'nin yaşaması ve gelişmesini istedikleri anlamına gelmeyecekti. Yanı sıra, bu ülkelerin o zamana kadar ilerlemenin nimetlerinden yalnızca kısmen yararlanabilmiş geri kalmış bir ülkenin yeniden gelişimi gibi güç bir görevin başarılması konusunda maddi ve manevi yardıma hazır olduklarını da gösterecekti. Almanya ve Avusturya coğrafi konumları itibariyle doğrudan bir tehlike oluşturmadığı için, İtilaf Devletleri ile yapılacak ittifak, Türkiye'ye mükemmel bir dış güvenlik ortamı da sağlayacaktı. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu konudaki girişimleri başarılı olmadı. Büyük Britanya ve Fransa, Kırım Savaşı öncesi politikalarına dönmek yerine Rusya ile işbirliği yapmayı tercih ediyordu.

Almanya ile İttifak

Aşırılar, Almanya ve Avusturya'yla işbirliğinden yanaydılar. Bu iki gücün kendi askeri amaçları için Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini istedikleri düşünülebilirdi. Askeri açıdan yeniden örgütlenmede her türlü maddi ve manevi yardımda bulunmaya istekliydiler. Ayrıca, Turancı ve İttihad-ı İslamcı hayaller, Almanya'nın yardımıyla Rusya, Büyük Britanya ve Fransa'ya karşı gerçekleşebilirdi. İngiltere ve Fransa ile tüm ittifak arayışları başarısızlıkla sonuçlanınca, Balkan Harbi'nin sonlarına doğru önce Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, daha sonra onun yerine gelen Said Halim Paşa aynı amaçlarla Avusturya ve Almanya'ya yanaştı. Teklif hiçbir zaman reddedilmedi ancak kabul de edilmedi. Gerektiği her seferinde diplomatik yardım eli uzattılarsa da zayıf ve sayısız iç ve dış tehlikeye maruz kalmış Osmanlı İmparatorluğu'yla bir ittifak riskine girmediler. Bununla birlikte mayısta Almanya gizlice Türk-Yunan ittifakının temelini hazırladı; bu ise Osmanlı Devleti'nde Almanya'nın kendisiyle yapmak istediği bir ittifak teklifi olarak algılandı.

Ancak 15 Temmuz 1914'te Alman Büyükelçisi Baron Wangenheim Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu ittifak teklifine cevap verdi. Gavrilo Princip'in 28 Haziran'da Saraybosna'yı ziyarete gelen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu veliahtı Arşidük Franz

Ferdinand'ı öldürmesinin üzerinden 17 gün geçmişti ve genel bir savaş artık yakın gözüküyordu. Berlin'deki Türk büyükelçiliği bir bültenle savaşın artık kaçınılmaz olduğunu bildirdi.

Aslında 31 Temmuz'da, hemen savaş arifesinde Türkiye ile Almanya arasında "barışın korunması amacıyla" bir savunma ittifakı konusunda uzlaşmaya varıldı ve 2 Ağustos'ta ittifak anlaşması imzalandı. Atılan bu adımdan kabinenin sadece üç üyesi haberdardı. Bu konu Meclis-i Vükela'nın hiçbir resmi toplantısında konuşulmamıştı. Aksine bu üç kişi bunu meslektaşlarından gizlemeye karar verdiler. Bahriye nazırının (Cemal Paşa) ancak anlaşmanın imzalanmasından sonra Almanya ile bir ittifak yapıldığından haberi oldu. Maliye nazırı (Cavid Bey) metni 1 Ağustos'ta okuma imkânı buldu ama o da bunun sadece bir projeden ibaret olduğu izlenimini edindi.

Gerçekte Türk-Alman İttifak Antlaşması Türkiye'yi Rusya'nın dahil olduğu herhangi bir savaşa derhal katılma konusunda gayet açık bir şekilde taahhüt altına sokan askeri bir anlaşmaydı. Başlıca maddeleri:

1. Antlaşmanın tarafları Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında cereyan eden savaşta kesin bir tarafsızlık politikası izleme konusunda mutabık kalmışlardır.

2. Şayet Rusya müdahale eder ve askeri tedbirler alır da Almanya Avusturya'ya karşı taahhütlerini yerine getirmek zorunda kalırsa, Osmanlı Devleti de Almanya'ya karşı taahhütlerini yerine getirmek zorunda olacaktır.

3. Savaş halinde Alman Askeri Misyonu Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olacaktır. Askeri Misyon şefi ile ekselansları Harbiye nazırı arasında doğrudan varılan mutabakat uyarınca, Osmanlı Devleti ordusunun genel idaresinde Alman Askeri Misyonu'na işler bir nüfuz ve otorite sağlayacaktır.

4. Osmanlı topraklarının Rusya tarafından tehdit edilmesi halinde Almanya, gerekirse güç kullanmak da dahil olmak üzere, buraları savunacaktır.

5. İşbu anlaşma sürmekte olan savaştan doğabilecek milletlerarası komplikasyonlardan her iki imparatorluğu da koruma amacı-

nı taşımaktadır. Anlaşma, ismi geçen temsilciler tarafından imzalanmakla hüküm ifade eder ve içerdiği karşılıklı ve eşit taahhütler 31 Aralık 1918 tarihine kadar yürürlükte kalır.

Hile ile Savaşa Girme

Bu antlaşmayı bilen beş kişiden biri olan Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey söz konusu metni bir taslak olarak algıladı ve ciddi biçimde eleştirerek bu antlaşmanın ülkeyi Alman askeri emellerine alet edeceğini; buna karşılık ise örneğin Büyük Britanya tarafından gelecek herhangi bir saldırı karşısında da korunmasız bırakacağını söyledi. Bahriye Nazırı Cemal Paşa antlaşmanın imzalanmasından sonradan haberdar oldu ve bundan büyük gurur duydu. Zira Bulgaristan tarafından bile ittifak teklifi reddedilen Osmanlı Devleti böylece iki büyük gücün müttefiki oluyordu. Üçlü ittifakın üçüncü ülkesi İtalya'nın bundan daha sonra haberi olacaktı. Cemal Paşa yayınladığı hatıralarında bu ittifak üzerine kurduğu pembe hayallerden bahseder.[1] Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sadece 15 saat sonra, böyle bir savaşın en az beş sene engellenebileceğini ve bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya'nın maddi ve manevi desteğiyle mutluluk ve refah içinde kalkınacağını düşünüyordu. Sadrazam Said Halim Paşa bu antlaşmayı imzalayanlardandı ve attığı imzanın Türkiye'yi bir genel savaşın içine çekeceğinin farkında değildi. Aylar sonra dahi bu antlaşmanınTürkiye'ye tarafsız kalma hakkı verdiğini iddia etti.[2]

Sadece iki kişi, Dahiliye Nazırı Talât ve Harbiye Nazırı Enver bu cüretkâr girişimlerin nelere yol açacağını iyi biliyorlardı. Talât zaman zaman korkuyordu. Olayı büyük bir kumar olarak görüyordu. Ona göre Osmanlı Devleti'nin bağımsız varolması zaten sorunlu bir meseleydi. Zafer kazanıldığı takdirde her şey kazanılmış

1 Cemal Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, (yay. haz.) Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001. (ed.n.)

2 Antlaşmanın metni ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle ilgili bazı ayrıntılar, Birinci Dünya Savaşı çıktığında Paris'teki Türk sefaretinde müsteşar olarak görev yapan Rauf Ahmet Bey'in yayınlanmamış hatıratından yazarın izniyle alınmıştır. (A.E.Y.)

olacaktı; yenilgi durumunda ise uğranacak kayıp normal şartlarda kaybedileceklerden daha fazla olacaktı. Böyle bir maceraya girmeye değerdi.

Sadece bir kişi, Enver, büyük bir savaşta yer almak, kendine ün ve güç sağlamak, İttihad-ı İslamcı ve Turancı hayallerinden en azından bir kısmını gerçekleştirmek ve ilk fırsatta Türkiye'yi yok etmesi muhakkak olan Rusya'ya karşı öldürücü bir darbe indirme imkânına kavuşmaktan son derece mutluydu. Sadece Enver Paşa, kendi isteğini tüm ülkeye kabul ettirdi ve ülkeyi ilk döneminde savaşa sokabildi. Enver Paşa aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin, başka hiçbir halkın ödemeyeceği bedeller ödeyerek dört yıl boyunca direnmesini de sağlayan en önemli faktördü.

Almanya'nın yanında savaşa girmeyi mümkün kılan, hatta bunu popüler hale getiren bir atmosfer yaratılmasında Enver Paşa'ya ve Alman yandaşlarına yardımcı olan değişik etkenler vardı.

Genel durum müsaitti. 1909 yılında Alman emperyalist Rohrbach Osmanlı Devleti'nin "Anglomania" isimli bir hastalığa yakalandığını söylüyordu. Bu dönemde Alman olan her şeyden nefret ediliyor, İngiliz ve Fransız olan her şeye ise adeta tapılıyordu. 1910'dan sonra durum yavaş yavaş değişmeye başladı. Rusya'nın müttefiki olarak Fransa'ya karşı gösterilen sempati ve destek azaldı. Azınlık konularındaki tutumları ile Türk parti politikalarına milli değerleri hiçe sayan müdahalelerde bulunmaları sonucunda, bu ülkelerin Türkiye'deki Jön Türkler deneyiminin başarısızlığını istedikleri yolunda bir intiba oluştu. Buna karşılık Almanya ihtiyaç olduğunda kendisinin tek güvenilecek dost olduğunu göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmıyordu. 1910 borçlanması Fransa tarafından reddedildi. Almanya derhal bu parayı verdi ve Türkiye'ye iki savaş gemisi sattı. Her tür askeri yardım yapılıyor, diplomatik alanda ise her konuda uzlaşma sağlanmaya çalışılıyordu. Kırım Savaşı'ndan beri ilk defa Türk halkı İngilizlerin iyi niyetinden kuşkulanmaya ve Almanlara güvenmeye başladı. Halkın ve Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin katkılarıyla siparişi verilen ve Büyük Britanya'da inşa edilmekte olan iki

adet zırhlı savaş gemisinin teslim edilmemesi Türk kamuoyu üzerinde çok derin bir etki yaptı. Büyük kitlelerin kararlı bir biçimde Britanya karşıtı fikirler benimsemesine neden oldu. 11 Ağustos'ta Alman savaş gemileri *Goeben* ve *Breslau* Türk sularına girdiğinde Osmanlı Devleti'nin bu gemileri İngilizlerin vermekten imtina ettiği gemilerin yerine satın aldığını ilan etmesi üzerine, halkın bu hayal bile edilemeyecek olay karşısında duyduğu mutluluk ve sevinç çok samimiydi.

İtilaf Devletleri'nin Zayıflığı ve Ataleti

Üçlü İtilaf ve Üçlü İttifak arasında Osmanlı Devleti'nin yönelimini etkileme mücadelesi tek taraflı yürüyordu. Almanya daha elverişli bir konumdaydı ve Osmanlı Devleti'nin yardımını garantiye almak için şevk ve ısrarlı bir biçimde gayret gösteriyordu. Alman diplomatlar Türk devlet adamlarını ağır bir vaat, ikna ve tehdit bombardımanına tutuyorlardı. Satın alınma hikâyesine rağmen gerçekte Alman olan iki savaş gemisi ve bu gemilerin Almanlar adına savaşa girme konusunda gösterdikleri sabırsızlık Almanların elinde müthiş bir silahtı. Alman büyükelçiliğinde ustaca örgütlenen propaganda güçleri, yaydıkları abartılı savaş haberleri ile halka uluslararası durumu Almanların bakış açısından aktararak basın ve Türk kamuoyunu etkileri altına almaya çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti savaşa girmeden çok önce bütün gazeteler Almanların tarafında yerini almıştı.

Bu süreçte İtilaf Devletleri ise suçlu ve pasifti. İtilaf Devletleri'nin büyükelçiliklerinin etkili propaganda sistemleri tamamen durmuş ve Almanlara engelsiz bir fırsat ortamı sunmuştu. İtilafçı taraf Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasının Almanya'ya yapacağı yardımı gözden kaçırmakla en büyük hatalarından birini yaptı ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlamaya da tarafsız kalmasını temin etmede çok da etkin bir arzu sergilemedi. Avrupa Savaşı'nın Türk tarafını inceleyen M. Larcher şöyle yazar:[3]

3 Larcher, *La guerre turque dans...*, s. 43. (A.E.Y.)

> Müttefikler "Doğu Sorunu" denilen modası geçmiş bir politikayı takip ediyor ve Türkler ve Müslümanlarla ilgili yeni bir statüye geçildiğini idrak etmeyi reddediyorlardı. Bir yandan Balkanlar'da Slav ülkeleri ile müzakereleri sürdürürken uluslararası antlaşmaların ihlal edilmesini ciddi bir biçimde protesto ediyor, Türkleri misillemeyle tehdit edip gerçek yardım eli uzatmaktan kaçınıyorlardı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinin vahametinden habersiz ne caydırıcı ne de güvenliği sağlayıcı hiçbir askeri tedbir almıyorlardı.

İtilaf Devletleri'nin büyükelçilikleri ile Osmanlı devlet adamları arasında sürdürülmekte olan iki tür müzakere vardı. Birincisi Alman taraftarı savaş yanlılarının İtilaf Devletleri'ni aldatarak zaman kazanma teşebbüslerini içeriyordu. İkincisi, İtilaf Devletleri'ne Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığı karşılığında iyi bir bedel ödeterek savaş yanlılarını mutlak bir yenilgiye uğratmayı amaçlayan ılımlıların mücadelesiydi. İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinin de benzer hedefleri vardı. Bazıları zaman kazanmaya çalışırken diğerleri Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını satın almanın gerçekten mümkün olup olmadığını anlamaya çalışıyorlardı.

Ilımlılar hiçbir taraftan savaşa girme konusunda hevesli değildiler. Onlar sadece uluslararası durumdan yararlanarak, Osmanlı Devleti'nin tam bağımsızlığının tanınmasını sağlamak, hem hukuk hem ekonomi alanındaki kapitülasyonları kaldırmak ve Yunanistan ve İtalya'nın elindeki Ege Adaları'ndan bazılarının iadesini gerçekleştirmek istiyorlardı. İtilaf Devletleri'nin büyükelçileri kapitülasyonlarla ilgili yalnızca muğlak birtakım sözler verirken, kendi taleplerini daha fazla vurguluyorlardı. Buna göre, Boğazlar açılacak ve Alman Askeri Misyonu ile Alman savaş gemileri gönderilecekti.

Savaşçı siyasetten yana olanlar, prensip itibariyle savaşa girmeye istekliydiler. Enver Paşa esasen Türkiye'deki Alman nüfuzunun baş temsilcisi olmasına rağmen Rus büyükelçisine onların tarafında savaşabileceğini bildirdi ve bunun için şu şartları öne sürdü:[4]

4 Rus büyükelçisinin M. Sazonov'a gönderdiği ve Sovyet hükümeti tarafından yayımlanan 628 sayılı 5 Ağustos 1914 tarihli telgraf. (A.E.Y.)

Alman subaylar hemen uzaklaştırılmamalıydı zira onlar Osmanlı Devleti'nin sürdürdüğü savunma seferberliği için gerekliydiler. Silah altına alınan bu ordular İtilaf ordularına düşman Balkan ordularının hareketlerini denetleme veya dost Balkan güçleriyle birlikte Avusturya'ya saldırıda kullanılmalıydılar. Buna karşılık talep edilen ise Osmanlı Devleti'nin tam bağımsızlığının tanınması ve Balkan haritasının Türkiye lehine yeniden düzenlenmesiydi. Rus Hariciyesi İstanbul'daki büyükelçilikle[5] müzakerelere devam ederek vakit kazanılması ancak kesin taahhütlere girişilmemesi talimatını verdi. Enver sadece zaman kazanmaya mı çalıştı yoksa fırsat verilseydi gerçekten Almanya'ya karşı savaşa girecek miydi bunu anlamak mümkün değildi.

İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini önlemek için hiçbir diplomatik çaba göstermezken, hükümeti acele karar vermeye zorlamak ya da güç göstererek ürkütmek gibi planların hiçbirini yürürlüğe koymadılar. Sonuç olarak o dönemde iktidarda olan devlet adamları İtilaf Devletleri'nin etkisi olmadan, buna mukabil Almanların büyük baskısı altında karar vermek zorunda kaldı. Barış yanlıları üç ay boyunca savaş yanlılarına karşı mücadelelerini sürdürdüler.

Osmanlı Devleti'nin Galiplerin Yanında Yer Alması

Osmanlı Devleti'nin ilk attığı adım, seferberlik ilanı ve Boğazlar'ın kapatılması oldu. Bu adımlar olağan Meclis-i Vükela toplantılarında görüşülmedi. 1 Ağustos'ta yapılan toplantının sonunda tüm milli güçlerin bir ön tedbir olarak seferber edilmesi talimatı Meclis-i Vükela üyelerince teker teker imzalandı. Böyle bir ön tedbirin alınmasına tek başına karşı çıkmayı hiç kimse göze alamazdı. Bu oturumdan sonra, birkaç nazırdan oluşan, gayriresmi savaş kabinesi denilebilecek küçük bir grupta, alınacak askeri tedbirler görüşüldü. Bu grup sadrazam ve dahiliye, harbiye, maliye ve adliye nazırlarından oluşuyordu ve diğer nazırların bu grubun varlığın-

5 1705 sayılı, 6 Ağustos 1914 tarihli telgraf. (A.E.Y.)

dan haberi yoktu. Bu savaş kabinesinin 4 Ağustos'ta yaptığı toplantıda, Bulgarların ve Romenlerin tutumları açıkça belli olmadan hiçbir şekilde harekete geçilmemesi yönünde prensip kararı alındı. Sadrazam, Almanya ile yapılan antlaşmanın Osmanlı Devleti'ne savaşa girme konusunda hiçbir mükellefiyet getirmediğini iddia ediyordu ve 9 Ağustos'ta aşağıdaki kararlar alındı:

1. Almanya ile imzalanan antlaşma metninin hukuki açıdan incelenmesi.
2. Bulgaristan ve Romanya'yla ittifak arayışlarına girilmesi.
3. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalmak istediği konusunda ikna edilmesi.
4. Gerek halkın gerek ordunun yiyecek ihtiyacının giderilmesi sorumluluğunu üstlenecek özel bir komisyon kurulması.
5. Savaşın sonucu belli olana kadar zaman kazanılması.
6. Alman büyükelçisinin askeri konulara, Alman kumandan Liman von Sanders'in ise siyasi konulara müdahale etmesine müsaade edilmemesi.
7. Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan'la müzakereler lehimize dönmedikçe, hiçbir koşulda hiçbir tarafın yanında savaşa girilmemesi.
8. Fransız ve Rus büyükelçileriyle müzakerelere başlanması.

Alman savaş gemileri *Goeben* ve *Breslau* Türk sularına sığındıklarında, ılımlılar uluslararası hukukun öngördüğü süre içinde bu gemilerin silahsızlandırılması ya da gönderilmesi konusunda bir ölçüde ısrarcı oldular. Ancak bunların bir senaryodan ibaret olduğunu bilmelerine rağmen güya satın alınmalarına karşı çıkamadılar. Bu gemilerin alınması fazla popüler olmuştu. Ilımlılar bütün güçlerini çatışmaların patlak vermesine engel olmaya verdiler. Şöyle düşünüyorlardı: Savaş Osmanlı Devleti'nin varlığının devamını garantilemek için hayal dahi edilemeyecek bir fırsattı. Savaşan tarafların hiçbiri kasten ve bilerek her türlü donanıma sahip bir milyon kişilik tarafsız bir orduya saldırmaya cesaret edemezdi. Osmanlı Devleti'nin mirasına konacaklarını düşünen devletler bir-

birlerini zayıflatırken, o güçlü ve dinç kalacaktı. Buna delil olarak Osmanlı Devleti'nin 9 Eylül 1914'te kapitülasyonları kaldırdığında fazla tepkiyle karşılaşmamasını gösteriyorlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti bu çatışmalardan başka siyasi ve ekonomik yararlar da sağlayabilirdi; ne var ki savaşa girerse, savaşı İtilaf Devletleri'nin kazanması halinde yok olma sürecine girecek, Almanların kazanması halinde ise onların sömürgesi olacaktı.

Savaş yanlıları bu arzularını açıkça belli etmeye cesaret edemiyorlardı. Balkan Harbi nedeniyle çekilen acılar henüz zihinlerde tazeydi. Ayrıca genel bir savaşın gerektireceği gayretler nüfusu az ve donanımı yetersiz bir Osmanlı İmparatorluğu için fazla ağır gelecekti. Daha savaşa girmeden, sadece ilan edilen seferberlik sonucunda karşılaşılan dış dünyayla iletişimin azalması gibi zorluklar bile, gerçek bir savaşın ne tür bir felaketle sonuçlanacağı hakkında fikir veriyordu.

Masadaki Kumarbazlar ve Yüksek Bir Bahis

Fakat ittihatçı liderlerin milletlerarası olaylar karşısındaki tavırları, kazanma şansı son derece yüksek kumarbazlarınki gibiydi. Almanlar Paris'e doğru yürüyorlardı. Savaş birkaç hafta içinde bitebilirdi. Osmanlı Devleti Boğazlar'ı kapatarak Rusya'yı zora sokma fırsatını elinden kaçırıyordu. Aynı zamanda barış masasına galip devletlerle yan yana oturma şansını da kaybedecekti. Aşırılar Almanların mağlup olma ihtimalini düşünmeyi tümüyle reddediyor, Almanya'nın mutlak galibiyetine kesin bir şekilde inanıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin harbiye ve bahriye nezaretleri savaşa girilmesini büyük sabırsızlıkla bekliyorlardı. Öncelikle liderler seferberliğin tamamlanabilmesi için zamana ihtiyaç olduğunu ileri sürdüler. Zira ülkede mesafeler uzun, ulaşım imkânları kötüydü. Genel donanım ise çok yetersizdi. Osmanlı Devleti seferberliğini bir ölçüde tamamladıktan sonra ise Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'ın mütereddit tutumları, imparatorluktaki savaşa Almanların yanında girme yanlıları tarafından bu durumu geciktirmek

için bahane olarak kullanıldı. Almanya, Osmanlı Devleti'nin hazinede sadece 60 bin sterlin kaldığı yolundaki mazeret beyanlarına, 5 milyon sterlin değerinde %6 faiz getiren Alman hazine tahvilleriyle karşılık verdi. Balkan ülkeleriyle ilgili mazeretler karşısında ise yeni diplomatik gayretler göstererek yeni sözler verdiler. Savaş yanlılarının kabine içindeki ılımlı çoğunluğa verdikleri, savaşın sürpriz şeklinde ortaya çıkmayacağına, orduda ve bahriyedeki Almanların tepeden inme birtakım hamlelerde bulunmalarına izin verilmeyeceğine dair tüm garantilere rağmen, dışarıdan bakan tüm gözlemciler savaşın kaçınılmaz olduğunu açıkça görüyorlardı. Kabinenin savaş yanlısı üyeleri savaşın sonuçlarının ne kadar ağır olacağı konusunda her taraftan uyarılıyorlardı ama bunun hiçbir etkisi olmuyordu. Bu uyarıların yanı sıra, Paris'teki Türk sefiri 4 Eylül'de Bordeaux'dan aşağıdaki telgrafı gönderdi:

> Ruslar Lemberg'i aldılar ve Viyana'ya giden yola hâkim oldular. Romanya mutlaka Avusturya'ya karşı bir tutum takınacak. İtalya da aynı şekilde hareket edecek. Almanya tecrit edilmiş durumda ve yenilmeye mahkûm. İtilafçılarla düşman olmak varlığımızı tehdit altına sokacaktır. Türkiye için izlenecek en akıllı politika kesin ve samimi olarak tarafsız kalmak ve bunun karşılığında İtilaf Devletleri'nden avantaj elde etmektir.

Rıfat Paşa 28 Eylül'de bir kez daha uyardı:

> Ülkenin fiziki durumu önderlerinin gerçeklerden uzak fetih hayallerinin peşinden koşmalarına izin vermemektedir. Halkın düşük olan hayat seviyesi ve Osmanlı Devleti'nin ilkel gelişimi uzun süre ve barış içinde büyümesini gerekli kılmaktadır. Mümkün olabilecek birtakım askeri başarıların aldatıcı cazibesi bizim sadece yok olmamıza sebep olur. Alman müdahalelerine bir an evvel son verilmelidir. Eski dostu ve müttefiki İtalya'dan daha fazla Almanya'nın tarafını tutmak zorunda mıyız? Eğer düşmanca davranırsak İtilaf Devletleri bizi ölüme mahkûm etmeye hazırdır. Almanya'nın bizi kurtarmakta hiçbir çıkarı yoktur. Bizi sadece bir araç olarak kullanmaktadır. Yenilmesi halinde bizi galip devletlerin iştahını doyurmak için kullanacak, galip geldiği takdirde ise bir himaye rejimi altına alacaktır. İtilafçılar yenilseler dahi bize zarar verebilecek durumda ola-

caklardır. Dağılma yolundayız. Aşırıya kaçan dış politikaların bize her zaman felaket getirdiğini hatırlamalıyız. Bu tür politikalar bize karşı bir Balkan İttifakı kurulmasını dahi mümkün kılmıştır.

Savaş yanlıları bu tür uyarıları dinleyecek bir havada değildiler. Savaşa girmekte tereddüt etmelerinin tek sebebi, Balkanlar'daki komşularının şüpheli tutumlarıydı. Zira bu ülkelerle defalarca gerçekleştirilen müzakerelerden hiçbir olumlu sonuç alınamamıştı. Bulgar bakan Tosheff, Bulgaristan'ın savaşa girmesine karşıydı ve Osmanlı Devleti'nin de aynı şekilde harpten uzak durmasında ısrar ediyordu.

Bir Alman Amiralin Meseleyi Halledişi

28 Ekim'de Türk donanmasının Alman komutanı bir emrivaki yaptı. Rus donanmasına ait gemilere saldırdı ve limanlarını bombaladı. Alman amiral uzun uğraşı ve ısrarlı taleplerden sonra Karadeniz'de manevralar gerçekleştirmek için gerekli izni almıştı; ancak saldırıdan hükümetin hiçbir üyesinin haberi yoktu. Savaş konusunda son derece istekli oldukları bilinen nazırlar dahi amiralin niyetlerinden tamamen habersiz olduklarını iddia ettiler.

22 Ağustos 1926'da Ankara İstiklal Mahkemesi başsavcısı, yeni bir siyasi entrikanın parçası olarak işlenen savaş suçları nedeniyle bazı kişiler aleyhinde hazırladığı iddianamede, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi hakkında şöyle fikir belirtiyordu:

Türkiye, Alman taarruzunun Marne'de durdurulduğu ve sonunun geleceğinin açıklığa kavuştuğu bir anda savaşa girdi. Türkiye emirlerini Alman İmparatoru'ndan alan bir Alman Amiralin emrivakisi sonucu savaşa sürüklendi. Diğer bir deyişle büyük ve tarihi bir imparatorluk Türk halkının adını bile bilmediği bu Alman amiralinin elinde oyuncak olmuştu. Bu tür adamlar karşısında Türk nazırlar Osmanlı Devleti'nin refahından sorumlu kişilerden ziyade Alman imparatorunun hizmetinde olan itaatkâr kimselere benziyorlardı. Bu sözde vatanseverler Osmanlı Devleti'nin haysiyetiyle oynayan bu Alman subayı cezalandıramazlar mıydı?

29 Ekim'de kabinenin nüfuzlu üyeleri durumu görüşmek üzere Adliye Nazırı Halil Bey'in evinde toplandılar. Çoğunluk savaşa karşıydı ve Alman amiralin görevine son vermeyi; tüm Alman subayları evlerine göndermeyi ve Almanya ile imzalanmış antlaşmayı yırtıp atmayı ve bu suretle itilafçıları tam anlamıyla tatmin etmeyi önerdi. Dahiliye Nazırı Talât gerçek bir tarafsızlığın bunu gerektirdiğini kabul etmekle birlikte, İstanbul şehrinin ve Osmanlı hükümetinin Almanların silah tehdidi altında olduğunu belirterek, bunun hemen yapılmasının imkânsız olduğunu ifade etti. Sonunda, İtilaf Devletleri'ne Karadeniz'deki olaylar hakkında soruşturma yapılmasının teklif edilmesi üzerinde mutabık kaldılar.

Bu teklif Rusya tarafından reddedildi. Rus büyükelçisi 31 Ekim'de İstanbul'dan ayrıldı. Aynı gün bazı bakanlar ile fırka örgütünün nüfuzlu mensuplarından oluşan savaş yanlısı grup sadrazamın evinde toplandı. Savaşın Osmanlı Devleti'nin Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Rusya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri geri alması için bir fırsat olduğunu dile getirdiler. Sadrazam Said Halim Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaş için gerekli kaynaklara sahip olmadığı yolundaki görüşünde ısrar etti ve şayet savaştan kaçınılmazsa görevi bırakacağını bildirdi.

Buna rağmen savaş kararının alınmasından sonra sadrazam görevini bırakmamaya ikna edildi; sadece kabinedeki dört ılımlı bunu prensip meselesi olarak görüp görevi bıraktı. Ayrılan bu nazırlar vatan haini ilan edilerek eski meslektaşlarının tehdit ve hakaretlerine maruz kadılar. Savaş yanlıları durumu mutlak denetimleri altına aldılar ve artık savaşın tartışılacak bir konu olmasına izin vermediler. Halk da basında çıkan çeşitli makaleler, yayımlanan bildiriler ve savaş yanlısı gösterilerle aynı yönde etki altına alındı. Çoğunluk üç büyük güce karşı yeni bir savaşa girmeyi samimi olarak istiyor değildi. Millet zaten, daha önce de söylediğimiz gibi karşılaşacağı güçlükleri önceden silahlı tarafsızlık döneminde tatmıştı. Ancak bu grup örgütlü değildi; endişe ve üzüntülerini dile getirecek mecralardan yoksundu. Osmanlı Devleti bu açıdan savaşın diğer taraflarından daha kötü durumdaydı. Örgütlü bir işçi hareketi, siyasi muhalefet, yüksek entelektüel çıkarlar ile barışçı

fikirleri temsil eden örgütlere sahip değildi. Ülkedeki tüm örgütlü güçler, savaş yanlısı bir azınlık ile onların, bir kısmı düşünmeden hareket eden ateşli vatansever, diğer kısmı kendi menfaatinin peşinde ya da fırkasına körü körüne bağlı ve Alman politik ve askeri temsilcilerinden memnuniyetle yardım alan, hatta onların tahakkümü altındaki taraftarlarının elindeydi. Bu bileşim muhalefeti hoş görecek bir nitelik arz etmiyordu. Ayrıca, savaşın iki büyük ittifak devletinin yanında, geleneksel düşman Rusya'ya karşı yapılıyor olması, karşı tarafın görüşlerini ifade etmesine imkân tanımadığı göz önüne alındığında, bir ölçüde güven ve isteklilik yaratmada da başarıyla kullanılabilirdi.

4 Kasım'da Rusya Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilan etti. Rusları 5 Kasım'da Büyük Britanya ve Fransa takip etti.

Bütün durum şöyle özetlenebilirdi: Hükümet liderlerinin çoğu Osmanlı Devleti'nin yetersiz kaynaklarıyla böyle bir savaşa girerek gerçek bir kazanç sağlayacağına inanmasının mümkün olmadığının bilincindeydi. Her ne kadar tüm Avrupa'da devam eden bu büyük ve heyecan verici kumarda şanslarını denemek için sabırsızlanıyor olsalar da, en ateşli savaş taraftarları için dahi Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Almanya'ya olan coğrafi uzaklığı ile aradaki ülkelerin tereddütlü tavırları, görmezden gelinmesi mümkün olmayan gerçeklerdi. Savaşın patlak vermesiyle Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi arasında üç ay geçmişti. Bu süre zarfında durum her bakımdan enine boyuna incelenebilirdi. Ilımlılarla yapılan serbest tartışmaların hiçbirinde savaş yanlıları tarafından savaşa girilmesini savunan herhangi bir fikir ileri sürülememişti. Ancak kafasında yalnızca kendi ülkesinin çıkarları olan bir yabancı amiral tarafından yaratılan bu emrivaki Osmanlı Devleti'nin savaşa girişini hızlandırmaya yetebilirdi; bu hareketin tüm riskleri ve sonuçları ülkenin savaş taraftarı zihniyeti tarafından kumarbazların ihtiraslı arzusuyla kabul edildi.

7

Kaynaklar ve Donanım

Dağılmış İnsan Kaynakları

Son yıllarda Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcındaki genel durum hakkında tarafsız çalışmalar yapan Türk kurmay subayları Osmanlı Devleti'nin, özellikle de bu kadar erken bir aşamada savaşa girmek gibi bir yanlış yapmasaydı, her türlü dış saldırıya karşı tarafsızlığını başarıyla koruyabileceği konusunda tam bir görüş birliğine varmışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu ile karşısındaki ülkelerin sahip oldukları kaynaklar arasındaki büyük orantısızlık, savaşın ciddi bir biçimde bir hayatta kalma, hatta hayalci fetih planları gerçekleştirme aracı olarak düşünülmüş olmasını imkânsız kılmaktadır. Ülkenin kaynak ve donanımına kısa bir bakış bile, sayıca üstün düşmanlarla birçok uzak cephede yapılacak bir savaşın Osmanlı İmparatorluğu'nun, karşılığında hiçbir beklentisi olmaksızın varlığının temellerini riske atmasını gerektireceğini açıkça ortaya koymak için yeterli olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu savaş öncesinde varolduğu şekliyle, basit bir coğrafi bölge olmaktan uzaktı. 13° ve 42° enlemler arasın-

da yer almakta, iklim olarak da kısmen tropik, kısmen Akdeniz kısmen de Orta Avrupa özelliklerine sahip bulunmaktaydı. Fiziki açıdan böylesi coğrafi farklılıklar, genel bir ortalamanın çeşitlemeleri olarak görülemezler. Tamamen farklı toplumsal ve ekonomik koşullara sahip, farklı gelişmişlik düzeyinde üç ya da daha fazla bölge vardı. Toplam yüzölçümü tahmini 1.710.000 ila 1.790.000 kilometrekare arasında olup, 1.200 kilometrelik bir sınırla 8.000 kilometrelik bir kıyı şeridine sahipti.

Osmanlı coğrafyasında yaşayanlar kendi aralarında her bakımdan farklıydılar. Farklı kültürler iç içe geçmişti; ilkel aşiretler, aşiretlerden oluşan birlikler, yerel liderlerin hizmeti ve korumasına dayalı feodal ilişkiler ve üst düzey entelektüeller. Bunlar tek bir kalıptan çıkan farklılıklar olarak görülemezdi. Son yüzyıllarda hiçbir şekilde genel bir bütünleşme yaşanmamıştı. Tek ortak bağ, hükümranın otorite sağlayabildiği sürece, aynı sultana itaat etmekti. Ve bu halklar kendilerini dil, din, etnik köken farklılıkları yüzünden birbirinden farklı hissediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan insan sayısı kesin olarak bilinmiyor. Gerçek bir nüfus sayımı hiçbir zaman yapılmadı.[1] Tahminler birbirinden büyük farklılıklar gösteriyor. Kesin bilgilerin elde edilebileceği tek kaynak, nüfus kayıtları; buraya kaydedilenlerin sayısı 1914 yılında 19.043.383. Fakat Bağdat, Basra, Hicaz, Medine, Asir, Yemen ve Lübnan kayıtlarda geçmiyordu. Musul, Halep, Deyrizor, Suriye ve Kudüs ise kısmen kaydedilmişti.

Nesiller boyunca muntazam kayıt tutulan bölgelerde dahi kaydedilmemiş nüfusun oranı, kaydedilmiş nüfustan %10 daha fazlaydı. Doğu vilayetlerinde kadınların yalnızca ufak bir bölümü nüfusa kaydediliyordu. Bütün bunlar göz önüne alındığında, toplam nüfusun tahmini 25 milyon civarında olduğu söylenebilir. Batı'da yayımlanan kitaplarda savaş öncesi Osmanlı nüfusunun 20-23 milyon olduğu belirtilmektedir. Toplam nüfus içinde Türklerin 9-10 milyon; Arapların 6 milyon; Kürtlerin 1,5 milyon; Rumların

---

1 Yukarıdaki satırların yazılmasından sonra elde edilen bir Osmanlı nüfus sayımından alınan rakamlar Ekler bölümünde belirtilmiştir. Ancak Temmuz 1928 itibariyle eksiksiz sayılar halen mevcut değildir. (A.E.Y.)

1,5 milyon; Ermenilerin 1 milyon; diğerlerinin ise 2 milyon civarında olduğu kabul edilmektedir.

Savaşla ilgili kaynaklara göre, savaşın bütün yükünü gönüllü olarak taşıyan, bu 9-10 milyonluk Türk nüfustu. Nüfusun geri kalanı kendi kaderini imparatorluğun kaderiyle bir görmeyen düşman unsurlardı.

Çeşitli gruplara mensup bireyler savaş mekanizması içinde hizmet verdiler. Bunlardan bazıları hizmetlerini sadakatle yerine getirmiş olabilirler. Savaşın ilk döneminde çok sayıda şehirli Arap ve Kürt, belli ölçüde İslami bir dayanışma duygusunun etkisi altında kaldılar. Ancak genel olarak savaşta güvenilir bir unsuru oluşturmadılar. Bazıları, hatta savaşın ilk yarısında dahi düşman olarak görüldüler. Ellerine geçen her fırsatta imparatorluğun yenilgisi için her şeyi yaptılar. Bu şekilde davranmak, onlara tek kurtuluş yolu olarak gözüktü. Güney ve doğu vilayetlerinde yaşayan halkın aşiretler halinde yaşayan büyük kısmı ise sadece yerel konularla ilgileniyor ve durumdan kendileri için nasıl en fazla yarar sağlayacaklarını düşünüyorlardı. Türklere gelince, imparatorluğun ayakta kalmasında menfaati olan bu yegâne grup ise sağlıklı ve sayıca fazla asker temin edilebilecek bir kaynağı oluşturmuyordu.

"Türk" deyimi, pratikte, Türkçe konuşan ve Araplar, Kürtler, Çerkesler veya Gürcüler gibi belli bir gruba ait olma bilincine sahip olmayan Müslümanlar için kullanılıyordu. Bu deyim henüz vatandaşlık gibi dini ve etnik kökenin üzerinde bir anlam kazanmamıştı. Daha önceleri vatandaşlığın belirtilmesi için "Osmanlı" ifadesi kullanılırdı.

Nesiller boyunca, imparatorluğu savunma, iç isyanları bastırma ve geniş imparatorluk topraklarında birleştirici unsur olmanın en büyük yükünü Türkler üstlenmişti. Bu ağır yük bütün Türkler arasında eşit paylaşılmış değildi. Şehirlerde yaşayanlar cephelerde askerlik görevi yapmaktan kendilerini kurtarma imkânına sahiptiler. Savaşın gerçek yükü kırsal alanda yaşayan kesimin üzerindeydi.

Askerlik görevinin yanı sıra, vergi yükü de büyük ölçüde köylülerin üzerindeydi. Devlete tüm ürettiklerinin sekizde birini vermek zorundaydılar. İradın bölünmesi tayin usulüyle gerçekleştirilirdi.

Nüfuzlu ileri gelenlerin bazıları ise bu işte uzmanlaşmışlardı ve sadece sekizde birini almakla yetinmiyorlardı. Karmaşık bir sömürü sistemiyle bundan çok daha fazlasını elde ediyorlardı. Buna ilaveten çiftlik işlerinin ayrıntılarına da keyfi biçimde müdahale ediyorlardı. Hasat, vergi tahsildarının ya da temsilcisinin denetlemeye gelmemesi nedeniyle belirsiz sürelerle erteleniyordu. Bazen bu tür gecikmeler elverişsiz hava koşulları nedeniyle mahsulün harap olmasına yol açıyordu. Köylüler sebze ve meyve yetiştirmekten kaçınıyorlardı zira bunların kontrolü vergi toplayanların güçlük çıkarmasına daha elverişliydi. Yukarıda bahsi geçen vergilere ilaveten kırsal alanlarda yaşayanlar emlak vergisi, tüm sahip oldukları hayvanlar için, yük hayvanları dahil, yollar, okullar için, ayrıca kasabalarındaki kamu binaları için gayrimeşru olarak koyulan ve zorla tahsil edilen vergiler ödemek zorundaydılar. Buna ilaveten milli projelere katkıda bulunmaya mecbur ediliyorlardı. Ayrıca köylerinden geçen ileri gelenleri, resmi görevlileri veya jandarma subaylarını da mükellef bir biçimde ağırlamak zorundaydılar.

Kötü Sağlık Koşulları

Bu fedakârlıklar karşılığında devletten hiçbir şey almıyorlardı. Köyü etkileyen tek kamusal faaliyet vergi tahsildarları ile askere gidecekleri kaydeden görevlilerin gelmesiydi. Sağlık hizmeti köye hiç ulaşmıyordu. Şehirler dahil geniş bölgeler herhangi bir tıbbi yardımdan yoksundu ve buralarda yaşayanlar her türden şarlatanın merhametine teslim olmuştu. Tıbbi yardım son derece gerekliydi. Çocuk ölüm oranı ürkütücü boyuttaydı. Bazı Türk tıp uzmanları bu oranı %80 olarak ifade ediyorlar. Bu şüphesiz dikkati çekmek için bilhassa abartılmış bir rakam. Ne var ki, bunun yarısı pekâlâ gerçek olabilir. Sıtma, özellikle verimli toprakları olan bölgelerde çok yaygındı. Frengi ise müthiş bir ölüm nedeniydi. Doğu vilayetlerindeki Üçüncü Ordu'nun baş sağlık görevlisi köylerdeki sağlık koşulları hakkında yazdığı bir raporda, köylerin %60'ının sıhhi olmayan bölgelerde kurulduğunu; buralarda bu hastalıkların yaygın olduğu, ana merkezlerin dışında kalmasına rağmen %14 oranında sıtma ve %9 oranında frengi salgını olduğunu belirtiyor. Halkın

%72'si haşarat taşımakta, bu nedenle de tifüse açık bir durum arz etmekteydi. Evlerin sadece %57'sinde sıhhi tesisat bulunuyordu. Suçiçeği yaygındı. Okuryazar sayısı nüfusun sadece % 0.7'sini oluşturuyordu. Hıristiyanların çoğunlukta olduğu köylerde bu oran %21'e çıkıyordu. Çok eşliliğin hüküm sürdüğü köylerde hane başına sekiz-on çocuk düşeceğini düşünenler yanılırlar. Ortalama sayı ikiyi geçmez. Doğum kontrolü yaygın bir uygulama değildi. Doğum oranı yüksekti. Ancak çocukların erken yaşlarda ölümü o kadar sık karşılaşılan bir olaydı ki, anne babalar artık bu duruma teslim olmuşlardı. Sadece "Allah verdi, Allah aldı" diyorlardı.

Kasabalarda ve şehirlerde de durum daha iyi değildi. 1914 yılında sadece birkaç şehrin gerçek ve modern kanalizasyon ve su şebekesi vardı. Belediye kanunları kâğıt üzerinde mükemmel olmakla birlikte, belediyecilik genel anlamda bugünün toplum sağlığı fikirlerinden etkilenmemişti.

Düşük Eğitim Seviyesi

Ülkedeki eğitim koşulları da sağlık koşullarından farklı bir noktada değildi. Zorunlu eğitim sistemi Türkiye'de altmış yıldan fazla bir süredir vardı ama sadece kâğıt üstünde. Aslında Batı vilayetlerinden sadece birkaçında gerçekten iyi okullar vardı. Kasaba ve şehirlerde dahi mevcut okullar okul çağındaki çocukların sadece dörtte birine yetecek kadardı. Devlet okulları için tutulan istatistiklere göre, 1912-1913 yılları arasında 12.814 ilkokulda 460.596 öğrenci ve 19.612 öğretmen; 153 rüştiyede 27.461 öğrenci ve 1.518 öğretmen; 17 idadide 1.518 öğrenci ve 141 öğretmen; 17 diğer yüksek öğrenim kurumunda –üniversite, hukuk, tıp, mühendislik, kamu hizmeti, tarım, veterinerlik ve ormancılık okullarında– 6.677 öğrenci ve 368 öğretmen bulunuyordu. Bu sayılara özel ve yabancı okullar ile Türk olmayan cemaatlerin okulları dahil değildi.[2]

2 Gayrimüslim cemaat okullarının masrafları doğrudan söz konusu cemiyetler tarafından karşılanıyor ve okullar bu cemiyetler tarafından idare ediliyordu. Bu okula devam edenlere kendi dilleri ve inançları öğretiliyordu; Ermeni, Rum, Yahudi gibi. Yahudiler çoklukla okullarında eğitim dili olarak Fransızcayı kullanıyordu. (A.E.Y.)

Osmanlı maarif sistemi esasen olabildiğince demokratik bir yapıya sahipti. Bütün sınıflar parasızdı; bazı rüştiye, idadi ve yüksek öğrenim kurumları parasız yatılı eğitim imkânı dahi sunuyordu. Ne yazık ki sayıları azdı ve verdikleri eğitimin pratik alanda fazla yararlı olmaması, buralardan mezun olanları geçinebilmek için devlet hizmetine girmeye mecbur bırakıyordu.

Bununla beraber 1908 Devrimi'nden itibaren bu alanda kayda değer bir ilerleme yaşandı. 1908'den önce okullar için tahsis edilen bütçe sadece maaşları karşılıyordu. 1908'de ilk defa usulüne uygun bir bütçe düzenlendi ve bu bütçede eğitim için 200 bin sterlin ödenek ayrıldı. Okullarda görevli kimselerin maaşları bunun sadece %20'siydi . 1909 yılında ödenek 66 bin sterlin yükseltildi, maaşların oranı ise %9'a düştü. 1910'da maaşların oranı 940 bin sterlinlik eğitim tahsisatının %3'ünü oluşturuyordu. 1914'te ödenek 1.237.000 sterline çıkmıştı.

Devletin verdiği eğitimin geri kalmışlığı, kendilerine gizemli, ilahi ya da başka türlü güçler bahşedildiğini iddia eden kimselerin halkın üzerinden güç, nüfuz ve para kazanmasına fırsat veriyordu.

Sömürülmüş Bir Çiftçi Sınıfı

Kırsal alanlarda yaşayan halk da ülkenin bazı bölgelerinde yarı aşiret reisleri ya da toprak ağaları, diğer bölgelerde ise eşkıyalar ve çeteler tarafından sömürülüyorlardı. Halkın güvenliği ülkenin her yerinde sürekli olarak sağlanamadığı için köylüler hükümete ödedikleri resmi vergilerin yanı sıra düzenli bir biçimde eşkıyalara da haraç ödemek zorundaydılar. Mahkemelerde adalet aramak pahalı, yavaş ve karmaşıktı. Hapishane sisteminin birçok eksiği vardı.

Çalışarak para kazanmak üretici sınıflar için ümitsiz bir beklenti olduğundan, birçok köylü sadece kendi ihtiyacı ve ertesi sene için tohum olarak saklayacağı kadar üretim yapıyordu. Ülkenin en sapa yerlerinde ise, üretseler bile bu ürünleri kendilerine kazanç sağlayacak şekilde satmaları mümkün değildi. Ulaşım imkânları ya hiç yoktu ya çoğu kez o kadar pahalıydı ki ürettiklerini ancak yerel pazarlarda satmaya çalışıyorlardı. Ne var ki genellikle bu pazarlar-

da da ürün fazlalığından piyasa adeta boğulmuş gibiydi. Kıyılardaki başlıca tüketim merkezlerinde Ruslar, Romenler, Bulgarlar hatta Fransızların ürettikleri kaliteli unlar, kalitesiz yerli undan daha ucuza alınabiliyordu. Zirai kredi alma imkânı çok azdı. Devletin Ziraat Bankası bu amaç için mükemmel bir kurumdu. Müşterilerine uyguladığı %9'luk faizden başka, devletin bankaya tahsis ettiği düzenli gelir kaynağı vardı. Ayrıca sermayesinin üzerinde faiz ödeme mecburiyeti de olmadığından her yıl büyüyordu. Bu sermaye zaman zaman hükümetten gelen saldırılara maruz kalıyordu ve bu durum özellikle eski rejim döneminde sık sık tekrarlansa da banka merkezi hükümetin köylü kesimine sağladığı yegâne etkili yardımdı. Ancak köylülerin ihtiyaçlarının büyüklüğü karşısında bu yardım yetersiz kalıyor ve köylüler fahiş faizlerle bulundukları yerlerin ileri gelenlerine ya da ürünlerini peşin alan alıcılara borçlanmak zorunda kalıyorlardı. Bu koşullar altında, ülkenin birçok yerinde köylüler tarla işlerini çocuklarına bırakıp İstanbul'a ya da başka büyük şehirlere giderek iş aramayı alışkanlık haline getirdiler. Her büyük şehirde, yüksek oranda çoğu bekâr olan, evlerine zaman zaman giden, kazandıkları paranın bir kısmını evine yollayan ve emekli olduğunda ya da ufak bir para biriktirdiğinde memleketine dönen geçici bir nüfus vardı. Türklerin Amerika'ya ya da diğer yabancı ülkelere göç etmesi de geçici nitelikteydi ve kırsal alanda yaşam koşullarının dayanılmaz olmasından kaynaklanıyordu.

Osmanlı Devleti'nin kırsal bölgelerinde yaşayan nüfusun genel durumu böyleydi. Bu bölgelere Osmanlı Devleti'nin asker deposu da deniyordu. Bu insanlar için İstanbul, hâlâ vermeden alan ve taşrayı kendi yararı için sömürülecek bir alan olarak gören bir eski Bizans şehriydi. Teorik olarak halkın refahına gösterilen tüm ilgiye rağmen, yeni hükümetin idare mekanizması da sadece bazı büyük şehirlerde birtakım değişiklikler gerçekleştirmiş, köylerdeki yaşam şartlarını değiştirmeyi başaramamıştı.

Türk halkı her şeyi devletten beklemeye alışkın olduğu için, kendilerinin doğrudan herhangi bir iyileştirme mücadelesine girmeleri mümkün değildi.

Ancak etkin olmayan bürokrasi toplumsal ve ekonomik alanlarda öncülük yapacak yeteneğe sahip değildi. Diğer taraftan gayrimüslim unsurlar Osmanlı hükümetini kendi hükümetleri gibi görmüyorlardı. Bunun sonucunda, kendi okullarını ve yardım kurumlarını idare etmede yalnızca kendilerine güveniyorlar, ortak çıkarlarını korumak gerektiğinde müşterek tedbirlere başvuruyorlardı. Yabancı kaynaklardan sağlanan manevi destek ve himaye misyonerlerin aktif yardımları ile sosyal çevrelerinden gördükleri olumsuz sosyal baskılar sonucu oluşan kendi etkin çalışmaları neticesinde modern eğitim, sağlık koşulları ve ekonomik fırsatlardan her bakımdan daha fazla yararlandılar. Ölüm oranı ve yanı sıra çocuk ölümlerinin oranı da Türklerinkinden belirgin bir şekilde daha düşüktü. Türk unsurlar sürekli azalırken onların nüfusu hızla artıyordu. Türk olmayanların siyasi açıdan aşağı görülmeleri ekonomik bakımdan zenginleşmelerinin başlıca nedeniydi. Buna karşılık Türkler açısından, hükümet işleri, nüfusa oranla fazla büyük olan bir imparatorluğun sorumluluğunu taşıma, onların ekonomik yönden geride kalmalarına yol açtı. Yabancıların bencil kışkırtmaları ve ayrılıkçı grup bilincinin yanı sıra ekonomik ve politik üstünlük arasındaki bu mücadele patlak vermek için sadece uygun bir vesile bekleyen etnik sorunların kaynağını teşkil ediyordu.

Demiryollarının Yetersizliği

Nüfus sorunlarının yanında, ulaşım ve iletişim güçlükleri de birkaç iyi donanımlı endüstri ülkesine karşı girişilecek modern bir savaşı imkânsız kılıyordu.

Osmanlı Devleti'nde demiryolu sistemine benzer yegâne şey Balkan Harbi'nden kendisine kalan Avrupa vilayetlerinde bulunanlardı. Anadolu'daki parça parça demiryolları bir ağ oluşturmuyordu. Katı bir Avrupa ya da Amerikan anlayışına göre bunlara demiryolu bile denemezdi.

Mevcut hatlar ve Avrupa Savaşı'nın başındaki uzunlukları şöyleydi:

Hat	Uzunluk (km)
Şark	466
Haydarpaşa-Ankara	578
Arifiye-Adapazarı	10
Eskişehir-Konya[1],*	445
Bağdat*	935
İzmir-Kasaba	266
Alaşehir*	250
Soma-Bandırma	183
Şam-Humus	682
Yafa-Kudüs	86
Mersin-Adana	67
Mudanya-Bursa*	41
Hicaz Demiryolu	1750
Toplam	5.759

1 Tabloda yanında * işareti olan hatlar savaştan önce inşa edilen hatlardır.

1.760.000 kilometrekareye hizmet veren bu 5.759 kilometrelik demiryolu şebekesi, Almanya (540.000 km² için 64.000 km), Fransa (536.000 km² için 51.000 km) ve Hindistan (3.160.000 km² için 55.000 km) ile kıyaslandığında çok zayıf kalıyordu.

Osmanlı Erkân-ı Harbi'nin yapılmasını çok istediği tek demiryolu Rus cephesi yönüne gidecek bir demiryoluydu zira Rusya ile savaş, dikkate alınması gereken bir ihtimaldi. Ancak Osmanlı hükümeti böyle bir hattı Rusya'nın onayı olmadan yapmama taahhüdünde bulunmuştu. Elbette Rus hükümeti bu onayı vermemek için her zaman bir bahane buluyordu ve bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin doğu cephesiyle demiryolu bağlantısı yoktu. Buna karşılık Rusya stratejik mülahazalarla, Kafkaslar'da düzenli bir demiryolu ve karayolu şebekesine sahipti. Güney hattı Bağdat Demiryolu projesine yıllardır gösterilen muhalefet nedeniyle tamamlanamamıştı. Projenin önündeki son güçlükler Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından ancak bir ay önce giderilmişti.

İstanbul ile Adana arasındaki hat iki yerde kesintiye uğruyordu. İlk kesinti noktasında ulaşım, yapımı 1917 Ocak ayında tamamlanan Amanos Tüneli'nin içinden geçen dar bir demiryolu hattıyla sağlanmıştı. Diğer kesinti ise Toros Tüneli'nin tamamlanmamış olmasından ve 70-80 km'lik bitişik hattın yapılmamasından kaynaklanıyordu. Rayak'ta[3] başka bir hat kullanılıyordu; bunun sonucunda gar ile son durak arasında askeri malzemeler üç kere boşaltılıp yeniden yüklenmek zorunda kalınıyordu. Bu da demiryolunun zaten düşük olan kapasitesini daha da azaltarak asgariye indiriyordu.

Hız açısından ise buna demiryolu bile denemezdi. Ayrıca stratejik açıdan önemli istasyonlar, sadece yerel ihtiyaçlar gözetilerek inşa edilmiş, büyük yükleme faaliyetlerine imkân vermeyen küçük yapılardı. Demiryolu personeli çoğunlukla Türk değildi ve askeri açıdan güvenilir unsurlar oluşturmuyorlardı. Tüm demiryolları tek hatlıydı. Çeşitli hatlarda çalışan lokomotif sayısı 280; yolcu vagonu 720; yük vagonu ise 4.500 adetti. Bunların yaklaşık dörtte biri bakıma muhtaç durumdaydı. Mevcut malzeme ile sadece 100 küçük tren yapılabilirdi ve raylar arası mesafelerin farklılılığı nedeniyle, bunlara düz bir rota verilmesi mümkün değildi.

Bu kesintili ve tek hatlı Pozantı-Adana-Osmaniye-Halep Demiryolu, Kafkaslar, Hicaz ve Mezopotamya cephelerinde savaşan yüz binlerce askerin ve askeriyeye ait hayvanların ihtiyaçlarını karşılamak durumundaydı. Gerekli top vs. gibi ağır silahlar, cephane ve diğer savaş malzemelerini yukarıda bahsi geçen ordu birimlerine ulaştırmak; hat boyunca yer alan askeri yapılanmalara hizmet götürmek; bunu yaparken yerel trafik ihtiyaçlarını karşılamak, kıyı bölgelerinin ve büyük ölçüde İstanbul'un ve komşu ülkenin isteklerine cevap vermek zorundaydı. Kapasitesinin son sınırına kadar zorlanan böyle bir aracın, son derece özenli ve ekonomik bir biçimde kullanıldığı düşünülebilir. Fakat hiç de böyle değildi. Başkomutan ya da yüksek rütbeli subayları taşıyan özel "lüks va-

---

3 Lübnan'da Beyrut'un kuzeydoğusunda yer alan bir yerleşim. (yhn)

gonlar" rutin taşıma işleri sırasında araya girerek büyük orduların ve yüz binlerce askerin varlığının bağlı olduğu nakliye çalışmalarını günlerce aksatabilirlerdi.

Osmanlı Devleti'nin Yakıt Fakirliği

Yakıt sorunu da diğer bir güçlüktü. Osmanlı Devleti, Ereğli kömür yataklarında yeterli madene sahipti. Ne var ki burası Karadeniz'deydi. Karadeniz, Rus donanması tarafından emniyetsiz hale getirilmişti ve kömür yüklü Osmanlı gemileri yolda batırılıyordu. Bundan kurtulmayı başaran küçük çaplı gemilerdeki linyit ile İstanbul ve Tekirdağ civarında çıkarılan linyit ise İstanbul'un kendi ihtiyaçlarını dahi karşılamaktan uzaktı.

Kömür Almanya'dan ithal edilmek zorundaydı. Buradan nakliye imkânları son derece kısıtlı olduğundan, haftada birkaç kez gelen kömür yüklü vagonlar savaş için son derece gerekli malzemenin sevkıyatını son derece aksatıyordu. Bu yoldan elde edilen kömürün çoğu savaş için üretim yapan atölyelerce ve Anadolu Demiryolu'nun kuzey bölümünün inşası için tüketiliyordu. Odun özellikle Pozantı'dan güneye doğru giden bölgelerde kullanılıyordu. Bu amaçla askeri bir daire kurulmuştu. Bu daire yerel müteahhitlerle işbirliği yapıyor ve işçi olmadığından askerler çalıştırılıyordu. Yakıt sorunu ile baş edebilmek için ordudan 31.428 kişinin alınması gerekmişti. Ordunun diğer ihtiyaçlarını karşılayan müteahhitler için bunun yalnızca küçük bir bölümü çalışıyordu. Askerlikten kaçmak isteyenlere gerekli belgeleri temin etmek, bir süreliğine de olsa gözde bir iş kolu haline gelmişti. Ayrıca askeri mülahazalar her şeyin üzerinde olduğundan, çevredeki tüm ormanlar yok edildi.[4]

Ereğli kömür yataklarına uzanacak bir demiryolunun inşa edilmesi, çok büyük para ve emek tasarrufu sağlayacaktı. Bu ivedi

---

4 Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım Ordusu*, s. 313. Yıldırım Ordular Grubu Bağdat'ı İngilizlerden geri almak için kurulmuş ordunun adıdır. (A.E.Y.)

işin gerçekleştirilmesi çok da zor bir mesele değildi. Demiryolunun yapımının savaş koşullarında 10-12 iki ay kadar süreceğine inanılıyordu. Kömüre duyulan büyük ihtiyaca rağmen bu işe bir türlü başlanmadı çünkü kimse savaşın bu kadar uzun bir süre devam edeceğine inanmıyordu. Savaştan sonra denizyolunun açılacağı, karayolundan taşımacılığın kâr getirmeyeceği düşünülüyordu. Bunun yerine Ankara'dan Sivas ve Erzurum istikametinde bir demiryolu yapılması konusunda iddialı çalışmalara başlanmıştı. Askeri kaynaklarla gerçekleştirilecek bu projenin savaş sırasında bir yararı olmayacağı başından beri biliniyordu. Zira savaş sırasında gerekli köprüleri Almanlardan almak imkânsızdı. Para, emek ve insan hayatı açısından maliyeti, elde edilen fayda karşısında orantısızdı.

Karayolları ve Ulaşım Kötü Durumda

Ordunun temel dayanağı olan normal karayolları da demiryollarından farklı durumda değildi. Yolların sayısı azdı ve mevcut olanlar da son derece bakıma muhtaçtı. Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu kapsamlı bir yol yapım faaliyetinin ortasında yakaladı. Yapılmış olanların tamamı da batı vilayetlerinde olduğu için savaşa doğrudan etkisi olamazdı.

Savaşın başında, demiryollarının kesildiği yerlerde bağlantıyı tamamlayan ve güneyle iletişimi sağlayan yollar dahi kısmen eksikti. Bu gerçek önceden dikkati çekmemişti çünkü güney ulaşımı denizyoluyla sağlanıyordu. Pozantı ile Tarsus arasındaki yol da bakıma muhtaçtı. Osmaniye ile Kadirli arasındaki kısımda at arabasıyla dahi gidilemiyordu. Ülkenin bu bölümündeki yolların savaş başladıktan sonra yapımı ya da bakımı sekiz ay sürdü. Bütün askeri ve sivil makamlara tüm dikkatlerini bu işe vermeleri talimatı gönderilmişti. Bu iş için işçilerden oluşan ekipler geniş bir biçimde kullanıldı. Askeri amaçlarla yapılan Suriye ve Filistin'deki yollar ise, tüm çabalara rağmen 1916 Şubatı'nda tamamlandı. Otomobillerin Pozantı-Tarsus-Adana-Osmaniye-Halep yolunu kullanmaları ancak savaşın sekizinci ayından sonra mümkün oldu. Kötü durumdaki bu yollarda ağır motorlu, tekerlekleri lastik olmayan

Almanya'dan ithal edilen kamyonlar çok işe yaramadı. Ülkedeki tüm yolların kenarlarında bunların kalıntılarını hâlâ görmek mümkündür. Ticari olmayan kısıtlı sayıda otomobilin dışında, savaştan önce motorlu taşımacılık Türk ordusuna girmemişti bu nedenle de lastik tekerlekli normal kamyonlar yoktu.

Ülke esas itibariyle yük hayvanlarıyla yapılan ilkel taşımacılığa mahkûmdu. Birinci Dünya Savaşı genel olarak Türk eleştirmenler tarafından, ilkel Anadolu öküz arabasının ve kağnının uçak, demiryolları, buharlı gemiler ve otomobiller karşısında kaybettiği savaş olarak tasvir edilir. Ordunun barış zamanında sahip olduğu –kağnı, at, deve, katır ve eşeklerden oluşan– donanımı da elbette sınırlıydı. Silahaltına alınan kuvvetler için gerekli hayvanların temini maksadıyla çok sayıda hayvana el konuldu. 1913 yılı için yapılan birçok çalışmada da kesin olarak kabul edilmemekle beraber, taşımacılıkta kullanılan hayvan sayıları şöyle ifade edilmektedir: 339.432 at, 1.373.715 katır ve eşek, 314.810 deve ve 2.397.348 öküz. Bunların bir bölümü göçebe aşiretlerine aitti ve para olarak karşılığı ödenmeden askeri amaçlarla ellerinden alınamıyordu. Kötü yollarda fazla yük yüklenen hayvan zayiatı büyüktü. Yük hayvanları arasında hıyarcıklı veba ve diğer bulaşıcı hastalıklar yaygındı. Veteriner sayısı yalnızca 250'ydi. Köylülerin sahip olduğu hayvanlara ordu tarafından sürekli el konuluyordu, bu da tarım faaliyetlerini büyük ölçüde engelliyordu. Sonunda genel bir kıtlığı önlemek için köylülere belirli sayıda hayvan verilmesi gerekti. Rus cephesine giden yollar kış aylarında karla kaplıydı. Bu nedenle de köylü kadınlar sık sık cepheye ordunun acil ihtiyacı olan cephaneyi sırtlarında taşımak zorunda kalıyorlardı.

Deniz Taşımacılığının Felç Olması

Uzun bir kıyı şeridine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu barış döneminde büyük ölçüde deniz taşımacılığına bağımlıydı. Savaş sırasında Ege Denizi ve Akdeniz tamamen kapandı. Ender olarak, adalardan kaçakçılık yapan Yunan yelkenlilerinin dışında tam bir abluka vardı. *Goeben* ve *Breslau*'un da katılımıyla güçlenen Os-

manlı donanmasının üstünlüğü sayesinde Karadeniz'de denizyolu 1915 yazına kadar açık kaldı. Rusya'nın savaş gemileri tamamlandıktan sonra üstünlük onlara geçti. Ruslar sadece çok sayıda gemiyi batırmakla kalmadılar, Osmanlı Devleti'nin kömür yataklarının merkezi olan Zonguldak'ın limanını da bombaladılar ve buradaki tüm donanımı harap ettiler. Sadece küçük miktarlarda kömür ufak yelkenli teknelerle taşınabiliyordu. Ruslar bu tekneleri bile sistematik bir şekilde takip ederek 1000 tanesini batırmayı başardı. Karadeniz'de ulaşım ancak Rus Devrimi'nden sonra yeniden serbest hale gelebildi.

Çanakkale Cephesi ile irtibatı sağlayan ana hat olan ve açık kalarak İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılayan birkaç mecradan birini teşkil eden Marmara Denizi ise İngiliz ve Fransız denizaltıları yüzünden güvensiz durumdaydı. Bu denizde çok sayıda denizaltı serbestçe seyir halindeydi çünkü kıyılarda yaşayan Rum halkından gizlice yardım görüyorlardı. İngilizler dokuz, Fransızlar dört gemi kaybettiler; buna karşılık 50 civarında Türk gemisini batırdılar. Daha sonraları ise bu sulara çok az denizaltı girebildi zira Boğazlar'da mayına rastlama riski çok yüksekti.

1912 yılında Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu gemilerin toplam tonajı 110 bindi. Savaşın sonunda sadece 50 bin tonajlık gemi kalmıştı. Mevcut gemilerin çoğu Seyr-i Sefain İdaresi'ne aitti. Sadece altısı 3000 tonun üzerindeydi. Hiçbir özel şirketin 1000 tondan daha büyük gemisi yoktu. Osmanlı sularına sığınan ve askeri amaçlar için kullanılan gemiler çok küçüktü. Nehir taşımacılığı Fırat ve Dicle dışında yoktu. Lancher,[5] Osmanlı Devleti'nin yenilmesini ve Kutsal Savaş'ın başarısızlıkla sonuçlanmasını onun tüm deniz ulaşımının kesilmesine bağlıyor.

Haberleşme Araçlarının Yokluğu

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki telgraf sistemi ulaşım sisteminden daha gelişmiş durumdaydı. Ülkede 11.027 km'lik demiryollarına bağlı telgraf hattının dışında, 55.383 km'lik hat vardı. Yine

5 Larcher, *La guerre turque dans...*, s. 147. (A.E.Y.)

de bu sistem savaşın gerektirdiği büyük ihtiyaçları karşılayacak durumda değildi. Daha uzak olan cephelere sadece tek hat üzerinden ulaşılıyordu. Kapasite düşüktü, genel olarak sistemin eksikleri vardı ve ilkeldi. Kullanılan Mors alfabesi hatalara ve zaman kaybına yol açıyor ve böylece en acil askeri iletişimi dahi geciktiriyordu. Hatlar savaş nedeniyle o denli doluydu ki savaş sırasında ticari ve bireysel amaçlı kullanılması neredeyse imkânsızdı. Savaştan önce, 1913'te, ülke içinde gönderilen telgraf sayısı 3.102.642; yurtdışına gönderilen telgraf sayısı 49.612'ydi. Savaş sırasında ise en acil telgraflar dahi posta yoluyla gönderilmek zorunda kalınıyordu.

Savaşın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda telsiz sistem mevcut değildi. Bu sistem ancak savaşın sonlarına doğru geliştirildi ve fazla yararı da olmadı. İstanbul dışında imparatorluğun hiçbir yerinde telefon yoktu. Büyük mesafeler ve askeri yapılanmaların seyrekliği nedeniyle cephede telefonla iletişim genellikle kullanılan bir yöntem değildi. Bunun istisnası Çanakkale'ydi. İstanbul, Berlin, Viyana, Sofya ile telefon teması kurabiliyor cephedeki kendi ordularına ise ulaşamıyordu.

Posta İdaresi savaştan önce oldukça iyi örgütlenmişti. Buna rağmen ülke içindeki demiryolu hatları üzerinde olmayan noktalara mektupların ulaşması bazen haftalar alabiliyordu. 1913 yılında posta sayısı 51.178.963'tü ve aşağıdaki şekilde türlere ayrılıyordu:

Posta türü	**Adet (1913 yılı)**
Resmi yazışmalar	10.740.365
Adi posta	20.308.201
Pulsuz mektuplar	196.997
Kartpostallar	1.826.333
Basılı materyaller	1.141.829
Gazete	15.299.291
Numuneler	286.310
Taahhütlü mektup	1.378.454
Toplam	51.177.780

Toplamda 8.435.077 adi posta ve 366.093 taahhütlü mektup da yurtdışına gönderilmişti.

Endüstriyel İmkânsızlıklar

Savaşın başında Osmanlı Devleti'nin sanayi donanımı çok kısıtlıydı. İhtiyaç duyduğu hemen tüm mamul ürünü ithal etmek zorundaydı. Temel ihtiyaç maddeleri söz konusu olduğunda, Türk zanaatkârlığı büyük ölçekli yabancı endüstriler nedeniyle tamamen çökmüştü. Yalnızca bazı sanatsal ürünler imal eden zanaatkârlar hayatta kalmayı başarmıştı. Hükümete ait çeşitli savaş malzemesi üreten birkaç fabrika vardı. Yabancı sermayeyle kurulan bira fabrikası, havagazı ve çimento fabrikaları gibi birkaç sanayi yatırımı mevcuttu. 1913 yılında çıkartılan özel kanunla bu tür yatırımlara getirilen teşviklere rağmen, yerli sermaye bu dallara akmamıştı. Küçük endüstriler gelişemiyordu çünkü dış güçlere kapitülasyonlarla tanınan ayrıcalıklar sonucu yurtdışındaki bu dev endüstrilerle rekabet imkânsız hale gelmişti. Osmanlı hükümeti gümrük harçlarını uluslararası antlaşmalarla belirlenen düzeyin üzerine çıkaramıyordu. Sanayi kredisi alma imkânı yoktu. Mevcut güçlükler küçük sanayi girişimcilerinin toplu kredi alma şanslarını artırma amacıyla bir araya gelmelerinin de önünü kesiyordu.

Genel olarak, sanayi alanında verimlilik o kadar kısıtlıydı ki savaş nedeniyle ortaya çıkan yeni ihtiyaçların imparatorluk içinden karşılanması neredeyse imkânsızdı. Türkiye sanayi alanında donanıma sahip ülkelerle mücadelesini desteksiz sürdürmek zorundaydı ve bu nedenle büyük ölçüde Almanya ve Avusturya'dan yapılan ithalata bağlıydı.

1913 yılında yapılan kısmi bir araştırmaya göre, nüfusun toplandığı en önemli merkezlerden yedisinde, beş kişiden fazla işçi istihdam eden sanayi kuruluşu sayısı 269'du. 1915'te bu sayı 282'ye çıktı. Bunlardan 78'i gıda maddesi, 21'i inşaat malzemesi üretiyordu. 13'ü dabaklama atölyesi; 24'ü kerestecilik; 70'i tekstil; 55'i matbaa işleriyle uğraşan imalathanelerdi, 13 adet de küçük kimyasal madde imalathanesi mevcuttu. Maden ürünleri, alkollü içecekler, ayakkabı ve hazır giyim eşyası üretenler bu araştırmanın dışındaydı. Bu kuruluşların %55'i İstanbul'daydı. 214'ü ya da toplam sayının %81'i şahıslara aitti. İstihdam edilen işçi sayısı 1913'te

16.975; 1915'te 14.060'tı. Bu sayının içinde idari ve teknik görevler üstlenen kişi sayısı 1913'te 666; 1915'te 517'ydi. Türklerin yaptığı araştırmalar sonucu elde edilen bu istatistikî bilgiler, bu tür diğer verilerin çoğu gibi hiçbir şekilde eksiksiz değildir ve Türk sanayinin savaşın başındaki kısıtlı kapasitesi hakkında sadece genel bir izlenim verebilir.

Bütçe açığı, ülkenin içinde bulunduğu kötü durum, ticaret dengesindeki olumsuz tabloda ifadesini buluyordu. Maliye Nezareti'nin yayımladığı 1912 İstatistik Yıllığı'nda 1884-1909 yılları arasındaki bu dengesizlik 160 milyon Osmanlı lirasıydı.

1884'te ithalat tutarı 20.638.000; ihracat 12.799.000 Osmanlı lirasıydı. 1909 yılına kadar geçen sürede ithalat %162, buna karşılık ihracat %142 oranında artmıştı.

1908 Devrimi'nden sonra toplam rakamlar Osmanlı lirası cinsinden şöyleydi:

Yıl	İthalat	İhracat
1908	31.432.200	18.439.100
1909	32.383.000	18.299.300
1910	40.125.700	21.937.900
1911	44.990.700	24.712.100
Toplam	148.931.600	46.650.000

Genel dış ticaret dengesini etkileyen faktörler Osmanlı Devleti'nin hiç de lehine değildi. Yıllık faizler ile anaparanın taksit ödemeleri 7.426.000 Osmanlı lirası yani 33.400.000 dolar tutuyordu. Ayrıca, demiryollarının yabancı sahiplerine "kilometre garantisi" denilen 866.000 Osmanlı lirası tutarında bir meblağ ödeniyordu. Zira demiryolu yapımını teşvik etmek için hükümet asgari bir gelir garantisi vermeye zorlanmıştı. Yabancı sigorta şirketlerine büyük paralar ödeniyordu. Denizcilik kıyı boyunca bile yabancıların elindeydi ve yerel hizmetlerin çoğu Yunanlıların kontrolü altındaydı. Türk mallarının bir Türk limanından diğerine taşınması için bile yabancılara para ödeniyordu. Ülke, tarihi ve doğal açıdan sahip olduğu tüm çekiciliğe rağmen büyük bir turizm merkezi olama-

mıştı. Türkiye'ye gelen az sayıda kişi de yalnızca birkaç yeri ziyaret ediyor, geriye kalan zamanını gemide geçiriyordu. Sağlık, eğlence ve eğitim amacıyla yabancı ülkelere seyahat eden Türklerin yaptıkları harcamaların tutarı turistlerden elde edilen gelirden çok daha fazlaydı. Amerika'ya göç edenlerin gönderdikleri paralar ile Türkiye'deki mallarından elde ettikleri gelirle yabancı ülkelerde para harcayanların giderleri birbirini dengeliyordu.

Mali yönden açıklar dış borçlar yoluyla kapatılıyordu. Ancak her devirde aynı olan ekonomik durum sadece bu faktörle açıklanamaz. Dış borçları üç hatta dört milyar frank olarak kabul etsek dahi bu meblağın, bırakın ekonomik dengeyi, ticari dengeyi bile sağlaması mümkün değildi. Türk ekonomistleri bu durumu açıklamaktan acizdiler. Eldeki istatistiki veriler şüphesiz eksikti; ancak ihraç malları gümrüksüz olduğundan, hata büyük ihtimalle ithalat rakamlarındaydı; zira ithalatın çoğu kaçak yollarla yapılıyor, hükümetin sipariş verdiği mallar ise gümrüğe tabi olmadığından hesaplara dahil edilemiyordu.

Her durumda, büyük açık, nüfustaki azalma, ekonomik gelişmenin olmaması, yaşam standardının düşmesi (yoksulluk sınırının altındaydı) ve üretim sermayesinin azalmasıyla paralellik arz ediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu savaş başladığında mali bakımdan elverişsiz durumdaydı. 1908 Devrimi'nin getirdiği sağlıklı değişim, sıkı bütçe yöntemlerinin kullanılır hale gelmesi ile bu alandaki aksamaların açık bir şekilde ifade edilmesiydi. Kişi başına düşen vergi miktarı düşüktü; ancak ülkedeki kaynakların gelişmemiş olması göz önüne alındığında gelirlerde ani bir artış beklenemezdi. Vergi sisteminin hatalar ve risklerle dolu olduğu itiraf ediliyordu; köylü sınıfının üzerindeki aşırı yükün kaldırılması için acil reformlara ihtiyaç vardı. Bununla birlikte, hemen ve köklü reformlar yapılması üzerinde durulan bir konu değildi. Zira liderler elde ettikleri vergi gelirlerinde geçici bir düşme riskiyle karşı karşıya kalmaya cesaret edemiyorlar ve farkında olmadan, vergi yükünü üzerlerine alarak politik açıdan sesi gür çıkan şehir halkının memnuniyetsizliğini azaltma yoluna gitmek yerine, bu yükü sesi çıkmayan köylülerin sırtında bırakmayı tercih ediyorlardı.

Sınırlı vergi gelirleri karşısında giderler ihtiyaçları dahi karşılamaktan uzak bir meblağa indirilmek zorunda kalındı. Sağlık, eğitim, ekonomik gelişim, idari reformlar gibi alanlarda acilen karşılanması gerekli ihtiyaçlar ihmal edildi. Ödenen ücretler yaşamak için yeterli değildi. Sonuçta memurlar para konusunda güçlüklerle karşılaştılar ya da rüşvet almaya alıştılar. Halk için bu durum ilave bir vergi demekti, hem de zaman zaman resmi vergilerden daha yüksek bir vergi. Hazine açısından ise büyük bir kamu çıkarının çok küçük bir kişisel menfaat karşılığında değiştokuş edilmesi anlamını taşıyordu. Maaşların düşük olmasına rağmen memur sayısı çok fazlaydı. Kamu görevleri o derece verimsiz bir şekilde örgütlenmişti ki bazı devlet dairelerinde ödeneklerin %25'inden fazlası maaşlara sarf ediliyordu. Yabancı hissedarların temsilcilerinin yönettiği Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde bile genel masrafların oranı %19'dan daha yüksekti.

Şüphesiz Türkiye, bütçesine oranla maaşlara en fazla bütçe ayıran ülkeydi.

1911-1912 mali yılında 11.288.000 Osmanlı lirası (bütçenin %30.7'si) kamu borçlarına; 11.280.000 lirası Harbiye Nezareti'ne tahsis edildi; 1.718.500 lira (bütçenin %4.7'si) donanmaya; 1.429.000 lira (bütçenin %3.9'u) zaptiyeye; 850 bin lira (bütçenin %2.3'ü) eğitime ve 373 bin lira (bütçenin %1'i) ticarete ve ziraata harcandı.

Savaş öncesi durum gelirler, giderler, gerçek ve tahmini bütçe açıkları itibariyle Osmanlı lirası olarak aşağıdaki gibiydi:[6]

Yıl	Gelirler	Giderler	Tahmini bütçe açığı	Fiili bütçe açığı
1909-1910	25.078.962	30.539.545	5.460.582	—
1910-1911	29.183.418	35.994.587	6.811.169	—
1911-1912	31.645.708	41.161.729	9.516.021	22.638.531
1912-1913	33.682.475	36.891.366	3.208.891	10.373.118

6 Düyûn-ı Umumiye tarafından E. G. Mears, *Modern Turkey*, New York: The Macmillan Co., 1924 için hazırlanan bir tablo. (A.E.Y.)

Açıklar 1908, 1909, 1911 ve 1914 yıllarında alınan toplam 20 milyon Türk liralık yabancı borçlanmayla kapatıldı. Ancak her yeni alınan borç genel borç yükünü artırıyordu çünkü bu para ülkenin kaynaklarının gelişimi için değil, cari harcamalar için kullanılıyordu.

Ekonomik ve mali durumuna bakıldığında Türkiye'yi endüstri devriminin ve sermaye birikiminin yarattığı şartları paylaşan bir ülke olarak görmek mümkün değildi. İlkel araçlara dayanan zayıf bireysel çabaların sonucunda yaşam standardı düşük seviyede kaldı. Ortak ekonomik çıkar bilincinin ilham verdiği birlikte iş yapma fikri neredeyse hiç yoktu. Ekonomik işbirliği bir kelimeden ibaretti. Bu kavram en önemli ifadesini kötü örgütlenmiş esnaf birliklerinden ve loncalardan arta kalanlarda buluyordu.

Genel bir kredi sistemi, karşılıklı güven ve ülkenin gelecek imkânlarına inanma daha yerleşmemişti. Tabii kaynaklar kısıtlı ve savurgan bir biçimde gelişmişti. Altı milyon hektar olduğu tahmin edilen ormanlık alanlar –5.909.980'i devlete 461.729'u şahıslara aitti– gitgide yok ediliyordu. Maden kaynakları zengin ve çeşitli olmasına rağmen çıkarılan madenin toplam değeri 1913 yılında 2.040.000 Türk lirasıydı.

Savaştan önce imparatorlukta neredeyse hiç işçi hareketi yoktu. Tarım işçiliği örgütlü değildi. İstanbul'daki birkaç sendika da sağlam ve kalıcı değildi. Sadece matbaalardaki dizgicilerin sendikası belli ölçüde gelişmiş ve birlikte hareket ederek mevcut kötü çalışma koşullarını iyileştirmek mümkün olmuştu. 1914 yılında Osmanlı Devleti'nde işçiyi koruyan hiçbir kanun yoktu. Sadece belli koşullarda grev yapılmasına müsamaha gösteren bir grev yasası vardı.

8

Savaş Hükümeti

Osmanlı İmparatorluğu'nda Meclis-i Mebusan

Savaşın başında Türkiye'de resmi idare şekli meşruti monarşiydi ve kısmen İngiliz kısmen Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Belli formalitelerin yerine getirilmesinde ve merasimlerin yapılışında payı olan bir padişah ile Meclis-i Mebusan'a karşı topluca sorumlu olan hükümet mevcuttu. Bu hükümet, sadrazam ya da başbakan, şeyhülislam ya da dini konularda en yetkili kişi, harbiye, bahriye, dahiliye, hariciye, nafıa (bayındırlık), ticaret ve ziraat, maarif, maliye, evkaf-ı hümayun ile posta ve telgraf nezaretlerinden oluşuyordu. Sultanın fırka reisleriyle istişarelerde bulunduktan sonra sadrazam ve şeyhülislam ataması gerekiyordu. Nazırlardan oluşan Heyet-i Vükela listesini sadrazam hazırlıyor, sultanın onayını aldıktan sonra hükümet programını meclisin her iki kanadına da okuyor ancak sadece mebusların güven oyuna sunuyordu.

Âyan Meclisi üyeleri iktidarda bulunan hükümetin önerisi üzerine padişah tarafından ömür boyu olmak şartıyla atanan bir danışma meclisiydi. Âyanlık çeşitli koşullara bağlıydı ve sayıca sa-

dece 40 kişiydiler. Burada amaç, farklı mesleklerden, örneğin hariciyeciler, valiler, ordu kumandanları ile yanı sıra ticaret, hukuk, eğitim ve teknik alanlarda değerli ve deneyimli kişileri bir araya getirmekti. Âyanlar fikir beyan edebilir, bir kereye mahsus olmak üzere Mebusan Meclisi'nden gelen yasa tasarılarını reddedebilir, ayrıca kendileri kanun tasarıları hazırlayabilirlerdi. Meclis-i Mebusan'ın hırs ve arzularını dizginleyecek ancak hiçbir zaman son söz hakkı onda olmayacak şekilde siyaset dışı bir organ olarak tasarlanmıştı. Hükümet âyanların sorularını cevaplıyor, eleştiriler karşısında kendisini savunuyor ancak tüm kabinenin veya nazırlardan birinin düşmesine yol açacak soruşturma önerileri kabul etmiyorlardı. Meclis-i Mebusan halk tarafından dolaylı ve karmaşık bir yöntemle seçilen temsilcilerden oluşuyordu. Oy verme cinsiyete bağlı ve yaşla –20 yaş– sınırlıydı. Ancak oy kullanma hakkına sahip olanlar temsilciler için doğrudan oy veremiyorlar ancak [onların adına oy kullanacak] bir seçmen seçebiliyorlardı. Burada oran, 500 kişiye 1 seçmendi. Bu seçmenler gizli oyla bir ya da daha fazla temsilci seçiyorlardı. Her seçim bölgesinden çıkacak mebus sayısı buradaki toplam nüfusa göre tespit ediliyordu: Her 50 bin kişiye bir mebus. Seçmenler, seçim kurulu tarafından hazırlanan ve aday olmalarına herhangi bir kanuni engel bulunmayan kimselerin isimlerinin olduğu listeden herhangi birini seçebilirlerdi. Adaylar açısından kısıtlamalar sadece yaş –30 yaş– cinsiyet, okuryazarlık ve karakterdi; yani örf ve âdete dayanan hukuku ihlal eden bir kimse seçmen olamazdı.

Meclis dört yıl için seçiliyordu. Hem yasaları kendisi hazırlayabilir hem hükümetin sunduğu taslakları inceleyebilirdi. Güven oyuna götürecek soruşturma önerilerinde bulunabilirdi.

Hükümetin gücü son derece merkezileşmişti. Tüm vali ve resmi görevliler hükümet tarafından atanıyor ve her an yine hükümet tarafından değiştirilebiliyordu. Taşra İdaresi Kanunu'nda (1864) halka bir miktar yerel özgürlük tanınması konusunda bir başlangıç yapılmıştı. Buna göre halk yerel meclisleri seçimle işbaşına getirebiliyor, bu meclisler ise özel taşra idarelerine tahsis edilen gelirlerden oluşan bütçeler hazırlayabiliyorlardı. Ayrıca, ilkokullar

için tahmini maliyet ile kanunda öngörülen sınırlarda yol vergisi oranını belirleyebiliyorlardı. Yerel meclisler yılda bir kere 40 gün toplanıyor ve bir önceki bütçenin gerçekleşen sonuçlarını inceleyerek yeni bütçeyi hazırlıyorlardı. Bu bütçeler, yukarıda sözü geçen vilayet içindeki ilkokul ve yollarla ilgili hükümlerin yanı sıra, Vilayet Sıhhiye ve Baytariye Müdürlüğü ile yerel ekonomik iyileştirmelerle ilgili konuları da içerirdi. Gerçekte bu meclislerin gücü göz boyamadan ibaretti. Merkezi hükümetin atadığı vali, makam gereği, meclisin başı ve "özel idarenin" reisiydi. Maarif, sağlık, nafıa, ziraat ve veterinerlik bürokrasisinin başındakiler, merkezi idare tarafından ulusal nitelikteki görevleri yerine getirmek üzere atananlarla aynı kişilerdi. Bu kimseler maaşlarını ulusal bütçeden alıyor, taşra idaresi görevini ise ikinci iş olarak yapıyorlardı. Meclisin inceleme ve hakkında hüküm verme yetkisi olan bu işlerle ilgili gerçek bir sorumlulukları ise yoktu.

Merkezi ve Yerel Bürokrasi Vesayet Altında

Belediyeler, kanundaki ifadelere göre daha özgürdüler ama genellikle valinin vesayeti altındaydılar. Kasabanın hayatını etkileyen çalışma alanları esas itibariyle, sağlık sorunları, inşaatlarla ilgili kanunların uygulanması, sokakların temizliği ve hayat pahalılığının kontrol altında tutulması konularıyla sınırlıydı.

Milli kanunlar imparatorluğun her yeri için geçerliydi. Bunlar genellikle bir ya da birden fazla yabancı örnekten alınmış, güya yerel ihtiyaçlara göre kısmen değiştirilmiş ve düzen altına alacağı hayatların koşullarıyla ilgili hiçbir ciddi, tarafsız çalışma yapılmadan uygulamaya konulmuş yasalardı. Genellikle kâğıt üzerinde mükemmel gözüküyor, her türlü ihtimale karşı sıkı ve karmaşık bir hükümet kontrolü getiriyordu. Ülkenin değişik yerleri gelişmişlik açısından farklılıklar gösterdiğinden, aynı yasa her yere uygulanamıyordu. Bazı bölgelerde hükümetin bu yasaları uygulamasını sağlayacak imkân dahi yoktu; bazı yerlerde ise bu yasalar pürüzsüz bir uygulamanın mümkün olamayacağı kadar uygunsuzdu. Bir kanundaki uygun olmayan hükümler sıklıkla halkın yaşantısının

olağan akışı önüne bir engel olarak çıkıyordu. Somut olaylarda, kanunun yorumlanması ve uygulanma talimatının alınabilmesi için uzun yazışmalar gerekiyordu. Bürokratik sistem, mükemmel ve ideal olmayan hiçbir şeyi onaylamamak, sonra da son sözü söyleme sorumluluğunu başkasına devretme üzerine kurulmuş olduğundan, zaman kavramı sık sık gözden kaçıyordu. Genellikle yeni bir yasanın şöyle bir etkisi vardı: Meseleyi nihai karara kadar askıda tutmak ki bu karar da genelde çok geç geliyordu. Böyle kanunlar bazen o derece atıl kalıyordu ki değiştirilmesi gerekiyordu. Genel olarak bakıldığında hayatın sürdürülmesine ve gelecek için plan yapmaya bir engel oluşturuyordu. Yeni kanunlar genellikle normalden fazla gayret sergilenerek uygulamaya konuyordu. Daha sonra ise bir kenara atılıp kullanılmıyordu. Halk "hükümetin yasağı üç gün sürer" demeyi alışkanlık haline getirmişti.

Savaş Sırasındaki Gerçek Koşullar

Türkiye'de kâğıt üzerinde ön görülen olaylar savaş sırasında farklı bir mecrada akmaya başladı. Bu akış aynı zamanda barış zamanının normal sınırları içinde de kalmadı. Savaş birtakım başıboş gelişmelere yol açtı. Anayasaya hiçbir zaman dokunulmasa ya da değiştirilmese de basitçe dikkate alınmadı.

Normalde sultanlar dış tehlikelerden yararlanarak kendi güçlerini sağlamlaştırmaya alışkındılar. Savaşın ilk yıllarında tahtta olan V. Mehmed bu yola gitmeye hem istekli değildi hem bunu yapacak gücü yoktu. Abdülhamid'in vârisi olarak 30 yıl boyunca sıkı bir gözetim altında tutulmuştu. Bu süre içinde güç ve hâkimiyetin tadını tamamen kaybetmişti.

İyi kalpli, kültürlü, politik manevralarla derinden ilgilenmeyecek kadar geniş ve teslimiyetçi bir hayat felsefesine sahip yaşlı bir beyefendi olmuştu. Ayrıca Meşrutiyet idaresi içindeki kendi rolünü çok kesin çizgiler içinde yorumluyordu. Her türlü müdahaleden kaçınıyordu ve genelde işler olup bittikten sonra kendisine bilgi veriliyordu. V. Mehmed savaşı kaçınılmaz fakat talihsiz bir gerçeklik olarak görüyor ve hayatını savaşan askerleri öven şiirler yazarak

geçiriyordu. Toplumda halkla gerçekten ilgilenen ve onların ıstıraplarını hisseden çok az sayıda kişiden biriydi. Çanakkale'de İtilaf Devletleri'ne ait donanmanın saldırısı püskürtülerek kazanılan ilk zafer vesilesiyle kendisine "Gazilik" unvanı verildi. V. Mehmed bunu bir gazel yazarak kutladı.[1] Bu gazel içeride savaş propagandası olarak geniş bir biçimde yayınlandı ve birçok Türk şairi de ona nazire olarak gazeller yazdı.

Ölümünden sonra, 4 Temmuz 1918'de tahta VI. Mehmed geçti. V. Mehmed'den çok farklı bir insandı. Abdülhamid gibi hırslara sahipti. Her zaman İttihat ve Terakki'nin düşmanı olmuş ve onların muhaliflerinin yanında yer almıştı. Akıllı bir adam olduğu için tahta çıktığında gerçek hislerini belli etmedi. Aksine savaşın önderlerine dostluk ve güven gösterdi. Kendini ihtiyatlı bir biçimde kabul ettirmeye çalıştı ve her şeyin ötesinde popülarite kazanmaya gayret etti. İstanbul'da ne zaman bir yangın olsa sultan mutlaka oraya gider, itfaiyenin çalışmalarına yakın ilgi gösterirdi. Ancak VI. Mehmed savaşın bitmesine yalnızca birkaç ay kala tahta çıktığı için kamu işlerini etkileyecek kadar zamanı olmadı. Bu gelişme savaştan sonra gerçekleşecekti. Bu konu bu bölümün üçüncü kısmında ele alınacaktır.

Gerçek Yönetici Güçler

Heyet-i Vükela savaştan önce kamusal denetimin en etkili aracıydı. Ancak savaş sırasında nihai ve belirleyici unsur olarak önemini kaybetti. Önemli kararlar üçlü yönetim –Enver, Talât ve Cemal Paşa– tarafından alınıyordu. Bu üçlü ya birlikte ya her biri kendi alanında gerekli kararları alıyorlardı.

Larcher[2] onlar hakkında şöyle söylüyor:

---

1 Bu gazel, o dönemin hemen hemen tüm gazetelerinde ve mecmualarında "Gazel-i Hümayun", "Manzume-i Hümayun, Manzume-i Garra-i Hümayun" gibi isimlerle yayımlanmıştır. Gazel için bkz. Enfel Doğan-Fatih Tığlı, "Sultan V. Mehmed Reşad'ın Çanakkale Gazeli ve Bu Gazele Yazılan Tahmisler", *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 33, İstanbul, 2005, s. 41-96. (ed.n.)

2 Larcher, *La guerre turque dans...*, s. 30. (A.E.Y.)

> Üç şef kendi aralarında bir çeşit üçlü yönetim kurmuşlardı. Mütevazı koşullarda kendi çabalarıyla bir yere gelmişlerdi. Her şeyden öte, cesaret, enerji, direnme en çaresiz durumda dahi aklına sahip olabilme ve hem kendisinin hem Türk halkının kaderine olan inançları en dikkate değer özellikleriydi.

Savaş, askeri lider olarak Enver Paşa'yı birinci sıraya oturtmuştu ve savaşla ilgili konularda bağımsız bir diktatör gibi hareket ediyordu.

Talât politika ve hükümetle ilgili konuları idare ediyordu. Kamu yararını kişisel ve fırka menfaatlerinin üzerinde tutmaya politikadaki arkadaşlarının çoğundan daha yakındı ve küçük bir telgraf memurluğundan Dahiliye nazırlığına ve daha sonra ise sadrazamlığa kadar hızla yükselmiş olmasına rağmen, doğal alçakgönüllü tavrını muhafaza etti. Hindenberg onun hakkında şöyle düşünüyordu:[3] "Beni güler yüzlü biri olarak etkiledi. Ülkesinin üstlendiği görevin ve imparatorluğun zayıflığının farkındaydı. Her şey kafasında gayet berraktı."

İnce zekâsıyla siyasetteki arkadaşları üzerinde büyük bir nüfuz kurmayı başardı. Bir miktar popülarite kazandıysa da sonuçta, etrafındaki savaş döneminin siyasi güç ya da kişisel zenginlik elde etmek için uygun bir zaman olduğunu düşünen çeşitli kişiler ya da gruplar tarafından bastırıldı. Rüşvet ve yolsuzluk eğilimi, iyi niyetli birkaç kişinin önünü alabileceği bir şey değildi. Talât enerjisini liderler arasında açık çatışmalardan kaçınmak ve uzlaşma yoluyla her türlü sorunu ertelemek için harcadı.

Bahriye Nazırı Cemal Paşa için İstanbul'da verilebilecek önemli bir pozisyon kalmadığı için, ona da coğrafi bir hükümranlık alanı verildi. Dördüncü Ordu komutanı unvanı ile kabinedeki makamının yanı sıra Suriye ve Filistin'in valisi olmasına müsaade edildi. Bu bölgede onun iradesi kanun demekti. Bütün sivil yetkililer talimatı merkezi hükümetten değil ondan alıyorlardı. Son derece enerjik ve yetenekliydi. Enver'den sonra ikinci konumda olmaktan şüphesiz hoşnut değildi ancak savaş sırasında açık bir mücadeleye girişmenin

---

3 Hindenberg, *Memoirs*, Fransızca tercümesi, s. 162. (A.E.Y.)

getireceği riskleri göze almak yerine, gelecek için yavaş yavaş hazırlık yapmayı tercih etti. Yöntemi, kitleleri ihtişam ve debdebe ile sindirmek, eğitimlilerle beraberken de mütevazı, neredeyse alçakgönüllü tavırlarla onların dostluk ve güvenini kazanmaktı. İstanbul'a yaptığı sıkça ziyaretlerin birinde verdiği bir konferansta Darülfünun müderrislerine hitaben, "Sizler ülkenin beyinlerisiniz. Bizler sizin emirlerinizi yerine getirmekle görevli bir elden ibaretiz" demişti.

Meclis-i Vükela'nın diğer vekilleri ikinci derecede önem taşıyorlardı. Diğer nazırların aldıkları kararlar ve yaptıkları işler o kadar önemsizdi ki kabinede boşalan yerlere aylarca atama yapılmadığı oluyordu. Her zaman iki ya da üç nazır ya ülke içinde teftişte ya da Almanya'da ziyarette bulunduklarından, kabine toplantıları bazen 12 yerine sadece dört nazırla yapılıyordu.

Said Halim Paşa hükümeti, 4 Şubat 1916'da istifa ederek yerine hemen hemen aynı kişilerin oluşturduğu ancak Talât Paşa'nın sadrazamlığında yeni bir Meclis-i Vükela kurulduğunda hiç kimse bu değişikliğe önem vermedi. Basın, "Yeni Hükümeti de eskisini olduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin kurduğunu bu nedenle de izlenen politikanın değişmeyeceğini; ancak Talât Paşa'nın, fırkanın aktif reisi olması nedeniyle sadrazamlık görevini daha etkin ve dinamik şekilde yerine getireceğini ileri sürdü."[4] İşin aslı ise, askeri durumun iyiye doğru gitmesi ve artık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Said Halim Paşa gibi dışarıdan kimseleri Başnezaret mevkiinde tutmaya ihtiyacının kalmamış olmasıydı. Said Halim Paşa Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa soyundan gelen bir prensti. İttihat ve Terakki'ye tam manasıyla entegre olduğu söylenemezdi. Muhafazakâr ve İttihad-ı İslamcı fikirleriyle radikal ve Turancı unsurların husumetini çekiyordu.

"Merkez-i Umumi"

Askeri olmayan konularda yürütmenin gerçek denetimi giderek yasal olarak yetkili ve sorumlu Meclis-i Vükela'dan İttihat ve Terakki Fırkası'nın Merkez-i Umumi denilen sorumsuz ve gizli

4 *Tehvid-i Efkâr*, 5 Şubat 1916. (A.E.Y.)

konseyine kayıyordu.[5] Savaş öncesi yapılan kongre tarafından görevlendirilen Meclis-i Umumi, hükümet'in hem savaş politikasına hem fırka reislerinin bazıları tarafından usulsüz olarak oluşturulan Merkez-i Umumi'ye karşı çıktıkları için feshedilmişti. Merkez-i Umumi mensupları güçlerini fırka üyeliğinden almıyorlardı hatta çoğu fazla da sevilmiyordu. Sadece fırka hiyerarşisi içinde küçük bir çevrede önemli kişiler haline gelmişlerdi. Bu kimseler güçlerini esas olarak Enver ve Talât paşalardan alıyor ve bu ödünç alınmış güçleriyle bu liderlere destek oluyorlardı. Üyelerden biri olan sosyolog Ziya Gökalp Türk milliyetçiliğinin bir nevi peygamberi sayılıyordu. Ortaya çıkmasında etkili olduğu entelektüel tartışma ve toplumsal değişim akımları nedeniyle çok önemli bir kişi haline gelmişti. Çalışmaları başka bir bölümde ele alınacaktır.

Teorik olarak bu genel konseyin amacı sadece fırkanın değişik kollarıyla teması sürdürerek yıllık kongrenin programını hazırlamaktı. Uygulamada ise çeşitli üyeler düzenli bir biçimde maaşlarını alarak mükemmel bir işbölümü yapmış ve nazır gibi davranır olmuşlardı. Ne var ki, birçok nazırdan daha nüfuzlu idiler. Önemli makamlara atamalar bu Konsey tarafından yapılıyor ve her alanda devlet görevlileri önemli ve acil konuları normal hükümet kademelerine taşımak yerine doğrudan Konsey'e götürmeyi daha elverişli buluyorlardı.

"Kara Kemal"

Konseyin yanı sıra, savaş zamanında gerçek bir gücü temsil ettiğine inanıldığı için herkesin hesaba katması gereken Kemal Bey adlı siyasi bir reisi vardı. Takma adı Kara, hem cildinin koyu olmasından hem etrafını saran gizemden kaynaklanıyordu. Kemal Bey İstanbul'daki yerel fırka örgütünün siyasi reisiydi. Partinin en radikal kanadını temsil ediyordu ve etrafında ya partiyi düşünen

---

5 İttihat ve Terakki Cemiyeti, devrin pek çok siyasi partisi gibi II. Meşrutiyet döneminde reislik bakımından belirsizlik sergiler. 24 Temmuz 1908'den itibaren Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir beylerin de katılımıyla Dahili Merkez-i Umumi denilen bir grup tarafından yönetilmiş, 1913'ten sonra ise bir Reis-i Umumi ve Vekil-i Umumi seçilmesi kabul edilmişti. (yhn)

ya kendi çıkarlarını gözeterek ona körü körüne bağlı çok sayıda taraftara sahipti. Bu disiplinli grup, önderi tarafından ödüllendirilmek için gayret gösterip onun gazabından korkuyor, çeşitli cemiyetler gibi sivil toplum kesimleriyle temas kuruyordu. Şayet herhangi bir iş ya da ticaret kolu cemiyet olarak düzenlenmemiş ise adamları işe el koyup gerekeni yapıyorlardı. Kemal Bey asıl gücünü çoğu dayanılmaz koşullar nedeniyle doğu vilayetlerinin kırsal kesiminden kaçıp gelmiş ve geçici olarak İstanbul sokaklarında hamallık yapmak suretiyle hayatını kazanmaya çalışan çok sayıda ve eğitimsiz taraftarlarından alıyordu. Hükümet liderleri üzerinde, istediği her an kendisine bu denli itaat eden bu vahşi unsurların yardımıyla onlara karşı isyan çıkarabileceği izlenimini yaratmayı başarmıştı. Kademeli olarak, önce gıda iaşesi işlerini idare eder konuma geldi, daha sonra tüm İstanbul'un ekonomik hayatının düzenleyicisi oldu.

Ticari hayat üzerindeki nüfuzu, savaştan yararlanmak suretiyle kendini tüm Osmanlı Devleti'nin ekonomik hayatının merkezi yapabileceğine inanan bir rakiple karşı karşıya bıraktı. Bu rakip Harbiye Nezareti Umumi Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdürü İsmail Hakkı Paşa'ydı. İsmail Hakkı Paşa gücünü ve nüfuzunu Enver Paşa'nın ona duyduğu güvenle ordunun o muazzam tedarik, taşıma, fabrika ve demiryolu inşaatı mekanizmasını elinde tutmasını sağlayan mevkiinden alıyordu. Bu görevle yetinmeyip savaşla ilgisi olmayan ulusal işlerin idaresinin de kendisine verilmesinde ısrar etti. Savaşla ilgili meselelerde Kemal Bey ile İsmail Hakkı Bey mutlak kontrolü ele geçirmek için sürekli birbirleriyle mücadele ettiler. Bu kontrolü dönüşümlü olarak elde ettiler, servet edinip kaybettiler ve kendilerine yararlı olabilecek kimseleri de kazanç elde etmelerine fırsat vererek ödüllendirdiler. İkisinin de farklı biçimlerde arkası kuvvetli olduğu için birbirlerini tümüyle yenilgiye uğratıp kontrolü sürekli ele geçirmeye hiçbir zaman teşebbüs etmediler.

Çeşitli amaçlar ve kazançlar elde etmek için kendi alanlarında durmaksızın mücadele eden ikinci derecede önemli diğer siyasi patronlar ve gruplar vardı. Ayrıca, küçük kişisel menfaatleri ve si-

yasi hayattan güç elde etme hırslarını engellemeye çalışan dürüst idealistler de vardı. Bunlar herkesin savaş için yapılacak fedakârlıkları paylaşması gerektiği konusunda ısrar ediyorlardı. Bu fikir yönetici sınıflara pek hitap etmedi. Çoğunun savaşın getirdiği güçlükler konusunda herhangi bir kişisel deneyimi yoktu ve konumları itibariyle kendilerine özel ayrıcalıklar tanınması gerektiğine inanıyorlardı. Halkın refahı için pek az samimi ilgi gösteriliyor ve savaşın yarattığı yeni sorunlara pek de etkin bir biçimde ve hakkaniyetle yaklaşılmıyordu.

Savaşın başlarında kötü yönetimi ve suiistimalleri açıkça eleştirmek için birkaç fırsat doğdu. Sadece bir kişi baştan itibaren açıkça savaşa karşı çıktı ve savaşın kötülüğünü ağır biçimde eleştirdi. Bu kişi Ahmed Rıza Bey'di –Meclis-i Mebusan eski reisi ve Âyan Meclisi üyesi. II. Abdülhamid'in istibdadına karşı ısrarla mücadele etmişti. Paris'te 15 yıl boyunca Abdülhamid'in kâbusu haline gelen *Meşveret* isimli muhalif bir gazete yayınlamıştı. Paris'te kaldığı sürece Fransız düşünürlerle olan teması –August Comte'un takipçilerinin başta Pierre Laffitte olmak üzere yakın arkadaşı ve ateşli bir pozitivistti– ona o günün liderlerinin çoğundan daha geniş bir entelektüel bakış açısı kazandırmıştı. 1908 sonrasında önceleri Jön Türklerle yakın ittifak içinde oldu ama daha sonra onlara şiddetle karşı çıktı. Yine de hiçbir zaman örgütlü muhalif güçlere katılmadı. Âyan Meclisi'ndeki beyanları hiçbir gazetede yayınlanmadı. Tehlikeli bir adam olarak görülüyordu ve savaş sırasında herkes ondan uzak durdu.

Meclis-i Mebusan'da hükümetin arkasında birleşmiş bir blok vardı. Tüm üyelerin katılımıyla gerçekleştirilen kurul toplantılarında hükümet körü körüne desteklenir, savaştan kaynaklanan kötülükler tamamen görmezden gelinirdi. Eleştirel fikirler sadece fırka meclisinin gizli toplantılarında dile getirilirdi. Eleştirme isteği fazla yüksekten ve sert bir hale gelirse, Enver Paşa mebusları topluca cepheye savaşa gönderebileceğini belirtecek şekilde parmağının tek bir işaretiyle tehdit ederdi. Savaşın daha sonraki dönemlerinde memnuniyetsizlik fazla genelleşip giderek daha da haklı gerekçelere dayanmaya başladığında, hükümet güçlerinin kendileri şikâyetlerin mecliste ve basında açıklanmasına izin vermenin daha akıllıca olacağını düşündü. Hükümeti destekleyenlerin bazılarından uluslararası

sosyalist kongrelerde Türkiye'yi temsil edecek ve gerekirse bir barış köprüsü oluşturacak bir sosyalist parti kurmaları dahi istendi. Bu parti mecburen mecliste sosyalist bir tavır sergileyerek barış ilkesi üzerinde ısrar etti. Suiistimallerle ilgili genel eleştiriler giderek daha fazla hoşgörüyle karşılanır oldu. Gıda teminindeki eksiklikler ile genel olarak kamudaki suiistimallerin tartışılması sırasında Meclis-i Mebusan'da hararetli oturumlar oluyordu. Bu toplantıların zabıtları gazetelerde yayınlanıyordu. Savaşın sonuna doğru İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk zamanlarındaki genel sekreteri, Sofya büyükelçiliği eski müsteşarı Fethi Bey bu görevinden istifa etti ve İstanbul'dan mebus seçildi ve gerçek bir muhalefet işlevi görmek üzere "Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası" adlı partiyi kurdu.

Basında sansür önceleri çok sıkıydı. Gazetelerde, genellikle, Osmanlı Devleti'nin askeri durumu hakkındaki resmi bildirilerden başka bir şey bulunmuyor, kâğıt kıtlığı nedeniyle zaten normal sayının üçte birine inmiş olan sayfalarını Alman ya da Avusturya kaynaklı makaleler ya da genel savaş haberleriyle dolduruyorlardı. Uğranılan yenilgiler bazen aylarca gizleniyordu. 1917'den itibaren ekonomik alandaki suiistimaller hakkında hafif tenkitler müsamahayla karşılandı.

11 Haziran 1918'de askeri sansür tamamen ortadan kaldırıldı. Gazeteler sorumluluğu kendilerinde olmak kaydıyla her şeyi yayımlayabiliyorlardı. Hiç kimsenin yayınlamadan önce delil isteme yetkisi yoktu. Bir sansür memuru gazetecilerin hizmetindeydi ve onlardan gelecek herhangi bir haberin savaş sırrı olup olmadığı yönündeki sorularına cevap vermekle görevliydi.

"Taşra Vilayetleri"

Taşra vilayetlerinde ise, hükümetin gücü her yerde aynı değildi. Merkez ile taşra diye adlandırılan bu bölgeler arasındaki bağlar çok gevşek hale gelmişti. Her şey taşra vilayetlerinin başındaki valilerin fırka hiyerarşisi içindeki nüfuzuna bağlıydı. Hiç kimse fırkanın eski ve önemli bir üyesinin işine karışmaya cesaret edemiyordu. İzmir'deki durum bunun çok dikkat çekici bir örneğiydi. İzmir Valisi (Evrenoszade) Rahmi Bey fırkanın önde gelenleri arasındaydı ve

vali sıfatıyla savaşın varlığını tümüyle görmezden gelme konusunda kendini bağımsız hissediyordu. Kendi bölgesinde savaş önlemlerinden sadece uygun gördüklerini hayata geçiriyordu. İzmir'de düşman vatandaşlar uzaklaştırılmıyor, aksine işlerini devam ettirebilmeleri için kendilerine kolaylıklar sağlanıyordu. Askeri emirlere uyulmuyor, iaşe dağıtımıyla ilgili önlemler görmezden geliniyor, Türk olmayanlar sınır dışına çıkarılmıyor ve hükümet müfettişleri İzmir'e sokulmuyordu. Burası Osmanlı Devleti'nin bir vilayeti değil, adeta tarafsız bir komşusu gibiydi. Cemal Paşa da Suriye'yi aynı bağımsız tavırlarla idare ediyordu. Diğer valiler bu derece bağımsız davranamasalar da idarecinin siyasi nüfuzuyla doğru orantılı bağımsız davranışların birçok örneği mevcuttu. Genelde sivil ve askeri makamlar arasında şiddetli bir anlaşmazlık vardı. Askeri makamlar tüm kaynaklara orduyu gerekçe göstererek keyfi bir biçimde el koyma yanlısıydılar. Siviller ise sık sık hem sivil halkın haklarını savunmak adına hem gelecekteki üretim imkânlarını düşünerek buna karşı koymak durumunda kaldılar. Bu mücadelede başarı da valinin kişisel nüfuzuna bağlıydı.

Kanunlar nüfuzlu valiler tarafından o kadar çok ihlal ediliyor ve hükümet bu bireysel davranışlar karşısında kendi iradesini dayatma gücünden o derece yoksundu ki Dahiliye Nezareti 20 Ekim 1916'da tüm valilere aşağıdaki uyarıyı yapmak zorunda kaldı: "Hükümet kanunların kesin bir biçimde uygulanmasını istemektedir. Birçok memur kanunsuz işlere kalkışmaktadır. Mülkiyet hakkı mevcut yasalara aykırı olarak keyfi bir biçimde ihlal edilmektedir. Vatandaşın kişisel özgürlüğüne birçok yerde inanılmaz biçimde müdahale edilmektedir. Bazı vilayetlerde vergiler artırılmakta ve anayasaya aykırı biçimde halktan para toplanmaktadır. Hükümet, anayasada öngörülen, yasaların kesin ve eşit olarak uygulanması ilkesi doğrultusunda ve bu anlayışla önündeki tüm engelleri ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Yasaları ihlalden suçlu bulunan memurlar, küçük ya da büyük, şiddetle cezalandırılacaktır. Ve her halükârda bu uyarı son olacaktır."

Ancak bu uyarının fazla bir etkisi olmadı. Aksine savaş uzadıkça karmaşanın boyutları daha da arttı.

9

Savaş Sırasında İzlenen Genel Ekonomi Politikası

Militarizm Çılgınlığı

Osmanlı Devleti uzun süreli bir genel savaşın ekonomik sonuçlarına karşı koyma konusunda tüm ülkelerden daha az hazırlıklıydı. Ne var ki askeri makamlar önce güya silahlı tarafsızlık adına, daha sonra da savaş için ülkenin bütün kaynaklarını harekete geçirirken, bunu değil idrak etmek, düşünemediler dahi. Ekonomik endişelerin dile getirilmesi onlar için tehlikeli bir duygusallıktan ibaretti. Bakış açıları şöyleydi: Bu denli geniş çaplı bir savaş birkaç haftadan fazla süremezdi. İlk büyük muharebede savaşın sonucu belirlenecekti. Osmanlı İmparatorluğu, yollarının, nakliye araçlarının ve sanayi kaynaklarının yokluğu nedeniyle içinde bulunduğu elverişsiz durumdan ötürü mevcut her şeyini cömertçe ve ivedilikle askeri amaçların emrine tahsis etmeliydi. Fark gözetmeksizin gerçekleştirilen bu faaliyetler ülkenin ekonomik hayatını zedeleyici mahiyette dahi olsalar, bu tür yaralar zaferle sonuçlanan bir savaştan sonra kolaylıkla tedavi edilebilirdi. Olaylara bu bakış açısı, iktidarda bulunanları pervasızca geleceği hiçbir şekilde düşünmeden ülke kaynakla-

rını sonuna kadar harcamaya sevk etti. Kısa bir süre sonra savaşın birkaç hafta ya da birkaç ay içinde sona ermeyeceği anlaşıldığında, bu bakış açısının bir intihar politikası olduğu ortaya çıktı.

Ekonomik kaynakların böyle pervasızca ve boşuna harcanması, askeri ihtiyaçlarla da hiçbir bir şekilde orantılı değildi. Üst düzey askeri yetkililer adeta bir cinnet içinde her türlü engele rağmen ve onların düşüncesine göre sırf askeri olmayan mülahazalarla ortaya konan endişelere karşı güçlerini ispat etmeye çalışıyorlardı. 2 Ağustos 1914'te yayımlanan seferberlik emrine göre, 20 ila 45 yaşları arasındaki bütün erkeklerin yanlarında üç günlük yiyecekleriyle birlikte üç gün içinde en yakın askerlik dairesine başvurmaları isteniyordu. Bunun hiçbir istisnası yoktu. Engelli kişiler dahi genel çağrıya uyacak ve tıbbi bir muayeneyle durumlarını ispat edeceklerdi. Bu tedbir kâğıt üzerinde son derece süratli işliyor gibi gözükse de aslında ordunun insan kaynakları açısından son derece zordu. Emre uygun bir milyondan fazla erkek askerlik dairelerine gittiklerinde bu küçük bürolardaki personelin böyle bir işin altından haftalar hatta aylar sonra bile kalkamayacağını gördüler. Sonuçta haftalarca hiçbir şey yapamadılar. Yanlarında getirdikleri yiyecekler bitti. Henüz askere alınmadıkları için askeri kumanyadan da yararlanamadılar. Böylece süratli ve genel silahaltına alma, bütün vilayetlerde izdiham, perişanlık, açlık ve hastalığa dönüştü. Askere gitmek için iyi niyetle gelen köylülerin çoğu muayene sırası kendilerine gelmeden kaçtılar. Daha sonra askerden kaçma suçlamasıyla ölüme mahkûm edildiklerinde ise kanun kaçağı olmaktan başka çareleri kalmamıştı.

Bu anlamsız aceleciliğin ekonomik sonuçları çok vahim oldu. 1914 yılının hasadı Osmanlı Devleti'nin her yerinde hiç olmadık derecede iyiydi. Eğer her zamanki gibi toplanabilseydi, savaş sırasında kıtlık çekilmeyecekti. Başlıca yerleşim merkezlerinin iaşe ihtiyacını karşılayan bütün bu bölgelerde hasat zamanıydı ve mahsul de mükemmeldi. Sağlam insanların aniden askere alınması ve yük hayvanlarına ordu için el konulması, bu mahsulün zamanında toplanmasını imkânsız hale getirdi. Bazı bölgelerde köylü kadınlar tarlada çalışmaya alışkın değildiler. Acil ihtiyaçlar bile bu toplum-

sal önyargıyı kırmalarını sağlayamadı. Yaşlı erkekler, çocuklar ve farklı yaşam deneyimlerine sahip kadınlar üretici gücün büyük kısmını oluşturuyorlardı ama üretim ve nakliye araçlarından büyük ölçüde yoksundular. Küçük sanayiler de benzer biçimde halkın her kesiminden bu ani askere alma işleminden ötürü sekteye uğramıştı.

Yerel askeri makamlar bu seferberlik emrinin mutlak bir biçimde uygulanmasının imkânsızlığını görüyor ancak herhangi bir eleştiri ya da tereddüt ölümle cezalandırıldığı için, bu duruma karşı çıkamıyorlardı. Yaklaşan felaketi gören bazı vilayetlerdeki sivil yetkililer farklı kesimlerden insanların tedricen muharip olarak askere alınmalarını teklif edip bu zamansız karmaşayı biraz olsun hafifletmek istediler. Benzer önerilerde bulunan diğerleri derhal görevden alındılar. O andan itibaren sivil ve askeri makamlar iki muhalif kanada ayrıldılar. Siviller, o andaki askeri zaruretleri, ellerinden geldiği kadar, ekonomik hayatın devamlılığı için gerekenlerle ve halkın çıkarlarıyla uyumlu hale getirmeye çalışıyorlardı. Askeri makamlar genellikle bu aşırı politikalarının ordu açısından sonuçlarını düşünmeyi reddediyorlardı. Halkın çıkarları hatta gündelik ve iş yaşamıyla ilgili sıradan endişeleri onları ilgilendirmiyordu. Öküz arabasını süren bir köylü oğlan çocuğu ya da kadın askeri malzeme geliyor diye haftalarca bekletiliyor ve bu süre zarfında ne kendisine yiyecek ne hayvanlarına yem veriliyordu. Ne tarladaki üretimden alıkonan işgücü ne yaşam ne de sağlık gibi durumlar askeri yetkilileri duruma geniş bir açıdan bakmaya sevk ediyordu. Daha makul bir tavır takınılması konusunu kendisiyle görüşmeye gelen bir heyeti Enver Paşa "Varolma mücadelesi vermekteyiz. Böyle hayati önemi haiz bir zamanda tarım ve ticaret gibi tali konularla ilgilenmemizi bekleyemezsiniz." diyerek geri çevirmişti.

Bu zihniyet etkisini gösterdi zira seferberlik iş alanında son derece ümit vaat eden büyük bir patlamaya engel olmuştu. Osmanlı Devleti'nin ekonomik beklentileri hiçbir zaman Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kadar parlak olmamıştı.[1] Yeni yönetim önceki kısıtlamaların çoğunu ortadan kaldırmış serbest gelişimi mümkün

1 Earle, *Türkiye, Büyük Güçler ve Bağdat Demiryolu*, s. 231. (A.E.Y.)

hale getirmişti. Trablusgarp Savaşı'nda ve Balkan Harbi'nde verilen insan kayıpları, Avrupa'daki eski Osmanlı topraklarından gelen göçlerle telafi edilmişti. Madencilik ve kamu hizmet kurumları için birçok imtiyazlar verilmişti. Ve tekrar; "Ülke içinde ve dışında, Türkiye'de müstesna bir ticaret ve sanayi faaliyeti döneminin doğduğuna dair bir his oluşmuştu. Osmanlı İmparatorluğu Batı standartları doğrultusunda modernleşme alanında iyi bir yoldaydı."[2]

Seferberlik ülkenin ticari hayatını berrak bir gökyüzünde birden çakan bir şimşek gibi çarptı. Ticaretin bütün alanları bu durumdan tarım kadar etkilendi. Levazım Dairesi genel bir el koyma hamlesine girişti. Bu sürece sadece ordunun acil ihtiyaçları dahil değildi. İpek kadın çamaşırları, çocuk botları, matbaa makineleri gibi şeyler dahi bu çılgınlıktan nasibini aldı. Tüccarlar bu el koymadan kendilerini kurtarmak için mallarını her fiyata satmaya razıydılar. Diğer bir satış gerekçesi ise askeri vergilerin ödenebilmesi için acilen ihtiyaç duyulan paraydı. Bazı askeri sınıflara 30 Türk lirası ya da o günkü kur üzerinden hesaplandığında 135 dolar tutarında bir bedel ödemek suretiyle askerlikten muaf olma şansı tanınıyordu. Bu parayı iki hafta içinde ödemeyenler, daha sonra askerlikten muaf olmak isterlerse bu tutarın iki katında ödeme yapmak zorunda kalıyorlardı. Nakit para sahibi olma çılgınlığı zaten zayıf olan kredi mekanizmasını tümüyle durdurdu. Her yerde insanlar paralarını çekmek için bankalara hücum etti. Büyük bankalardan biri iflas etti. Geri kalanlar durumu görüşmek üzere bir genel toplantı yaptı. Onların talebi üzerine hükümet bir aylık bir moratoryum (borç erteleme) ilan etti. Bu moratoryum savaş boyunca değişik süreler için on kez tekrarlandı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş ve Para

Paraya duyulan bu acil ihtiyaç sadece İstanbul gibi nüfusun yoğun olduğu merkezlere mahsus değildi. Bunun en açık göstergesi taşra kasabalarında normal değeri 5 Osmanlı lirası ya da 22 dolar

---

2 Earle, *Türkiye, Büyük Güçler ve Bağdat Demiryolu*, s. 238, Amerikan konsolosluk raporlarından alıntı. (A.E.Y.)

olan büyük altın paraların 4.5 Osmanlı lirasına ya da 20 dolara satılıyor olmasıydı. Bu paralar normal zamanda altın değerinin yaklaşık 1 dolar fazlasına alıcı buluyordu çünkü talep çok fazlaydı ve nüfusun büyük bölümünün alışkın olduğu para, tasarruf yöntemlerine uyuyordu. Ufak tasarruflarını altına çevirmek ve bu altınları eşlerine ya da kızlarına takarak etrafa servet sahibi olduklarını göstermek yaygın bir alışkanlıktı. Seferberlik birçok kimseyi bu altınları daha küçük paralara çevirmek zorunda bıraktı ve bu takas sırasında altınlarını gerçek değerinin ondan birine vermek zorunda kaldılar.

Tüm malların fiyatlarında da benzer bir düşüş yaşandı. Normal olarak savaş halinde fiyatların yükselmesi beklenirken, görülen ilk etki üretim merkezlerinde yaşanan genel düşüş oldu. Nedeni oldukça açıktı. Malların nakliyesi mümkün değildi. Demiryolları ordunun ihtiyaçlarına tahsis edilmişti. Diğer tüm nakliye araçlarına da el konulmuştu. Hiç kimse malını en yakın pazara dahi ulaştırma imkânına sahip değildi. Herkes elindeki ürünü satma arzusundaydı zira geleceğin ne getireceğini bilemiyorlardı. Ayrıca ne kadar istekli olduklarını belli etmeden halkın sattıklarını satın alan spekülatörler bu gidişata destek veriyordu.

İhraç mallarının fiyatında görülen düşüş özellikle çok fazlaydı. Seferberlik ilan edildiği andan itibaren dış dünyayla ticari ilişkiler tümüyle durdu. Türk limanlarının resmen abluka altında olmamasına rağmen, sadece birkaç tarafsız ülkenin gemisi buralara geliyordu. İtilaf Devletleri'ne ait gemiler mayın döşeme amacıyla Boğazlar'ın geçici olarak kapatılması ve Osmanlı Devleti'nin genel tutumu karşısında bir an önce kaçıp kurtulma telaşına düştüler. Ülke içi taşıma da tamamen durduğundan, birkaç gün içinde örneğin afyon 300 kuruştan 90 kuruşa, tiftik yünü 20 kuruştan 8 kuruşa düştü.

Üretim merkezlerinde fiyatlar düşerken, İstanbul gibi büyük tüketim merkezlerinde panik havası hâkim oldu ve bu da temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarında ani artışa yol açtı. İstanbul'un, genellikle, iki üç ay yetecek kadar ekmeklik buğday stoku olmasına ve yakın zamanda bir tehlike görülmemesine rağmen, insanlar

panik içinde alabildikleri kadar somun ekmek ve çuvallarla un satın alıyorlardı. Gelinen noktada, fırınların önünde bir somun ekmek alabilmek için saatlerce beklenir olmuştu. Sokaklarda büyük miktarlarda ekmek veya un görülürse, tıpkı kıtlık zamanlarındaki gibi, yağmalanıyordu. İhtiyaçlarından fazla ekmek almaya çalışanlar, belediyenin ve polisin yiyecek maddeleriyle ilgili koyduğu kuralları ihlal edenler ve ortalığı telaşa verici haberleri yayanları cezalandırmak için özel bir savaş mahkemesi kuruldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümeti, her şeyden önce İstanbul'un hükümetiydi. Genellikle başkentin en ufak sorunlarına bile tüm imparatorluğun önemli ihtiyaçlarına gösterilen ilgiden daha fazlası gösteriliyordu. İstanbul'un iaşe durumu hükümetin uzun bir dizi önlemler almasına ve kurallar koymasına yol açtı. Bunlar ayrı bir bölümde ele alınacaktır.

Gerek ülke içinde gerek yabancı ülkelere yapılacak nakliyelerde araçların azlığı nedeniyle bu konuya da genel kısıtlamalar getirildi ve bu da iş hayatında kabul gören bir kayırma sisteminin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu olağandışı "savaş ticareti" ve çeşitli sonuçları da bir başka bölümde incelenecektir.

Hükümetin savaşın doğurduğu ekonomik sorunlara karşı tavrı tamamen çaresizceydi. Ne zaman sorunlar vahim hale gelse derhal bir dizi sert tedbir alınıyordu. Bu durum genellikle birkaç hafta sürüyordu. Bazen de alınan tedbirlerin ya da konulan kuralların uygulanabilir olmadığı o kadar açık biçimde ortaya çıkıyordu ki bundan vazgeçilip yerine yeni bir şey deneniyordu. Bütün bu denemeler tamamen el yordamıyla ve gerçek koşulları bilmeden yapılıyordu. Bazen Almanlardan alınan örnekler mükemmeliyetten uzak bir biçimde taklit ediliyor; bazen en mükemmel sistem uygulama araçları ve yöntemleri düşünülmeden kâğıt üstünde oluşturuluyordu.

Ekonomik sorunlarla mücadele gücü birbiriyle keskin bir rekabet halindeki iki üç kişinin elinde toplanmıştı. Hepsi de bu olağanüstü durumdan yararlanarak olabildiğince güç sahibi olmaya çalışıyorlardı. Diğer liderler savaşın doğrudan yol açtığı sorunlar üzerinde durmuyorlardı. Bir tarafta genel olarak çekilen acılar

ve yaşanan yokluklar varken, bir tarafta bolluk içinde olmayı ve servet edinmeyi savaşın doğal sonuçları olarak görüyorlardı. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim ve nakliyedeki büyük eksiklikler nedeniyle karmaşık bir durum arz ediyordu. Hükümet, dikkatleri çözümünü imkânsız olarak gördüğü sorunlardan başka yere çekmek için, savaş sonrası projelere ve ekonomik meselelere aşırı ilgi göstermeye başladı. İçinde yaşanılan zamanı bir kenara bırakarak, geleceğe yönelmek o derece çarpıcı boyuttaydı ki, 1917-1918 yasama yılının başlaması vesilesiyle mecliste okunan sultanın mesajına Âyan Meclisi şöyle cevap verdi: Hükümet "savaş sonrası ekonomik tedbirleri bırakıp yiyecek kıtlığının vahim sonuçlarını hafifletmeye çalışsa" daha isabetli olur.

Esasen, savaş sırasında bir "ekonomi politikası" oluşturulması ve Türklere cazip gelecek bir iş hayatı yaratılması yönünde bazı somut adımlar atılmıştı. Ekonomi politikalarının elbette genel birtakım hedefleri vardı. Ancak bunlar hem çok muğlaktı hem de bu hedeflere ulaşmak için öngörülen yöntemler son derece gelişigüzel bir şekilde ortaya koyulmuştu. Ana gayesi ekonomik açıdan tam bağımsızlık, ticari hayatın Türkleştirilmesi ve ülkenin ekonomik kaynaklarının geliştirilmesiydi. Yeni Talât Paşa kabinesinin Meclis-i Mebusan'da 16 Şubat 1917'de okunan programında izlenecek gelişme yöntemi şöyle tarif edilmişti, "Batı bilgi ve sermayesi ile Türk işgücü ve sermayesinin işbirliği." Ancak bütün bu "ekonomi politikası" ülkenin gelişmesi için bir arzudan öteye gidemedi. Gerçek koşullar hiçbir zaman incelenmemişti ve izlenecek adımlar üzerinde de tam olarak durulmamıştı.

Pantürkizm akımının önderlerinden olan Yusuf Akçura Osmanlı Devleti'nin ekonomik politika zihniyeti hakkındaki görüşünü şöyle ifade ediyor,[3] "Bugünün dünyası gerçeklere bağlı kalır ve ekonomik sorunlar karşısında tarafsız ve yapıcı bir yaklaşım benimser. Biz, tek bir ekonomik tedbirin eski efsanelerdeki umulmadık etkilere benzer sonuçlar doğuracağına hemen inanıyoruz."

---

3 Yusuf Akçura, *Politics and Economics*, s. 121, İstanbul, 1924. (Savaş sırasında ve sonrasında yapılan konuşmalar, yazılan makaleler). (A.E.Y.)

Kapitülasyonların Sonu

Ekonomik konulardaki romantik bakış açısı liderlerin gelecekteki imkânları sonsuz bir iyimserlikle yorumlamasına neden oldu. Güvendikleri nokta, yabancıları ayrıcalıklı bir konuma taşıyan kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Türkler yabancılarla rekabet edemiyorlardı zira onlar bazı vergilerden muaftılar. Sefirliklerinin himayesi altındaydılar ve hiçbir zaman gerçekten Türk mahkemelerinin yargı alanı içinde değildiler. Bazı hallerde konsolosluk mahkemeleri doğrudan yetkiliydi. Türkiye ekonomik konularda bazı egemenlik haklarından yoksundu. Büyük Devletler'in izni olmadan, değer üzerinden yeknesak bir biçimde tahakkuk ettirilen gümrük tarifelerini, ayrımcı ve spesifik tarifeye dönüştüremezdi. Değer üzerinden alınan verginin genel oranının yükseltilebilmesi için tüm Büyük Devletler'in oybirliğiyle karar vermesi lazımdı. Bu tür izinler genellikle verilmiyordu. Büyük Devletler'den birinin onay vermesi ancak bazı özel imtiyazlar karşılığında ve diğer ülkelerin de onaylaması koşuluyla olabilirdi.

Kapitülasyonların bir başka sonucu da hem hükümet hem halk için üzücü bir durum oluşturuyordu. Türkiye'de yabancı sermayeyle kurulan kamu hizmet kurumları ve bankalar sadece yabancı ya da Türk olmayan tebaayı istihdam edebiliyorlardı. Müslüman Türkler prensip olarak teknik işlerden ya da büro işlerinden uzak tutuluyorlardı. Onlar sadece işçi olarak çalıştırılabiliyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda savaş hükümeti savaşın yarattığı hareket serbestliğinden derhal faydalanarak eskiden ekonomi alanında yapılmış bazı yanlışları düzeltmeye çalıştı. Öncelikle, imparatorluktaki yabancılarla ilgili çıkarılan bir kanunla, bunların imtiyazlı konumlarına son verildi ve ülkede tam bir vergi eşitliği sağlandı. Değer üzerinden gümrük alınması tamamen kaldırıldı; 3 Mart 1916'da ilk ayrımcı ve spesifik tarife yürürlüğe girdi. Bunda amaç bu topraklarda üretilen gıda maddeleri ile çimento ve basit dokumalar gibi yerel ürünlerin korunmasıydı. Diğer taraftan tarım araçları ve üretimde kullanılan diğer bazı makineler gümrük vergisinden muaftı. İlk tarife bir deneme olarak üç yıl yürürlükte ka-

lacaktı. Bunun yayınlanması vatanseverlik patlamalarına yol açtı. Gazeteler Osmanlı Devleti'nin bir tarım ülkesi olmasına rağmen milyonlarca liralık gıda maddesi ithal etmekte olduğuna işaretle tarımın korunmasının artık bir zorunluluk haline geldiği görüşünü belirttiler.

Savaş öncesinde yabancılara bahşedilmiş imtiyazlara karşı bir tepki olarak savaş sırasında saldırgan bir milliyetçilik gelişti. "Türkiye Türklerindir" sloganı Osmanlı İmparatorluğu'nda her türlü para kazanma fırsatını içeriyor ve savaş sırasında büyük ölçüde Almanları hedef alıyordu. Zihinlerde Almanların savaş sonrası tasarıları hakkında büyük kuşkular vardı. Almanlar Türklerin güvensizliğini azaltmak için genellikle çok tedbirli davranıyorlardı. Almanya'daki menfaat çevrelerinde Türkiye'deki kaynakların sömürülmesi konusunda tekel oluşturulmasına büyük ümit bağlanmıştı. Bazı emperyalist yazarların Almanların Anadolu'yu nasıl sömürgeleştireceklerine dair somut önerileri vardı. Bunlar genellikle susmaya ikna ediliyor ve Almanların çalışmaları Osmanlı Devleti'nde ekonomik sorunların dikkatli ve çok yönlü incelenmesiyle sınırlı görünüyordu. Bazı Alman yazarlar Türk halkı için makaleler ve broşürler kaleme aldılar ve Almanların yalnızca eşit şartlarda işbirliği yapmak istediklerini, büyük ölçekli bir Alman göçüne niyetli olmadıklarını ve Almanya'nın bir müttefik olarak Mısır gibi değil, kendi milli çıkarlarını gözeten ekonomik açıdan bağımsız bir Osmanlı istediklerini söylediler. Her vesileyle Osmanlı Devleti'nin Alman ya da hatta Türk-Alman değil gerçekten Türk kalmasını arzu ettiklerini tekrarladılar.

Ekonomide Türkçülük

Bu yeni "ekonomide Türkçülük" fikirleri yerli bir ticaret sınıfının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu amaçla yapılan gıda sorunuyla ilgili bazı girişimler ve savaş ticareti takip eden iki bölümde ele alınacaktır. Savaş sırasında bu yönde ilave adımlar atılmış ve kanuna uygun biçimde yabancı sermayeyle Türk firmaları olarak kurulmuş kamu hizmet kurumları, çok sayıda Türk istihdam et-

meye ve böylece birçok gence iş hayatı ve teknik mesleklere hazırlanma fırsatı tanımaya teşvik ve ikna olunmuşlardı. "Dil Kanunu" adıyla 24 Mart 1916'da yürürlüğe giren bir kanunla aynı senenin 10 Temmuz tarihinden itibaren imtiyaz sahibi tüm firmalar yazışmalarını, muhasebe defterlerini ve yürütmekte oldukları tüm faaliyetleri tamamen Türkçe yapmaya mecbur kılındılar. Bu aynı zamanda birçok Türk'e iş sahası açılması demekti. Bu önlem yabancı okullara getirilen Türkçe tarih ve coğrafya dahil Türkçe öğretme zorunluluğu ve afişlerde Türkçe kullanılması talimatıyla birlikte yabancı çevrelerde huzursuzluk yarattı.

Meslek eğitimi konusuna gösterilen özel ilgi ekonomide Türkleşmenin tabii sonucu olarak görüldü. El sanatları okulları, erkek kolejleri ve kadınlar için az sayıdaki meslek okullarının reforma tabi tutulması konusunda çok çaba sarf edildi. Almanya'ya gönderilen erkek çocuklar sadece normal öğrencilik için değil, nitelikli birer işçi olabilmek için çıraklık eğitimi de alacak gençlerdi. Yetimhaneler her çeşit zanaatkâr yetiştirmek amacıyla kurslar açıyorlardı. İzmir'de demiryolu işçilerini eğitmek için bir okul (İzmir Şimendifer Mektebi) açıldı. Asıl fikir Türk olmayanların el koydukları faaliyet alanlarını ele geçirmekti. Ayrıca nitelikli işçilerin gönderilmesiyle ortaya çıkan boşluğun doldurulması gerekiyordu. Ambargo ve ithalatın yerine yerli üretimin ikame edilmesi zarureti nedeniyle nitelikli işgücünün yokluğu son derece hissediliyordu. Günlük ihtiyaçların yanı sıra, askeri fabrikaların geliştirilmesi ve sıkı bir koruma sistemiyle ülkenin hızlı bir şekilde sanayileşmesinin sağlanmasına yönelik projeler de yeni bir zanaatkâr sınıfın eğitilmesini gerekli kılıyordu. Savaş kuşkusuz bu bağlamda hızlı bir başarı getirdi. Hükümetin çabalarıyla birlikte nitelikli işçilere ödenen yüksek ücretler bu alandaki arzı artırdı.

Savaşta uğranan büyük kayıplar kadar sanayileşme projeleri de nüfus problemini öne çıkardı. İmparatorluk nüfusunun yüzyıllardan beri azalıyor olmasına rağmen bu sorun hiçbir zaman halkın ilgisini çekmemişti. Yaşam mücadelesine genelde fazla bireysel bir açıdan bakılan, menfaatlerin birbirine bağlılığı ve her türlü işbirliği fikrinin henüz emekleme çağında olduğu bir atmosferde, nüfusun

toplamı ile yoğunluğunun, hem ülkenin gelişimini hem bireylerin refahını etkileyecek ekonomik faktörler olarak gerçekten ilgi çekmesi mümkün değildi. Savaştan önce nüfus sorununun sadece iki yanı vardı; askeri güç ve çeşitli etnik unsurların oranları.

Savaş sırasında, nüfus sorununun ekonomik yönü çeşitli konferanslarda, gazete makalelerinde ve eleştirilerde geniş biçimde tartışıldı. Okurlar da bu tartışmalara katılmaya teşvik edildi. Ülkenin bu bakımdan içinde bulunduğu acınacak hal bütün çıplaklığıyla ortaya koyuldu. Elbette ülkenin gücüyle ilgili bu durum, tümüyle savaş propagandası amacına yönelik zaman zaman ortaya konan hayali görüşlerle taban tabana zıttı. 1916 yılında sansür, en azından günlük gazetelerde bu tür tartışmaların yapılmasına izin vermiyordu. Yayın öncesi sansürün Haziran 1918'de kaldırılmasıyla tartışmalar yeniden başladı. Bu tartışmaların etkisiyle harekete geçen hükümet nüfusun hızla artmasını sağlayacak hayalperest birtakım projeler geliştirmeye başladı. Ancak bunlar hiçbir zaman hayata geçirilecek bir hal almadı.

Ekonomi politikasına bağlı olarak hükümetin aldığı tedbirler arasında yabancı ekonomi uzmanlarının ve profesörlerin istihdamı, Ziraat Bankası'nın yeniden örgütlenmesi, Milli Kredi Bankası'nın kurulması, ticaret müdürlüğü ofislerinin tüm vilayetlerde oluşturulması, özel bir kanunla para biriminin standart hale getirilmesi ve 1909 yılında çıkarılmış olan "Teşvik-i Sanayi Kanunu"-nun süresinin uzatılması da vardı.[4]

Yeni yabancı uzmanlar arasında bir kişi eğitim için (Alman), bir kişi ticaret için (Alman), birkaç kişi ziraat için (Alman), bir kişi ormancılık için (Avusturyalı), bir kişi genel istatistik için, (Alman) ve bir kişi de endüstri istatistiği için (Macar) öngörülmüştü. Ziraat Bankası'na bir Alman genel müdür Emil Kautz getirilmişti. Alman profesörlerin büyük bir bölümü üniversitede ekonomi alanında çeşitli dersler veriyorlardı.

27 Mart 1915'te yeniden düzenlenen Teşvik-i Sanayi Kanunu aşağıdaki hükümleri içeriyordu:

---

4 Teşvik-i Sanayi Kanunu bir tasarı olarak 1909'da hazırlanmış muvakkat (geçici) olarak uygulanmasına başlanmıştı. 1913'te yasalaştı ve kapsamı 1915'te genişletildi. (yhn)

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmayan teknik uzmanlar dışında, tüm memur ve işçilerin Türk vatandaşı olmaları şarttı.

2. Her yeni fabrika devletten ücretsiz yaklaşık 5000 metrekarelik bir toprak alacak, 15 yıl vergiden muaf olacak, inşaat izinleri konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmayan makine, araç, gereç ve hammadde ithalinde serbest olacak ve ihracata uygulanan her türlü gümrük ücretinden ve vergiden muaf bulunacaktı.

3. Hükümetin kendilerine verdiği izinlerde yer alan özel taahhütler dışında, yabancı bireyler ya da şirketler yukarıda belirtilen ayrıcalıkların tedricen dışında bırakılacaktı.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası, 1 Ocak 1917 tarihinde 4 milyon Osmanlı lirası bir sermayeyle kurulmuş ve 400 bin hisseye ayrılmıştı. Hükümet 50 bin hisseyi ve satışa arz edilen diğer hisselerden 28 Şubat tarihine kadar satılmamış tüm hisseleri satın alma taahhüdünde bulundu. Bu bankanın devlet bankası olarak hemen Osmanlı Bankası'nın yerini alması beklenmiyordu ama ülkeyi yabancı sermayenin vesayetinden kurtarmak için bir gün bunun gerçekleşeceği düşünülüyordu. Ayrıca bu banka yeni milliyetçi ekonomi politikasının bir aracı olarak görüldüğünden, bu kuruma meşhur Ergani Bakır Madenleri işletmesi de dahil birçok imtiyazlar tanınmıştı.

Savaşın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ekonomik etkilerini istatistik olarak ölçmek pek mümkün değildi. İthalat ve ihracat çoğunlukla askeri kanallardan yapıldığından bunlarla ilgili herhangi bir istatistik yoktu. Savaş sırasında tarım üretimiyle ilgili yayımlanan rakamlar ise tarafsız değildi. Gerçekte üretimin savaş sırasında azalmaya devam etmesine karşın bu rakamlar hükümetin aldığı tedbirlerle üretimi artırdığı ve tüm korkuların yersiz olduğu algısını yaratmaya yönelikti. Gerçek istatistiki veriler sadece Düyûn-ı Umumiye ve Tütün Rejisi (Reji İdaresi) tarafından vergi uygulanan özel ürünler ve pamuk, incir ve kömür gibi birkaç diğer ürünle ilgiliydi. İpekböceği üretimi 1888'de 4.114.000 kg, 1908'de 18.238.000 iken 1914'te 2.530.477'ye düştü. Bu rakam 1915'te 932.211; 1916'da 1.356.200; 1917'de 109.978 ve 1918'de 790.806 kg oldu.

Savaştan önceki beş yıl içinde ortalama tuz üretimi 350.000.000 kg'dı. Bu rakam 1914'te 209.320.733; 1915'te 153.624.387; 1916'da 159.215.903; 1917'de 140.875.547 ve 1918'de 163.606.677 kg oldu.

Düyûn-ı Umumiye'nin İstanbul'da balıkçılıktan elde ettiği gelirlerde dikkat çekici bir artış oldu. Bu gelir savaş öncesi yıllarda 48.000 Osmanlı lirası iken 1914'te 67.318; 1915'te 50.732; 1916'da 94.633; 1917'de 355.805 ve 1918'de 600.690 Osmanlı lirası oldu. Bu büyük artış, kısmen genel yiyecek kıtlığı nedeniyle balığın önem kazanmasına kısmen o yıllarda yaşanan alışılmadık balık bolluğuna bağlıydı.

Tütün üretimi 1913'te 55.306.905 kg iken 1914'te 43.869.768'e; 1915'te ise 13.872.008'e düştü. 1916'da 14.912.257; 1917'de 17.037.513 ve 1918'de 21.041.496 kg oldu.

Pamuk 1913'te 24.000.000 kg iken 1914'te 27.000.000 kg'a çıktı; 1915'te 3.000.000 kg'a; 1916'da 2.000.000 kg'a düştü; 1917'de bu rakam aynı kaldı, 1918'de ise 3.000.000'a çıktı.

Yıllar	İpekböceği üretimi (kg)	Tuz üretimi (kg)	Balıkçılık Geliri (Osmanlı lirası)	Tütün üretimi	Pamuk üretimi (kg)	İzmir İncir rekoltesi (ton)	Kömür üretimi (ton)
1888	4.114.00	—	—	—	—	—	—
1908	18.238.000	—	—	—	—	—	—
1910	—	—	—	—	—	28.000	—
1913	—	—	—	55.306.905	24.000.000	20.900	826.000
Savaştan önceki 5 yıl	—	350.000.000	48.000	—	—	—	—
1914	2.530.477	209.320.733	67.318	43.869.768	27.000.000	17.600	651.240
1915	932.211	153.624.387	50.732	13.872.008	3.000.000	15.400	420.317
1916	1.356.200	159.215.903	94.633	14.912.257	2.000.000	19.800	408.203
1917	109.978	140.875.547	355.805	17.037.513	2.000.000	15.400	146.000
1918	790.806	163.606.677	600.690	21.041.496	3.000.000	17.600	186.000

İzmir incir rekoltesi 1910'da 28.000 ton; 1913'te 20.900; 1914'te 17.600; 1915'te 15.400; 1916'da 19.800; 1917'de 15.400 ve 1918'de 17.600 tondu.

Kömür üretimi 1913'te 826.000 ton iken 1914'te 651.240'a; 1915'te 420.317'ye; 1916'da 408.203'e ve 1917'de 146.000 tona düştü. 1918'de 186.000 ton oldu. Savaşın son iki yılında yaşanan büyük düşüşün nedeni ise Zonguldak limanında bulunan kömür yükleme tesislerinin Rus donanması tarafından tahrip edilmesiydi.

Alkollü içeceklerden şarap üretimi 1914'te 12.500.250 kilogramdan 1915'te 3.886.065'e indi. 1916'da 7.861.934 kg; 1917'de 6.394.345 kg oldu. Diğer yandan yaygın bir yerli içki olan rakının üretimi arttı. 1914'te 2.860.477 kilogramken 1915'te 2.130.192; 1916'da 5.243.358; 1917'de 4.589.920 kg oldu. Ham alkol üretimi 1914'te sadece 386 kilogramken, güçlü rekabet sonucunda bu rakam 1915'te 21.463'e; 1916'da 75.405'e ve 1917'de 965.336'ya ulaştı. Bira için ise rakamlar 1914'te 7.598.330 kg; 1915'te 6.518.288; 1916'da 5.106.706; 1917'de 2.076.231 ve 1918'de ise 4.277.881'di.

Alkollü içecekler	Şarap (kg)	Rakı (kg)	Ham alkol (kg)	Bira (kg)
1914	12.500.250	2.860.477	386	7.598.330
1915	3.886.065	2.130.192	21.463	6.518.288
1916	7.861.934	5.243.358	75.405	5.106.706
1917	6.394.345	4.589.920	965.336	2.076.231
1918	—	—	—	4.277.881

10

İaşe Sorunu

İstanbul'un İaşesi

Osmanlı İmparatorluğu bir tarım ülkesi sayılmasına rağmen normal yıllarda bir bütün olarak kendine yeterli değildi. Kendi buğday ve un tüketim oranına bağlı olarak yabancı ülkelere bağımlıydı.

Bu, büyük ölçüde İstanbul'un büyük bir tüketim merkezi olmasından kaynaklanıyordu. İstanbul'un neden olduğu sorunlar diğer bütün büyük şehirlerin sorunlarının toplamından daha fazlaydı.

Osmanlı Devleti'nin tarım bölgelerinin çoğu her zaman ancak kendine yetecek kadar üretim yapıyor ve ürünlerini bunun için yapılmış yeraltı mahzenlerinde kıtlık zamanları için muhafaza ederdi. Bolluk yılları ulaşım imkânları olmayan bölgeler için felaket demekti; zira üretimin çok olması yeni pazarlar yaratmıyor buna karşılık fiyatların düşmesine neden oluyordu. Bazı seneler buğday o kadar ucuz olurdu ki en yakın pazara götürmeye bile değmiyordu. Böyle yerlerdeki fiyatların ve üretimin, aralarında demiryolu bağlantısı bulunan vilayetlerden oluşan ulusal pazar üzerinde her-

hangi bir etkisi yoktu. Bu vilayetlerde iç bölgeler genellikle kıyı şehirlerini besliyor ve iyi mahsul alınan yıllarda, bir miktar iyi kalite buğday ve yulaf ihraç ediyordu.

Aslında İstanbul, hinterlandından yeterli derecede beslenemeyen tek yerdi. Şehirde konuşlanmış bulunan büyük askeri yapılanmalarla birlikte İstanbul'un günlük gıda ihtiyacı 35-40 kamyonu buluyordu. Genellikle başkentin ekmeklik tahıl ihtiyacının çoğunu karşılayan Trakya ve Eskişehir, Ankara, Konya, Bursa, İzmir ve Adana gibi şehirler, tek hatlı demiryolunun kapasitesinin müsaade ettiği ölçüde ve diğer belirli engeller olmadığı takdirde yeterli üretimi gerçekleştirebiliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda üretim maliyeti her zaman yabancı ülkelerden yapılacak ithalat ile rekabet edemeyecek kadar yüksekti. Değer üzerinden tahakkuk ettirilen ve tüm ithalata yeknesak biçimde uygulanan %11 oranındaki gümrük vergisi koruma sağlamıyordu. Mevcut küçük değirmenler yabancı değirmencilik endüstrisiyle rekabet edememişti. Bunun sonucunda savaştan önceki 25 yıl içinde İstanbul sadece dört defa ülke içinden yeterli gıda temin edebilmişti. Şehrin ekmeklik tahıl ihtiyacının dörtte birinden üçte birine kadar olan kısmının genellikle un halinde ithal edilmesi gerekiyordu. Bu miktarın %50'si Fransa'dan, %20'si Rusya'dan, %15'i İtalya'dan ve %15'i de Romanya ve Bulgaristan'dan geliyordu. İtalya ve Fransa'dan gelen un beyazdı fakat besleyici değeri fazla değildi, zira bu unlar makarna ve irmik fabrikalarının bir yan ürünüydü. En kalitelisi Rusya ve Romanya'dan, nadiren de Amerika'dan gelen undu; bunu Bulgaristan'dan gelen un takip ediyordu. Öğütülmemiş buğdayın %40'ı Romanya'dan, %35'i Rusya'dan ve %25'i Bulgaristan'dan temin ediliyordu.

İstanbul'da buğday fiyatı, hem yerli hem yabancı pazarların etkisiyle, normal zamanlarda 39 ile 44 para ya da okkası (1 okka 1.282 litre) 4.37 ile 4.82 sent arasında değişiyordu. İç pazarlar arasındaki fiyat farkı ulaşım, iskele ücreti, komisyonlar, sigorta ve banka masrafları sonucu ortaya çıkıyordu. Bütün bu masraflar İstanbul ile Eskişehir bölgesi arasında 1/4'e varan bir fark oluşturuyordu.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki savaşlar, fiyatlarda büyük farklılığa yol açmamıştı. İtalya'yla yapılan Trablusgarp Savaşı,

bankaların aniden kredileri durdurmaları sonucunda ortaya çıkan ve "İtalyan krizi" diye bilinen kısa süreli bir pazar krizine sebep olmuştu. Ancak gıda fiyatları savaş bölgesi dışında etkilenmemişti. Balkan Savaşları sırasında ülkenin iç kısımları ile kıyı bölgesi arasındaki iletişim kesintiye uğramamıştı. Bununla beraber, ordu tarafından el koyma emirleri zaman zaman fiyatların %10-15 oranında artmasına neden olmuştu.

Savaşın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda iaşe durumu fena değildi. 1913-1914 mahsulü çok da iyi değildi ama istisnai şekilde bol olan 1912-1913 yıllarının ürününden satılmayan kısmın oluşturduğu büyük stoklar bunu telafi ediyordu. Ülkenin iç bölgelerinde, her tarafta kıyıdaki şehirlere ulaştırılmayı bekleyen ürün fazlası vardı. Demiryollarının civarında yaşayan köylüler bile, eski âdetlerini muhafaza ederek yeraltındaki basit depolarında en az bir yıl yetecek ve bir yıl sonrası için de tohumluk olacak kadar ürün stoklamışlardı.

Tüm ulaşım araçlarına hükümet tarafından el konulması, içeride okka başına yarım kuruş kadar bir düşüşe sebep olmuştu. Diğer yandan iç bölgelerle her türlü iletişimi kesilen İstanbul'a anlamsız bir panik hâkim oldu. Takip eden iki ay boyunca şehre tahıl sağlandı. Ayrıca Türkiye savaşa girmemiş sadece seferberlik ilan etmişti. Bu nedenle de en azından bir miktar ekmeklik tahıl Romanya'dan temin edilebiliyordu.

Başkentteki tehlikeyi gören hükümet, gıda sorununu çözümlemek için ilk önlemleri uygulamaya başladı. 9 Ağustos 1914 tarihinde yapılan Meclis-i Vükela toplantısında "ordunun ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak"la görevli harbiye, dahiliye ve maliye nazırlarından oluşan bir komisyon kuruldu.

Hükümet Denetimi ve Yerli Kooperatifler

Bu ilk adımı gıda temini konusunda hükümet tarafından alınan önlemler takip etti. Ancak savaşın dayattığı kısıtlamaların ekonomide verimlilik, sistemli dağıtım, hakça paylaşım, üretimin artırılması, uzun süreli bir savaş için erzak temini gibi politikalarla telafi

edilmesi mümkün değildi. Gıda sorununun inanılmaz bir biçimde kötü idaresi mevcut imkânlarda herhangi bir iyileştirme sağlayamadı. Aksine, hükümetin müdahalesi, sürekli yöntem değiştirmesi, vurgunculuğu himaye etmesi ve körü körüne girişimlerde bulunması savaş sırasında çekilen genel sıkıntının temel sebepleriydi. Sorun aslında yiyeceğin kıt olması değildi; gereksiz israfın yanı sıra adaletsiz dağıtım ve büyük oranda kişisel menfaatlere hizmet eden tekelci anlayıştı.

Daha savaştan önce, ekonomide söz sahibi olmayı kafasına koymuş olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın nüfuzlu üyesi İaşe Nazırı (Kara) Kemal Bey yerli tüketiciler arasında küçük endüstri ve işçi birlikleriyle kooperatifleri örgütlemek üzere bir girişimde bulunmuştu. Bu girişim, kısmen kişisel kısmen fırkacılıkla ilgili kısmen de milliyetçi saiklere dayanıyordu. Böylece Kemal Bey'in kişisel etkisi altında iş hayatının yerlileştirilmesi amaçlanıyordu.

Ulaşım konusundaki kriz ve İstanbul'daki iaşe kıtlığı yeni ekonomik örgüte harekete geçme fırsatı sağladı. Ekmek sorununu halletmek üzere Ekmekçiler Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyet üzerinde fırıncıların hiçbir etkisi yoktu. Kemal Bey, atadığı bir sekreter aracılığıyla cemiyeti kendisi idare ediyordu. Cemiyet, fırıncıların elde ettiği kâra ilaveten, ekmek satarak kendi öz sermayesini oluşturmaya çalışıyordu. Karşılaşılan sorunlar, fiyatları artırarak ve kaliteyi düşürerek hallediliyordu.[1]

Cemiyet ekmek dağıtımını düzene sokmayı başaramadı. Hükümet seferberlik zamanında yiyeceği kesin bir şekilde karneye

1 Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, başta İstanbul'un ekmek sorununu çözmek üzere İttihat ve Terakki iktidarının düşündüğü bir çözümdü. Ekmek, şeker ve gaz gibi temel ürünlerin teminiyle ilgilenen kurum Kara Kemal Bey'in idaresindeydi. Bu bağlamda 1913'te kurulan Esnaf Cemiyeti de Kemal Bey'in yönetimi altına girmişti. 1914 Ekimi'nden 1915 Ekimi'ne kadar satın alma işlemleri Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tarafından sürdürüldü. Anadolu'dan alınan buğday İstanbul'daki değirmenlerde öğütülerek Ekmekçiler Cemiyeti aracılığıyla fırınlara dağıtıldı. Bu tarihten itibaren satın alma işlerini sermayesini kısmen heyetin sağladığı Anadolu Milli Mahsulat Şirketi üstlenmişti. Buğdayın öğütülme işi ise Şehramaneti'nce kurulan Tahniye İdaresi'ne devredilmişti. Şubat 1916 başına kadar Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi bu alandaki faaliyetini sürdürdü. Bu tarihte sözleşmenin sona ermesi uzerine satın alma işleri Şehremaneti'ne devredildi. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, c. VI, 1978, s. 211-225. (yhn)

bağlama yoluna dahi gitmedi. Belediye bir çuval undan kaç somun ekmek yapılabileceğini hesap ederek her semte gereken asgari miktarı vermek suretiyle unu fırınlara dağıttı. Zaptiye Nezareti hiç kimsenin bir seferde bir somundan fazla ekmek almasına izin vermeyerek herkesin payını kısıtlamaya çalıştı. Bu çok keyfi ve zayıf bir denetimdi ve aşırı tedbirli kimselerin ihtiyaçlarından fazla ekmek satın almalarına engel olamadı. Böylece halkın bir kısmı fırın önlerinde saatlerce boşuna beklemek zorunda kaldılar. Bazen de dükkânlar kalabalık kitleler tarafından yağma ediliyordu.

Başta gelen sorunlardan biri, ulaşım probleminden kaynaklanıyordu. İaşe ve Levazım Nazırı İsmail Hakkı Paşa doğrudan orduyu ilgilendirmeyen sorunları dikkate almayı reddediyordu. İstanbul'daki bazı değirmenlere el koydu, demiryolu ulaşımını tekeline aldı ve istediği her an İstanbul'da yaşam için gerekli mallara el koyabilecek konumdaydı. Bununla birlikte hükümetin içindeki sivil unsurların bakısıyla seferberlik ilanından birkaç hafta sonra, önce 40, sonra 50 vagon dolusu ihtiyaç malzemesinin sivil halka ve iş dünyasına ulaştırılmasına razı oldu.

Ulaşım araçlarının bu denli kısıtlı olmasının yanı sıra, mevcut imkânların halkın temel ihtiyaçları doğrultusunda kullanılması da mümkün değildi. Nüfuzlu biri yiyecek taşıma bahanesiyle halkın refahı için hiçbir değeri olmayan malları taşımak amacıyla yük vagonu temin edebiliyordu. İstanbul'un sadece ekmeklik tahıl ihtiyacı, üç kişinin günde 1.28 kg'lık bir somunu paylaşması halinde günde 23 vagon; aynı miktar ekmeği dört kişinin paylaşması halinde ise 18 vagondu. Romanya'dan temin edilen malzeme miktarca bol olmakla birlikte düzensiz geliyordu ve büyük ölçüde orduya veriliyordu. Tahıl ticareti ve el konulmayan değirmenlerin çoğu Rumların elindeydi ve bunlar da işleri zorlaştırmak için ellerinden geleni yapıyordu.

Belediyenin ekmeklik tahıl sorununu düzene koymak için gösterdiği gayretler başarısız oldu. Önce Ticaret Odası sonra da İstanbul valisi mevcut yüklerin dağıtımının kamu çıkarı gözetilerek yapılmasıyla görevlendirildi. Her iki deneyim de tamamen başarısız oldu çünkü kişisel çıkarlar her zaman daha güçlüydü.

Kemal Bey'in İaşe Nazırlığı

Belediyenin iaşe dağıtımında tamamen yetersiz kalması, savaş halini göz önüne almaması, öngörüsüz davranması ve ilerisi için yetersiz stok yapması nedeniyle hükümet müdahale etme ihtiyacını hissetti. 20 Ocak 1915'te Dahiliye Nazırı Talât ile İstanbul Murahhası Kemal Bey arasında bir mutabakata varıldı ve Kemal Bey yiyecek dağıtımında mutlak kontrol sahibi oldu. Bu mutabakatın içerdiği hükümler şöyle idi:

1. Kemal Bey, yiyecek ile ilgili sorunlar konusunda tam yetkiye sahipti. Hiçbir kesimden herhangi bir müdahaleye izin verilmeyecekti. Mevcut kanunların lafzına dayanarak kendisine herhangi bir sorumluluk atfedilemeyecekti.
2. Kendisine İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak üzere günde en az 23 vagon buğday ya da un garantisi verilecekti.
3. Tüm değirmenlere el koyma yetkisi olacaktı.
4. Kendisine başlangıç için İstanbul Belediyesi'nden ve Dahiliye Nazırlığının gizli ödeneklerinden bir miktar sermaye tahsisi yapılacaktı.

Resmen İstanbul'un yiyecek tedariki belediyenin göreviydi ancak bunun uygulamasını, gerçekte varolmayan "Heyet-i Mahsusa-i Ticariye" reisi sıfatıyla Kemal Bey üstlenmişti. Belediye söz konusu görevini gerçekten kullanmak istemesin diye de Kemal Bey'in taraftarlarından biri İstanbul'a vali olarak atanmıştı.

Sistem şöyle işliyordu: Tüccarlar uzaklardaki pazarlardan tahıl satın alıyor ve bunları gayriresmi yiyecek tekel idaresine satıyorlardı. Kendilerine tahılı şehre getirmeleri için yük vagonları tahsis ediliyordu. Tahıl ticareti Türk olmayanların çoğunlukla da Rumların elinde olduğundan bu tekelden yeni bir Türk tüccar sınıfı yaratılması için yararlanıldı. Birçok kereler nüfuzlu politikacılar Türk olmayan tüccarların kuklaları olarak iş gördüler. Tekel savaş sırasında halkın gerçekten nasıl beslendiği ile çok da fazla ilgi-

lenmiyordu. Gelecekte ticaretin Türkleştirilmesi ve kişisel ya da parti çıkarları daha ön plandaydı. Aracılar temin ettikleri yiyecek karşılığında çok para kazandılar; örgüt ise savaş sonrasında ticari monopoller (tekeller) kurmak düşüncesi ile kendisine büyük bir sermaye birikimi sağlamaktaydı. Sonuç olarak neredeyse tamamen mısırdan yapılmış kalitesiz resmi savaş ekmeği sürekli artan fiyatlarla satılır oldu. Bu ekmeğin fiyatının makul bir düzeyde tutulabilmesi için devlet para yardımında bulunmak zorunda kaldı. Demiryolu taşımacılığı tekel olmasına rağmen tahıl ticareti serbestti. Kanunsuz yöntemlerle elde edilen buğdaydan yapılan lüks ekmek ise son derece yüksek fiyatlara satılıyordu. Bu durum zengin kimseleri resmi yiyecek dağıtımına bağımlı olmaktan kurtarıyordu. Özel bir fırın savaş boyunca nazırlar, üst düzey bürokratlar ve nüfuzlu siyasiler için sürekli birinci kalite ekmek üretti. Bu ekmek maliyetinin çok altında resmi savaş ekmeği fiyatına satıldı ve farkı devlet ödedi.

Yiyecek durumunun bu denli kötü olması derin bir memnuniyetsizliğe sebep oldu. Ayrıca, savaş yükünün eşitsiz dağılımı, resmi sıfatı olan kişilerin kâr sağlaması ve kendi zekâları sayesinde değil resmi atamalarla zenginleşen bir sınıfın ortaya çıkması genel isyan duygusunu arttırdı.

18 Kasım 1915'te harbiye, dahiliye, maliye ve ticaret nazırlarından oluşan bir heyet "vilayetlerin birinci ve ikinci derece ihtiyaçlarının karşılanması" amacıyla bir dizi tedbir almayı kararlaştırdı. Nazırlar içinde bulunulan kritik durumun, yiyecek maddelerinin satın alınması ve nakliyesi konusunda koyulan açık kuralları ihlal ederek yapılan el koymalar sonucunda oluşan güven eksikliğinden kaynaklandığı şeklinde karar vermeye zorlandılar. Tüm ticari hayat neredeyse durma noktasına geldi. Büyük ölçüde deneyimsiz tüccarları istihdam eden hükümet mekanizması İstanbul'un göçmenlerle birlikte savaş döneminde bir milyonu bulan nüfusuna yiyecek temininde başarılı olamadı.

Bu koşullar göz önüne alınarak şu tedbirler kararlaştırıldı: Her tür malzemenin taşınması serbest hale getirildi. Yani izin alınması

gerekmiyordu. Avrupa'da bulunan demiryolları Çanakkale'deki orduların ihtiyaçlarına tahsis olunduğundan bunlara ticari malzeme yüklenmesi henüz mümkün değildi. Sivil malzeme taşıyan vagonlara behemehal el konulacaktı. Ancak İstanbul'a başka herhangi bir yönden yapılacak sevkıyata müdahale olunmayacaktı. El koymalara son verilecekti. Nazırlardan oluşan heyet şikâyetleri dinleyecekti.

Bu liberal politikanın ömrü uzun olmadı. 26 Kasım'da ikinci bir nezaret genelgesi yayınlanmıştı bile. Buna göre Anadolu'daki demiryolları aracılığıyla ekmeklik tahıl dışında malzeme taşıyan yük vagonlarının sayısı günde ikiye düşürüldü. Ayrıca belediyeye ait yukarıda sözü edilen iki vagonun dışındaki vagonlara da el konulacaktı. Bunun dışındaki yiyecek taşımacılığına ise herhangi bir kısıtlama getirilmiyordu.[2]

10 Aralık 1915'te Sırbistan'ın ittifak güçlerinin eline geçmesinin ardından Avusturya ve Almanya'yla doğrudan demiryolu bağlantısı kuruldu. Bu, yiyecek durumunu bir miktar rahatlattı zira artık büyük miktarlarda şeker temini mümkün hale gelmişti. 3 Aralık'ta temel ihtiyaçlar komisyonu (Havâic-i Zaruriyye Komisyonu) kurularak aşağıdaki kurallar konuldu:

İnsan ve hayvan yiyeceği olarak kullanılan tüm ürünler savaşın sonuna kadar vergiden muaf olacaktı. Romanya'dan denizyolu Yunanistan'dan demiryolu ile yapılacak ithalata el konulamayacaktı. Askeri açıdan gerekli olması halinde ithalatın belli türlerine %30 oranında bir gümrük vergisi uygulanacaktı. Her vilayette vali, vali muavini, Belediye Meclisi'nin iki üyesi ve iki yerel tüccardan oluşan bir komisyon kurulacak ve bu komisyon yerel ihtiyaçlarla ilgilenecekti.[3]

---

2 Bu dönemde karayolu taşımacılığı neredeyse hiç yoktu ve tüm yük hayvanlarına askeri amaçla el koyulmuştu. (A.E.Y.)

3 Zafer Toprak, bu komisyonun ilk toplantısını Emanet Muavini Sezai Bey, Genel Müfettiş Lütfü Bey ve Ticaret ve Sanayi Odası Başkanı Abud Efendi'den oluşan bir "encümen-i mahsus" idaresinde 5 Ağustos 1914 tarihinde gerçekleştirdiğini kaydetmektedir. Zafer Toprak, "Cihan Harbi Yıllarında İttihat ve Terakki'nin İaşe Politikası", s. 213. (yhn)

Bir Çeşit Esnaf Cemiyeti

Bu arada sıkı basın sansürü iaşe konusunda hiçbir eleştiriye izin vermiyordu. Âyan Meclisi'nin birkaç üyesi tarafından hükümete yöneltilen ciddi eleştiriler yayınlanmıyordu. Meclisin açık oturumlarında hiçbir eleştiri dile getirilemiyordu. Bununla birlikte 1916 fırka kongresi ağır saldırılara sahne oldu. Yiyecek ticaretindeki gayrimeşru tekelcilik, iaşe dağıtımının hükümetle ilgisi olmayan sorumsuz kişilere ve kurumlara teslim edilmesi ve elde edilen fahiş kârlar şiddetle eleştirildi. Bireylerin elde ettikleri yüksek kârlara ilaveten sadece İstanbul'un ekmek işinden Esnaf Cemiyeti'nin 1.200.000 dolar kâr ettiği kabul edilmek zorunda kalındı. Diğer ihtiyaç maddelerinin temininden de 1.500.000 dolar kâr edilmiş, ayrıca ordu için çok önemli bir ihtiyaç maddesi olan yünün bu kuruma gerçek fiyatının 13 misliyle satılması neticesinde çok daha fazla kâr getiren bir ticaret gerçekleştirilmişti.

Uzun tartışmalar sonucunda kişisel menfaatler galip geldi. Şu uzlaşmada karar kılındı: Fırka kongresi, söz konusu paraların ittihatçı taraftarların meşru şekilde kazanılmış kişisel gelirleri olduğunu kabul etti. Buna karşılık onlar da "milli endüstri ve ticaretin iyileştirilmesi" amacıyla bu paradan belli bir miktar bağış yapmayı kabul ettiler. Bu amaçla bir banka ve birkaç iş müessesesinin kurulmasına karar verildi. Fırkanın bazı ileri gelenleri bu kuruluşların tüzüklerinde bağışçı ya da direktör olarak gösterildi. Alınan tüm bu tertipler elbette ki yiyecekte tekelci ticaretin devamı ve teyidi anlamına geliyordu.

Alman Sistemi İşbaşında

On üç ay süren ve sorumsuz kişiler ve yöntemlerle yaşanan bu talihsiz deneyimden sonra resmi iaşe dağıtımı yetkisi yeniden İstanbul Belediyesi'ne verildi. Kemal Bey'in sisteminin baş muhalifi vali olarak atandı. Bir süre için halkın çıkarı İaşe İdaresi'nin en önemli kaygısı oldu. İaşe dağıtımında mahrumiyette eşitlik olarak tanımlanabilecek olan Alman sistemi denendi. Vurguncular ko-

runmadı, tersine şiddetle cezalandırıldı. "Esnaf Cemiyetlerinin" iaşe sorununa müdahalesi yasaklandı. Bu dernekler özel iş örgütleri olarak varlığını sürdürdü ve destekleyicilerinin siyasi nüfuzu sayesinde büyük ticari avantajlar sağlamaya devam etti. Önceki valinin başkanı olduğu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin ise ekmek dağıtma yetkisi kaldırıldı.[4]

Ne var ki, halkın menfaatinin bireysel menfaat karşısında kazandığı bu kapsamlı zafer vurguncuların ve fırsatçıların hoşuna gitmeyecekti. Vali aleyhinde entrikalar çevirmeye devam ettiler. Hükümetin önde gelenlerinin çoğu valiyi gereksiz derecede katı buluyorlardı ve siyaseten kendilerine yakın tüccar arkadaşlarının aşırı ısrarı karşısında yüksek kâr elde edilmesini bir ölçüde hoş görmeye eğilimliydiler. Levazım Nazırı İsmail Hakkı Paşa yeni valinin yöntemlerini gıda maddeleri üzerinde kendisinin kurduğu keyfi denetimin önünde bir engel olarak görüyordu. İkisi arasındaki bu şiddetli mücadele bir süre devam ettikten sonra paşa, İstanbul'un sivil halkının ihtiyaçlarına tahsis edilmiş olan tüm yiyecek malzemelerine el koymak suretiyle rakibini bertaraf etti. Bu hareket çok açık bir biçimde mevcut tüm kurallara aykırıydı ve sivillere karşı aleni bir meydan okuma anlamına geliyordu. Ancak Harbiye nazırı, Harbiye Nezareti Umumi Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdürü'nün tarafını tuttuğu için sivil yetkililer valiyi korumaya cesaret edemediler. İstifası hemen kabul edildi ve yerine savaşla ilgili işlerde keyfi yöntemlere daha fazla hoşgörüyle yaklaşması beklenen bir kişi atandı.[5]

Durum yeni idareciler için de kolay değildi. Düşman denizaltılar İstanbul'a denizyoluyla iaşe teminini son derece güçleştiriyorlardı. Keyfi yöntemler ve değişik denemeler büyük bir israfı da beraberinde getirmişti. 1915 yılında genel olarak elde edilen mahsul tüm beklentilerin ötesinde düşük gerçekleştiği için insanların

---

4 Müdafaa-i Milliye Cemiyeti 1 Şubat 1913 tarihinde İstanbul'da kurulmuş bir sosyal yardım cemiyetidir. Ayşe Zamacı, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri, Trakya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2015. (yhn)

5 Paris belediye sisteminin örnek alındığı İstanbul'da vali seçimle değil atamayla işbaşına geliyordu. (A.E.Y.)

çektiği sıkıntı kıtlık ya da ulaşım imkânlarından yoksunlukla izah edilebilecek gibi değildi.

Giderek artan yiyecek kıtlığı hükümeti 19 Nisan 1916 tarihinde geçici bir kanun (Kanun-ı Muvakkat) çıkararak İstanbul'un ve diğer vilayetlerin valilerini zorunlu olarak aşağıdaki konularda yetkili kıldı:[6]

1. Makul bir tazminat garantisi karşılığında, gerektiğinde, tüm değirmenlere, fırınlara, taşıma araçlarına ve fabrikalara el koyma
2. Gerekli hallerde yiyecek ve diğer temel ihtiyaç maddelerinin fiyatlarına narh koyma
3. Yiyecek maddelerinin hangi yöntemle dağıtılacağını tespit etme

Tüm bu önlemler istenilen sonucu vermeyince 23 Temmuz 1916 tarihinde bir başka geçici yasa daha çıkarılarak Dahiliye nazırının başkanlığında,"Harbiye Nezareti Umumi Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdürü, Maliye ve Ticaret Nezareti Müsteşarları, Ziraat Bankası Umum Müdürü ve nazırın uygun göreceği diğer zevatın katılımı ile oluşan bir İaşe Komisyonu ihdas edildi. Bu komisyona başlangıç sermayesi olarak 3 milyon Osmanlı lirası ya da o günkü kurdan 5 milyon dolar tahsis olundu. Askeri ve sivil yiyecek maddeleri arasındaki her türlü ayırım ortadan kaldırıldı. Komisyon her an bir ticaret tekeli oluşturabilecekti. Ülke aralarında ticari amaçlı gıda maddesi değişimi yasak olan bölgelere ayrılacaktı. Komisyon iki Alman tarafından yönetilecekti.

Ne var ki, bu yeni önlemler her geçen gün daha da zenginleşen "savaş tüccarları"nın hoşuna gitmedi ve bunların ısrarlı talepleri sonucunda, alınan tedbirlerin ruhunu tamamen değiştirecek şekilde bir bildiri yayınlandı. Buna göre,"bir bölgeden diğerine ticari amaçlı yiyecek ihracatı ancak ilk bölgede söz konusu gıda maddesinin olağanüstü derecede kıt olması halinde yasak olacaktı". Böylece bireysel menfaatler bir kez daha halkın menfaatleri karşısında galip gelmiş oluyordu.

---

6 Savaş sırasında Meclis-i Mebusan'dan geçmeden yürürlüğe konan hukuki tedbirlere verilen ad. (A.E.Y.)

Taşrada /Anadolu'da Yaşanan Sıkıntı

Savaşın ilk yılında sadece İstanbul ciddi bir biçimde iaşe kıtlığı çekmişti. Diğer vilayetlerin çoğunda gıda maddesi boldu. Bazı bölgelerde başka yerlere nakledilemeyen ürünlerin fiyatları bile düşmüştü. Daha sonra durum, tarım hayvanlarına, mahsullere ve tohumluklara el konulması, Ruslar tarafından istila edilen bölgelerden kaçan göçmenler ve idareye hâkim olan israf ve öngörüsüzlük gibi nedenlerle giderek kötüleşti. 1915'te Suriye ve Filistin'de çekirge istilası nedeniyle büyük bir kıtlık oldu. 24 Şubat 1918'de hükümet meclisten kendi yiyeceğini kendisi sağlayamayan bölgelere yardım amacıyla 500 bin Osmanlı lirası avans aldı. Suriye için de 250 bin Osmanlı lirası tutarında bir meblağ tahsis edildi. Ayrıca, Suriye'de konuşlanmış bulunan ordu kıtlığa karşı birkaç yüz bin lira harcama yetkisi aldı. Bununla birlikte Suriye'ye tahsis edilen bu paralarla ordu kumandanlığı ve sivil idareciler tarafından alınan diğer tedbirler kalıcı bir rahatlık sağlamıyordu. Amerikan Başkanı Thomas Woodrow Wilson'a ve papaya yardım çağrısında bulunuldu. Bu çağrıda, düşman unsurların ve tarafsızların, yollanacak malzemeyi denetleyerek ordunun eline geçmediğinden emin olmaları isteniyordu. Bu ise Suriye kıyılarında uygulanmakta olan ablukanın daha da ağırlaştırılmasından başka bir sonuç doğurmadı.

Bu felaketlerin yanı sıra hükümet bir de göçebe topluluklara iaşe temin ediyordu, ancak bu ihtiyaçları olduğundan değil yalnızca siyasi gerekçelerle yapılıyordu. İngiliz yetkililer bu kimselere savaş öncesi fiyatlarla ihtiyaç maddesi temin ediyordu. Hükümet yetkilileri de aynı şeyi yapma ihtiyacını hissediyorlardı.

"Harp Ziraatı" Hamlesi

Bu kritik durum karşısında hükümet sonunda üretimi artırmak için bir şeyler yapılması gerektiğini anladı. Alman liderler de Osmanlı Devleti'ni mahveden bu ekonomik sistemin işleyişini seyretmekle yetinerek, hatta kısa vadeli menfaatleri için buna katkıda

bulunarak hata yaptıklarını görmeye başladılar. Ülkenin gıda kaynaklarını artırmaya yönelik bir kampanya başlattılar. Alman bir uzman, çekirge tehlikesiyle başarılı bir şekilde mücadele etti. 1916 yılının ilk aylarından itibaren "Harp Ziraatı" sloganıyla genel bir hamle başlatıldı. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti ve Harbiye Nezareti Umumi Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdüriyetine bağlı bütün örgütler bedava tohum ve ziraat makineleri dağıtmaya başladılar. Halk için uygulamalı tarım kursları açtılar. Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti benzer çalışmalar yaptı, ayrıca daha geniş ölçekte tarımla ilgilendi. Türk Kızılayı, birkaç banka ve ticari birlik de kendileri yetiştirici oldular. Patates tohumları bazı bölgelere ilk defa girdi. Gazeteler tarımın milli bir savunma meselesi haline geldiğini her gün tekrarlar oldular ve çiftçi olmak isteyenlere pratik bilgiler veren sütunlar hazırladılar.

1916 bütçesinde tohum için 700 bin Osmanlı lirası büyükbaş hayvan için 400 bin Osmanlı lirası; yeni tarım makineleri için 400 bin Osmanlı lirası ve çekirgeyle mücadele için de 200 bin Osmanlı lirası tahsis edildi.

7 Ekim 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve 26 Şubat 1917 tarihinde Meclis-i Mebusan'dan geçirilerek sürekli hale getirilen Tarım Hizmetleri Geçici Yasası aşağıdaki hükümleri içeriyordu:[7]

Madde 1. Herhangi bir nedenle askerlik hizmetinden muaf olan ve çiftçilikle uğraşan kadın erkek bütün Türk vatandaşlarının hizmetlerine Ziraat Nezareti'nce belirlenecek bir süre için el konulabilir.

Madde 2. Normal olarak tarımla uğraşmayan fakat bir nedenle askerlikten muaf tutulanlar da hükümet tarafından bulundukları bölgede tarım alanında istihdam edilebilir.

---

7 Bu kanun, 18 Ekim 1916 tarihinde "Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne mensup memurin ve muallimin ve müfettişlere verilecek harcırah ve yevmiyelere mütedair 17 Şa'ban 1333 tarihli nizamnamenin 2., 3., 4. ve 6. maddelerini muaddil mevadd-ı nizamiye" adıyla görüşülmüş ve karara bağlanmıştı. (yhn)

İşbu kanun kamu hizmeti yapan Donanma İane Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Kızılay gibi dernekler ile bu türden diğer tüm cemiyetlere uygulanabilir.

Madde 3. İşbu kanunun uygulaması sırasında uyulacak kurallar özel talimat ile belirlenecektir.

Madde 4. Tarım faaliyetlerinin güvence altına alınması amacıyla Ziraat Nezareti'ne köylerde ve kasabalarda yaşayan çiftçiler ile tarım işçilerini göreve çağırıldıklarında yük hayvanlarını da beraberlerinde götürmeye icbar etme yetkisi verilmiştir.

Madde 5. İşbu kanunu ve uygulama kurallarını ihlal edenler sulh hâkimi tarafından 20 kuruştan 500 kuruşa kadar ödemeye mahkûm edilebilecektir. Suçun tekrarı halinde bir haftadan üç aya kadar hapis cezası ile cezalandırılabilecektir. Herhangi bir resmi görevlinin kanunu ihlal ettiğine dair verilecek bir rapor, aksi ispat oluncaya kadar hukuki delil sayılacaktır.

Madde 6. İşbu kanunun uygulanması amacı ile Ticaret ve Ziraat Nezareti bütçesine 150 bin liralık bir tahsisat ilave edilmiştir.

Madde 7. İşbu kanun ilan edilmekle yürürlüğe girer.

Tüm bu tedbirler oldukça geç kalmıştı. Zira tarım alanında istihdam edilen insanların hayatları ve yük hayvanları iki yıl boyunca dikkatsizce israf edilmiş; her zaman ilkel ve eksik olan üretim araçları birçok bölgede tükenmişti. Toprak kaybı ya da cepheye yakınlık nedeniyle tarıma elverişli arazi azalmıştı.

Azami Ekmek Fiyatları

"Harp Ziraatı" hareketini 14 Ekim 1916'da tüm ülkede azami ekmek fiyatlarının uygulamaya konması takip etti, bu fiyatlar Konya'da iki kuruş; Bursa ve İzmir gibi büyük tüketim merkezlerinde 2.5 kuruş; Balkan Savaşları sırasında düşman kuvvetlerinin işgaline uğrayan kasabalarda ise üç kuruştu.[8]

---

8 Maliyetinin bir bölümü hükümet tarafından karşılanan savaş ekmeği sadece İstanbul'da dağıtılıyordu. Ekim 1926'da 1 ¼ kilogramlık somun 1.50 kuruşa satılıyordu. Hükümet bundan günde 3000 Osmanlı lirası zarar edince 6 Kasım'da fiyatlar 2 kuruşa yükseltildi. (A.E.Y.)

21 Ekim 1916 tarihinde ani bir politika değişikliğiyle bu konu tamamen özgür bırakıldı. Zira "halk kısıtlayıcı tedbirlerin neticesinde kanunsuz ticareti öğrenmeye başlamıştı."

2 Kasım'da, İaşe Komisyonu ekmeklik tahılın sadece kendi acenteleri tarafından satın alınabileceğini, tahıl yetiştiricilerin yalnızca kendi ihtiyaçları kadar ve tohumluk olarak tahıl muhafaza edebileceklerini ve bundan böyle geri kalanın tamamını satmaları gerektiğini ilan etti.

19 Şubat 1917'de Âyan Meclisi'nde iaşe sorunuyla ilgili şiddetli bir tartışma yaşandı. Sadrazam Talât Paşa son zamanlarda vicdansızca yapılan vurgunculukların arttığını itiraf etti ve Âyan Meclisi üyelerine hükümetin buna kayıtsız kalmayacağı güvencesini verdi. Bundan böyle hayat pahalılığına karşı şöyle bir sistem uygulanacağını söyledi: Yiyecek fiyatları için azami bir miktar belirlenmeyecek ancak tüm ulaşım imkânları İaşe Komisyonu'nun emrine verilecek ve bu komisyon da bu imkânları ellerindeki gıda maddelerini %15'i ya da %20'yi aşmayacak oranda bir kârla satmayı kabul eden tüccarlara tahsis edecekti.

10 Mart'ta sadrazam iaşe sorununun kökten halledileceği ve hükümetin yiyecek fiyatlarını dolaylı yöntemlerle kontrol altına alacağı vaadiyle Meclis-i Mebusan'dan İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi için 3.5 milyon Osmanlı lirası bir tahsisat aldı. Ayrıca Romanya'dan elde edilen tahıl ganimetinin Osmanlı Devleti'nin tüm nüfusunu birkaç yıl besleyeceğine dair bir bildirimde de bulundu.

24 Mart tarihinde İstanbul'da bir değerlendirme yapan İaşe Müdüriyet-i Umumiyesi, savaş ekmeğine ilaveten kişi başına 1.28 kilogramı 10 kuruştan 300 gram fasulye ile 20 kuruştan15 gram şeker dağıtılacağını bildirdi.

6 Temmuz 1917'de hükümet et dağıtımını üstlenmeye kalkıştı. Haftada en az 3 kg et tüketen herkesin kaydolmasını istedi. Kayıt yaptıranların yarısı sipariş ettikleri eti almayınca bu tedbir de karmaşa ve kaosla sonuçlandı.

O dönemin hükümet yayın organı *Tevhid*, 6 Temmuz tarihli sayısında hükümetin politikasını şu ifadelerle savundu:

> Bu savaştan önce hiçbir ekonomik örgütlenmemiz olmamıştı. Uzun bir savaşın gerektirdiği bu tür örgütlerden yoksunduk. Eksikler ve karışıklıklar tabii karşılanmalıdır. Halen sahip olduğumuz bütün kurumlar savaşın ürünleridir. Eksiklerimiz çoktur ama bazı alanlarda da gerçekten başarılı olduk. Şu anda sahip olduğumuz İaşe Komisyonu hiç yoktan iyidir. Başvurulması gereken radikal tedbir ise bağımsız bir İaşe Nezareti kurulmasıdır.

5 Eylül'de sivil halkın yiyecek sorunları konusu Askeri Levazıma devredildi çünkü "iki idarenin birleşmesi büyük avantajlar vaat ediyordu.

27 Eylül'de aşağıdaki yeni tedbirler ilan edildi: Çiftçiler sahip oldukları her saban için 35 dönüm[9] arazi işlemek zorundaydılar. Eğer bir çiftçi birden fazla sabana sahipse fazla olan yük hayvanlarına istisnai ihtiyaç durumunda el konulabilecekti. Tarımda kullanılabilecek hayvanlar sahipleri tarafından dahi kesilemeyecekti. Bütün çiftçiler günde sekiz saat çalışacaklardı. Büyük çiftlik sahipleri askerlik hizmetinden muaf olacaklardı. Ayrıca sahip oldukları işlenmiş topraklardan, adam başı 500 dönüm karşılığında üç işçisini de askerlik hizmetinden muaf kılabileceklerdi. Sahipleri tarafından işlenmeyen topraklar komşu köyler ve kasabalar tarafından tarım amaçlı kullanılabilecekti.

Yeni İaşe Komisyonu 12 Ekim 1917'de beş kısıma ayrıldı, yiyecek, muhasebe, tarım, teftiş ve kişisel talepler. 1 Kasım'da İstanbul'da üçgün et yenmemesi kararlaştırıldı fakat buna fazla uyulmadı.

10 Ocak 1918'de İstanbul ile belli vilayetler arasında et, tereyağı, taze ve kuru sebze ile meyve değişimi yasal hale geldi.

İaşe Komisyonu ve İaşe Nezareti

9 Mart 1918'de mecliste yeni kurulan muhalif blok tarafından hükümete ağır eleştirilerde bulunuldu. Bu eleştiriler iaşe durumuyla ilgiliydi. Birçok somut suiistimal, ihmal ve sorumsuzluk örneği

9 1 dönüm= 918 metrekare. (A.E.Y.)

ortaya konuldu. Ayrıca hükümet, Romanya'dan alınan tahıl ve petroldeki payını almakta ısrarlı olmadığı için de eleştirildi. Kemal Bey'in ekonomik sisteminin destekçileri bu konudaki zafiyetin bir İaşe Nezareti bulunmamasından kaynaklandığını ileri sürdüler. Bunun üzerine hükümet her yerde yerel vali, en yüksek askeri kumandan, jandarmanın en yüksek rütbeli subayları, muhasebe müdürü ve belediye meclisinin iki üyesinden oluşacak yiyecek komisyonları kurulmasını önerdi. Hükümet ayrıca ordu ve devlet memurları, öğretmenler, yatılı okullar ile dini okulların iaşe ihtiyacını karşılamak üzere elde edilen üründen cinsine göre alınan verginin iki katına çıkarılmasını, buna karşılık köylünün geri kalan ürününü istediği gibi satmakta serbest kılınmasını teklif etti. Aynı tarihte, meclis tarafından önerilen, beş Âyan Meclisi üyesi, beş Meclis-i Mebusan üyesi ile değişik daireler ve mesleklerden 16 temsilcinin katılımıyla bir "İaşe Meclisi" kurulması nihayet kabul edildi.

Bu meclis olağanüstü işler yaptı ve hoş görülmekte olan gayrimeşru taşıma izinleri ticaretinin cezalandırılması gereken bir suç olduğunu ilan etmeyi başardı. Ayrıca, pastacılık, tatlıcılık ve şekerlemecilikte süt, şeker ve un kullanımını yasaklamak, balıkçılıkta artış sağlamak ve dağıtımda eşitliğin sağlanması gibi öneriler getirdi ve bunların bir kısmını da gerçekleştirdi. Ancak levazım müdürünün, bu meclise danışmanlıktan öte bir yetki tanınmasını reddetmesi sonucunda kısa süre sonra kurulun hiçbir otoritesi kalmadı.

30 Temmuz 1918'de bir İaşe Nezareti kuruldu ve Kemal Bey nazır oldu. Nezaretin kurucu kanunu İaşe Komisyonu'nu yok saydı ve bu kurul da böylece ortadan kalktı. Yeni nazır ayrıntılı bir örgüt kurdu, kendi taraftarlarına makamlar verdi ve son derece karmaşık bir bürokratik sistemi ihdas etti. Nezaret devlet memurları, kamu kurumları, ticari birlikler, gazeteler ve benzerlerinin piyasa fiyatının çok altında çeşitli gıda maddeleri temin edebilmelerine müsaade ederek gücünü gösterdi fakat ekmeğin genel bir vurgun kaynağı olduğu ortaya çıkınca, asıl maksadının ne olduğu anlaşıldı. Nüfuzlu kişilerin piyasaya sürdüğü yenilemeyecek durumdaki ürünler un olarak satın alınıyordu. Yeni nazır diğer herhangi bir işadamı gibi bu serbesti ile başa çıkacağını düşündüğünden, sonuç-

ta un için yüksek miktarlar ödenmek zorunda kalındı. İstanbul'un ekmeği için, ki çoğunlukla yenecek gibi değildi, devlet haftada 140 bin Osmanlı lirasından fazla para yardımı yapmaya mecbur oldu.

Askeri makamların savaşın sonlarına doğru etkilerini kaybetmeleri üzerine Kemal Bey kendisini gerçek bir "yiyecek diktatörü" haline getirmeyi başardı. Hatta güçlü rakibi Harbiye Nezareti Umumi Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdürü İsmail Hakkı Paşa'yı bile makamından etti. Ancak bu diktatörlük kısa ömürlü oldu zira mütarekeden hemen önce İttihat ve Terakki hükümeti çekilmek zorunda kaldı.

Türkiye'deki savaş hükümetinin yiyecek politikası, savaşın yükünün son derece adaletsiz biçimde dağıtımı olarak özetlenebilir. Gerçek kamu menfaatleri çok az kişi tarafından anlaşıldı. Hükümet yöneticilerinin çoğu yiyecek işinden fahiş kârlar elde edilmesinde bir sakınca görmediler. Kitlelere ucuz yiyecek temin edilmesi için bir şeyler yapılması gerektiği hissedilmekle beraber, kısa süreli kısıtlayıcı önlemlere rağmen, devam eden sistem sonucunda ayrıcalıklı tüccarlar istediklerini istedikleri fiyata satar oldular. Böylece maddi refah seviyesi yüksek kişiler aşırı derecede yüksek bu fiyatları ödeyebildikleri sürece piyasadan istediklerini satın alabildiler. Müsrif ve şaşaalı hayat yaşamak, sadece devlet memurlarına mahsus değildi. Hükümet üyeleri, bu konudaki ilk kötü örneği teşkil ediyorlardı.

Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iaşe durumu kötü yollar ve taşıma araçlarının yetersizliği nedeniyle normal zamanlarda bile ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Savaş sırasında üretim azaldı ve ulaşım daha da yetersiz hale geldi. Kötü idare, suiistimaller ve israf durumu daha da karmaşık hale getirdi. Sonuçta savaşın son iki yılında ülkenin her tarafında neredeyse ağır bir kıtlık hüküm sürüyordu. Savaş sırasındaki yüksek ölüm oranının doğrudan bu kıtlığın sonucu olduğu söylenebilir.

11

Savaş Sırasında Ticaret

Başlangıçtaki Büyük Stoklar

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan tam bir yalnızlığa sürükledi. Denizyolları ve imparatorluğun ticari açıdan dış dünyaya açılması için gerekli tüm anayollar abluka altındaydı. İran cephesi büyük bir ticari faaliyet kaynağı teşkil edemiyordu zira ulaşım araçları yoktu. İran resmen tarafsız olmasına rağmen Türkler, İngilizler ve Ruslar tarafından işgal edilmişti ve batı vilayetleri tam bir savaş cephesiydi. Bulgar cephesi sanayi müttefiklerinden temin edilen savaş malzemelerinin taşınma yoluydu ve ticari faaliyetlere çok sınırlı ölçüde imkân veriyordu.

Osmanlı Devleti'nin şansı, büyük bir mamul madde stokuna sahip olmasıydı. Balkan Harbi'nin sebep olduğu durgunluk dönemini ithal malları ticaretinde son derece hareketli bir dönem takip etmişti. Sık sık tekrarlanan el koymalara rağmen, her çeşit ithal mal savaşın son yılında dahi piyasalarda bulunabiliyordu. Bu elbette her şeyin bol miktarda bulunduğu anlamına gelmemektedir. Talep her zaman arzdan daha fazlaydı ve bu durum savaş süresince artarak devam etti. Kısmi bir rahatlık Almanya ve Avusturya'dan yapılan ithalatla sağlanabildi. Bu arada içeride yapılan imalatta da

bir miktar artış sağlandı ve bulunmayan temel ihtiyaç maddeleri yerine başka maddeler ikame edilmeye çalışıldı.

Müttefiklerle ticari ilişkiler serbest rekabet temelinde cereyan etmiyordu zira her tür malın ihraç ve dağıtımı her iki tarafta da tekellere ve kısıtlamalara tabiydi. Türkiye'den Almanya'ya yapılan ihracat "Alman Merkezi Satın Alma Şirketi"nin, Zentral einkaufsgesellschaft, denetimine tabiydi. Benzer kuruluşlar Avusturya ve Macaristan'da da bulunuyordu. Bunlar tekel haklarına sahip oldukları ve ihraç maddelerinin fiyatlarını tespit konusunda yetkili bulundukları için Türkiye de kendi ihraç mallarını denetim altında tutmak amacıyla 29 Eylül 1916'da "İhracat Komisyonu"nu kurdu. Türkiye'den yapılacak tüm ihracat bu komisyonun iznine tabiydi. Fiyatlar bu komisyonca belirleniyordu. Bu komisyon ihracatın sadece belli bir malın ithali karşılığında yapılabileceğini hükme bağlayabilirdi. Ayrıca ihracatçıların yaptıkları işlemlerde kendi mali kapasiteleri dahilinde hareket edip etmediklerinide gözetmekle görevliydi.

Savaşın olağanüstü koşulları Türkiye'yi geçici olarak bir ihraç ülkesi durumuna getirmişti. Almanya'dan yapılan ithalat genellikle savaş malzemeleriydi ve bunlar Türk hükümetine borç karşılığı gönderiliyordu. Oysa ihracat peşin parayla yapılıyordu. Merkezi Satın Alma Şirketi 1916 yılının mayıs ve temmuz ayları arasında Osmanlı Devleti'nin ihracatı için aracılık yaptı. Bu dönemde 280 vagon tahıl, 50 vagon maden ve maden cevheri ve 13 bin kg tereyağı, sıvıyağ ve kurutulmuş balık ihracatı gerçekleştirildi. Sonuçta Alman markı hâlâ parite temelinde kalırken, Osmanlı lirası piyasada 1.25 oranında işlem görüyordu. İçeride ise duyulan güvensizlik nedeniyle Osmanlı lirasının kıymeti nominal değerinin %55'ine düşmüştü. Hiç şüphesiz Türkiye'de çok sayıda Alman askerinin olmasının ve bunların maaşlarını mark olarak almalarının da ekonomik denge üzerinde olumlu etkisi vardı.

Almanya'dan ve Avusturya'dan yapılan ithalatın çoğu tekelci bir denetime tabiydi. Bu denetim ya hükümet tarafından ya hükümete yakın kurumlar aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Bireyler ticari amaçlarla büyük miktarlarda mal satın alma şansına sahip

değildiler. Bunu başarsalar dahi kişisel müracaatlara vagon tahsis edilmesi imkânı yoktu. Şahıslara ait mallar bazı yüksek dereceli devlet memurlarının şemsiyesi altında savaş malzemesi olarak satın alınıp ülkeye getiriliyordu. Bazı iltimaslı kişiler için yapılan bu kaçakçılıktan yetkililerin de haberi vardı. Yetkililerden habersiz yapılan kaçakçılık ise son derece kârlı bir işti. Özel pasaportlarla seyahat edenler bu ayrıcalıktan yararlanarak Türkiye ile Almanya arasında büyük fiyat farkı olan altın ve diğer benzeri değerli malları ülkeye kaçak olarak sokuyorlardı.

İthalat Skandalları

Günlük *Vakit* Gazetesi 7 Ağustos 1918 tarihli nüshasında bu durumdan aşağıdaki ifadelerle şikâyet etmişti:

> Almanların gözündeki konumumuzu kaybettik zira hükümet halkın menfaatini koruyacağına kendisini kişisel menfaatlere alet etti. Almanya'da kendi özel ticari mallarını resmi kanallar aracılığı ile sahtekârlık yaparak taşıyan birçok Türk var. Almanya'daki Türk makamlarının resmi belge ihtiva etmektedir diye mühürledikleri çuvallarla kaçakçılık yapmak kural haline geldi. Resmi görevle seyahat eden Türklerin kötü sicili yüzünden Türk yolcular gümrüklerde çok sıkı bir denetimden geçirilmekteler.

Almanya'dan ve Avusturya'dan ithal edilen şeker ve kâğıt çok önemliydi zira bunlar içeride üretilmiyordu. Yaygın bir tüketim malı olan şeker para kazanmak için çok önemli bir maddeydi. İthalatla ilgili ortaya çıkan birçok skandal şekerle ilgiliydi. 1918 Ağustosu'nda eski bir Maarif nazırı ile birkaç mebus 14 vagon şekerin hileli şekilde Türkiye'ye ithal edilmek istendiğinin ortaya çıkması üzerine suçlandılar. Savaştan önce şeker Türkiye'de okkası (1,25 kg) 2 kuruştan satılıyordu. İstanbul'da savaş sırasında farklı zamanlarda ve farklı şartlardaki maliyeti ise 5'ten 20 kuruşa kadar değişiyordu. Bazen şeker 20-40 kuruş arasında fiyatla küçük miktarlarda halka dağıtılıyordu. Serbest savaş ticareti çerçevesinde ise bu fiyat 160-350 kuruş arasındaydı. Savaşın son iki yılında, aynı

zamanda askeri demiryollarının da reisi olan Harbiye Nezareti Umumi Levazımat Reisi demiryolu yapımı için şekerden gelir elde etmek maksadıyla faydalanmayı denedi. 15 kuruşa mal olan şeker, okkası 80 kuruşa [yak. 1283 g] ayrıcalıklı toptancılara satıldı. Bunlar da aldıkları şekeri %100'ü aşan kârlarla perakendecilere veya aracılara sattılar.

Serbest savaş ticareti çerçevesinde Almanya'dan ve Avusturya'dan kâğıt ithali son derece kısıtlıydı zira her iki ülkede de kâğıt tekeli vardı. Alman ve Avusturya sefirleri basına doğrudan kâğıt dağıtımı yapıyordu. Bunlar az miktarlarda geliyor ve gazetelere maliyetine yani Türkiye'deki perakende fiyatının 1/5'ine satılıyordu. Bunun nedeni kâğıdı bir baskı aracı olarak kullanıp tüm basın politikasını denetim altında tutmaktı. Bu durumu aşağılayıcı bulan gazeteciler hükümete başvurdularsa da bir sonuç alamadılar. Bunun üzerine "Osmanlı Matbuat Cemiyeti" kuruldu. Bu kuruluşun temel gayesi yabancı sefaretlerin kâğıt ithalatı ile mücadele etmekti. Alman Gazete Yayıncıları Birliği'nin yardımıyla bu amaçlarına kısa sürede ulaştılar. Yeni Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'nın yardımıyla kâğıt doğrudan Almanya'dan satın alınarak gerçek ve ortalama ihtiyaçlarına göre gazeteler arasında maliyetine dağıtıldı.

Ülke içi ticarette para kazanmanın başlıca yolu ise posta paketinden vagona kadar, mal yollama izinleriydi. İzinler için ödenen ücret vagon başına 1500 liradan 2500 liraya kadar değişiyordu. Genelde izni alan şahsın gönderecek malı yoktu. Hükümet ileri gelenleri tarafından bu izinler siyasi ya da kişisel dostlara risksiz ve sorunsuz bir miktar para kazandırma amacıyla veriliyor, bu izinlerin sevk edecek malı olan gerçek tüccarlara satılacağı anlayışından hareket ediliyordu. Bu, savaş süresince İttihat ve Terakki liderlerinin izlediği tipik bir politikaydı. İzinler için ödenen bu yüksek ücretlerin fiyatları yükseltmek için yeni bir sebep ve mazeret teşkil edeceğini ve böylece hayatı giderek daha da güçleştireceğini düşünemediler. Ayrıca, bu izin sisteminin sevk edilen malların mahiyetinin denetimini de imkânsız kıldığını göremediler. Nakliye araçlarının yetersizliği nedeniyle, her şeyden önce tüketim merkezlerine iaşe temini amaçlanıyordu. Ne var ki savaş tüccarlarının derdi bu değildi. Onlar en fazla kârı getiren malları tercih ettiler.

Sevkıyat İzinleri Ticareti

İzin ticareti her zaman bir memnuniyetsizlik kaynağı oluyordu. Hükümet ileri gelenlerinin dışında herkes ticari akış ile hayat pahalılığı arasındaki ilişkiyi biliyordu. Yeni ortaya çıkan muhalefetin ilk başarısı olarak 1918 baharında "İaşe Umum Müdürlüğü" kurulduğunda, öncelikle bu izinlerin verilmesini ve ticaretini yasakladı. 28 Mayıs 1918 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan Padişah İrade-i Seniyesi'nde şöyle deniyordu, "İaşe Umum Müdürlüğü'nün almış olduğu posta ve yük taşımacılığı ile ilgili izinlerin her türlü ticaretini yasaklayan kararın Meclis-i Vükela'ca kabul edilmesi tarafımdan onaylanmış bulunmaktadır."

Günlük gazete *Vakit* bu İrade-i Seniyye hakkında şu yorumu yaptı:

> Liderlerimiz merhamet hissi ya da bir dosta iyilik yapma arzusu ile koruyup kollamakla görevli oldukları kamu çıkarlarından sık sık büyük fedakârlıklar yapmışlardır. Sevk edecek hiçbir malı olmadığını bildikleri kimselere sevkıyat izni vermek suretiyle hayat pahalılığının artmasına katkıda bulunmuşlardır. Taşıma araç ve imkânlarının bu kadar kısıtlı olduğu bu ülkede savaş taşımacılığı böyle kişisel düşüncelerle yapılmamalıdır. Onlara her zaman ilham vermesi gereken şey halkın yaşamını ve sağlığını mümkün olduğu kadar bol ve ucuz gıda temin ederek idame ettirme arzusu olmalıdır. İzin için 2000-2500 Osmanlı lirası ödeyen tüccar taşıma maliyetini de buna ekleyerek ortaya çıkan meblağı muhasebe defterine bağış olarak kaydetmemektedir. Bu miktarı, böyle bir sisteme bağlı olarak gelecekte karşılaşabileceği belirsiz durumları da düşünerek kendini güvence altına almak için birkaç misli ile malların fiyatlarına yansıtmaktadır. Bunun sonucunda ise 10 kuruşluk bir toptancı fiyatı taşıma ücreti ile birlikte 13 ya da 14 kuruş değil 30 veya 40 kuruş olmaktadır. Perakendeci tüccar da kendi kârı olarak bu fiyata 15-20 kuruş ilave etme hakkını kendinde görmektedir. Tüm bu aşırı derecedeki hayat pahalılığı, aslında aklın gereği olarak savaş zamanında fiyatları düşürmeye çalışması beklenen bir hükümetin inatçılığı yüzündendir. Böyle bir usulün şimdi yasaklanması ise ayrı bir saçmalıktır zira bu şekilde böyle bir kötülüğün bilerek onaylandığı itiraf edilmiş olmaktadır.

Politik ve kişisel dostların korunma yöntemi sadece izin verilmesinden ibaret değildi. Bu türden ayrıcalıklı kişilere sıkça bir başlangıç sermayesi ve orduya satış yapabilmelerini sağlayacak özel bilgiler veriliyordu.

Savaş koşullarından yararlanmak isteyen daha az şanslı kimseler ise en az bulunan ve en çok ihtiyaç duyulanlar başta olmak üzere, her türlü malın ticaretini yaparak fahiş kârlar elde ediyorlardı. Mallar tüccardan tüketiciye değil, tüketiciye ulaşmadan tüccardan tüccara el değiştiriyordu. Bu tür tüccarlar borsa yöntemlerini izleyerek sattıkları –mevcut olan ya da olmayan– malın nitelik ve niceliğini belirleyecekleri bir yer tesis etmişlerdi. Aynı mal için bir günde fiyatın iki ya da üç misli artması mümkündü ve perakende fiyatlar vurguncuların piyasadaki son cari fiyatı üzerinden belirleniyordu.

1916 yılının sonlarına doğru bu vurgunculuk çılgınlık boyutlarına vardı. Basının sansüründen sorumlu olanlar da bunun ıstırabını herkes kadar çekiyorlardı. Bu konuda en şiddetli saldırılara izin vermeye hazırdılar ki, hükümet müdahale etmek zorunda kaldı. 1917 Ocak ayında vurguncuları karşı ilk tedbirler alındı. 5 Şubat'ta ilaç vurguncuları cezalandırıldı. Bunların yüzlercesi mayıs ayında tevkif edildi. 25 Mayıs 1917 tarihinde vurgunculuğa karşı geçici bir kanun yürürlüğe konuldu ve meclis reis vekillerinin riyasetinde bu yasanın uygulamasından sorumlu bir Men'i İhtikâr Komisyonu (Vurgunculukla Mücadele Komisyonu) kuruldu. Bu, gerçekte vurgunculuk karşısında kurulmuş sınrsız güce sahip bir kurumdu. Komisyon bu tür yöntemlerle satılan malların "zincirleme" adını verdikleri bir yöntemle ilk satıcısına iadesi kararını aldı. O malı en son satın alan kişi, malı kendisinden satın aldığı kişiye iade edip parasını isteyecekti ve bu böyle gidecekti. Bu zincirleme hareketin sonucunda malın ilk sahibine ulaşılacak ve mallar vurgunculuk sistemi işlemeye başlamadan önceki sahibine iade olunacaktı. Başka bir seçenek daha vardı: Son alıcı malı muhafaza edebilirdi ancak aradaki kimselerden kendisine kârlarından %2 düşmek suretiyle ödeme yapmalarını isteyecek, kendisi de üreticinin fiyatından %25'ten fazla kâr ile satmama konusunda garanti

verecekti. Bütün tüccarlar ellerindeki malları bildirmek, fiyatlarını dükkânlarının vitrinlerinde belirtmek ve komisyon tarafından kurulan bir karne sistemiyle satış yapmak zorundaydılar. Bildirimde bulunulmayan mallara el konuluyor ve sahibi cezalandırılıyordu. Her çeşit malın satılabileceği azami fiyat belirlenmişti.

Men'-i İhtikâr Komisyonu

Komisyon görevini o kadar kesin ve kararlı bir biçimde yaptı ki fiyatlar neredeyse savaş öncesi seviyelere geriledi. Birçok kimse ihtiyaçlarını temin edebilir hale geldi. Memurlar, öğretmenler, birlik üyeleri ve gazeteciler bundan en fazla yararlananlardı. Mallar o kadar kıttı ki İstanbul'da bile genel dağıtıma tabi tutulacak şey yoktu. Hastalık, ölüm, doğum ve evlenme gibi durumlara öncelik veriliyor, ihtiyacın belgelenmesi isteniyordu. Bu belgeler genellikle sahteydi ve bir doktordan ya da yerel bir makamdan alınırdı.

Her gün yeni tedbirleri sıralayan bir bülten yayınlanıyor ve bu bültende kuralları ihlal ettikleri için savaş mahkemesine sevk edilen kişiler ve suçları listeler halinde yayınlanıyordu. Birkaç ay hapis ya da birkaç yüz lira ceza, tespit edilen azami fiyatın üzerinde satış yapmanın ya da elindeki malı bildirmemenin karşılığıydı. Satış fiyatı ile tespit edilen azami fiyat arasındaki miktar satın alana iade ediliyordu.

Ne var ki, bir süre sonra komisyon ilk zamanlardaki şevkini ve hevesini kaybetti. Komisyonun çalışmaları sonucunda kayba uğrayanlar bir propaganda faaliyetine giriştiler. Bazı tüccarlara özel ayrıcalıklar tanındığını iddia ettiler ve İhtikârın Men'-i Hakkında Kanun-ı Muvakkat giderek etkisiz hale geldi.

14 Şubat 1918'de komisyon mecliste ağır saldırılara maruz kaldı. Meclis Adalet ve Ticaret Komisyonu üyesi mebusları bu yasanın uygulamada bir kıymeti olmadığı konusunda mutabık kaldı. Talebin fazlalığı, buna karşılık arzın kıtlığı nedeniyle bu durumla mücadele etmenin faydası olmadığı görüşündeydiler. Ayrıca, bu tür kötülüklere çare bulunması için gerekli büyük organizasyonun savaş zamanında gerçekleştirilmesi mümkün değildi ve zaten

gıda maddesiyle ilgili sıradan vurgunculuklara karşı belediye kanunlarında hükümler mevcuttu. Basın bu görüşü paylaşmadı. Bu tür organizasyonların asıl savaş gibi olağandışı koşullarda gerekli olduğuna ve vurgunculuk mekanizmasının belediye yasalarının bu konuda güçsüz kalmasından dolayı ortaya çıktığına işaret ettiler. 15 Şubat'ta Men'-i İhtikâr Komisyonu reisi yaptıkları çalışmaları savundu. Buldukları stokların halka bir genel ve eşit dağıtım yapılmasına imkân verecek kadar büyük olmadığını, buna rağmen alıcıları korumayı en azından bir derece başardıklarını ve halka vurgunculuktan şikâyet etme ve dertlerini dillendirme imkânı tanımak suretiyle psikolojik olarak da olumlu bir etki yarattıklarını ileri sürdü.

Mecliste tüm sorunu incelemek üzere bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun raporu 18 Mart 1918'de okundu. Bu raporda bir "ekonomik işler yasası" çıkarılması ve bunun için bir nezaret kurulması öneriliyordu. Bu nezaret iaşe temini ve dağıtımı yapacak, ihracatı,ülke içi imalatı ve iç ticareti düzenleyecek, eldeki ulaşım imkânlarından azami istifadeyi sağlayacak, spekülasyonu önleyecek,üretimi artıracak, savaş sonrası için ekonomik önlemler alacak, ülkenin her yerinde cemiyetler kuracak, öşür sistemini tüm mallara uygulanacak şekilde devam ettirecek (o zamana kadar sadece belirli doğal ürünlere uygulanmış ve malın türüne göre 1/8 oranındaki vergi) ve savaş öncesi fiyatın beş mislini aşmayacak şekilde azami fiyat tespit edecekti. Bu karmaşık proje kâğıt üzerinde mükemmel gözüküyor ve her tür düzenleme için ayrıntılar içeriyordu. Düzenleme birçok milletvekilinin önerisi doğrultusunda, yeni görevleri de kapsayacak şekilde genişletildi. Ancak bu proje hiçbir zaman uygulamaya konmadı.

31 Mayıs 1918'de ise tamamen zıt bir politika izlenmeye başlandı. Azami fiyat tespiti sistemi kaldırıldı ve ticaret tamamen serbest hale getirildi. Buna gerekçe olarak da ticaret serbestisi ve yüksek fiyatlar sonucunda güneydeki aşiret reislerinin yabancı kaynaklardan elde edecekleri malları ülkeye kaçak olarak sokabilecekleri ileri sürüldü. Fiyatların genel olarak halkın alım gücünden yüksek olacağını itiraf ettiler ama hiç değilse zenginlere çay ve kahve gibi şeylerin temininin mümkün olacağını söylediler.

Türkiye savaş sırasında ithal edilemeyen ihtiyaç maddeleri imalatında ve bulunmayan maddelerin başka maddelerle ikamesinde çok başarılı olamadı. Büyük ölçeklerde ciddi teşebbüsler sadece Harbiye Nezareti tarafından yapıldı. Kumaş ve askeri ayakkabı imal eden bazı yeni fabrikalar kuruldu. At arabası ve ev mobilyası imal eden büyük bir fabrika Harbiye Nezareti'nin himayesini ve desteğini alan bir birlik tarafından kuruldu. 1916 Eylülü'nde üzerinde durulan 22 yetimhanenin fabrikaya dönüştürülmesi fikri hiçbir zaman hayata geçirilemedi.

İthal edilemeyen ihtiyaç maddelerinin enazından basit biçimde imal edilebilmesi için küçük çapta da olsa bir takım denemeler yapıldı. Şeker, kahve ve çay gibi temel maddeler yerine ikame edilecek çeşitli ürünler araştırıldıysa da bu konuda örgütlü ve yoğun bir gayret gösterilmedi.

Savaş Zamanı Şirketleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de ticari ve endüstriyel amaçlı şirket kurmak moda oldu. Ekonomi diktatörü olabilecek Kemal Bey, bu konuda ilk örneği teşkil etti. Tekelci savaş ticaretinden elde edilen gelirlerle kurulan ticari örgütler anonim şirketler olarak ortaya çıktı. Birinci yılın sonunda elde edilen kâr payları o kadar yüksekti ki ayırım yapmaksızın bütün yeni şirketlere para yatırma çılgınlığı başladı. Girşimlerin çoğu başarısızlıkla sonuçlandı ve bu da yeni yeni oluşan ekonomik işbirliği yapma hevesini öldürdü.

Kemal Bey'in şirketleri, "Anadolu Millî Mahsulât Osmanlı Anonim Şirketi" adlı tahıl ile uğraşan bir şirket, "Bakkaliye Şirketi", "Ekmekçiler Şirketi", "Milli Mensucat Şirketi" ve bir "Milli İktisat Bankası"ydı. Savaştan önce ve savaş sırasında Kemal Bey'in adamları tarafından yerli tüketim kooperatifleri de kurulmuştu. Kendisi de geniş bir alanda,"hem merkezden dışa doğru hem dıştan merkeze doğru faaliyet gösteriyordu". Merkezi örgütler her yerde şubeler açıyordu. Öte yandan birbirine benzer küçük yerel yapılar 35 tane olunca merkezi bir örgüte sahip oluyorlardı.

9 Eylül 1918'de İstanbul gazetelerinde yayımlanan bazı genel istatistiklere göre savaş sırasında kurulan şirketlerden 42'si ticaret ve sanayi;15'i inşaat ve taşıma; 9'u sigorta; 6'sı ziraat ve 16'sı da maliye alanında faaliyet gösteriyordu. Ticari şirketlerin nominal sermayeleri 2.298.800 Osmanlı lirası; endüstri şirketlerinin 2.863.000; ziraat şirketlerinin 495.000; mali şirketlerin 542.000; inşaat ve taşıma şirketlerinin 2.019.000; sigorta şirketlerinin 1.403.950 Osmanlı lirasıydı. Hepsinin toplam sermayesi 16.623.150 Osmanlı lirasıydı ve bunun 6.194.689 liralık kısmı ödenmişti. Savaş öncesinde ve savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan anonim şirketlerden 3'ü 1909'da, 13'ü 1910'da, 22'si 1911'de, 8'i 1912'de, 5'i 1913'te, 10'u 1914'te, 15'i 1915'te, 15'i 1916'da, 29'u 1917'de ve 1918'in ilk aylarında kurulmuştu. Toplam 139 kuruluşun 95'inin merkezi İstanbul'daydı.

12

Fiyatlar ve Ücretler

Kâğıt Paranın Tedavüle Girmesi ve Değerinin Düşmesi

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı mallarının fiyatları üzerinde devrim gibi bir etki yarattı. Fiyatlardaki bu artış hem hayat pahalılığının nispeten yüksek olduğu tüketim merkezlerinde hem savaştan önce hayat pahalılığının neredeyse sıfır olduğu ve misafirperverlik kisvesi altında yiyecekte bir çeşit komünizm yaşanan ücra bölgelerde görüldü. Sanayinin pek az dalında ücretler fiyatlarla aynı oranda artış gösterdi. Sonuçta savaş öncesinde zaten düşük olan hayat seviyesi savaş sırasında ve takip eden yıllarda genel olarak çok düşük bir seviyeye indi.

Kâğıt paranın tedavüle girmesi de böyle bir düşüş için başlı başına bir sebepti. Kâğıt para yavaş yavaş değer kaybetti ve bu da fiyatların artmasına sebep oldu; artış oranı her zaman değer kaybı oranından daha yüksekti.

Savaşın ilk yılında Türkiye, savaşan devletler arasında, Büyük Britanya hariç, altın esasını koruyan tek devletti.

İlk kâğıt para 1915 yılının Temmuz ayında tedavüle girdi. Bunun hangi koşullar altında gerçekleştiği konusu savaş maliyesiyle ilgili bölümde ele alınacaktır. Bu paralar tam altın karşılığındaydı ve iki ay başa baş değişimde kaldı. Daha sonra tedrici bir değer kaybı başladı ve savaş sırasında aşağıdaki dalgalanmalara sebep oldu:

Aylar	**1915 (Osmanlı lirası)**	**1916 (Osmanlı lirası)**	**1917 (Osmanlı lirası)**	**1918 (Osmanlı lirası)**
Ocak	–	105	187	460
Şubat	–	110	210	490
Mart	–	114	262	473
Nisan	–	117	268	422
Mayıs	–	122	258	432
Haziran	–	121	305	462
Temmuz	Başa baş	121	381	460
Ağustos	Başa baş	133	411	386
Eylül	102	137	447	536
Ekim	103	154	487	458
Kasım	104	178	550	340
Aralık	105	183	470	438

Kâğıt paranın değer kaybı hiçbir şekilde gerçek değişim kıymetiyle aynı hızda olmadı. Savaşın değişik aylarında Osmanlı lirasının İsviçre frangı karşısındaki değeri aşağıdaki gibi oldu:

Aylar	1915 (Osmanlı lirası)	1916 (Osmanlı lirası)	1917 (Osmanlı lirası)	1918 (Osmanlı lirası)
Ocak	22.785	23.125	17.000	15.800
Şubat	22.785	21.250	17.000	15.500
Mart	22.785	21.425	16.200	12.725
Nisan	22.100	20.350	15.950	15.400
Mayıs	21.675	19.000	15.950	15.400
Haziran	22.100	20.350	15.950	15.040
Temmuz	21.750	22.400	12.550	13.750
Ağustos	21.425	21.300	12.800	13.475
Eylül	21.525	21.400	12.400	13.250
Ekim	21.775	19.800	14.400	15.250
Kasım	22.675	16.500	12.825	14.725
Aralık	23.050	16.800	16.825	12.125

Osmanlı lirasının İstanbul'daki değer kaybı her zaman tarafsız piyasalardaki kaybın iki mislinden fazla olurdu. Bu düşüş 1916 yılında da devam etti ve Osmanlı lirasının karşılığı 18 Alman markından 24 Alman markına yükseldi. Bu arada markın paritesinde de ufak bir sapma meydana gelmişti.

Bu olayı üç nedene bağlayabiliriz: Türkiye'deki halkın kâğıt paraya güveni yoktu. Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan enflasyon nedeniyle halk kâğıt paraya itimat etmiyordu. İkincisi, "nihai zafer"e duyulan inanç giderek kayboluyordu. Buna karşılık Almanya'nın Türkiye'ye vermiş olduğu savaştan sonra her şeyin altınla ödeneceği ve Osmanlı lirasının mark karşılığındaki değerinin 18.50 olarak sabit tutulacağı garantisi, en azından İstanbul'da Osmanlı lirasının değerini düşmekten kurtarabilirdi. Üçüncüsü ise, bol miktarda kâğıt para basılması piyasada ihtiyacın üzerinde para olmasına yol açtı. Bir nakit para komisyonu tarafsız ülkelerle yapılan mali işlemleri izliyordu.

Hükümetin kâğıt paranın değerini korumak için gösterdiği gayretler sonuç vermedi. Kanunen ve mecburi olarak bir kâğıt lira bir altın lira ile eşdeğerde olacaktı. Daha yüksek bir oranda değişim yapılması kamuya karşı işlenen suçlar kapsamında mütalaa edilecekti. Çok sayıdaki döviz bürosu hükümet tarafından kapatıldı ve altınla değiştirenler askeri mahkemelerde yargılandı. Hükümetin ileri gelenleri ve gazeteler sürekli kâğıt paranın altın esası üzerinden kabul görmemesinin anlamsızlığına işaret ediyorlardı. Ancak herkes bu tür paraya güven duymuyor ve sahip oldukları fazlalıkları taşınmaz mallar, mücevherat, halı ve benzeri değerlere yatırıyorlardı. *Vakit* 20 Kasım 1917 tarihli nüshasında "zenginlerin kâğıt paranın değerini anlamayarak biran önce kurtulmak isteme cehaletini göstermelerini ve bu durumun da sıradan halkın işine yaramasını" memnuniyetle karşıladığını belirtti.

Taşra vilayetleri genelde İstanbul'dan daha kuşkucuydular. Hemen heryerde insanlar aralarında madeni parayla alışveriş yapıyorlardı. Kâğıt bir değişim aracı olarak görülmüyordu. Sadece hükümet tarafından vergi ödemelerinde para olarak kabul görmesi nedeniyle belli bir değere sahipti. Kâğıt paranın değeri değişik yerlerde farklı oluyordu. Ancak hiçbir yerde İstanbul'daki değerinin dörtte üçünden fazla değildi. Merkezdeki vilayetlerde üç buçuk kâğıt lira savaşın ikinci yılında bir, üçüncü yılında dört-beş, dördüncü yılında ise altı altın lira ediyordu. Suriye ve Arabistan'da kâğıt para ya hiç kabul edilmiyor ya değerinin sekizde ya da onda biri üzerinden işlem görüyordu. Taşradaki halk eline geçen kâğıt parayı derhal altın ya da gümüş parayla değiştiriyorlardı. Hükümetin koyduğu kısıtlamalar her zaman amacının aksine etki yapıyor ve halkın kâğıt paraya duyduğu son güven kırıntısını da yok ediyordu. Altın taşınmasının yasaklanması arzu edilen sonucu vermedi. Böylece kaçakçılığa prim verilmiş oldu ve bu durum da paranın taşrada değer kaybına yol açan nedenlerden birini oluşturdu.

Bir yandan kâğıt paranın satın alma değeri düşmeye devam ederken, diğer yandan savaş ticareti hakkındaki bölümde sıralanan unsurlar tüm malların fiyatlarının genel olarak yükselmesine katkıda bulundu.

İki Ayrı Fiyat Düzenlemesi

Her zaman iki ayrı fiyat vardı, hükümetin dağıtımını yaptığı mallar için belirlenen nispeten makul fiyatlar ile serbest piyasadaki fahiş fiyatlar. Birçok maldaki bu büyük fiyat farkı halkın gözünde izah edilemiyordu zira hükümetin koyduğu fiyatlar gerçek maliyetin çoğu zaman üzerindeydi. Eğer işlerin sadece halkın çıkarı düşünülerek yapılması mümkün olsaydı ve vurgunculuk resmen himaye görmeseydi, aradaki fark enazından yeterli miktarda bulunan mallar için daha makul seviyelerde olurdu. Savaştan önce çuvalı 0.99 Osmanlı lirası olan buğdayın fiyatı savaş sırasında 51 liraya yükseldi. Tahıl ticareti serbest bırakıldıktan sonra Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdüriyeti kısa aralıklarla İstanbul piyasasından orta kalite buğdayı çuvalı 28-32 liraya satın aldı.

Savaştan önce ekmeğin kilosu, kalitesine göre 0.875 ile 1.25 para arasında değişiyordu. Resmi savaş ekmeği önce 1.15 paradan satıldı sonra 1916 Kasımı'nda 2 paraya yükseldi ve hiçbir zaman 2.50 paranın üzerine çıkmadı. Taşrada ise en yüksek fiyat 2-3 paraydı. Bazen resmi lüks bir ekmek piyasaya çıkartılıyor ve bu en fazla 16 paraya satılıyordu. Bu ekmeğin kalitesi çok düşüktü. Serbest piyasada satılan beyaz ekmeğin kilosu ise Ocak 1917'de 15 para; Ağustos'ta 21; Kasım'da 35; 1918 Martı'nda 30; Nisan'da 43.75; Aralık'ta ise 56 paraydı. Ekmeğin yanı sıra hükümet diğer bazı gıda maddeleri de dağıtıyordu. Bunların fiyatları 25 Ekim 1917 tarihinde dağıtım merkezinde şu şekilde belirlendi: Şeker için okkası 20 para; zeytinyağı için 88 para; peynir için 40 para; gazyağı için 8 paraydı. Resmi fiyatlar bu ortalamalar civarında değişiyordu.

Düyûn-ı Umumiye 1 Ocak 1917'den itibaren memurlara ödenecek hayat pahalılığı zammını tespit amacıyla İstanbul'daki perakende fiyatların istatistiklerini tuttu. Bu istatistikler bu konuda tek ayrıntılı veri tabanını oluşturmaktaydı. Aşağıdaki tablo perakende fiyatlarında savaş nedeniyle meydana gelen dalgalanmaları karşılaştırmalı olarak göstermeye yardımcı olabilir. Değerler para cinsindendir.

Gıda	Temmuz 1914	Ocak 1917	Eylül 1917	Ocak 1918	Eylül 1918
Şeker	3	62	150	140	250
Kahve	12	160	450	1000	600
Pirinç	3	35	90	95	90
Makarna	3	42	90	110	95
Patates	1	8	20	36	27
Fasülye	4	19	55	65	65
Soğan	0.5	6	11	16	16
Zeytinyağ	8	45	140	200	180
Tuz	1.5	2.5	2.5	2.5	5.5
Süt	2	9	19	40	45
Peynir	12	55	130	250	280
Koyun eti	7	28	65	130	120
Tereyağ	20	100	210	260	400
Yumurta	0.5	1.5	2.5	7.25	4.25
Sabun	7	32	75	140	140
Gazyağı	1.5	50	110	125	160
Kömür	0.5	2.75	5.5	10	13
Odun	45	150	320	380	540

Fiyatlarla İlgili Başka Sorunlar

Fiyatlardaki bu farklılıklar meydana gelen değişiklikler hakkında tam bir fikir veremez zira bu artışlardan sonra bir de kalitede düşmeler oluyordu. Artık savaştan önceki malları bulmak imkânsızdı. Ayrıca gıda maddelerinin çoğuna yabancı madde karıştırılmıştı. 14 Nisan'da gazeteler tereyağı olarak satılan malın ¾'ünün su olmasından şikâyet ettiler. Tereyağını bu şekilde işleme tabi tutacak bir yöntem icat edilmişti. Tuz gibi bazı mallar zaman zaman

spekülasyon sonucunda piyasadan tamamen çekiliyor, bunun için de insanlar her fiyatı ödemeye razı oluyorlardı. Eğer bir spekülatör belli bir malı piyasadan çekmeye karar verirse çok tuhaf şeyler de olabiliyordu. 20 Ağustos'ta tanesi 3 para olan limon bir hafta sonra 20 paraya satılabiliyordu.

Bazı durumlarda, hükümet tarafından alınan birtakım garip tedbirler temel ihtiyaç maddelerinin piyasadan kaybolmasına yol açabiliyordu. Söz konusu tedbirler geri alınınca bu ürünler tekrar görünür oluyordu. Örneğin, hükümetin emriyleTürkiye'ye ithal edilen kibritler için, her birinde 50-60 kibrit çöpü bulunan belirli boyutlardaki kutularda satılmaları ve kutuların üzerindeki yazıların Türkçe olması kuralı ihdas edildi. Bu kuralı uygulamak pek de mümkün değildi. Kibritler o anda nerede ve hangi koşullarda bulunursa alınıyordu. Türkiye'de kutu imali mümkün değildi. Hiçbir ihracatçı savaş zamanı kuralına uygun ve Türkçe paketleme yapmak zahmetine girecek durumda değildi. Hükümetin söz konusu emri geri alması için tüm bu hususlar gazetelerde izah edilmek zorunda kalındı.

Genellikle İstanbul ile taşra arasında perakende fiyatlarda büyük farklar görülüyordu. İyi yönetilen az sayıdaki şehirlerden biri olan İzmir'deki fiyatlarla İstanbul'daki fiyatlar arasındaki fark %250-300'ü buluyordu. Bu durumun ticari nedenlerle izahı mümkün değildi. Taşımacılıktaki rüşvetçilik ve aracıların çokluğu bunun temel nedenleriydi. Tüketim merkezlerine demiryoluyla bağlı olmayan diğer merkezlerde bu fark çok daha da fazlaydı.

Çoğu zaman çeşitli temel ihtiyaç maddelerinin fiyatları birbirine bağlıydı. Bu maddelerin birinde herhangi bir nedenle meydana gelecek fiyat artışı, derhal diğer mallarda da artışa neden oluyordu. Bu malların yerine ikame edilen mallarda da aynı eğilim gözleniyordu. Örneğin ne zaman ithal çayın fiyatı artsa ülkede onun yerine ikame edilen ve bol miktarda bulunan çayın fiyatı da aynı oranda yükseliyordu.

İthal kumaşlarda artış oranı son derece yüksekti. Savaştan önce 5 lira olan elbiselik kumaş Eylül 1916'da 10 lira; Ocak 1917'de 15

lira; Temmuz 1917'de 20 lira; Mart 1918'de 72 lira; Eylül 1918'de 90 lira ve Aralık 1918'de 100 lira oldu.

Savaştan önce 0.70 lira olan bir çift ayakkabı Ocak 1917'de 2.50 lira; Temmuz 1917'de 3.50 lira; Mart 1918'de 9 lira; Eylül 1918'de 12 lira ve Aralık 1918'de 18 lira oldu. Men'-i İhtikâr Komisyonu kısa bir süre –Kasım 1917'de– bazı malların fiyatlarını sabit tutmayı başardı. Örneğin ithal deriden yapılan erkek ayakkabısı 5 lira, yerli deriden yapılanlar 1.25 lira, kadın ayakkabıları ise 2 ve 3 liraydı. Giysilerin ters yüz edilmesi genel bir âdetti, ayrıca ikinci el elbise ticareti son derece hareketliydi.

Beklenmedik olaylar fiyatları bir günde iki misline çıkarabiliyordu. 29 Ağustos 1916'da Romanya'nın harbe girme haberi gazyağının fiyatını %80 artırdı. Romanya İttifak Devletleri'nin eline geçtiğinde spekülatörler Romanya'nın gerçek ihracat fiyatlarını yükseltip diğerlerini düşürdüler. Bundan zarar gören ise cahil savaş tüccarları oldu.

Aralık 1917'de Rusya ile yapılan ateşkes sahte ümitler yarattı ve tüm fiyatları aşağı çekti. Karadeniz'de bulunan yaklaşık bir milyon tonluk Rus ve Romen gemisinin yeniden hizmete gireceği ve Romanya ile Rusya'nın Avrupa kısmından, Kafkaslar ve Orta Asya'dan hayati önem taşıyan malzemeleri taşımaya başlayacaklarını düşündüler. Bu ümitlerin boşa çıktığı anlaşılınca yaklaşık %20'lik bu düşüşü ani bir yükselme takip etti.

5 Ekim 1918'de savaş söylentileri fiyatlarda %35'lik ani bir düşmeye neden oldu. Yüzlerce yük gemisinin dolu halde Çanakkale'de beklediği ve birkaç gün içinde İstanbul'a ulaşacağı haberi toptancıları ellerindeki malı bulabildikleri fiyata satmaya mecbur etti. Altın liranın kâğıt para olarak karşılığı ise aynı gün 3.90 ile 4.50 lira arasında dalgalanma yaşadı. Ardından fiyatlarda tekrar bir genel yükseliş oldu.

İskân Sorunu

İstanbul'da iskân sorunu çok ciddi boyutlardaydı. Şehrin imparatorluğun diğer yerlerine nazaran birçok bakımdan daha güvenli olması sebebiyle yüz binlerce insan başkente sığınmıştı. Artan izdiham karşısında kiralar ortalama bir kimsenin ya da gelirin karşılayabileceğinin çok üstüne çıktı. 1918 ilkbaharına kadar bu sorunu halletmek için hiçbir tedbir alınmadı ve herkes kendi başının çaresine bakmak zorunda kaldı. Mal sahipleri yıllık kira kontratlarını yenilemeyi reddediyorlardı. Özellikle apartman katlarına talep o kadar fazlaydı ki, çoğu kez fiyatlar birkaç ay içinde iki misline çıktı. Kiralar bir yılda %200-300 arttı. 18 Mart 1918'de genel bir iktisadi konuları içeren yasa tasarısı hazırlandı ve ilk defa kira sorunu ele alındı. Bu tasarı yasalaşmadığı için 8 Nisan 1918'de özel bir iskân kanunu (Sükna İçin Kâr ve İstîcâr Olunan Mahallerin Kâr Bedelâtı Hakkında Kanun) yürürlüğe girdi. Buna göre kiralar 1 Mart 1916 tarihinde ödenen miktarın sadece %50'si kadar artırılabilecekti. Mevcut tüm kontratlar savaştan altı ay sonrasına kadar geçerli olacaktı. Mahkemeler tahliye davalarında yetkisiz kılındı. Mal sahibi ancak kiracı sözleşme hükümlerini ihlal ederse ya da kendisi burada ikamet edecekse tahliye talebinde bulunulabilecekti. Yeni kanun mal sahiplerini memnun etmedi zira 1 Mart'ta ödenen kiralar vergi, yüksek sigorta primleri ve tadilat giderlerini kapsamıyordu. Bu mal sahipleri evlerini boşaltmak ve cari fiyatları ödemeye hazır güvenilir kimselere kiralamak için her türlü yola başvurdular. Hiç kimse kanuna başvurmadı. Taşrada mesken sorunu yoktu. Kiralar savaş öncesi düzeydeydi; altın ve gümüş parayla ödeniyordu.

1916 yılında hayat pahalılığındaki genel artış %300'ü buldu. Kamu idaresi tarafından yapılan kaba bir hesaba göre, Temmuz 1914, 100 olarak kabul edildiğinde, Ocak 1917'den sonra aşağıdaki değişiklikler meydana geldi:

Aylar	1917	1918	1919	1920
Ocak	405	1645	2130	1440
Şubat	475	1640	2200	1355
Mart	565	1700	1680	1350
Nisan	580	1860	1305	1390
Mayıs	605	1730	1215	1380
Haziran	670	1850	1225	1365
Temmuz	790	1905	1170	1420
Ağustos	800	1920	1170	1440
Eylül	975	1860	1240	1430
Ekim	1255	1485	1135	1430
Kasım	1480	1675	1170	1435
Aralık	1465	2205	1260	1440

Basın sürekli hayat pahalılığından şikâyet ediyordu. *Vakit* hayat pahalılığının Türkiye'de Şubat 1918'de %1970 arttığını belirtiyor oysa aynı tarihte, iaşe bakımından Türkiye'den daha elverişsiz koşullara sahip ve mark ile liranın değerce eşit olduğu Almanya'da artış oranının %24 olduğunu belirtiyordu.

Madeni paranın tedavülde kalmaya devam ettiği taşrada ise artış savaşın ikinci yılında %50; üçüncü yılında %100 ve dördüncü yılında ise %200 oldu.

Ödenmeyen Maaşlar ve Maaş Zamları

Savaş öncesinde de çok düşük olan ve geçimi karşılamaktan oldukça uzak bulunan memur maaşlarında artan hayat pahalılığı karşısında uygun bir artış olmadı. Aksine savaşın çıkmasından sonra tasarruf gayesiyle bu maaşların yarısının içeride tutulması yaygın bir uygulama haline geldi. Bir devlet memuru ancak savaş öncesinde aldığı maaşın yarısını düzenli bir şekilde almayı umut edebilirdi. Düzensiz aralıklarla, birkaç ayda bir ise ödenmeyen ya-

rım maaşlarından birini alabilirdi. 21 Kasım 1915'te gazetelerde maaşların bundan böyle tam ve düzenli olarak ödeneceği ancak geçmiş alacakların ödenmesinin mümkün olamayacağı ilan edildi.

8 Ocak 1916'da çıkan bir kanunla 10 liraya kadar olan maaşlara %20'lik,10 liradan yüksek olan maaşlara ise %15'lik bir hayat pahalılığı zammı yapıldı. Bu düzenleme savaş boyunca ve savaştan sonraki bir yıl süresince, hayat pahalılığındaki artış ve kâğıt paranın değer kaybı dikkate alınmaksızın sürdürüldü. 3 Aralık 1919'da çıkan bir düzenleme (Maaşat Zamaimi Hakkında Kararname) aşağıdaki değişiklikleri getirdi:

10 lira ve daha düşük maaşlara %300 zam yapıldı; 10-30 lira arasındaki maaşlara ilk 10 lira için %300 kalan miktar için ise %100 artış getirildi; 30 liranın üzerindeki maaşlarda ise ilk 10 lira için %300 kalanı için %75 oranında yükselme oldu. Asgari maaş ayda 6 lira olarak tespit edildi. Ancak mevcut hayat pahalılığı karşısında bu miktar en az 24 lira olmalıydı.

Düyûn-ı Umumiye, bankalar ve benzer kurumlar ayrıca aşağı yukarı hayat pahalılığı oranına tekabül eden primler ödediler.

Fikir işçileri de kazançları bakımından devlet memurlarından farklı durumda değildiler. Gazeteler sayfa sayılarını 2/3'ye kadar indirmelerine rağmen fiyatlarını savaşın üçüncü yılına kadar 1 kuruş olarak sürdürdüler. Bu fiyatlarda 1917 yılında %100, Mart 1918'de %200 artış oldu. Makale ve haber yazan gazete çalışanları aynı oranda zam alamadı. Fakat mürettipler ki en iyi örgütlenmiş emekçi gruplarından biriydi, aynı oranda maaş artışı elde etmeyi başardılar.

Mürettiplere para cinsinden ödenen günlük ücret miktarları aşağıda belirtilmiştir:

Dönem	Gazete işçiliği	Kitap işçiliği
Savaştan önce	24-30	20-30
Savaşın ikinci yılımda	40-45	30-40
Savaşın son yılında	60-80	50-70
Ateşkesten sonra	100-120	85-100
1926'da	200-230	190-210

Bu mürettipler eğer zaman ve emeklerinin tümünü bu işe ayırabilselerdi daha fazla para kazanacaklardı. Fakat bu kişilerin çoğu aynı zamanda askerlik görevi de yapıyordu. Gazetelerin çıkmaya devam edebilmesi için bu görevlerinden kısmen muaf tutulmuşlardı. Gündüzleri askeri matbaalarda çalışıyorlardı. Eğer bir gazete sahibi şikâyetçi olur ise bu kişiler asker olarak kazandıkları gelirle yetinmek zorunda kalırlardı.

Bedenen sağlam kimseler ya sıradan asker yani telikli işçiler olarak askerlik yapmakta olduklarından ve tehcirler büyük boşluklar yarattığından herhangi bir alanda elinden iş gelen işçi bulmak neredeyse imkânsızdı. Mevcut az sayıdaki işçi ise hayat pahalılığı nispetinin çok üstünde ücret alıyordu. Bir hamal normal olarak ayda 3 lira kazanırken savaşın son yılında 75 ya da 90 lira kazanır olmuştu. Yeni zenginlerin dışında savaştan kârlı çıkan yegâne kimseler bunlardı.

Başka bir grup işçi de ordu tarafından özel müteahhitlere geçici olarak ödünç verilenlerdi. Aslında ordudan aldıkları maaşın dışında para kazanmamaları gerekiyordu fakat müteahhitler bu kimselere genellikle daha hevesle çalışmaları için küçük bir ek ücret ödüyorlardı.

Kadın ve çocuklar için de işçi olarak büyük bir talep vardı. Bu nedenle aldıkları ücretlerin hayat pahalılığıyla ilgisi yoktu. Her ücretle çalışmaya hazır çok sayıdaki kadın göçmen ücretleri aşağı çekiyordu. Kadınlara ve çocuklara iş bulunması için özel tedbirler alınıyordu.

İşgücü eksikliği taşrada daha fazla hissediliyordu. Ücretler savaş öncesinin iki misli altın lira tutarındaydı.

Sabit maaşlı kimseler için geçim maliyeti ile ücretleri arasındaki fark ürkütücü boyuttaydı. Devlet memurları genellikle ayın ilk haftasından sonra parasızdılar.

Bu memurların acınacak hali 18 Kasım 1917 tarihinde yapılan meclis toplantısında şiddetli bir tartışmaya sebep oldu. Serbest gelir sahibi kimselerin hepsi hayat pahalılığındaki artışları yaptıkları hizmetlere ya da ticaretini yaptıkları mallara yansıtarak hayatlarını idame ettirebilmekte, buna karşılık devlet memurları

bu yükü hiç kimseye aktaramıyordu. Mebuslardan biri birinci derece bir memurun durumunun bir hamaldan daha kötü olduğunu açıkladı. Herkes hâkimlerin tarafsızlığının ve kamu hizmetinin itibarının tehlikede olduğu ve bir çıkış yolu bulunması için acilen fedakârlık yapmak gerektiği konularında hemfikir oldu. Maaşlara zam yapmanın imkânsız olduğu konusunda mutabık kaldılar. Atılan tek somut adım, herhangi bir nedenle askerlik hizmetinden muaf tutulanlardan tahsil edilen özel vergiden devlet memurlarını muaf kılmak oldu. Ordudaki subaylara verildiği gibi, memur ve öğretmenlere de temel ihtiyaç maddelerinin tayın olarak verilmesi kararlaştırıldı. Ancak bu usul düzenli olarak yalnızca savaş bölgelerinde görev yapanlar için geçerli olacaktı. İzmir sadece erzak dağıtmakla kalmayıp, memurların "maddi varlıkları ile ilgili endişe duymamalarını teminen" bu uygulamayı üç ay öncesinden hayata geçiren yegâne şehirdi.

Güçlükler ve Dayanışma Çabaları

İstanbul'da uygulanan bir çare her gün yaklaşık 1500 memura çok düşük fiyatlarla öğle yemeğinin dağıtıldığı bir mekân açılması oldu. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Devlet memurları aynı zamanda ek gelir kaynağı olarak çiftçilik de yapabiliyorlardı. Ancak doğrudan ya da dolaylı olarak iş hayatına katılamıyorlardı.

Sıkıntıda olanların hayat pahalılığı karşısında gösterdikleri ortaklaşa gayretler, birlikte çiftçilik yapan grupların oluşturulması ya da malların üretildiği merkezlerden toptan satın alınması gibi şekiller aldı. İlk yöntem az sayıda kişi tarafından küçük ölçekte uygulandığında işe yaradı. Tüketici kooperatifler sayıca daha fazlaydı ve oldukça da başarılıydılar. Hemen her nezaretin kendi kooperatifi vardı. Buna ilaveten şehrin birçok semtinde çoğu az sayıda tüketicinin bir araya gelmesinden oluşan genel kooperatifler görülüyordu. Örneğin Fatih Cemiyeti'nin 758 üyesinden 120'sinin birer, 83'ünün ikişer, 14'ünün üçer, 12'sinin dörder, 23'ünün beşer, 1'inin yedi, 9'unun onar, 2'sinin on altışar, 1'inin yirmi ve 1'inin de

50 hissesi vardı. Boğaz Cemiyeti'nin 3.231 üyesinden 1.781'inin birer, 690 üyesinin ikişer ve 162 üyesinin de üçer hissesi bulunuyordu.

Bu örgütlerin uygulamada bireylere pek fazla faydası yoktu ama herkes elinden geldiğince kendi durumunu iyileştirmeye çalışıyordu. Birçok devlet memuru ikinci bir iş buluyordu ya da resmen yasak olmasına rağmen bir şekilde iş hayatına katılıyordu. Bazıları düşük maaşlarıyla yüksek hayat pahalılığı arasındaki farkı rüşvetle kapatıyordu. Savaştan önce sadece tüketici olan ailelerin yürüttüğü bu tür ticari faaliyetler, bazı hallerde de fayda sağlıyordu. Herkes piyasa fiyatının altında yiyecek arıyordu ve kurnaz olanlar büyük ölçüde başarılı oluyorlardı.

Hayat standardı sürekli düşüyordu. Haziran 1917'de İstanbul'da etin fiyatı okkası 0.30 veya 0.40 lira iken günde 2000 hayvan kesiliyordu. Haziran 1918'de fiyat 1.20 veya 1.30 liraya çıktı ve tüketim de 600 hayvana düştü.

Hayır kurumları fakir oldukları bilinen kimselere bir miktar yardım götürdü. Toplumda saygın bir yere sahip olup da savaş koşullarına teslim olanlar ise fiyatlar ile ücretler arasındaki farkı sağlıkları ve hayatlarıyla ödediler. Büyük toprak sahipleri dahi eğer mallarına ordu tarafından el konulmuş ise yoksulluğa düştüler. Savaşın ilk yılında evlerinin başkalarının eline geçişini ve çoğu zaman da anlamsızca tahrip edilişini seyretmek zorunda kaldılar. İlaveten, gelir elde etmemelerine rağmen vergi ödemek zorunda bırakıldılar. Mamafih 7 Mart 1916'da çıkan geçici yasa ile bu kimseler vergi yükümlülüğünden kurtuldular ve kendilerine savaştan sonra haksızlığın telafi edileceği sözü verildi.

Su ve Gaz Tedarikinde Sıkıntılar

Savaş özelleştirmeleri sadece fiyatlar ile ücretler arasındaki büyük farktan kaynaklanmıyordu. Birçok başka günlük sıkıntı da vardı. Örneğin biri Asya diğeri Avrupa tarafında olmak üzere İstanbul'a su temin eden iki şirket savaş sırasında neredeyse tamamen başarısızlığa uğradı ve bu durum halkın refahı ve sağlığı

açısından felaket doğurdu. Su da vurgunculuk aracı oldu. Elektrik temini kömür kıtlığı nedeniyle azalmıştı. Avrupa yakasında faaliyet gösteren iki şirket tamamen kapandı, Asya tarafındaki ise kısmen hizmet verebildi. Ülkenin aydınlanma için gazyağına bağımlı geri kalan kısmı büyük güçlük yaşadı. *Tanin* gazetesi okuyucularına gazyağı kıtlığı nedeniyle karanlıkta otururken ülkenin parlak geleceğini düşünerek teselli olmalarını tavsiye etti.

İstanbul'daki yoğun nüfus, kötü durumdaki tramvaylara ancak büyük bir mücadeleden sonra binebiliyordu. Kadınlar sık sık gazetelere mektuplar yazarak bu durumdan şikâyet ediyor ve bir kadın için vasıtaya binmenin erkekler için kazılmış siperlerde mücadele etmekle aynı olduğunu söylüyorlardı. Bir süre limandaki küçük teknelere sadece elinde söz konusu vasıtayı işten eve dönmek için kullandığına dair özel polis müsaadesi olanlar binebiliyordu. Uzun mesafelere seyahat etmek ancak izin alınması ve haftalar öncesinden yer ayırtılması halinde mümkün oluyordu. Zaptiye Nezareti sürekli trenlerin günler hatta haftalar öncesinden dolu olduğunu ve yeni başvuruların ancak çok sonraki trenler için dikkate alınabileceğini duyuruyordu. Örneğin 11 Aralık 1917'de ülke içi trenlerin ayın 31'ine kadar dolu olduğu ilan edildi.

Haberleşmede de aynı şekilde sıkıntılar vardı. Telgraflar acil dahi olsalar genellikle postayla gönderiliyordu. Posta sistemi yavaş ve düzensizdi. İlaveten 23 Kasım 1915'te askeri sansür tarafından bildirildiği üzere, tüm mektuplar aşağıdaki koşullara tabi idi:

Mektuplar iki sayfadan uzun olmayacaktı; sansür memurunun kolay bir şekilde okuyabilmesini teminen okunaklı bir elyazısıyla yazılmış olacaktı. Üzerinde herhangi bir işaret bulunmayacaktı. Bir mektup eğer çok sayıda rakam içeriyorsa, Ticaret Odası bunun şifre olmadığına sadece ticari nitelikli olduğuna şahitlik etmeliydi. Mektuplar başka bir kimse aracılığıyla değil doğrudan alıcısına gönderilmeliydi.

13

Savaş Maliyesi

Düşen Gelirler ve Yeni Vergiler

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti'ne insan hayatı, para ve toprak bakımından maliyeti çok ağır oldu. Bununla beraber, sadece mali açıdan bakıldığında, son tahlilde Osmanlı hazinesine beklenenden daha hafif bir yük yükledi. Bu durum düşük hayat düzeyi, hayat pahalılığıyla aynı oranda artmayan maaşlar, fark gözetmeksizin yapılan el koymalar ile Osmanlı Devleti'nin satın aldığı savaş malzemeleri ve alınan avanslar karşılığında oluşan Almanya ve Avusturya'ya olan tüm savaş borçlarının İtilaf Devletleri tarafından silinmesiyle izah edilebilir.

Bu şartlar altında dahi savaş normalin en az dört misli fazla olağanüstü harcama gerektirdi. Bu giderlerin, birkaç istisna dışında genel bir düşüş eğilimi gösteren gelirlerdeki artışla karşılanması neredeyse imkânsızdı.

Savaş ve öncesi yıllarda tahmin edilen ve gerçekleşen gelirler Osmanlı lirası cinsinden aşağıdaki gibiydi:

Yıllar	Tahmini gelir (lira)	Reel gelir (lira)
1909-1910	25.078.096	–
1910-1911	29.183.418	–
1911-1912	31.645.708	27.269.751
1912-1913	33.682.475	27.544.759
1913-1914	33.682.475	29.201.865
1913-1914	33.682.475	29.201.865
1915-1916	30.015.892	22.325.793
1916-1917	27.961.116	25.199.526
1917-1918	31.689.090	–
1918-1919	42.397.297	–

Bu veriler incelenirken savaş öncesi rakamların altın lira, savaş sırasındaki rakamların ise düşük değerli kâğıt para olduğu hatırda tutulmalıdır.

Bazı vergilerin hesaplanmasında kâğıt paranın bu değer kaybı, düşüş ile aynı ölçüde olmak şartıyla normal değişim oranlarının 2, 3, 4, 5 gibi katsayılarla çarpımı suretiyle telafi edilmekteydi. Örneğin başlangıçta elde edilmesi düşünülen gelire ulaşabilmek için Temettü Vergisi 1917 yılında dört katına çıkarıldı. Koyun ve büyükbaş hayvanlar üzerinden alınan vergilerin katsayısı, kâğıt paranın değerindeki düşüşe uygun olarak sürekli değişiyordu. Ancak bu yöntem her vergiye uygulanamıyordu.

Hükümetin yeni gelir elde etme çabalarının en başında tüketim alanında ihdas edilen yeni vergiler geliyordu. Bu yöntem savaşa kadar kapitülasyonlarla tamamen yasaklanmıştı. Yasak bir bölgeye geçebilmenin sevinciyle temel ihtiyaç maddesi olmayan tüketim malları üzerinden vergi konulması ilk defa 1915 yılında planlandı. 1916-1917 yıllarında pek de mükemmel olmayan bir şekilde bu vergilerin artırılmasından 200 bin liralık bir gelir elde edildi. Vergiye tabi kılınan yeni maddeler arasında şeker, gazyağı, kibrit, kahve, çay, sigara kâğıdı ve oyun kâğıdı vardı.1918 yılı için kibritten 200 bin lira, sigara kâğıdından 700 bin lira ve oyun kâğıdından 60 bin lira gelir elde edileceği tahmin ediliyordu.

Alkollü içeceklerden alınacak vergiler için yeni bir yöntem geliştirildi. Buna göre bir litre içkide bulunan her bir yüzde alkol miktarı için 0.125 para vergi tahakkuk ettirilecekti. Bu vergiler Düyûn-ı Umumiye tarafından tahsil edilecekti. Alkollü içeceklerden elde edilen gelir 1914 yılında 200.734 lira; 1915 yılında 96.582 lira; 1916 yılında 11.992 lira ve 1917 yılında 266.807 lira iken 1919 yılında yeni yöntemin devreye girmesiyle bu rakam aniden yükselerek 582.760 liraya ulaştı; daha sonra ise 1 milyon lirayı aştı.

1916'dan beri gazeteler savaş kazanımları üzerinden vergi alınmasını talep ediyorlardı. 26 Aralık 1917'de hükümet isteksiz bir biçimde meclise bu konuda bir yasa tasarısı sundu. 1918'de meclisten geçti ancak savaş sırasında uygulamaya konmadı. Oranlar şu şekildeydi: Sınırlı sorumlu şirketler için kârın ilk %5'i üzerinden %10; sonraki %5'in üzerinden %15; tüm kârın %10-25'i üzerinden %25; tüm kârın %25-50'si üzerinden %35 ve %50'nin üzerindeki kârlardan ise %50 oranında vergi alınacaktı. Bireyler, ortaklıklar ve anonim şirketlerde ise, kârın ilk 500 lirası üzerinden %5 vergi alınacaktı. Bu oran 501-2.500 lira arasında %10; 2.501-5.000 lira arasında %15; 5.001-10.000 lira arasında %20; 10.001-25.000 lira arasında %25; 25.001-50.000 lira arasında %35 oluyor ve 50 binin üzerindeki tüm kârın %50'si vergiye tabi tutuluyordu. Askerlik çağında olup da herhangi bir nedenle bu görevden muaf tutulanlardan tahsil edilen savaş vergisi de mali açıdan tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Bu vergi iki türlüydü. Maaşlar üzerinden sabit olarak 2.5 lira tutarındaydı; tüccarlar imalatçılar ve serbest meslek sahipleri için ise ödenen gelir vergisinin üç katına eşitti.

Üretime Getirilen Vergi

Savaş sırasında Osmanlı bütçesindeki en önemli iki gelir kaynağından biri olan tüketim vergisi [Âşar Vergisi"] sömürülmeye çok elverişli bir alan olarak görüldü. Bu arada gümrüklerden elde edilen gelirler de neredeyse kesilmişti. Tüketim vergisi ürün türle-

ri üzerinden yükseltilerek toptan üretimin %12'si şeklinde tahsil edildi ve elde edilen tutar orduya devredildi. Yiyecek fiyatlarındaki artış nedeniyle hükümet bu vergiden bütçede gösterildiğinden daha fazla gelir sağladı.

Hükümet üreticilerden kendi belirlediği fiyatlarla ödenen vergiye eşit miktarda mal satın almaya teşebbüs etti. Bu satış, üreticiler açısından zorunlu nitelikteydi. Bu olay genel bir isyan havası yarattı. Konya gibi bazı merkezlerde halk gelirin ilk 1/12'sinin devlete verilmesinin dinin emri olduğu ancak ikinci bir verginin dine aykırı bir durum olduğuna dair fetvalar aldı. Savaşın sonuna doğru hükümetin kendi fiyatlarını dayatması imkânsızlaştı ve alım miktarı ne olursa olsun nakit parayla ve piyasa fiyatı üzerinden satın almak mecburiyetinde kaldı.

Dış ülkelerle ticari ilişkiler durmuştu. Gümrük gelirleri sıfırlanmış, gümrük makamları işsiz kalmıştı. Bununla birlikte eskiden uygulanan "değer üzerinden" alınan verginin yerine yeni bir tarife uygulanmaya başlandı. Bu tarife savaştan önce gümrük idaresinde çalışan İngiliz bir uzman tarafından, Büyük Devletler'in kapitülasyonların kaldırılmasına onay vermelerinin hemen ardından uygulanmak üzere tasarlanmıştı. Savaş halinin getirdiği yeni özgürlük bu tarifenin hemen uygulanmasını mümkün hale getirdi. Değer üzerinden hesaplanan eski tarife rutin bir biçimde %11 oranındaydı. Yeni tarife ise ağırlığa göre hesaplanıyor ve normal olarak %20-25'i bulması gerekiyordu. Ancak, gerçekte %2-3'ten yukarı çıkılamadı zira kâğıt para değer kaybederken malların fiyatları yükselmişti. Hükümet gümrük vergileri için altın standardından da vazgeçti çünkü bunun savaş zamanında o kadar arzu edilen ve ihtiyaç duyulan yabancı malların ithalatını kısıtlayıcı bir etkisi olabilirdi.

Savaş süresince gelirlerin sürekli azalmasına karşılık harcamalarda sürekli artış oluyordu. Harcamalarla ilgili gerçek bütçe koşulları Osmanlı lirası cinsinden aşağıdadır:

Dönem	Tahmini giderler	Meclis tarafından onaylanan krediler	Gerçek giderler	Gerçek açıklar
1909-1910	30.539.545	—	—	—
1910-1911	35.994.587	37.002.276	—	—
1911-1912	41.161.729	39.627.052	29.908.282	2.638.531
1912-1913	36.891.366	57.164.452	38.919.877	10.375.118
1913-1914	36.891.366	49.395.788	35.329.950	6.128.085
1914-1915	37.054.605	73.932.320	57.841.339	33.102.175
1915-1916	38.451.440	84.722.237	65.546.105	43.219.312
1916-1917	42.347.421	100.706.659	82.980.780	57.781.254
1917-1918	60.288.787	116.915.452	—	85.226.362
1918-1919	60.146.352	136.888.532	—	94.509.235

Giderler hanesinin aslında herhangi bir anlamı yoktur; sadece muğlak birtakım tahminlerden ibarettir. Bütçede en büyük yeri işgal eden savaş harcamaları gizli tutulduğu için burada herhangi bir şekilde gösterilmez. Bütçenin toplam tutarına ayrıntılı belirtilmeden eklenmiştir. Genelde bütçe "politikası" savaş döneminde sadece göstermelik bir kavramdı. Anayasal gereklilik olan gelir ve giderleri gösteren nihai hesaplar savaş boyunca hiçbir zaman hazırlanmadı. Bütçe uygulamaları bir ölçüde, o da askeri olmayan konularda yapılıyordu. Bu durumda devlet hesaplarını denetleyen mahkeme (Divan-ı Muhasebat) ayrıntılı gider kalemlerini ödemeler yapılmadan önce denetleme yetkisine sahipti.

Savaş için yapılan gerçek harcamaların tam olarak belirlenmesi mümkün değildi. Mevcut rakamların doğru olduğu varsayılsa dahi bunlar gerçek durumu göstermekten uzaktı. Zira birçok mecburi hizmetin ve el koymaların karşılığı ödenmediği için kayıtlara geçmemişti. Ayrıca askeri makamlar ellerindeki imkânların kısıtlılığından ya da ekonomik menfaatlerle ilgili dikkat ve özenden yoksun bir anlayışa sahip olduklarından ülkenin gerçek üretici ser-

mayesinin büyük bir bölümünü israf ediyorlardı ve bunlar sıradan mallar olarak değerlendirilemezdi.

Gelirler ve giderler arasındaki bu orantısızlık elbette akla şu soruyu getirmektedir: "Aradaki boşluk nasıl kapatılıyordu?" Ana yöntem iç ya da dış borçlanmaya gitme ya da el koymalardı. Kâğıt paranın değerinin düşmeye devam etmesine ve bu parayla ölçüldüğünde hayat pahalılığının normalin %2000 üstüne çıkmasına rağmen, ikinci yöntemin (el koymaların) maaşlarda bir artışa yol açtığını söylemek pek mümkün değildir. Maaşların bütçenin neredeyse yarısını oluşturduğu göz önüne alındığında, bu durum hazine için büyük bir tasarruf imkânı sunuyordu. Bu maaşlarla yaşamak zorunda kalanlar için ise taşınması mümkün olmayan bir yük teşkil ediyordu.

Osmanlı Devleti savaşa toplam 170.648.107 Osmanlı lirası (750.851.671 dolar) borçlu olarak girdi. Borç tutarının bir kısmı düşüldü çünkü bu üç eski borç Mısır'la ilgiliydi. Bunların toplamı 17.041.750 liraydı.

Savaş Borçlarının Para Basılarak Ödenmesi

Kâğıt para basımı savaş borçlarının azaltılmasında kullanılan en önemli araçtı. Savaşın ikinci yılına kadar imparatorlukta tedavülde olan para miktarı altın ve gümüş para olmak şartıyla 50 milyon liraydı (228.800.000 dolar). Buna ilaveten 10 milyon lira tutarında yabancı madeni para mevcuttu. Osmanlı Bankası tarafından piyasaya sürülen banknotlar ise 1 milyon lira civarındaydı.

Savaş döneminde yeni para basılması üzerinde duruldu. Önce bunun Osmanlı Bankası banknotlarında artışa gidilmesi şeklinde yapılması düşünüldü. Bu banka Osmanlı Devleti'nin neredeyse resmi bankası statüsündeydi ama aslında bir düşmandı, bir Fransız-İngiliz kuruluşuydu ve elbette bu öneriyi reddetti. Bu nedenle savaş sürerken sadece Alman, Avusturya ve Osmanlı hisse sahiplerini temsil eden Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin bu kâğıt para işlerine nezaret etmesi için tertipler alındı.

13 Haziran 1915 tarihli yasa (150 Milyon Franklık Altın Mukabilinde 6.583.094 Osmanlı Liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun-ı Muvakkat) ile izin verilen 6.583.094 liralık ilk para basımı Almanlar tarafından ödünç verilen altınla tamamen karşılanıyordu. 3 Temmuz tarihinde Osmanlı hükümeti ve Düyûn-ı Umumiye tarafından imzalanan bir anlaşmaya göre, Düyûn-ı Umumiye Berlin'de Alman hükümetinden 6.583.094 lira değerinde altın alacak, kendi mührüyle Deutsche Bank'ın kasasına koyacak ve bu altını İstanbul'a, İtilaf Devletleri'nden herhangi birine hatta tarafsız bir ülkeye transfer etme özgürlüğüne sahip olacaktı. Barışın gerçekleşmesinden altı ay sonra borç altın şeklinde ve tam olarak ödenecekti. Kanunda kâğıt paranın geçerli para olduğu ve değerinin altınla eşit bulunduğu hüküm altına alınmıştı. Bu değeri tanımayanlar 1-15 lira para ya da bir günden bir aya kadar hapis cezasına çarptırılacaktı.

İkinci kez para basılmasına yetki veren kanun 31 Ekim 1915 tarihinde çıktı. Buna göre 6 milyon lira değerinde kâğıt para basıldı.[1] Bu paraların karşılığı, altın değil ona eşdeğerde Alman hazine tahviliydi. Bu tahviller Berlin'de Düyûn-ı Umumiye'ye teslim edildi ve onun mührüyle Berlin'de muhafaza altına alındı. Bu ikinci basımın karşılığı da barıştan bir yıl sonra altınla ödenecekti.

İlk basılan paraya 22 Kasım 1915'te 750 bin liralık ikincisi ilave edildi. 16 Şubat 1916'da çıkan kanun da hükümete ikinci para basımına 1.240.000 liralık ilave yapma yetkisi verdi.

28 Şubat 1916'da üçüncü kez para basıldı. Bu paranın garantisi ise barıştan bir yıl sonra altınla ödenecek Alman hazine tahvilleriydi. 23 Temmuz'da ikinci basıma 900 bin liralık ilave yapıldı. 25 Temmuz 1916'da ise 200 bin liralık ilave para basıldı. 6 Ağustos 1916'da çıkarılan geçici bir kanun hükümete dördüncü bir defa 30 milyon lira tutarında para basma yetkisi verdi. Bunun karşılığı ise beş yılda eşit yıllık taksitlerle geri ödenecek Alman hazine tahviliydi. Bu geri ödeme dönemi barışın tesisinden iki yıl sonra başlayacaktı. Meclis-i Mebusan bu kanunu aşağıdaki değişiklikle onayla-

1 "6.000.000 liralık Evrak-ı Nakdiye İhracı ve Tedavülünün Mecburiyeti Hakkında Kanun" 1 Kasım 1915 tarihinde yasalaştı. (yhn)

dı: Dördüncü basımın miktarı 35.981.400 liraya çıkarıldı. 4 Şubat 1917 tarihinde çıkarılan bir kanunla da 42.500.000 liralık beşinci para basma işlemi gerçekleşti. Bu para da Alman hazine tahviliyle garanti altına alınmıştı ve bu tahvillerin geri ödemesi altın olarak senede 6-10 milyon liralık taksitlerle dört senede tamamlanacaktı. Bu yeni ödeme dönemi, dördüncü basımın geri ödemesi bittikten sonra başlayacaktı. Para basımını 32 milyon lirayla sınırlayan Düyûn-ı Umumiye ile bir anlaşma yapıldı. 4 Ekim 1917'de yapılan anlaşmayla dördüncü basım 18 milyon lira ilavesiyle 53.981.000 liraya çıkarıldı.

4 Ekim 1917'de altıncı kez para basıldı. Bunun ödemesi altın olarak, beşinci basımın geri ödemesi bittikten sonraki dört yıl içinde 6-10 milyon liralık taksitlerle yapılacaktı.

25 Eylül 1918'de dördüncü basıma 6 milyon liralık ilave yapılarak toplam 59.981.400 liraya yükseltildi. Aynı tarihte yedinci kez 24 milyon lira tutarında para basıldı, böylece toplam 160 milyon liraya ulaştı.

Savaş Sonrası Borçları

Bu kâğıt paralar doğrudan Almanya'nın garantisi altında olduğundan başlangıçta yabancı bir borç gibiydi. Savaştan sonra imzalanan antlaşmalar uyarınca Almanya ve Avusturya'daki altın rezervlerine İtilaf Devletleri tarafından el konuldu ve daha sonra uzlaşılarak İtilaf Devletleri vatandaşlarının imparatorlukta çektiklerine karşılık savaş tazminatı olarak kabul edildi. Böylece basılan bu paralar dış borç niteliğini kaybetti. Bunların artık altın ya da tahvil olarak herhangi bir karşılığı da bulunmuyordu. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin enflasyondan ısrarla kaçınması sonucunda bu paralar oldukça yüksek bir değer korumayı başardılar. Paranın her geçen yıl değer kaybetmesi garantiyle ilgili değil, ters ticaret dengesiyle ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin tedavüldeki kâğıt parası hükümete herhangi bir ilave yük getirmedi. Hükümet faiz ödemediği gibi altın rezervi tutmanın maliyetinden de kurtuldu.

Almanya ve Avusturya bir yandan Osmanlı'da kâğıt para basımını mümkün kılarken, öte yandan hükümete çeşitli miktarlarda

altın, gümüş, mark, kron ve Osmanlı lirası ile çeşitli savaş malzemeleri şeklinde avans verdi. İlk basılan kâğıt paranın garantisi olarak Düyûn-ı Umumiye hesabına tutulan yukarıda zikredilen miktara ilaveten Almanya Türkiye'ye 8.689.094 lira tutarında altın, 2.321.273 liralık gümüş, 16.560.774 lira tutarında Alman kâğıt parası ve 22.237.637 liralık mark ödünç verdi. Avusturya ise ilk basılan paranın kendi üzerine düşen kısmı olarak 2.109.724 liranın yanı sıra 57.546 lira tutarında altın ve 6.317.911 liralık kron verdi.[2] Versailles ve St. Germen antlaşmaları hükümleri doğrultusunda Osmanlı Devleti tüm bu borçlardan kurtuldu. Ayrıca Almanya ve Avusturya'ya 40 milyon liralık savaş malzemesi için de herhangi bir ödeme yapmayacağını bildirdi. *Goeben* ve *Breslau* adlı savaş gemileri de herhangi bir bedel ödemeksizin Osmanlı Devleti'nin malı oldular. İtilaf Devletleri bu önlemlere Osmanlı Devleti'nin mali gücünü artırmak için başvuruyorlardı; hükümeti eski müttefiklerine olan borçlarından kurtarıyor, böylece İtilaf Devletleri'ne yüksek savaş tazminatı ödeyebilecek duruma getirmeyi amaçlıyorlardı. Ne var ki, Lozan Antlaşması savaş tazminatına izin vermediği için, tüm bu politika ülkenin dışarıdan aldığı bütün savaş borçlarından kurtulması sonucunu doğurdu.

1914'te 170.648.107 lira olan milli borç, savaş nedeniyle nominal 465.673.338 liraya yükseldi. Fakat gerçek durum şöyleydi:

1 Mart 1923 tarihinde Osmanlı Devleti'nin vadesi uzatılmış bakiye borcu 146.475.081 liraydı. Bu miktardan 16.353.216 liranın düşülmesi gerekiyordu zira bu para Mısır'ın katkısı ve "Kıbrıs'tan elde edilen ek gelir" ile garanti altına alınan 1855, 1891 ve 1894 tarihli borçlardı. Lozan Antlaşması hükümlerine göre Birinci Dünya Savaşı veya Balkan Harbi sonucunda Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklar da 129.384.910 liralık bu toplam borçtan üzerlerine düşen payı ödemek zorundaydılar. Bu payların ülkeler arasında dağıtımı Milletler Cemiyeti tarafından tayin edilen bir hakeme bırakıldı. Bu hakemin Nisan 1925'te verdiği karara göre, Türkiye 84.597.495 lira (%62.25 oranında); Yunanistan %10.57;

2 Mears, *Modern Turkey*, s. 403. (A.E.Y.)

Sırbistan %5.25; Suriye ve Büyük Lübnan[3] %8.17; Irak %3.96; diğer Arap devletleri %3.90; Filistin %2.47; Bulgaristan %1.63; Arnavutluk %1.57 ve İtalya %0.23 oranında borç ödeyeceklerdi.

Versailles ve St. Germen antlaşmaları ile Almanya ve Avusturya'ya olan borçlarının silinmesi sonucunda Osmanlı Devleti'nin dış borçlarında herhangi bir artış olmamıştı. Hatta savaş öncesi dış borçların eski imparatorluğun farklı bölgelerine dağıtılması sonucunda ülkenin borçları savaş öncesi seviyesinin yarısına kadar inmişti.

Faizin altınla mı Osmanlı lirası olarak mı yoksa diğer bir para birimiyle mi ödeneceği konusu Lozan Antlaşması'nda açık bırakılmıştı. Bu nedenle bu metnin yazıldığı tarih itibariyle dış borçların Osmanlı hazinesine ne düzeyde bir yük ilave edeceğini söylemek mümkün değildir.

Savaş Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını azaltmışken, yapılan bazı iç borçlanmalar şimdi hazineye yük olmaya başlıyordu. 3 Nisan 1918'de çıkan kanun (%5 Faiz ve % 1 Amortismanlı İstikraz-ı Dahili Kanunu), hükümete iç borçlanma yetkisi vermişti. Bu, sadece savaş giderlerini karşılamak için nakit para elde etmek amacıyla yapılmamıştı. Öncekilere yeni bir para basımı daha ilave ederek (sekizinci kez) paranın değerini daha da düşürmek yerine, iç borçlanmaya gitmek ve böylece tüm ülkede hükümetin itibarını kesin olarak kabul ettirme fikrinden yola çıkılmıştı. Bu anlayışla da alıcılara çok elverişli koşullar sunuldu. Altı aylık %2.5 ya da yıllık %5 oranında bir faiz altın olarak ödenecekti. Yıllık %1 altın amortismanı için ayrılacaktı. İlk altı aylık faiz satın alındığı gün ödenecekti. Belirli devlet gelirleri bu borçlanma için tahsis edilmişti. İlaveten altın olarak ödeme Almanya tarafından garanti edilmişti. Piyasaya sunum 1 Mayıs'ta başladı ve İstanbul'da 31 Mayıs'ta, vilayetlerde ise 30 Haziran'da sona erdi. Bu borçlanma için yapılan kampanya büyük bir ustalıkla yürütüldü ve Osmanlı Devleti'nin alışık olmadığı bir biçimde reklam yapıldı. Bu amaçla tüm ülkedeki entelektüel güçler harekete geçti. Talep 17.851.120 liraya ulaştı. Bu ilk iç borç için beklenmedik derecede yüksekti.

---

3 Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Fransız manda yönetiminde kurulan devlet Büyük Lübnan adını aldı. 1926'da Lübnan Cumhuriyeti'ne dönüştü. (yhn)

El Koyma Suretiyle Vergilendirme

Gelirler ile giderler arasındaki uçurumu azaltmanın en önemli araçlarından biri el koymaktı. Askeri ihtiyaç malzemesiyle sınırlı olmayıp her tür ticari malı da kapsadığı için bu yönteme düzensiz, kanunsuz ve ayırım yapmaksızın uygulanan bir çeşit savaş vergisi de denebilir. 1917 yılından başlayarak bu el koymalara ait bilgiler açık kayıtlar şeklindeydi. Buna göre aynı yılın mart ayına kadar 7.850.000, sene sonuna kadar ise 30 milyon liralık el koyma işlemi gerçekleştirilmişti. Toplam ise 50 milyon lira olarak kayıtlara geçirildi.

Ödenmeyen maaşlar, kamu borçlarının düşman unsurlarca el konulan ve ödenmeyen faizleri, Romanya'dan ve Ukrayna'dan alınan taşınmaz mallar, kamu mallarına ve özel mülklere verilen zararlar da önceki envantere dahil edildi ve böylece savaş nedeniyle büyük zararlara uğranıldığı fikri yaratılmaya çalışıldı. Larcher, Osmanlı Devleti'nin savaş dolayısıyla uğradığı toplam zararın tahminen 10 trilyon frank olduğunu söyler. Mehmet Emin (Yurdakul) 50 milyon lira olduğu tahmininde bulunur. Seligman'ın rakamı 1.800.000.000 liradır. Osmanlı maliye uzmanları rakamın 250 milyon liradan fazla olduğunu itiraf etmezler. Savaş sırasında batırılan gemilerin fazla önemli olmadığını, taşınmaz mallara ve üretim araçlarına verilen zararın ise sanayi ülkelerininkine kıyasla fazla bir meblağ tutmadığını iddia ederler. Yaşanan en büyük kaybın ise insan hayatlarında olduğunu kabul ederler. Gerçek şu ki Osmanlı İmpratorluğu savaş öncesinde sahip olduğu 2.410.000 kilometrekare genişliğindeki toprakları ile 22-23 milyonluk nüfusunun yarısını kaybetmişti.[4]

4 Lozan Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti tazminat ödemeyecekti. İtilaf Devletleri'nin işgal maliyetinin, ki sadece İngiliz ordusu için 29.115.000 İngiliz lirası tutuyordu, tazmin talebi ise geri çekildi. Almanya ve Avusturya tarafından Osmanlı Devleti adına teminat olarak yatırılan altınlar ile devlet tarafından İngiltere'ye ısmarlanan iki savaş gemisi için ödenen meblağ İtilaf Devletleri'nin uğradıkları zararlarla ilgili taleplerinin karşılanması konusunda bir anlaşma zemini olarak kabul edildi. (A.E.Y.)

Para Biriminde Birlik Sağlanması

Savaş sırasında maliye alanında çeşitli reform teşebbüslerinde bulunuldu. En somut ve kalıcı olanı, para biriminin standartlaştırılmasıydı. Savaştan önce altın ve gümüş paralar imparatorluğun değişik yerlerinde ve değişik ticari işlemlere uygulanan 88 farklı değer taşıyordu. Bir altın lira bazı durumlarda 100 kuruşa eşit kabul ediliyordu. Hükümetle yapılan işlerde 102,50 kuruşluk bir itibari değere sahipti. İstanbul'da genel işler için 108 kuruş, birçok vilayette ise 255 kuruş değer üzerinden işlem görüyordu. Bazı vilayetlerde lira her bir çeşit mal için ya da her bir işlem için farklı değerde kabul ediliyordu.

14 Nisan 1916'da yürürlüğe giren Tevhid-i Meskûkât Hakkında Kanun-ı Muvakkat[5] aşağıdaki ilkeleri saptıyordu:

1. Türk parasının temeli altın olacak, onun birimi ise kuruş olacaktı.

2. Altın para birimini temsil eden kuruş nikelden olacak ve 40 para değerinde bulunacaktı.[6]

3. Bu madde madeni paraların nikel, gümüş ve altın olarak değişik türlerini sıralamakta ve her birinin tam olarak bileşimini tarif etmektedir.

4. Geçerli para konusunda azami zorunlu miktar gümüş için 300 kuruş, nikel için 50 kuruştu. Hiç kimse bu miktarların üzerinde para kabulüne zorlanamayacaktı.

5. İmparatorluğun farklı bölgelerinde farklı değerde para kullanılması bundan böyle yasaktı. Paranın değerini kanuni düzeyin üzerine çıkarmak ya da altına düşürmek amacıyla spekülasyon yapılmasına izin verilmeyecekti.

6. Paranın yasal değeri üzerinde dalgalanmaya yol açabilecek faaliyetler yasaktı. Bu tür kanun ihlalleri için üç aydan iki yıla kadar hapis cezası verilebilecekti.

---

5 8 Nisan 1916'da yasalaşmıştı. (yhn)

6 Para, kuruşun 1/40'i değerindeydi ve bir yüzyıl öncesine kadar tedavülde olan bakır para idi. (A.E.Y.)

7. Bu kanundan önce yapılmış borçlar belirtilen para birimi üzerinden ödenecekti. Eğer belirli bir para birimi öngörülmemişse, genellikle kâğıt para geçerli kabul olunacaktı. Ancak bu durum hükümet için geçerli değildi. Hükümetle yapılan bütün işlemlerde geçerli para olarak belirlenen birim kullanılacaktı.

Yeni kanun gerçekte kâğıt paradan söz etmiyordu. Arkasında altın garantisi olduğu varsayılarak kâğıt paranın altınla eşit olduğu kabul edildi. Altın ile kâğıt paranın değeri arasında fark yaratmaya çalışanlar da aynı şekilde kanunda öngörülen cezalara çarptırılacaktı. Ne var ki Tevhid-i Meskûkât bu bakımdan güçlü değildi ve devlet kısa süre sonra kâğıt ve altın para arasındaki değer farkını hoş görmek zorunda kalacaktı. Bununla birlikte bu kanun, parasal işlemlerde kâğıt paranın esas alındığı tüm ticari merkezlerde para biriminin standart hale getirilmesini başardı. Buralarda altın bir meta olarak satın alınır oldu. Doğudaki bölgelerde durum bunun tersiydi. Buralarda son zamanlara kadar altın ve gümüş normal değişim aracıydı ve kâğıt para sadece cari değişim oranında kabul görüyordu.

14

Savaş Sırasında Yapılan Reformlar

Artan Özgürlük ve İlerleme

Savaş sırasında Osmanlı Devleti'ni idare edenler savaşın yarattığı ekonomik sorunlarla baş edemediyseler de çeşitli idari ve sosyal reformları hayata geçirmede bir derece başarılı olduklarını teslim etmek gerekir.

Özellikle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaş dönemi koşullarının, ilk bakışta herhangi bir alanda reform yapmak için hiç de elverişli olmadığı düşünülebilir; Osmanlı savaş hükümetinin almış olduğu radikal tedbirleri anlayabilmek için üç hususun akılda tutulması gerekir:

1. Savaş sırasında Osmanlı Devleti her konuda girişimde bulunmak için onun öncesinde olduğundan daha serbestti zira kapitülasyonlara dayalı olarak geliştirilen dış ülkelerle ilişkiler dönemi artık sona ermişti. Osmanlı Devleti'yle savaşan İtilaf Devletleri işlerine artık karışamazdı. Almanya ve Avusturya Osmanlı Devleti'ne kendileriyle eşit konumda müttefik olarak muamele etmek ve ülkenin özel meselelerine karışmamak zorundaydılar.

2. Sosyal reformlar konusunda engel teşkil eden dini fanatizm cihad çağrısının başarısızlığa uğramasından sonra gücünü kaybetti ve bazı Türk radikallerince "aydın despotizmi" olarak hayal edilen gidişat neredeyse yerleşti.

3. Almanya'yla yakın ilişkiler birçok bakımdan teşvik edici oldu.

Bu faktörler imparatorluğun her yerinde kısa zamanda ve kalıcı sonuçlar doğurmadı. Bizzat İstanbul'da, özellikle savaşın son yıllarında, hükümetle ilgili konularda ve ekonomik hayattaki tüm suiistimallere ve eksikliklere rağmen göze çarpan bir şekilde rasyonel ve ilerici bir atmosfer vardı. Savaş döneminin bir kısmını *Kölnische Zeitung*'un muhabiri olarak Türkiye'de geçiren ve daha sonra İsviçre'deyken İtilaf Devletleri yanlısı bir kitap yazan Leo Stürmer, Türkiye'deki yeni atmosfer için şöyle diyor:[1] "Savaş muazzam entelektüel aktiviteleriyle şüphesiz tüm siyasi ve ekonomik kaynakları gelişimin en üst aşamasına getirmiştir. Yapılan iş, iyi ya da kötü, teknik olarak zekice ve fikir itibariyle de modern bir dikkat ve kusursuzluk içinde tamamlanmıştır."

Savaş dönemi reformlarının özel yönleri din, kadınlar, Türk milliyetçiliği ve toplumsal refahla ilgili bölümlerde ele alınacaktır. Savaş hükümeti tarafından düşünülüp uygulamaya konan reformların geri kalanı ise bu bölümde tartışılacaktır.

Savaş hükümetinin başlıca projelerinden biri Türkiye'yi dış dünyayla ilişkilerinde tamamen eşitliğe dayalı bir konuma getirmekti. Daha 8 Eylül 1914'te kapitülasyonları sonsuza kadar lağvettiğini bildirdi. Avrupa'daki karışık durumdan bu şekilde faydalanmaya çalışması hiçbir yerde memnuniyetle karşılanmadı. İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin öfkesini çekmek istemedikleri için bu olayı fazla güçlü bir biçimde protesto etmediler. Almanya çok daha hiddetliydi. Kendisinin fikri alınmadan atılan bu adıma kızan Alman büyükelçisi eğer İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazı'nı zorla elinden alarak Osmanlı Devleti'ni bu küstahlığından dolayı ceza-

1 Leo Stürmer, *Zwei Kriegsjahre in der Türkei*, Cenevre, 1916, s. 160. (A.E.Y.)

landırmak isterse, buna Almanya'nın karşı çıkmayacağını ciddi bir biçimde açıkladı ve dolaylı yoldan İtilaf Devletleri büyükelçilerini Avrupa dayanışması adına ortak harekete ikna etmek için elinden geleni yaptı. Ancak İtilaf Devletleri düşman bir ülkenin başlattığı böyle ortak bir adıma katılmayı reddettiler.

Savaş sırasında devletin ileri gelenleri kapitülasyonların ilgasının kalıcı olmasının ancak kesin bir askeri zaferle mümkün olabileceğinin gayet farkındaydılar. Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesi halinde kapitülasyonlardan daha kötü bir düzen beklenmeliydi ve böyle bir felaketi karşılayacak hiçbir adım yoktu. İtilaf Devletleri yanlısı bazı politikacılar düşman unsurlara ve kurumlara dostane muamele ederek açık bir kapı bırakmaya çalıştılar. Hükümet tüm gücüyle Almanya ve Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tanıması için çalıştı. 1 Kasım 1916'da bir adım daha ileri giderek, kapitülasyonlar döneminin veya 1856 tarihli Paris Antlaşması'nın ya da Berlin Antlaşması'nın izlerini taşıyan tüm milletlerarası antlaşmaları hükümsüz ilan etti.

Almanya'dan ancak 11 Ocak 1917'de olumlu bir cevap alınabildi. Bu tarihte Almanya iki ülke arasındaki ilişkileri daimi olarak düzenleyecek yeni antlaşmaları onayladı. Bu antlaşmalar milletlerarası hukuk ilkelerine dayanıyordu ve kapitülasyonları tümüyle yok sayıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılan özel bir jest ya da tuhaf bir rastlantı eseri bu onamanın gerçekleştiği günden bir gün önce Wilson'un barış notasına ortak cevap olarak İtilaf Devletleri savaşmaktaki amaçlarından birinin "halkların Türklerin kanlı zulmünden kurtarılması" ve "Batı medeniyetine kesinlikle yabancı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan sürülmesi" olduğunu ilan etmişti.

Kendini kabul ettirmek için sürdürdüğü bu diplomatik gayretlerin yanı sıra Osmanlı Devleti bir yandan da yeni kazandığı bağımsızlığına hukuki ve ekonomik bakımdan da layık olmaya çalışıyor ve bu amaçla medeni hukuk ve ticaret hukuku alanlarında yeni kanunlar hazırlıyor ve hapishanelerle ilgili bazı reformlar gerçekleştiriyordu. Bu şekilde kapitülasyonların ilgasına itiraz eden yabancılara karşı durmayı amaçlıyordu.

Ülkenin idaresi ve vilayetlerdeki yönetimin yerel farklılıklarını inceleyerek mevcut koşullarla daha uyumlu yeni bir sistemin kurulması amacıyla çalışmalar yapmak üzere özel bir komisyon kuruldu. Müfettişler ile halk eğitim müdürlerinden, hükümetin aldığı tedbirlerin onların alanlarındaki faaliyetlere yansımaları ve toplumsal durum hakkında rapor yazmaları istendi.

Reformlar Konusunda Almanların Yardımı

Çok sayıda Alman uzman hükümetin reform çalışmalarına yardımcı olmak ve idari yöntemleri iyileştirmek maksadıyla çalışmalar yapıyordu. Alman danışmanlar maarif, ticaret, ziraat ve adliye nezaretlerine, bir Avusturyalı uzman da Orman ve Maadin Nezareti'ne bağlı çalışıyordu. Bu danışmanlar, sadece tavsiye yetkilerinin olmasına rağmen müsteşar statüsüne sahiptiler. Almanlara verilen diğer önemli mevkiler arasında İstatistik Müdüriyet-i Umumiyesi, Ziraat Bankası Müdüriyet-i Umumiyesi ve esas itibariyle İzci Ocağı olan Osmanlı Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği[2] Müdürlüğü vardı. Üniversite değişik fakültelerde görev yapmak üzere 19 Alman profesör istihdam etti. Ancak bu yabancı danışmanların çoğunun gerçekte fazla bir yardımı olmadı çünkü tam da yerel koşulları inceleyip yararlı tavsiyelerde bulunacak duruma geldikleri sırada ateşkes nedeniyle ülkeden ayrılmak zorunda kaldılar.

Takvimin Yenilenmesi

Savaş bir dizi başka reforma da şahit oldu. Bu reformlar ikinci derecede öneme sahiptiler. Ancak yeni bir istikamet benimsenmesi denemeleri olarak yeterince önemliydiler. İlk olarak zamanın tespiti konusunda eski Türk yöntemi terk edilerek yerine Avrupai yöntem kabul edildi. Türk sisteminde baz alınan unsur öğle vakti

2 Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliği 17 Nisan 1916 tarihli bir geçici kanunla kurulmuş başına Müfettiş-i Umumi unvanıyla Von Hoff adlı bir Alman getirilmişti. Mustafa Balcıoğlu, *Osmanlı Genç Dernekleri, Türk Kültürü*, yıl XXX, sayı 346, s. 98-102. (yhn)

değil, güneşin batışıydı. Günde beş vakit namaz saati Türk sistemine göre belirlendiğinde Avrupa'nın kabul ettiği zaman ayarı hem dini ibadetlerle hem gündelik alışkanlıklarla çelişir hale geliyordu. Avrupai sistemin kabulü kuşkusuz büyük tepkiyle karşılandı ve İstanbul dışında çok sınırlı kullanıldı.

Takvim reformu da bir miktar memnuniyetsizliğe yol açtı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar imparatorlukta üç ayrı takvim kullanılıyordu. Bunlar:

1. Hicri Takvim: Bu takvim başlangıç yılı olarak hicreti (622) esas almıştı. Zamanı belirlemede artık pratik açıdan kullanılmaz olmuştu. Sadece gazetelerde ve bazı resmi evrak üzerinde ilave bir tarih olarak bulunuyordu. Esas olarak yalnızca dini bayramların tarihlerinin tespitinde ve dolunay olan gecelerin hesaplanmasında kullanılıyordu.

Din konusunda yetkililer hilalin astrolojik yöntemlerle belirlenmesini onaylamıyorlardı. Onlara göre yeni ay hilalin enaz iki Müslüman tarafından görülmesiyle başlıyordu. Kötü havalarda bu mümkün olmuyordu, o zaman da yeni ay farklı bölgelerde farklı tarihlerde başlıyordu. Eğer kötü hava koşulları nedeniyle hilal görülememişse ay 30 gün sürüyordu. Bu konuda din âlimlerinin modern yöntemler karşısında verdikleri en büyük taviz savaş sırasında hilalin görüldüğü haberinin telgrafla yayılmasına izin verilmesiydi.

2. Rumi Takvim: Ay takviminin hükümet işleri ve ticari işler için uygun olmadığının anlaşılmasından sonra, 19. yüzyılın ikinci yarısında Jülyen ya da Roma takvimleri Yunanlılardan Hıristiyan tarihleri olmaksızın alındı. Bir de şöyle bir fark vardı, yeni yıl mart ayında başlıyordu. Başlangıçta hicretten sonraki olayların hesaplanmasında güneş yılları kullanıldı. Ancak yılda 10 gün olan güneş ile ay yılı arasındaki bu fark giderek belirgin hale geldi. İhtiyaç ortaya çıkar çıkmaz, Rumi takvime bir yıl ilave edilmek suretiyle aradaki fark yapay olarak yok edildi. Bu yöntemden vazgeçildiğinde Rumi takvimde zikredilen bu yılın hiçbir anlamı kalmadı.

3. Miladi Takvim: Özellikle savaş sırasında takvimleri birleştirerek üç takvim kullanmanın uygulamada ister istemez yol açtığı bu güçlükleri ortadan kaldırmayı amaçlayan bir kanun çıkarıldı. Miladi takvim tek takvim olarak kabul edildi fakat hükümet Hıristiyan yılını kabul edecek cesareti gösteremedi. Eski yapay Rumi takviminin yılı bir uzlaşı aracı olarak muhafaza edildi.

Para sisteminin birleştirilmesinden mali konularla ilgili bölümde söz edilmişti. Ağırlık ve ölçü birimlerinin birleştirilmesi ve eşzamanlı ortaya çıkan metrik sistemin kabulü aslında 1863 yılında çıkarılan bir kanunun yeniden kabulünden ibaretti. Bununla birlikte bu kanun hiçbir zaman uygulanamamıştı ve bu yenisi de aynı derecede başarısız oldu. Gazetelerde çıkan eleştiriler sonucunda mecliste Dahiliye nazırına bu kanunun neden kâğıt üzerinde kaldığı ve ağırlık ve diğer ölçü birimleri konusundaki karışıklığın neden hâlâ giderilmediği soruldu. Savaş hali bir mazeret olarak ileri sürüldü.

Bütün bu reformlar yapılırken, halkın batılı usul ve yöntemlerin sistematik bir şekilde ve birden bire kabul edildiğini fark etmemesi için "birleştirme" deyimi kullanıldı.

Bütün bu genel reform teşebbüslerinin yanı sıra, Suriye'de genel vali konumunda olan ve aydın despot rolü oynayan Cemal Paşa büyük şevk ve hevesle birtakım çalışmalar yapıyordu. Etrafına birçok eğitimli Türk ve Alman uzman toplamıştı. Sorumluluğundaki Filistin Cephesi'nde savaşan kuvvetlere komuta etme ve aynı zamanda Arap sorunuyla uğraşma gibi zor görevlerin yanı sıra, modern şehir planlaması, yeni yollar, su ve kanalizasyon sistemlerinin inşası, yeni okulların açılması, tarımda yeni denemeler gerçekleştirilmesi ve arkeolojik kazılar yapılması gibi işlere de vakit buluyordu. Savaş hükümetiyle ilgili bölümde zikredildiği gibi, İzmir Valisi Rahmi Bey kendini savaşı tamamen görmezden gelecek kadar bağımsız hissediyordu. Kendi başına birtakım reformlara girişiyor ve hatta inatla şehirde mukim düşman unsurlarla işbirliği yapıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu Batum, Kars ve Ardahan'ı ele geçirdiğinde bu bölgelerde de birtakım reformlar yapılarak, Rusya'daki

Türklerin, Türklerin idaresi hakkında doğru bir fikre sahip olmalarının sağlanması amaçlandı. Ana kara genellikle kötü yönetilirken yeni topraklara en enerjik ve yetenekli görevliler tayin edildi ve böylece buralarda pürüzsüz işleyen, verimli ve dürüst bir yönetim kurulmasına çalışıldı.

Güzel Sanatların Teşviki

Hükümetin aydın despotizmi biçimindeki konumu, onu güzel sanatların ilerlemesini teşvik etmeye yöneltti. Geçici bir kanunla yetkili makamların her yıl resim sergileri düzenlemeleri mecburi hale getirildi. Bu sergiler 1916'dan itibaren düzenli yapıldı. Hükümet ve ileri gelenleri bireysel olarak büyük siparişler vermek suretiyle ressamları desteklediler. Bu teşvik Türk resminde çok parlak bir dönemin yaşanmasına yol açtı. Kadın ve erkek birkaç genç ressam öne çıktı ve mükemmel eserler yaratıldı.

Müzik de hükümetin özel himayesine mazhar oldu. 1917 Mayısı'nda İstanbul'da biri erkekler diğeri kadınlar için olmak üzere iki konservatuar açıldı. Bu okullarda öncelik Doğu müziğine değil Batı müziğine verildi.

Diğer taraftan kadim Türk mimarisi ile yok olmaya mahkûm edilmiş gibi görünen hattatlık, kitap süslemeleri ve eski tarz kitap ciltleme sanatları da yeniden canlandırıldı. Bu sanatları öğreten bir okul açıldı. Mobilya, ev araç gereçleri ve antika dokumalar için bir Osmanlı müzesi oluşturuldu. Böylece halkta bir milli zevk yaratılması amaçlandı. Aynı amaçla sultanın Topkapı'daki eski sarayının bütün kısımları inşa edildiği devirdeki gibi yeniden yapıldı.

Türk tiyatrosuna da önem verildi. İstanbul Şehremaneti ülkedeki tek gerçek tiyatro için büyük bir ödenek tahsis etti. Ayrıca oyuncular için bir de okul açıldı. Önde gelen edebiyatçılardan oluşan bir kadro oyunların seçimiyle ve diğer tüm konuların denetimiyle görevlendirildi. Başlangıçta Türkçeyi düzgün telaffuz etmekte zorlanan Türk olmayan kadın aktrislerle çalışmak zorunda kaldılar. Ancak savaşın sonuna doğru halkta meydana gelen bir anlayış değişikliği ilk kez bir Türk kadınının sahneye çıkmasına izin verdi.

Türk tiyatrosunun uzun tarihine rağmen, asıl anlamıyla ve sanatsal olarak zevk vermeye başlaması Birinci Dünya Savaşı sırasında oldu. Ne var ki, bu ilerleme oyunculuk alanındaydı. Sahnelenen oyunların çoğu Fransızcadan uyarlamaydı ve özgün tiyatro eseri çok az sayıdaydı.

15

Savaş ve Din

Cihad-ı Mukaddes

İslam dini Birinci Dünya Savaşı sırasında iki farklı etki altındaydı. Birincisi İslamiyetin önemini artırmak ve bunu Türk-Alman hedefine ulaşmada imparatorluk dışında yaşayan Müslümanların desteğini elde etmek için bir araç olarak kullanmaktı. İkincisi ise aksine, dinin hâkimiyetini azaltmak ve böylece ülkenin hür ve akılcı gelişimine yolu açmaktı.

Bu iki etki karşıt tezlerdi ve kaçınılmaz biçimde sonunda birbirlerine karşı üstünlük için açık bir mücadeleye giriştiler. İlk etki 1914-1916 yılları arasında ülkeye hâkim oldu; ikincisi ise 1916 yılından sonra.

Osmanlı Devleti'nin savaşanlar saflarına katılmasından üç hafta sonra, İstanbul'da büyük dini törenlerle Cihad-ı Mukaddes ilan edildi. 14 Kasım 1914'te aşağıdaki bildiri yayınlandı. Bu bildiri din ileri gelenlerinin en önemlileri ve Halife sıfatıyla bizzat sultan tarafından imzalanmıştı ve dünyadaki tüm Müslümanlara hitap ediyordu:

Orta Avrupa, Moskova hükümeti tarafından insanlığı köleleştirmek ve ülkeler ve halklara kutsal bir hediye olan özgürlüğün yararlarını yok etmek amacı ile Yakın ve Uzak Doğu'da yaratılan felaketlerden kurtulmayı başaramamıştır. Yüzyıllardır insanların mutluluğunun zalim ve çılgın düşmanı Rusya şimdi Büyük Britanya ve Fransa'yı da Dünya Savaşı'na sürüklemiş bulunmaktadır. Bu ülkelerin ulusal gururu binlerce Müslüman'ın köleleştirilmesinden aşırı bir haz duymaktadır. Bir yandan gayrimeşru ve baskıcı hâkimiyetlerine maruz kalan halkların özgürlüklerini yok ederek temel gayeleri olan güç sahibi olma şehvetini tatmin ederken, onları halifeyi sürekli tehdit etmeye ve ellerinden geldiğince zayıflatmaya sevk eden köklü bir nefret sergilemekten de geri durmadılar. Zira Halifelik, bu yüce güç, İslam dünyasının ve İslam'ın gücünün temel direğini oluşturmaktadır.

Üçlü İtilaf olarak adlandırılan bu zulmedici grup geçtiğimiz yüzyılda Hindistan, Orta Asya ve Afrika ülkelerinin çoğunda yaşayan Müslümanların siyasi bağımsızlıklarını, hükümetlerini ve hatta özgürlüklerini ellerinden almakla kalmadı, aynı zamanda üyelerinin karşılıklı yardımları ile Osmanlı İmparatorluğu'nun en değerli topraklarını kaybetmemize de sebep oldu. Ayrıca, yakın tarihte, neredeyse dün gibi, komşularımızı teşvik ve himaye ederek Balkan Harbi'ni kışkırtmış ve bu savaş nedeniyle yüz binlerce masum Müslüman'ın yok olmasından, binlerce Müslüman bakirenin tecavüze uğramasından ve İslam'ın kutsal değerlerine saygısızlık yapılmasından manen ve maddeten sorumlu olmuştur. Bütün bunlara ilaveten son zamanlarda bütün dünyayı bir savaş meydanına çevirecek karışıklıkları çıkartmakta; Müslüman halkların kalbine bu savaş ve katliam ateşini sıçratmaya ve böylece –Allah esirgesin– bu kutsal inancın ışığını söndürmeye çalışmaktadırlar.

Sonsuz iktidarı ve terbiye edici gücü insan havsalasının ötesinde olan yaradanın, insanlığın bu ve öteki dünyada kutsanması gaye ve arzusunun somut şekli İslam dinine baskı ve zulüm yapanlar, er ya da geç onları maddi ve manevi olarak yerle bir edecek ilahi gazabın kurbanı olacaklardır. Ayrıca, iki mukaddes şehrin hizmetkârı, müslümanların halifesi ve müminlerin kumandanı, kutsal fetvalarda belirtilen kurallara uygun olarak, Müslümanların coşkusu ile tüm önlemleri almak ve Allah'ın yardımıyla bütün müminlerin gözbebeği peygamberin kabri, Necef, Kerbela, halifelik makamı, kısaca peygamberlerin yadigârları, evliya ve şehitlerin

mezarlarının bulunduğu yerleri murdar olmaktan kurtarmak amacıyla tüm Müslüman halklara cihad çağrısında bulunmayı ve İslamiyet düşmanlarını yok etmek üzere şefaatini bahşetmesi için yaradana niyaz etmeyi Halifeliğin en önemli görevi addetmiştir.

Halife, hükümranlığı altında yaşayan 20-45 yaşları arasındaki istisnasız tüm tebaayı silahlanmaya çağırmıştır. Böylelikle halife imparatorluğun kara ve deniz kuvvetlerini ilahiyat okullarını ve onların o güne kadar hayatlarını ilmin yayılmasına adamış hocalarını, dinin ve milletin gelecekteki umudu olan ilahiyat ve bilim alanındaki öğrencilerini, devlet görevlilerinin çoğunu ve onlara muhtaç aileleri ile yaşlı ebeveynlerine bakan vatan evlatlarını bu cihad alanına çekiyordu. Ayrıca bu şekilde bütün müminlere bu cihada katılmayı ve onlara şahsen ve mallarıyla destek vermeyi emrediyordu.

Bunun sonucunda, fetvalar doğrultusunda, yukarıda adı geçen zalim güçlerin kötü muamelelerine maruz kalmış; Kırım, Kazan, Türkistan, Buhara, Hive, Hindistan, Çin, Afganistan, İran, Afrika gibi topraklarda yaşayan tüm Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'yla birlikte Kuran'ın emirlerini hatırdan çıkarmayarak bütün güçleri ve tüm malı mülküyle bu cihada katılmayı en yüce dini görevleri olarak görmeleri gerekiyordu. Bu, kendimizi dünyada ve ahirette belalardan korumanın ve ebedi saadete kavuşmanın bir yoluydu. Ayrıca, düşmanlarımızın hâkimiyet alanlarında yaşayan Müslümanları silah altına aldıklarını, onları halifenin ve müttefiklerinin üzerine gönderdiklerini, Doğu'nun ve Batı'nın en kanlı savaş alanında ölmeye zorladıklarını, diğer bir deyişle, İslam dinine karşı bu suçlarını müminler eliyle işlemekle binlerce kez daha şeytani bir iğrençlik içinde bulunduklarını, bu suretle Müslümanların yüreklerine en gaddar belayı saldıklarını göz önüne alarak, Müslüman dünyasının hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak bu musibete bir an evvel son vermesi gerekir. Bu amaçla Allah'a inanarak en korkunç zulümlere katlanılacaktır. Kutsal dinleri adına, cihada katılacak tüm Müslümanlar her konuda Allah'ın yardımına güvenebilirler. İslam dininin yüceliği ve şerefi için malını ve canını feda edenler kıyamet gününde peygamberin şefaatine mazhar olacaklardır.

Ey Müslüman kardeşlerimiz! Kuran'ın verdiği ilhamla, Müslümanlar her türlü meziyet ve iyiliğe sahip olarak, insanlığın edinmesi gereken her tür iyi huyu benimsemişler ve tüm dünyaya örnek teşkil etmeye lâyık hale

gelmişlerdir. Bu nedenle, ırkı, ülkesi ve hükümeti ne olursa olsun, temeli birlik, beraberlik, karakter, bilgi ve çalışma, amacı ise insanlığın hak ve refahı olan bu yüce dine inandığını ikrar edenler Hz. Muhammed'in ilkeleri etrafında birleşmelidir. Bu insanlar yüreklerini Allah'a, yüzlerini Mekke'ye çevirmeli, Allah'tan başka önder tanımayan, ilahi azametin işaretini alnında taşıyan ve onun büyüklüğüne zarar vermeyi amaçlayan her türlü baskı ve zulüme karşı koyma yeteneğini ortaya koyan bir büyük dini halk olarak yaşamalıdır.

Ey Müslümanlar, Allah'ın gerçek hizmetkârları! Cihada katılıp sağ geri dönenler büyük bir mutluluk yaşayacaklardır. Bu uğurda ölenler ise şehadet mertebesine erişeceklerdir. Tanrı'nın vaatleri doğrultusunda, hak için kendini feda edenler burada ve cennette ihtişam ve mutluluğa kavuşacaklardır.

Ey Müslümanlar! Şeref, şan ve mutluluk uğruna, canımızı ve malımızı feda etmeye, hak için her türlü tehlike ve güçlüğü defetmeye hazır olarak, bu ve öteki dünyada bize mutluluk vaat eden yüce varlığın buyruğu doğrultusunda, imparatorluk tahtının etrafında yürekleriniz birleşmiş olarak yerinizi alın. Yekvücut olarak Halifeliği kucaklayın ve sizi cihada çağıranın İslam'ın can düşmanı olan Rusya, Fransa, Büyük Britanya ve onların tüm diğer müttefikleri ile savaşan müminlerin kumandanı, Müslümanların halifesi olduğunu aklınızdan çıkarmayın.

Müslüman savaşçılar! Allahın yardımı ve peygamberin inayeti ile din düşmanlarını ezecek ve yeneceksiniz. Böylece tüm Müslümanların yüreklerini ilahi vaatlerde dile getirilen ebedi sevinç ile dolduracaksınız.

İmza: Hayri, Şeyhülislam; Ziyaeddin, Musa Kazım ve Esad, önceki şeyhülislamlar; Ali Haydar, Fetva Emini[1] ve 25 diğer üst düzey din yetkilisinin isimleri.

Cihad Devletinin Başarısızlığı

Bu dini dayanışma çağırısı Birinci Dünya Savaşı'yla bağlantılı gerçekleştirilen çok geniş kapsamlı bir toplumsal deneyim oldu. Bu deneyim tam bir başarısızlıkla sonuçlandı ve bu da halihazırda dinin kendiliğinden ve gönüllü yapılacak fedakârlıklar konusunda

1 Fetva emini, dini konulardaki yetkililer arasında en üst düzey karar alabilecek kişi. (A.E.Y.)

sadece kısıtlı bir saik olabileceğini ortaya koydu. Deneyimin uygun koşullar altında yapılmadığı bir gerçekti. Mesafeler büyüktü ve savaş bölgeleriyle haberleşme imkânı yoktu. Diğer bölgelerdeki sonuçlar da fazla ümit vaat eder bir nitelikte değildi. Cihad ilanının askeri sonuçları, belki en iyi İtilaf Devletleri'nin aldıkları önlemlerle ölçülebilir. Bu devletler sadece her yerde çok sayıda Müslümanı askere almaktan imtina ettiler ve Müslümanların yaşadığı topraklarda her türlü isyan arzusu ve eğilimini bastırmak amacıyla kısmen beyazlardan oluşan yarım milyon kişilik[2] birlikler konuşlandırdılar. 1915 yılında Fransa Cezayir'den sadece 2500 kişiyi askere aldı; bu sayı 1918'de 50 bin kişi oldu. Büyük Britanya Müslüman askerleri Türklere karşı cephede bile kullandı. Genellikle cihad propagandası İtilaf Devletleri'nin sömürgeleri için ciddi bir tehlike oluşturmadığı gibi, Almanların sömürgelerini korumaya da sebep teşkil etmedi. Osmanlı Devleti açısından, bu Panislamcı propaganda bir ölçüde savaşın ilk yılında Kürt ve Arap halklarının dini duygularını harekete geçirdi. Bazı Müslüman savaş mahkûmları da bundan yararlandı ama onların da zaten başka seçeneği yoktu.

Osmanlı Devleti'nde cihad ilanından böyle zayıf bir sonuç alınması fazla hayal kırıklığına yol açmadı çünkü bundan beklentisi olan zaten küçük bir azınlıktı. Bu azınlık bütün Müslümanları şeriatla yönetilen büyük bir imparatorlukta birleştirecek evrensel bir dini idarenin hayalini kuran bir avuç insandan ibaretti. Bu kimseler Müslümanlar arasında milliyet ayırımı yapılmasına ve bunun sonucunda sınıf farklılıkları yaratılmasına özellikle karşıydılar. Dindar müminler olarak pek de nitelendirilemeyecek pek çok siyasetçi için cihadın iki anlamı vardı: Osmanlı İmparatorluğu'na Almanların gözünde moral ve itibar kazandırması ve pek de haklı olarak, ülkedeki gayrimüslimlere doğal müttefikleri gözüyle bakan İtilaf Devletleri'ne bir nevi karşı propaganda oluşturması.

Halkın gözünde cihad o dönemin bitmek bilmeyen sokak gösterilerinden başka bir şey değildi. Fatih Camii'nin[3] avlusunda cihad ilanıyla biten yürüyüşe katılanlar sayıca pek fazla değildi, ayrıca

2 Larcher, *La guerre turque dans...*, s. 528. (A.E.Y.)
3 Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı cami. (A.E.Y.)

pek de istekli gözükmüyorlardı. Silaha çağrının bağımsız ya da yarı bağımsız ülkeler olan İran, Afganistan ve Fas üzerinde pek de etkili olmayacağı biliniyordu. Bu ülkeler halifenin üstünlüğünü pek fazla tanımıyorlardı, aksi halde siyaseten de ona itaat etmeleri söz konusu olacaktı. Cihad Şii Müslümanlar üzerinde de etkili olmadı. Genellikle, Avrupa'nın sömürgelerinde yaşayan Müslümanlar halifeye saygı ve gıptayla bakıyorlardı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin en büyük ve görünürde bağımsız Müslüman devlet olmasından ve milyonlarca Hıristiyana hükmetmesinden gurur duyuyorlardı. Ancak bu duygular kendi varolma koşullarını daha iyi hale getirme arzusu anlamını taşıyordu yoksa Türkiye uğruna bir fedakârlıkta bulunma değil.

Bu sömürgelerdeki Avrupa karşıtı kışkırtıcılar kendi evlerinde ne zaman kendilerini güvensiz hissetseler Türkiye'ye göç etmeyi âdet edindiler. Aralarında Müslümanların emperyalizme genel olarak teslim olmasına karşı derin bir isyan duygusu taşıyan idealistler de vardı. Bunlar Müslüman ülkelerde yeni bir dini birlik bilinci yaratmak ve böylece dine bağlılığın tekdüzeliğinin nihai sonucu olan atalete son vermeyi amaçlıyorlardı.

Panislamizm

Osmanlı İmparatorluğu'nda Panislamist akımlar kısmen idealistlerin fikirleri sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu öncülerin en önemlisi Cemalettin Afgani'ydi ve Panislamizmi Avrupa'nın askeri ve ekonomik emperyalizmine karşı bir silah olarak kullanmayı amaçlıyordu. 1880 yılında fikirlerini şu şekilde ifade etti:[4]

> Müslümanlar ülkelerinden bütün Avrupalı ve Hıristiyanları çıkartmalıdırlar. Avrupalılar kendi ülkelerinde milliyetçilik ve vatanseverlik olarak niteledikleri her şeyi Doğu'da aşırılık olarak adlandırıyorlar. Kendine saygı, milli gurur ve milli itibar gibi değerler kendi ülkelerinde yüceltilirken Doğuda şovenizm olarak hor görülmektedir. Milli bilinç Batı'da teşvik edilirken Doğu'da yabancı düşmanlığı olarak nitelendirilmektedir.

---

4 Rıza Nur, *Turkish History*, I, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1924, s. 189. (A.E.Y.)

Avrupa'lılara kanmamalıyız; onlar İslamiyeti yok etmek üzere birleşmişlerdir. Müslümanların uyanması ve birleşip bilgi ve ekonomik faaliyetlere inanması gereklidir. İstanbul'un ellerinden çıkması Batılıları yeniden gayrete getirdi. Son derece büyük bir korku içinde kendilerini yeni fikirler ve yeni usullerle teçhiz ettiler. Bu, onların Doğu'yu ele geçirmelerini sağladı. Bugün Müslümanlar aynı perişan durumdalar. Dini farklılıkları bir kenara bırakmalı, dinlerini reforma tabi tutmalı ve yazılarını iyileştirmelidirler. Avrupa'nın Asya'ya karşı hissettiği husumet bir gerçek olarak kabul edilmelidir. Avrupalılar bizim zenginliğimizi ele geçirmek, topraklarımızı sömürge bizleri de köleleri yapmak istemektedirler. Müslümanları insan olarak görmemektedirler. Onların gözünde bizlerin hiçbir hakkı yoktur. Bize barbar diyorlar, aramıza nifak tohumu ekmek istiyorlar ve İslamiyetin temel direği olan Osmanlı İmparatorluğu'nu yok etmeye çalışıyorlar.

Bu tahrik edici ifadeler Sultan II. Abdülhamid'in kendini beğenmişliğine fevkalade hitap etti. Dönemin birçok önde gelen din ve siyaset adamına misafirperverlik gösterisinde bulundu ve Çin, Hindistan, Afrika, Cava, Filipinler ve Japonya gibi Müslüman nüfusu olan ülkelere sefirler, resmi görevliler ve misyonerler gönderdi. Tüm dünyada yaşayan Müslümanlardan toplanacak paralarla Filistin'den Hicaz'a uzanacak bir demiryolu yapma fikri de bu tür girişimlerden biriydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan halkın izlenen bu politikadan fazla bir çıkarı yoktu. İçinde bulundukları hoşnutsuz durum emperyalist güçlerin yaptıklarıyla ilgilenmelerine pek de imkân tanımıyordu. İlkel bir tarıma bağımlı bir millet için böyle akımlar hayatın gerçekleriyle örtüşmüyordu.

Gerçekte ise, bütün bu Panislamizm efsanesi her şeyden önce Avrupalı kafalardan çıkan bir fikirdi. Bu anlayışa göre, Müslümanların normal insan davranışlarıyla açıklanamayacak yönleri vardı ve Panislamizm de hayli esrarlı ve bilinmeyen yönleri olan bir akımdı. İslami fanatizmin ortaya çıkarabileceği sonuçlar sadece akılla yapılacak nihai bir tahlile tabi tutulamazdı. Müslümanlar arasında mevcut dayanışmanın ruhani birlikle ilişkisinin çok sınırlı olduğunu, daha çok yerel milliyetçi gelişmeler ile yabancı hâkimiyeti ve sömürüsüne karşı duyulan ortak husumetin sonucu şeklinde ortaya çıktığını ise bir türlü anlayamamışlardı.

Müslüman Dayanışmasına Dayanan Alman Politikaları

Almanya bütün Yakındoğu politikasını Müslüman dayanışmasının muhtemel sonuçlarını temel alarak inşa etti. Önceki bölümlerden birinde izah edildiği üzere, Abdülhamid'in İttihad-ı İslamcı kışkırtmalarla açıkça ilgilenmeye karar vermesi ancak Alman imparatorunun 1889 yılında İstanbul'u ilk ziyareti sırasında kendisini bu konuda doğrudan teşvik etmesinin ardından olmuştur. Aynı yıl Panislamizm temelinde Pangermen beklentiler Friedrich Naumannn tarafından şöyle ifade edilmiştir:[5]

> Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından önce patlak vermesi muhtemeldir. Eğer böyle olursa, İstanbul'daki halife, cihad söylemini bir kere daha dile getirecektir. Hasta Adam son bir kez daha ayağa kalkacak ve Mısır'a, Sudan'a, Doğu Afrika'ya, İran'a, Afganistan ve Hindistan'a: "İngiltere'ye savaş" diye haykıracaktır. Bu haykırış duyulduğunda onu yatağında kimin destekleyeceğini bilmek önemlidir.

Almanya bu rolü üstlenmek için gerekli ortamı hazırlamak amacıyla hiçbir fırsatı kaçırmadı ve Alman imparatoru da sistematik bir biçimde, Müslümanların zihinlerine kendisinin her zaman bir destekleyici, dost ve lider olacağı fikrini yerleştirmek için her şeyi yaptı.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmeden çok önce Almanya Müslüman dünyasına bizzat bir çağrıda bulundu. 9 Eylül 1914 tarihinde Alman imparatoru bir bildiri yayınlayarak Müslümanları saldırgan kabul etmeyeceklerini ve Alman ordularının esir aldığı Müslüman askerleri Türkiye'ye göndererek halifeye teslim edeceklerini ilan etti.[6]

Gerçekte, cihad süresince Büyük Britanya tarafından başarıyla savunulan milliyetçilik ve yerel çıkarların Osmanlı Devleti tarafından saf dini duygulara hitaben yapılan çağrıdan daha etkili olduğu

---

5 Alıntı için bkz. Earle, *Türkiye, Büyük Güçler ve Bağdat Demiryolu*, s. 127. (A.E.Y.)
6 Larcher, *La guerre turque dans...*, s. 526. (A.E.Y.)

anlaşıldı. Panislamizm, Büyük Britanya için fazla bir askeri tehdit teşkil etmezken, İngilizlerin Arapları kışkırtması savaşın daha ikinci yılında meyvelerini vermeye başlamıştı. İslamın dini merkezi olan Mekke bile İngiliz etkisi altına girmiş ve peygamber soyundan gelen Mekke emiri İtilaf Devletleri tarafına geçmişti.

Bu olaylar imparatorlukta açıkça tartışılmıyordu. Bu konuya yapılan yegâne açık atıf, Türk gazetelerinde çıkan 18 Haziran 1916 tarihli bir bildiri olmuştur. Bu bildiride, "Şerif Hüseyin'in Mekke emirliği görevinden alınmasının gerekli hale geldiği bu makama Şerif Ali Haydar Paşa'nın getirildiği" ifade ediliyordu.

Bununla beraber, Panislamizmin başarısızlığının yarattığı toplumsal değişiklikler son derece önemliydi. O tarihe kadar İttihad-ı İslamcılar savaş durumundan dinin itibarını ve nüfuzunu artırmak yönünde yararlanmışlardı. Milliyetçiler ve Modernistler cihad resmi olarak askeri bir saldırı silahı şeklinde kullanıldığından seslerini çıkartmamışlardı. Ancak Panislamizmin başarısız olduğu ortaya çıkar çıkmaz iktidardaki milliyetçiler karşı pozisyona geçmeye karar verdiler ve savaş hükümeti olarak sınırsız yetkilerini kullanıp birçok bakımdan dini dogmaların ülkeye dayatılması sonucunda oluşan bu atalete son vermeye karar verdiler.

Yeni Milliyetçilik

Dinin görevlerini öteki dünya meseleleriyle ilgilenmekle sınırlı tutma ve yeni toplumsal ve ekonomik gelişmelere müdahele etmesini engelleme amacını taşıyan bu milliyetçilik hareketinin lideri, daha önce de zikredildiği gibi, İstanbul'daki Darülfünun'da sosyoloji profesörü ve İttihat ve Terakki Fırkası merkez yönetim kurulu üyesi olan Ziya Gökalp'ti.[7]

Yazılarında, Batı Avrupa'da dini ve milli kavramların kesin biçimde birbirinden ayrı tutulduğunu ifade ediyordu. Toplumsal gelişmenin hâlâ çok geri kalmış olduğu Doğu'da insanların çoğu toplumsal kimliklerinin bilincinde değildi. Bu kimseler çoğu kez

Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye, hükümet tarafından toplu bir şekilde yayımlanan çeşitli makaleler, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü, 1923. (A.E.Y.)

dinleri ve tabiyetleri hakkında sorulan sorulara yanlış cevaplar veriyorlardı. Aralarında din kardeşliği olanların tek bağı dindir. Buna karşın milliyet, dinin dışında ortak dil, ahlak, kanunlar, güzel sanatlar, ekonomi, bilim, felsefe ve hukuki yöntemleri içerir. Bütün bunlar aynı dine mensup kişiler arasında karakter ve gelişmişlik derecesi açısından farklılık gösterebilir; ancak bir ülkenin vatandaşları için tek ve aynıdır. Bir ulusun dini, ahlaki, hukuki, siyasi, estetik, ekonomik ve eğitimle ilgili kurumlarının toplamına o ulusun "kültürü" diyebiliriz. Bir ülkenin vatandaşı olmak onun kültürüyle ilişkiye de işaret eder. Din kardeşliği genellikle içinde farklı milliyetleri barındırır ve uluslararası bir nitelik arz eder. Ortaçağ Avrupası'nda dini ve milli kurumlar iç içe geçmişti. Şimdi bunlar birbirinden ayrı ve bağımsız hale getirilmiş bulunmaktadır. Toplumsal dönüşüm her zaman iş bölümüyle sonuçlanır; bu da farklı amaçları ve farklı dayanışma biçimleri olan grupların ayrıştırılmasını gerekli kılar. Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın yaşadığı toplumsal dönüşümün etkilerinden kaçamaz. Osmanlı da milli kurumlarını Müslüman kardeşliğinin ortak kurumları olan dini müesseselerden ayırmak zorundadır.

Bu durum, Osmanlı Devleti'ne dayatılan yönetim şeklinin kalıntılarına doğrudan bir saldırıydı ve sadece teorik alanda kalmayacağı da anlaşılıyordu. Hükümet 1916 tarihli fırka kongresinde kanunların birleştirilmesi projesini ortaya attı. Bu köklü yeniliğin saikleri tuhaf bir biçimde ifade edilmekteydi. Hükümet yetkisini genişletmek için doğrudan bir talepte bulunmuyor, şeyhülislamın yetki alanındaki dini kurumlara görevlerini yerine getirme konusunda tüm fırsatları tanımayı arzu ediyordu. İkinci derecedeki belli bazı işler tüm dikkatlerini alıyor ve asıl görevlerine zaman bırakmıyordu. 1871 yılında Osmanlı Devleti'nin adli sistemi Batılılaştırıldığında, medeni kanunun bazı kısımlarının icrası dini mahkemelere bırakılmıştı. Bu mahkemeler şimdi ülkenin genel yargı sistemine dahil edilecekti. Ayrıca, yetimlerin velayetinin, dini vakıfların ve gelirlerini bu vakıflardan elde eden ilkokulların idaresinin şeyhülislamdan alınması ve devletin yetkili bölümlerine verilmesi gerekiyordu. Bu gereksiz yüklerden kurtulan devlet saf dinin

etki alanını iki önemli amaca hasredecekti; ahlaki konular ve dini dogmaların yorumlanması. Ahlaki görevi, geniş anlamıyla halkın arasındaki ahlaki bağları vaaz vermek suretiyle, basın aracılığıyla ve din adamlarını eğiterek kuvvetlendirmek olacaktı. "İçtihad" ise, genel olarak kabullenilmiş dini dogmalar ile modern bilim ve felsefe arasındaki boşlukların doldurulmasıydı.

Dini kurumların itibarını artırmak için gösterilen bu açık gayretler, din yetkilileri ile onlarla aynı görüşü paylaşanların gözünü boyamaya yetmedi. Asıl amacın dinin otoritesini zayıflatmak pahasına milliyetçi akımı garanti altına almak olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Ayrıca hükümetin din alanını hoş olmayan yüklerden arındırmasını iyiliğinden yapmadığının, bu yolla Ziya Gökalp'in devletin genel otoritesini hiçbir kurumla paylaşmaması gerektiği şeklindeki kuramını uygulamaya koyduklarının da farkındaydılar. Bu yaklaşımı İttihad-ı İslamcıların hiçbir şekilde hoşgörmesi mümkün değildi. Öncelikle milliyet ayrımcılığının İslami doktrinle bağdaşamayacağını ileri sürdüler. İkincisi, devletin genel otoritesinde birleşiyorlar ancak bu birleşmenin dinin bağrında gerçekleşmesi gerektiğine, uzlaşma yoluyla ülkeye yavaş yavaş giren yabancı kurumların dini akidelerin kesin biçimde uygulanmasının ve "Asr-ı Saadet" döneminde, yani Hz. Muhammed'in yaşadığı zamanlardaki mevcut şartlara dönülmesinin yolunu açması gerektiğine inanıyorlardı.

"Asr-ı Saadet'e" Dönüş Yok

İki güç arasındaki mücadele şiddetliydi ancak kapalı kapılar arkasında cereyan ediyordu. Basına sadece milliyetçi fikirler yansıtılıyordu. Türk aydınlarının içlerinde gizlice muhafaza ettikleri, aydın bir istibdadın fanatik muhalefeti yerle bir edeceği ve batının kurumlarını serbestçe ve bir bütün olarak ülkeye getireceği ideali neredeyse gerçek oluyordu. Aşırı dinci haftalık bir dergi olan *Sebilü'r-Reşad* yıl boyunca yasaklandı ve ancak savaşın sonlarında yeniden yayınlanmasına müsaade edildi. Sivil hükümet bu derginin yasaklanmasında ısrar ediyordu. Sadrazam Meclis-i Mebusan'da

muhafazakâr mebuslar tarafından sorulan bir soruya kaçamak bir cevap verdi: "Dünyanın her yerinde savaş sansürü var; *Sebilü'r-Reşad*'ın yasaklanması da bir sansür meselesinden ibaret." Eğitimli sınıflara muhafazakâr çevreler tarafından dayatılan uzun sessizlik döneminin intikamını alırcasına, diğer bütün fanatik unsurlara da benzer şekilde muamele edildi.

Yukarıda bahsi geçen hukuk projesi fırka meclisi üyelerinin çoğunluğu tarafından kabul edildi. Zamanın şeyhülislamı Hayri Efendi, yetkilerinin kısıtlanmasına tepki göstererek istifa etti. Kanun tasarısı 24 Şubat 1917 tarihinde meclise getirildi. Meclisteki tartışmalar genellikle tasarının lehindeydi. Âyan Meclisi'nde ise sadece üç üyeden gelen itirazlar oldu.

Meclis-i Mebusan'da oyçokluğuyla kabul edilen kanunu evlilikle ilgili yeni bir kanun takip etti. Buna göre din ayırımı yapılmaksızın tüm vatandaşlar için medeni nikâh mecburiyeti getiriliyordu. Bununla beraber kanunun bazı maddelerinde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinin birtakım özel dini akideleri ve gelenekleri dikkate alınıyordu. Bu tür hükümler, Müslümanlar için şer'i hukuk taraftarlarını tatmin edecek küçük tavizler olarak kanunda yer bulmuştu. Daha sonra benzer hükümlerin Hıristiyan ve Yahudi cemaatleri için de konulması gerekti. Çok eşlilik doğrudan yasaklanmadıysa da ilk eşin iznine tabi kılındı. Ziya Gökalp bu ilk zaferden tatmin olmamıştı. Dinin eski yerleşik otoritesine karşı sadece bilimsel gerekçelerle değil, çalışmalarına başlamadan önce dikkatle incelediği İslam ilahiyat sisteminden aldığı güçlü ve etkili silahlarla mücadeleye devam etti. Öğrencilerinden biri aracılığıyla yayınladığı görüşlerinde yaşayan bir din fikrini savundu. Dogmalara saplanıp kalmış değil, toplumun değişen ihtiyaçlarına kayıtsız şartsız kendini uyduran bir din. Gökalp, dini davranışların ayrıntılarını tartışmaya çalışmadı; sadece, dua, oruç, hac vb. konuların karmaşık kurallarının genel olarak halk için değil gönüllü olarak kendini dine adayanlar için olduğu fikrini savunuyordu. Hayat ve din konusunda Arap ve Türk kavramları arasındaki farkı vurgulamaya devam etti ve Araplardaki Allah algısının bir gazap tanrısı, buna karşılık Türklerin Allah algısının ise bir sevgi tanrısı olduğu fikrinde ısrar etti.

Panislamizmin Sonu

Hukukun ve yargının birleştirilmesi elbette ki cihadın ve Panislamist hayallerin sonu oldu. Bu, koyu Müslümanların duygularına doğrudan bir meydan okumaydı. İstanbul'daki Rus Sefarethanesi'nin eski baş tercümanı olan A. Mandelstam savaş sırasında yazdığı bir kitapta,[8] Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet otoritesinin dini otoriteyle birleştirilmesini hararetle onaylıyor fakat bunun bu ülkede özellikle de cihad ilan edilip dini duygular canlandırıldıktan sonra nasıl gerçekleştirildiğini anlama konusunda başarısız oluyordu. Bunu sadece Alman etkisine bağlıyordu. Ziya Gökalp aksi görüşteydi. O Alman etkisini bu bağlamda bir yardım değil bir engel olarak görüyordu. İslami fanatiklerin savaşta Alman savaş gemilerine ve silahlarına rağmen yenilgiye uğradıklarını söylüyordu. Gerçekten de Almanya'nın modern anlamda bir reform hareketine olumlu bakması beklenemezdi çünkü o zaman cihaddan beklenen etkiler sıfıra inerdi, üstelik de savaş devam ederken.

Son derece önemli bir dini reform ise muhafazakâr kesimlerin şiddetle karşı çıkmalarına rağmen Kuran'ın Türkçeye tercümesiydi. Ayrıca önem taşıyan cuma hutbelerini Türkçe vermek, dua ve vaazlarda da aynı dili kullanmak âdet haline geldi.

Tuhaftır ki, Türkiye'de aklın dinin otoritesi karşısında elde ettiği ilk zafer, doğrudan savaşın toplumsal etkisi sonucunda elde edildi. Savaş durumunun hükümete sağladığı sınırsız güç ile cihad konusunda olduğu gibi, Panislamizmin tümden başarısızlığı olmasaydı, hiçbir Osmanlı hükümeti böyle adımlar atmaya cesaret edemezdi, hele bu kadar kısa zamanda.

---

8 Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman.* (A.E.Y.)

16

Türk Milliyetçiliği

"Yaşlı Türk" Osmanlılar ve "Genç Türk" Milliyetçiler

Tanınmış Macar Şarkiyatçı Vambéry İstanbul'u ziyaret ettiğinde (1857-1861), "Türk" kelimesinin eğitimli Türkler ile imparatorluğun yetkilileri için barbarlık ve kabalıkla benzer bir anlam ifade ettiğini gördü. Bu kimselerin ırk ve kültür açısından Orta Asya'daki Türklere yakınlıkları konusunda ilgilerini çekmek istedi. Oysa onlar kendileri ile göçebe bir halk arasında ilişki kurulmak istenmesini hakaret olarak gördüler. Kendilerini Müslüman ve Osmanlı olarak görüyor, Türk deyimini ise sadece aşağı sınıftan kimseler ve özellikle de köylüler için kullanıyorlardı. Köylü kesimi ise bu küçümseyici tanımlamayı teslimiyet içinde kabullenmişti. Şehirliler gibi hareket etmemelerine mazeret olarak şöyle diyorlardı, "Bizim kusurumuza bakmayın. Biz sadece Türküz." Ayrıca bazen Türk deyimi özel bir anlam kazanarak, muhafazakâr Müslümanlardan ayrı bir grup olan ve kendilerine "kızıl baş" denen bir grup halk için de kullanılıyordu. Bu şekilde kullanıldığında bu deyim Sünni Müslümanların gözünde bir hakaret anlamı da taşıyordu.

Türklerin ırk olarak kökenlerini araştıran şarkiyatçılara, ilgi ve vakitlerini nereye harcayacaklarını bilmeyen tuhaf insanlar gözüy-

le bakılıyordu. Köşelerinde sessizce çalışan bir avuç Türk araştırmacı ise halkın hiç ilgisini çekmiyordu.

Arı Türkçe kullanan ve gizlice Türk milliyetçiliği için çalışan tek şair Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in şiirleri Doğu uzmanları tarafından hararetle okunuyor ve yabancı dile çevriliyordu. Türklerin gözünde ise bu şiirler farklı olmak için büyük gayret sarf eden bir kişinin çalışmalarından ibaretti.

1908 Devrimi'nden önceki Türk milliyetçiliği bireyler arasında toplumsal dayanışma fikrini içermiyordu. Bu milliyetçilik sadece toprağa ve dine bağlılık, İslam ve Osmanlı tarihiyle gurur duyma ve yabancılardan farklı olmanın ortak bilinci demekti. Ülkeye "Osmanlı mülkü", devlete "Devlet-i Ali Osman", dile "Osmanlı dili" deniyordu. "Türk" kelimesi Türk dilinde sadece yabancı dilden yapılan tercümelerde kullanılıyordu. "JönTürk" deyimi ilk önce Saray yanlıları tarafından ve Fransızca biçimiyle kullanıldı. Ve bunun anlamı müstehzi bir biçimde dış ülkelerde sürgünde bulunan önemli politik kaçakların yabancılardan ve kafirlerden etkilenimlerine atıfta bulunmaktı.

"Muhafazakâr Türkler" kendilerini Müslüman ve Osmanlı olarak görüyorlardı. Kısmen Batı eğitimi almış daha genç kuşaklar ise kolayca kozmopolit oldular ve çocuklarına Türkçeden önce yabancı dil öğretmekle övündüler. Bunlar kendi evlerinde de genellikle Fransızca konuşuyorlardı.

Devrimden sonra, ortaya çıkan yeni anlayışın önde gelen amaçlarından biri de anayasal hükümeti desteklemek ile ırk ve din farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı vatandaşlarını kapsayacak bir çeşit tarafsız milliyetçilik yaratmaktı.

Bu politika içtenlikle ortaya konmuş ve bununla Jön Türklerle birlikte ne kadar modern ve insani bir zihniyetin ülkeye geldiği gösterilmeye çalışılmıştı. Önerilerinin kayıtsız şartsız reddedildiğini ve Türk olmayan unsurların eski ayırımcı eğilimlerine nasıl sıkı sıkıya bağlı olduklarını gördüklerinde gerçekten çok şaşırdılar. Araplar, Arnavutlar, Çerkesler ve Kürtler gibi Müslüman Osmanlılar bile siyasi Osmanlılığı büyük bir hevesle karşılamadılar. Aksine, Osmanlı vatandaşlığı uğruna, farklı bir toplumsal kimlikleri

olduğu bilincini unutmak yerine köken, dil, âdet ve amaçlarındaki farklılıkları vurgulamaktan daha fazla hoşlanır oldular.

Türk Olmayan Müslüman Unsurlar

Politik anlamda bu işbirliği arzusu Türklerin aklına onların da farklı köken, farklı dil ve farklı amaçlar taşıyan ayrı bir grup oldukları fikrini getirdi.

Ne var ki bu yeni bilinci kabul ettirmek kolay değildi. Öncelikle, Türk olmayanlar bu eğilime Osmanlılık fikrine ihanet olduğu gerekçesiyle şiddetle karşı çıktılar. Bunu yaparken ayrılıkçılık konusundaki ilk adımı kendilerinin atmış olduğunu göz ardı ettiler. Topluluk halinde gelişmeleri ve gelecekte herkesin kendi bölgesinde bağımsız bir varlık gösterebilmesi için, Türklerin imparatorluğun tarafsız muhafızları olarak kalması gerektiğini hissediyorlardı. Türkler yeni bir milliyetçilik yolunda onları takibe kalkarsa bir çatışma kaçınılmaz olurdu.

Türk milliyetçiliği etrafında toplanma fikrine karşı muhalefet Türkler arasında da güçlüydü. Kökleri derinlere giden Osmanlılığa ve Müslümanlığa sadakat kadar, kaynağını çok kültürlü toplum yapısından alan eğilimler de bu yolda engel teşkil ediyordu. Yüreklerinde milliyetçilik duyguları taşıyanlar dahi bunun pratik sonuçlarını düşünerek gerçek düşüncelerini açığa vurmada tereddüt ediyorlardı. Türkler toplam nüfusun yarısından azdılar. Osmanlılık, en azından siyasi anlamda, ülkenin karma nüfusunu bir arada tutmanın yegâne formülüydü. Bu kişileri Türk yapmak mümkün değildi. Ayrıca birçok Arap, Kürt, Çerkes ve Arnavut hükümette ve orduda görev almıştı hatta İttihat ve Terakki içinde de güçlü biçimde temsil ediliyorlardı. Ayırt edici bir Türk milliyetçiliği herkes tarafından aynı şekilde hakaret sayılacaktı.

Avusturya'da da benzer bir durum yaşanıyordu. Profesör Arnold Toynbee'nin dediğine göre[1] Türkler kendilerini, Avusturya'daki Almanlar gibi, hükümetle özdeşleştiriyor, ayrı bir milliyet bilinci ihtiyacını nüfusun diğer unsurları kadar erken hissetmiyorlardı. "Avusturyalı" kavramı tüm Alman olmayanları içine alan bir

---

1 Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 129. (A.E.Y.)

asimilasyon alanı olarak imparatorluğun hizmetinde öne çıkmış ya da karışık evlilikler veya toplumsal tercihlerle farklılık bilincini yitirmiş Almanlar tarafından samimiyetle kabul edildi. Türkiye'deki durum da bunun aynıydı.

Osmanlı hükümeti güçlü bir muhalefet karşısında "farklı unsurların birleşmesi" politikasına bağlılığı, bu fikrin uygulanabilirliğine inanmayı bıraktıktan sonra dahi, sürdürmeye kendini mecbur hissederken, farklı bir milliyetçilik fikri iki ayrı kaynaktan gelişmeye başladı.

Ziya Gökalp: Seçilmiş Bir Lider

Genç Türk idealistleri arasındaki ilk uyanış Osmanlılık fikrine karşı bir başkaldırı şeklinde oldu. Osmanlılık kavramı tüm etnik unsurların reddettiği bir kavramdı ve Türkler açısından ise bağlayıcı tek unsurdu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 yılında Selanik'te yaptığı yıllık kongrede tuhaf görünüşlü, utangaç Mehmet Ziya Bey adında bir genç Diyarbakır delegesi olarak ortaya çıktı ve kısa zamanda yeni milliyetçilik hareketinin doğal lideri oldu.

Ziya Bey 1875 yılında Diyarbakır'da doğdu. Koyu dindar bir ana babanın oğluydu. O bölgede birçok muteber kimse ve devlet görevlileri yetiştirmiş bir sülaleden geliyordu. Türkler ile Arapların ve Kürtler ile Ermenilerin sürekli karşı karşıya geldiği bir kasabada doğdu. Diyarbakır her zaman büyük düşünürlerin şehri olarak öne çıkmıştı.

Çocukluğunda Ziya Bey dini inançları ile devam ettiği rüştiyede öğretilen tabii ilimler arasındaki çatışma nedeniyle büyük sıkıntı çekmişti. Zihnindeki karmaşayı bir türlü sükûna kavuşturamayan Ziya Bey 16 yaşındayken intihara teşebbüs etti. Alnındaki yaranın iyileşmesinden sonra Fransızca öğrenmeye ve hakikati daha derinlerde, bilimsel çalışmalarda aramaya karar verdi. İstanbul'a gitti ve o dönemde tabii ilimlerin büyük bir dikkat ve özenle öğretildiği Baytar Mektebi'ne (Veterinerlik) girdi. Payitahtta yakından gözlemleme fırsatı bulduğu padişahın kötü idaresi karşısında öğrenciler arasındaki devrimci harekete katıldı. Bu durum hafiyelerin

dikkatini çekti ve Ziya Bey doğduğu şehre zorla geri gönderildi. Diyarbakır'da çevredeki Ermenilerin saldırgan milliyetçilik ruhundan etkilendi ve o da buna karşı bir silah olarak Kürt milliyetçiliğini başlatmaya karar verdi. Ziya Bey aynı zamanda bir Kürt alfabesi oluşturmaya ve Kürtler arasında bir milli ruh yaratmaya çalıştı. Fakat kısa zaman sonra Jön Türklerle ilişki kurdu ve bu temasları sonucunda savunmak istediği milliyetçilik fikri hakkındaki görüşlerini değiştirdi.

1909 yılında İttihat ve Terakki'nin parti kongresine geldiğinde, bu konulara yeni siyasi hayatın içinde yer alan birçok kişiden daha fazla kafa yormuş ateşli bir milliyetçiydi. Sahip olduğu radikal fikirlere fırkadan beklediği ilgiyi göremeyince Selanik'te kalarak yeni fikirlerin yayılması için uygun bir ortam yaratmaya başladı. Diğer bazı gençlerle beraber iki ayrı dernek kurdu: Yeni Lisan ve Yeni Hayat. Haftalık *Genç Kalemler*, Yeni Lisan'ın, *Yeni Felsefe* ise Yeni Hayat Cemiyeti'nin yayın organlarıydı. Bu yeni entelektüel güç, büyük bir enerjiyle ve ulaşmak istediği hedefin tamamen bilincinde işe girişti. Bu akımın lideri toplumsal hayattaki birçok kimsenin aksine kendi kişisel başarısı için değil, ideallerinin muvaffak olması için çabalıyordu. Sürekli genç taraftarlarına fikirler veriyor, onların başarılarını açık bir biçimde takdir ediyor ve kendisi, kendi tercihi sonucunda her zaman geri planda kalıyordu. Sosyoloji ve felsefe alanında çok okuyor, bunlardan ve araştırmalarından elde ettiği sonuçları takipçileriyle uzun gayriresmi sohbetlerle paylaşıyordu. Sırası ile A. Fouillée, G. Tarde, F. Nietzsche, H. Bergson, G. Le Bon, A. de Gobineau, E. Durkheim en sevdiği yazarlar oldu.

İki dernek büyük bir kampanya başlatarak, hem İstanbul gençliğini hem önemli Türk düşünürlerini ve yazarlarını kazanmaya çalıştı. Gençliği fazla renksiz, fazla kozmopolit, milli ideal ve heveslerden yoksun buluyordu. Düşünürler ve yazarlar ise ona göre, düne aittiler, eski düzenin bir parçasıydılar ve ancak "eski edebiyatın gömülü olduğu mezarlığın" bekçiliğini yapabilirlerdi.

Yeni milliyetçilerin saldırıları ve savundukları radikal teoriler İstanbul'un nezih ve aydın çevrelerinde pek ciddiye alınmadı. Bun-

lar bu harekete sadece gülüp geçtiler. Ancak milliyetçilerin enerji ve hevesleri ile giderek artan etkileri, kısa sürede İstanbul'un ileri gelen yazarlarını karşı bir saldırı başlatmaya sevk etti. Ancak bu savaş kaybedildi. Bu yeni akımın taraftarları küçük bir azınlıktı. İtibarlı ve tanınmış kişilerin şiddetli saldırılarına uğruyor ve bunların alaylarına maruz kalıyorlardı. Onlarla hemfikir olanlar dahi daha uygun zamanın gelmediğini ileri sürüyorlardı. Ancak milliyetçilerin etkileri artmaya devam etti. Bir lisanın sadece basit bir gramer yapısına imkân verebileceği, bu nedenle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin gerçekten Türkçe olarak kabul edilmeleri ve sadece Türkçe kurallara uygun kullanılmaları gerektiği yolundaki inançları kısa sürede büyük başarıya ulaştı. En aşırı muhalifleri bile kendilerini süslü dili bırakıp daha basit bir Türkçe kullanmaya mecbur hissettiler. Her başarılı toplumsal harekette olduğu gibi, dünün muhaliflerinin çoğu zaman içinde ateşli savunucular olarak milliyetçilerin saflarına katılıyorlardı.

"Türk Yurdu"

Ziya Bey tarafından başlatılan hareketle aynı yönde bir diğer paralel akım İstanbul'da taraftar bulmaya başladı. Bu hareket ilhamını doğrudan Rusya'daki Türklerden alıyordu. Osmanlı topraklarında Rusya'dan kaçan çok sayıda Türk vardı ve bunlar Türklerle ilgili birçok yeni fikre sahiptiler. II. Abdülhamid zamanında yüksekokullarda okumuşlar fakat ortak bir Türk milliyetçiliği fikrini yayma fırsatı bulamamışlardı. Bunu yapmaya kalkanlar da sultan tarafından sürgün edilmişti. 1908 Devrimi'nden sonra Türklere dünyada yalnız olmadıkları, köken ve dil olarak kendileriyle akraba milyonlarca insanın Orta Asya'da yaşamakta olduğu fikrini yaymaya başladılar. İmparatorlukta yerleşik Rusya Türklerinin yanı sıra diğer ileri gelen kimseler de bu hakikati yaymak amacıyla Rusya'yı tamamen veya geçici olarak terk ettiler.

Esasen Rusya'da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türkler böyle bir toplumsal bilince kavuşmadan çok daha önce, bir Türk milliyetçilik hareketi başlamıştı. Rusya'da Korkunç İvan tarafından 1552 yılından itibaren başlatılan Türkleri Hıristiyanlaştırmak su-

retiyle Rus yapma politikası hâlâ devam ediyordu. 1864 yılında 160 bin Türk zorla Hıristiyan yapıldı. 1876'dan sonra Ruslaştırma genel bir hal aldı. Bu baskı sonucunda Türk nüfusun özellikle Kuzey Rusya'da yaşayan bir kısmı toplumsal kimliğini kaybederken, geri kalanlar ateşli bir milliyet bilinci hissetmeye başladılar. Bu insanlar Sünniler ile Şiiler arasındaki dini farklılıkları ortadan kaldırıp dildeki farklı lehçeleri mümkün olduğunca birleştirmeye çalıştılar ve Türk ırkının kökenleri hakkında yapılmış Batılı araştırmalarla ilgilendiler.

Kapılar açılır açılmaz bu yeni milliyetçilik Osmanlı İmparatorluğu'na girdi. Ziya Bey'in başlattığı hareketle yakın işbirliği içinde çalıştı.

1 Aralık 1911'de Rus kökenli milliyetçiler *Türk Yurdu* isimli haftalık bir yayın çıkarmaya başladılar. Kısa sürede bu dergide Ziya Gök Alp imzalı şiirler ve makaleler dikkati çeker oldu. Yazar, Selanik'teki hareketin lideri idi ve ismine eski Türk kaynaklarından alınma bir yeni ad eklemişti.

Arap öğrencilerin oluşturduğu bir birlikten heyecan duyan tıbbiyeli öğrenciler 25 Aralık 1912'de, *Türk Yurdu*'nun bürosunda, benzer bir amaçla, Türk milliyetçilik bilincini geliştirmek arzusuyla ilk Türk Yurdu Cemiyeti'ni[2] siyasi olmayan bir dernek olarak kurdular. Resmi programlarına göre amaçları: "İslamın en önemli unsuru olan Türk halkının milli eğitimi için çalışmak, Türk halkının entelektüel, sosyal ve ekonomik düzeyini yükseltmek, Türk dilini ıslah etmek ve Türk ırkını yüceltmek"ti. Bu görevlerin yerine getirilmesi amacıyla kulüpler açıldı, akşam kursları verilmeye başlandı, halka açık konferanslar düzenlendi, okullar açıldı, dergi ve kitaplar basıldı.

Balkan Harbi'nde uğranılan yenilgi milliyetçi hareket için güçlü bir saik teşkil etti. Osmanlılık fikrinin başarısızlığı ve Müslüman Arnavutlar da dahil Türk olmayan tebaanın tamamının bariz iha-

---

2 Kimi kaynaklarda bu tarih farklı olarak verilmektedir. "Adı geçen cemiyet İkinci Meşrutiyet ortamı içerisinde merkezi İstanbul olmak üzere 18 Ağustos 1327 (31 Ağustos 1911) tarihinde kurulmuştu. Kurucu üyeleri Mehmed Emin, Müftüoğlu, Ahmed Hikmet, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzâde Ali, Doktor Âkil Muhtar ve Akçuraoğlu Yusuf beylerden ibaretti." Bkz. Mehmet Özden, "Türk Yurdu Üzerine", *Türk Yurdu, Birinci Cilt* (*Cilt 1-2*), Ankara: Tutibay Yayınları, 1998, s. xiii. (ed.n.)

neti milliyetçilerin Osmanlı dayanışması fikrinin samimi olmadığı ve Osmanlı Devleti'nin güvenebileceği tek dayanışmanın Türk milliyetçiliği olduğu inancını haklı çıkardı. Neredeyse bir anda, Osmanlı İmparatorluğu ve dış dünya kendini Pantürkizm ya da Panturanizm adlı güçlü bir hareketle karşı karşıya buldu. Savaş döneminde iktidara gelmiş İttihat ve Terakki hükümeti tarafından gözetilen bu açık hareket, Panslavizm karşısında bir savunma silahı olacaktı. Bu hareket bir yönüyle dünyadaki bütün Türklerin birleşmesini hedefliyor, diğer yönüyle ortak kökleri Turanda olan Macarlar, Finler ve Bulgarların da dahil olduğu tüm milletler arasında bir kardeşlik tesis etmeyi amaçlıyordu.

Panturanizm ve Pantürkizm

Balkan Harbi yenilgisinden sonra birkaç milyon Türk, Rusya gibi bir dev karşısında kendilerini dünyada çok yalnız hissetmişlerdi. Milli bir yönelim arayışında olanlar ortak kökenden gelen halkları aramaya başladılar. Bu arada kendileriyle aynı dili ve aynı dini paylaşan Türklerle yetinmek niyetinde değildiler. Uzak bir geçmişten gelen etnik ilişkilere işaret eden Turan dayanışması daha geniş ve daha cazip bir kavram olarak görünüyordu ve bu tür yaklaşımlar Macarlar tarafından çok sıcak karşılandı. "Turan" kelimesi yaygın kullanılır hale geldi. Bu sözcük, Türk milliyetçiliğinin yüce idealini ifade ediyordu. Ziya Gökalp bunu şöyle anlatıyor: "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan. Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir Türklere Turan." Osmanlı Devleti'nin en önde gelen kadın yazarı Halide Edip Hanım bunu en tanınmış kitaplarından birine isim olarak verdi. Balkan Harbi'nden sonra hükümetin yayın organlarından *Tanin* gazetesinde "Turanlı'nın Defteri" başlıklı edebi bir sütun yer almaya başlamıştı.[3] Berber dükkânlarına, lokanta ve kahvehanelere bile bu yeni moda isim veriliyordu.

Sonraları Turan dayanışması fikri gerçekçi ve uygulanabilir olmayan bir şey olarak bir kenara bırakıldı. Bu defa Pantürkizm

3 Eser önce *Tanin* gazetesinde tefrika halinde yayınlanmış daha sonra da kitap formunda birçok kez basılmıştı. Mehmed Ali Tevfik, *Turanlı'nın Defteri*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası Tüccarzade İbrahim Hilmi, 1914. (yhn)

revaçtaydı. Güvenli bir gelecek ancak ve sadece Türkiye dışındaki Türklerle yakın bir birlik kurmakla gerçekleşebilirdi. Bu kişilerin sayısı 60-70 milyon olarak tahmin ediliyordu. Batılı gözlemciler tahminlerinde daha tutucu davrandılar. Eugen Oberhummer[4] dikkatli incelemeler sonucunda aşağıdaki rakamları verdi. Bu rakamlar asgari rakamlardır:

Bölge	Nüfus (milyon)
Rus İmparatorluğu, en az	15.000.000
Çin İmparatorluğu, düşük tahminle	1.000.000
Hive, toplam nüfus	800.000
Buhara, Tacikler düşüldükten sınra	1.000.000
İran Türkleri	2.000.000
Asya Türkleri	8.000.000
Güneydoğu Avrupa	2.000.000
Toplam	29.800.000

[Türk dili üzerine çalışmalarıyla bilinen Fransız Türkolog] Jean Deny (1879-1963), *Türk Gramerine Giriş*'te şu tahminleri sıralıyor:[5]

Bölge	Nüfus (milyon)
Osmanlı İmparatorluğu	10.000.000
Rus İmparatorluğu	19.000.000
İran	2.500.000
Çin	1.800.000
Afganistan	500.000
Balkanlar	80.000
Toplam	34.600.000

4 Eugen Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich*, Leipzig ve Berlin: B. G. Teubner, 1917, s. 17.

5 Alıntı için bkz. Larcher, *La guerre turque dans...*, s. 23.

Pantürkizm yanlıları sadece ırklarının kökenini araştırmakla ve bu konuya ilgi duymakla yetinmiyorlar, ayrıca eski zaman âdetleri ile kadim dillerini de yeniden canlandırmaya çalışıyorlardı. Neredeyse belli bir toplumsal kimliğe sahip bir mezhep haline dönüştüler. Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin yerine öz Türkçe karşılıklarını bulup kullanmak kendi aralarında moda haline geldi. Eğer öz Türkçe karşılığı yoksa, bile yaratılıyordu. Böylece bu yeni dili anlamak imkânsız hale geldi. Günlük yaşamda yeni selamlaşma ve davranış şekilleri ortaya çıktı. Pantürkistler bir araya geldiklerinde eski âdetler yeniden canlandırılıyor, at eti yeniyor ve Türklerin geleneksel içkisi olan kımız içiliyordu.

Bu mezhepsel heves devrinin ömrü kısa oldu. Bu dönem kısmen dışarıdan gelen istihzalar kısmen bu tür aşırılıklara karşı kendi içlerinde oluşan tepkilerden ötürü sona erdi.[6] İstanbul'da konuşulan dil tüm Türk dünyası için standart lisan olarak kabul edildi ve diğer aşırı eğilimler terk edildi.

Birçok kişi kendini bu amaca adamıştı. "Türk Yurdu Cemiyeti'nin şubeleri" sayıca ve önem bakımından giderek artıyordu. Ziya Gökalp hâlâ hareketin önderiydi.[7] Onun için Pantürkizm bir tutkuydu. Şevk ve hevesini her yoldan başkalarına aktarmaya çalışıyordu: Gençlerle sohbet ediyor, üniversitede dersler ve konferanslar veriyor, makaleler ve kitaplar yazıyordu. İktidardaki kimselere önerilerde bulunuyor, eski Türk hikâyelerini ve efsanelerini yeniden canlandırmaya çalışıyor ve özellikle de her türden şiirler yazıyordu. Kitleleri duyguları üzerinden ele geçirme ihtiyacı hissediyordu. İnsanları kayıp "Kızıl Elma"yı bulmaya teşvik ediyordu. Bununla Türklerin kendi milli köklerini ve geleneklerini unuttukları için kaybettikleri eski faziletleri kastediyordu.

Ziya Bey Dünya Savaşı'nı samimi olarak memnuniyetle karşıladı. O nedenle bu, milli duyguların yaygınlaştırılması için uygun bir heves ve iştiyak dönemi, Pantürkçü hayallerin de gerçekleşme ara-

---

6 Ziya Bey daha sonraları bu dönemle alay etmiş, Türk yemeklerinin mideye dokunduğunu fakat insanın zihninin etrafındaki şeyleri daha doğru görmesini sağladığını söylemiştir. (A.E.Y.)

7 Ziya Gökalp 25 Ekim 1924 tarihinde yoksulluk içinde öldü. Hasta olmasına rağmen para sorunlarını kimseye söylemeyecek kadar gururluydu. (A.E.Y.)

cıydı. Savaşın yol açtığı sömürüyü, idarecilerin yaptığı vahim hataları ve kötülükleri görmüyordu. Onları adeta putlaştırmıştı. Onun gözünde bu kimseler teorilerini fiiliyata geçirecek hayalini kurduğu aksiyon adamlarıydı ve kendisi de savaş sırasında büyük bir nüfuza sahip oldu. Askeri liderler onun adeta bir entelektüel diktatör olmasına izin verdiler. Fikir dünyasına yeni birini kazandırabiliyor ya da ortadan kaybolmasını sağlayabiliyordu. Hem ulusal bir önder olarak hem parti içinde nüfuz sahibi bir kişi sıfatıyla her kesimden taraftarı vardı. Bu kimseler onun neredeyse dogma haline gelen fikirlerini körü körüne kabulleniyorlardı. Ziya Gökalp vurguladığı sorunları sık sık değiştiriyordu. Takipçileri üstadın bu becerikli ve hareketli fikri yapısındaki değişiklikleri takipte kuşkusuz zorlanıyorlardı. Hep birlikte sanki garip bir tarikatın mensubu gibiydiler ve bu mezhebin bir parçası olabilmek için sürekli kafa yormaları gerekiyordu.

Bir nokta oldukça istikrarlı bir hale gelmişti. Ziya Gökalp'ın önderlik ettiği bu hareketin savaşın birinci yılında bir peygamberi ve bir de İncili vardı. Peygamberleri Fransız sosyolog M. Emile Durkheim, İncil de *Régles de la Méthode Sociologique* idi. Diğer kutsal kitaplar aynı yazarın *De la Division du Travail Social* ve *Les Formes Primitives de la Vie Religieuse* isimli eserleriydi. Genellikle *L'Année Sociologique*[8] mensuplarının onayladığı her metin kutsal sayılıyordu. Ziya Bey bir yandan eski kurumları yorumlamak ve eskiden kalma yerleşmiş kuralları ortadan kaldırmak için gerçek bir bilimsel ruh geliştirdiyse de yeni hedeflerin zemin kazanmasını temin etmek amacıyla sabit ilkeleri olan yeni bir mezhep yaratmaktan da geri durmadı.

Vakit[9] gazetesine verdiği bir röportajda Pantürkizmin üç dönemi ya da evresi olduğunu söylemişti: İdealist Türkçülük dünyadaki bütün Türkler için harika bir gelecek hayali kuruyordu. Tarihi Türkçülük kadim lisanı ve âdetleriyle geçmişi yeniden canlandırmaktan mutluluk duyuyordu. Toplumsal Türkçülük ise geçmişi gelecekle ilgili politikaların temel çizgisini saptamak amacıyla

8 1898 yılında Emile Durkheim tarafından kurulan sosyoloji yıllığı. (ed.n.)
9 29 Aralık 1917. (A.E.Y.)

inceliyordu. Geçmişteki eğilimler taklitçi bir karaktere sahipken ya da dış görünüşe önem vermekteyken –ki o buna Türköri[10] adını vermişti– toplumsal Türkçülük şeklini doğrudan ırkın sosyolojik özelliklerine dayandırmaya çalışıyordu.

Ziya Gökalp'in birçok hayranı ama daha da fazla muhalifleri vardı. Bunların arasında imparatorluğun Türk olmayan unsurları, koyu dindar kesimin tamamı ve ilahiyatın mezhepçi amaçlar için kullanılmasına karşı çıkan bazı eğitimli kişiler vardı. Ayrıca Gökalp'in "birey yoktur sadece toplum vardır" fikrinde ısrar etmesi, savaşın türlü türlü sömürüleri karşısında yapılan fedakârlıkları taşınamayacak kadar ağır bulanları isyan ettiriyordu.

Ziya Gökalp'in çalışmaları savaş sırasındaki milliyetçi eylemlerin tek odağı değildi. *Türk Yurdu*'nun İstanbul'da yaptığı faaliyetlerin derin etkileri oluyordu. Hevesli ve istekli ruhuyla hareketin başındaki Hamdullah Suphi Bey, 11 Haziran 1913[11] tarihinde yayınladığı bir makalede, "Türk Yurdu hareketinin çıplak ve açlık çeken bir çocuk olduğunu, bu fakir ülkenin idealist gençliğinin ve sevginin bir ürünü olduğunu ve her tarafta kıskançlığın ve kötülüğün hâkim olduğu böyle bir çevrede kendine bir yer bulmasının mümkün olamayacağını" söyleyerek figan ediyordu. Ancak savaş sırasında *Türk Yurdu* hayat ve faaliyetin merkezi oldu. Küçük bir tiyatrosu ile filmleri, konferansları, akşam kursları, sanat koleksiyonları ve sosyal topluluklarıyla erkek-kadın büyük kalabalıkları kendine çekti, genç erkeklere yol gösterici oldu. İki cinsi de ortak bir zeminde biraraya getirme yolunda bir başlangıç yaptı ve milli ruhun heves kaynağı haline geldi. Bu çevrede aralarında yeni bir kardeşlik bağı oluştuğunu hisseden pek çok genç olduğu gibi, sayıları gittikçe artan bir kesim de bu akıma sempatiyle yaklaşır oldu. 1918 yılında sadece İstanbul'daki şubesinin 2.540 üyesi vardı. 1913-1918 yılları arasında çoğu bağışlardan elde edilen geliri 70 bin doları buluyordu.

10 Esas itibariyle "Türköri" (*Fr.* Turquerie) Ziya Gökalp tarafından icat edilmiş bir kavram olmaktan çok, 16.-18. yüzyıllar arasında Avrupa'da gelişen Türk kültürüne duyulan hayranlık ve kimi dönemlerde de Türklere özgü materyal ve yaşam öğelerinin moda olması, taklit edilmesi anlamlarına gelmektedir. (yhn)

11 Haziran 1918'de yapılan yıllık kongrede gerçekleştirilen bir konuşmadan yapılan alıntı. (A.E.Y.)

Türk milliyetçileri arasında iki karşıt akım giderek daha fazla öne çıkmaya başladı. Hareketin liderlerinden Yusuf Akçura bunları demokratik veya müdafaa Türkçülüğü ile Turancılık olarak adlandırır.[12] Birincisi tüm gücün içeride safları pekiştirmeye ve iyileştirmeye verilmesini savunurken ikincisi, öncelikli amacın tüm Türklerin, doğrudan politik yoldan olmuyorsa en azından kültürel ve ekonomik anlamda birleştirilmesi olduğunu ileri sürüyordu.

Demokrasi ve Turancı Yayılmacılık

Batum ve Bakü 1918 yılında Türkler tarafından alınıp Rus Devrimi ile de Orta Asya yolu açılmış göründüğünde, hem demokratik hem emperyalist güçler hayati bir durumla karşı karşıya kaldılar. Turancılar için bu, garip bir hayalin gerçekleşmesiydi. Bu kimseler Orta Asya'ya her yoldan girmek istediler ve genç erkekleri öğretmen, mühendis, doktor olarak Türk kardeşlerinin yanına gitmeye ve orada bir tür milliyetçilik misyonerliği görevi yapmaya teşvik ediyorlardı. Bu politikaya karşı demokrat muhalif yazar Halide (Edip Adıvar) Hanım'ın 30 Haziran 1917 tarihinde *Vakit* gazetesinde yayımlanan bir makalesinde ifadesini buluyordu. "Kendi Evimize Bakalım" başlıklı bu yazıda çekinmeden şunları yazdı:

> Pantürkist güçler bizleri tüm Müslüman Türklerin ve Turanlıların refahı ile ilgilenmeye ikna etmeye çalışıyor. Savaşın içinde olan gençlerimiz artık giderek ideallerin kendi başlarına bir anlam ifade etmediği, ancak bu ülkeyi kurtarmak amacı taşıdıkları sürece varolmayı hak ettikleri sonucuna varıyorlar. Bu ülkenin çocuklarının birçoğu, kendileri için en cazip şeyin birçok savaşın sonucunda tahrip olan ve yağmalanan kendi ülkeleri için çalışmak olduğuna inanıyor. Bu ülke nüfus, sağlık ve hayat standardı açısından gerilemektedir. Şu anda içinde bulunulan savaşın getirdiği felâketler sonucunda, Osmanlı Türklerinin nüfusu o kadar azalmıştır ki, geniş topraklarımızda varlığını sürdürenlerin durumu bile şüpheli hale gelmiştir. Kafkaslarda kazanılan topraklar büyük bir heyecan uyandırmıştır. Oralardaki Türkler yol göstermemizi istemektedirler. Bu durum şüphesiz milli

---

12 Yusuf Akçura, *Politics and Economics*, İstanbul, 1924, s. 18. (A.E.Y.)

gururumuzu okşayan bir şeydir. Ancak unutmamalıyız ki, bizim küçük kasaba ve köylerimizi bırakın bir yana taşra vilayetlerimiz için bile yeterli doktorumuz yoktur. Tüm öğretmenlerimiz bir tek İstanbul'un bile ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Mühendislerimiz bir vilayetin ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz. Sadece bir avuç gencimiz savaşın ateşinden kurtulacaklar. Bu ülke ancak bu gençlerin burada kalarak durmadan çalışmaya karar vermeleri ile kurtulabilir. Bunların varlığı şüphesiz Hz. İsa'nınkinden daha güç ve daha az romantik olacaktır. Dış ülke topraklarında çalışmak çok cazip gelebilir ne var ki bu çalışmalar gerçekleşmesi mümkün olmayan bir ütopya uğruna olacak. Irklar sadece teoridir, uluslar ise gerçektir. Kardeşlerimiz bizi çağırıyorlar çünkü onlara faydalı olabileceğimizi düşünüyorlar. Bu insanlar bizim birkaç gürültücü hayalperestimizin arkasındaki gerçek Türkiye hakkındaki acı hakikati öğrendikleri zaman kaderlerini bizim elimize teslim ederler mi sanıyorsunuz? Bir Türk kardeşimiz eğer Türkiye'deki bir köyü görür veya onun hakkında bilgi edinirse o zaman kendi hasta ülkesini terk eden doktor, öğretmen, mühendis ya da devlet görevlisine karşı saygı ya da sevgi hissedemez; ona sadece itimatsızlık duyar. Sınırlarımızın ötesinde yaşayan kardeşlerimize en fazla yardımı sadece kendi ülkemiz ile ilgilenerek yapabiliriz. Kendi enerji ve yeteneğini yabancı ülkelere taşıyan her Türk kendi annesini, kendi evini soyan bir kimse durumuna düşer.

Turancılık karşıtı bu bildiri Pantürkistler arasında büyük gürültü kopardı. Darülfünun'da edebiyat tarihi profesörü olan Köprülüzade Fuat Bey buna karşı fikirlerini şöyle dile getirdi:[13]

Ben de Panturanizme karşıyım; hiçbir pratik değeri olmadığını düşünüyorum. Sadece aynı dili ve aynı dini paylaştığım insanlar ile dayanışma duygusu içindeyim. Ancak bu büyük grup birleşmelidir. Batıya nazaran geri kalmış bir millet olabiliriz ama doğuya nazaran çok ileri bir seviyedeyiz. Kardeşlerimiz bizi sabırsızlıkla bekliyor. Belli bir bölgede yaşayan Türklerin çıkarları ile ilgilenmekle yetinemeyiz, Akdeniz ile Çin arasındaki bölgede yaşayan tüm Türklerin ihtiyaçlarını karşılamalıyız. Bencilliğimize kutsiyet atfedemeyiz, bizim düsturumuz "Birimiz hepimiz hepimiz birimiz

13 *Vakit*, 17 Temmuz 1918. (A.E.Y.)

> için"dir. Eğer içimizden bazıları tüm enerjimizi kendimize saklamak gibi tehlikeli bir fikre sahip iseler, Türkçülüğün en başta gelen görevi bu tür yanlış bakış açılarını düzeltmektir. Geleceğin büyük Türk dünyası başka türlü inşa edilemez.

New Review'da da başka itirazlar vardı. Halide Hanım davaya ihanet eden biri muamelesi görüyordu. Kendisi Osmanlı Devleti'nin zararına olarak gizli Osmanlıcılığı savunmakla suçlanıyordu. Bu eğilim alaycı bir biçimde "Osmanlıcılık" olarak adlandırılıyor, bu fikri savunanlara cephe dışındaki Türklerden esirgeyerek Osmanlı İmparatorluğu'na sakladıkları enerjiden Türk olmayan unsurların da yararlanacağını zira Osmanlı Devleti'nin içinde çok sayıda bu düşüncede kimse bulunduğunu hatırlatıyorlardı.

Ateşkes bütün bu tartışmalara ve Pantürkistlerin kısa süren başarılarına son vererek birkaç yıl süren, milli ve Türkçülük kelimelerinin dahi tabu sayıldığı bir dönemi başlattı.

17

Milliyetçilik Meseleleri

Çok Uluslu Bir İmparatorluk

Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde dengesini bozabilecek çok büyük bir etken barındırıyordu, ırkların karışımı. Birinci Dünya Savaşı ile büyük denge bozulduğunda bu faktörün de etkili olacağı beklenmeliydi, nitekim de öyle oldu. Etnisite kavgaları cephede süren savaşlardan daha büyük bir şiddetle devam ediyordu. Savaşta, milletlerarası mutabakat sonucunda yerleşmiş kurallara göre toplu imha yöntemlerine bir derece kısıtlama getirilmişti. Ayrıca, öldürme işlemi çoğunlukla uzun menzilli mekanik araçlarla teçhiz edilmiş disiplinli savaş makineleri aracılığıyla kişisel olmayan bir tarzda gerçekleştiriliyordu. Etnik çatışmalar bu tür bir sınır tanımıyordu. Bir kere ihtiraslar zincirini kırdı mı, her yerde zayıflar güçlüler tarafından katlediliyordu. Üstelik bu savaşlar bütün vahşetiyle göğüs göğüse cereyan ediyordu.

Bu metin, ahlaki sorumluluğun kimde olduğunun tam olarak tespiti gibi hassas bir görevi üstlenemez. Birbiriyle çelişen raporların ve karşılıklı çekişmelerin ortasında olabildiğince sadece sebepleri ve sonuçları ortaya koyacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu ülkenin karakteri, etnik kökeni, dili, ekonomik standartları ve sosyal gelişmişliği gibi konularda tasavvur edilebilecek en büyük farklılıkları içinde barındıran bir bölgede kurulmuştu. Birbirinden farklı halkları bir araya getirmek için ne zorla ne ikna yoluyla genel bir teşebbüste bulunulmuştu. Aksine onlara dinde, eğitimde ve kültürel alanda en geniş biçimde özerklik tanınmış ve bu suretle yüzeysel bir toplumsal denge yaratılmıştı. Osmanlı idaresi tebaasına komşu ülkelerden daha iyi koşullar sunduğu sürece işler iyi gitti. İmparatorluk yabancı muhaliflerin genel olarak sığındıkları bir yer oldu zira Osmanlı, şartsız olarak her türlü muhalefete hoşgörüyle yaklaşıyordu.

Kötü yönetimle birlikte düşüş süreci başladığında, kendilerini sınır bölgelerinde yalnız bırakılmış hisseden ve aynı ırktan olan kimseler birer birer bölgeden ayrılmaya başladılar. Ya bağımsız hareket ettiler ya da aynı ırktan nüfusa sahip komşu bir ülkeye iltihak ettiler. İç bölgelerdekilerin de durumu karışıktı ancak doğrudan gitmeyi düşünmediler. Ayrıca nüfusun büyük kısmı sadece kendi yerel ve kişisel menfaatlerini düşünen kendi halinde bireylerden oluşuyordu. Anadolu'da yaşayan Ermenilerin ve Rumların çoğu çevrenin olağan baskısına direniş göstermediler. Türk dilini benimsemiş ve yaşam tarzı, zevkleri, folklorları ve fikirleriyle Türk toplumunu özümsemişlerdi. Dini akideleri dahi karşılıklı alışveriş süreci neticesinde ortak özelliklere sahip olmuştu. Grup ilişkilerinde dikkati çeken baskın bir farklılık bilinci yoktu. Çok çalışan orta ve fakir sınıflar arasında genellikle hoş bir komşuluk ilişkisi ve işbirliği vardı.

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir dizi etken bu ırklar arası barışı bozmak üzere harekete geçti. Bunlar aşağıdaki unsurlar olarak sıralanabilir:

1. Türk olmayan ve özellikle de Müslüman olmayan unsurların benimsemedikleri bir hükümetin kötü idaresine karşı ayaklanma.

2. Belirli bir dini örgütün yarattığı eski bağımsızlık duygusu ve Batı'dan gelen etkilere maruz kalınması ya da Profesör Arnold Toynbee'nin adlandırdığı gibi milliyetçilik hastalığı.

3. Balkan devletleri gibi imparatorluğun dışındaki akraba ırklardan ve kendi doymak bilmez arzularını tatmin etmek için araç olarak belli unsurları sıklıkla kullanan emperyalist güçlerden gelen etki ve tahrikler.

Büyük Britanya değişik zamanlarda Türk muhalifleri ve Dürziler, Bulgarlar, Ermeniler, Çerkesler ve Kürtler; Rusya Türkleri üzerinde çalıştı, önce gericiler daha sonra radikal unsurlar ve Slavlar, Ermeniler, Rumlar ve Kürtler; Fransa ilerici Türkler, Katolikler Suriyeli Ortodokslar ve Dürziler.

Türkler milliyetçilik fikrine ilgisiz kaldıkları sürece etnik çatışmalar zaman zaman ortaya çıkan yerel isyanlar ve katliamlardan ibaret kaldı. Milliyetçilik Türkler arasında sağlam bir zemin kazanınca, sürekli şiddetli çatışmaların meydana gelmesi kaçınılmaz oldu ve bu fırtınalar amansız bir hal aldı.

Sorunun Kaynağı Din Değil

Dini farklılıklar sorun yaşanmasında hemen hemen hiç rol oynamadı. Din konusunda hoşgörü sağlam bir şekilde yerleşmiş ve kökleri derinlere inen bir özellikti. Belki aynı dinin farklı mezheplerine mensup kimseler arasında sessiz bir takım düşmanlıklar vardı –özellikle Ortodoks ve Katolik Ermeniler, Kudüs'te yaşayan Rum Ortodoks ve Arap Ortodoks Hıristiyanlar– ancak büyük dini grupların mensupları arasında derin düşmanlıklar yoktu. Zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklar hep aynı grup içinde meydana gelen sürtüşmelerdi. Bir tarafın tamamen Hıristiyan diğer tarafın tamamen Müslüman olduğu genel bir çatışma örneği yaşanmamıştı. Profesör Arnold Toynbee sorunun kaynağını haklı olarak "ithal milliyetçiliğin laneti" olarak tarif eder.[1] Bu konuda şöyle diyor:

> Modern Türkiye'de Ortadoğu medeniyetine Batı medeniyeti tarafından İslam bağnazlığına da milliyetçilik bağnazlığı tarafından el konul-

1 Toynbee, "The Truth about Near-Eastern Atrocities", *Current History*, Temmuz 1923. (A.E.Y.)

muştu. Bu yabancı topraklara ekilen yeni din berbat meyveler vermeye başladı. İngiltere ve Amerika'da bile Avrupa Savaşı'nın yarattığı fikri gerginlik yabancılara karşı cadı avı yürütülmesi sonucunu verdi. Kendini hem geldiği ülkeye hem Amerika'ya bağlı hissedenlere karşı saldırılar oldu ve "yüzde yüz Anglosakson" sloganı ile kampanyalar düzenlendi. Ancak milliyetlerin karışımının istisna değil kural olduğu Yakındoğu'da Osmanlıcılık ve Hellenizm ile benzeri görüşler toplu katliamlara neden oldu. Bu yolunu şaşırmışlığa daha az kapıldığımız ve böylece Yakındoğu'daki komşularımızdan daha az kötülük yapıp daha az kötülüğe maruz kaldığımız için günahsız mıyız? Şüphesiz onlardan daha faziletli değiliz sadece daha talihliyiz; kim bilir tarihin uzun seyrinde benzer durumlar tersine döner ve bizlerin de hayatları herhangi bir yabancı fikir nedeniyle altüst olur?

O zaman kaderciliğe sığınıp Yakındoğuluların yaptıklarını seçme şansları olmadığı, böyle davranmaya devam etmek zorunda oldukları, tabiatlarında olduğu için değil modern Batılı çevrenin baskısıyla bu şekilde davrandıkları gerekçesiyle af mı edeceğiz? Gerçekleri serinkanlılıkla incelediğimizde, böyle bir kötümserliğin doğru olmadığını görürüz. Bu Batılı politik etkiyi en kötü veçhesiyle ele alalım. Adeta bir akıl hastalığı gibi, Batılı tüccarların ve sömürgecilerin ilk defa Batılı olmayan bir ülkeye ayak bastıklarında beraberlerinde getirdikleri fiziki hastalıklarla bir tutalım. Bir illetin hastalığa yeni maruz kalan bir bünye için, kuşaklar boyu buna alışmış olandan daha ölümcül bir etkisi vardır. İlk milliyetçilik salgını ortaya çıktığında çiçek veya frengi salgınından daha az olmamak üzere yüzlerce, binlerce insanı yok edebilir. Ancak ölüm oranı sonsuza kadar 1895-1897 ya da 1909 veya 1912-1913 veya 1915 ya da 1919-1923 yılları arasındaki seviyesinde kalmaz. Tecrübeler gösteriyor ki böyle durumlarda başlangıçta dehşet verici miktarda kayıp olabilir ancak geride kalanlar er ya da geç duruma bağışıklık kazanacak ve toplum, yeni çevreye intibak etmenin bedelini ödediğinde denge tekrar kurulacaktır.

Profesör Toynbee "katliam" kelimesini diğer kötülüğün işareti olarak gören ilk kişi olarak, kendisini belli bir ülke ya da dini ayırımcılık gibi konularla kısıtlamadan cesaretle bu kötülüğün sebep-

lerini ve niteliğini incelemiştir.[2] Bu incelemesi sonucunda şu önemli sonuca ulaşmıştır: Tüm Yakındoğu halkları farklı zamanlarda aynı dürtülere aynı tepkilerle karşılık vermişlerdir. Katliamlar toplumun alt sınıflarında kendiliğinden ortaya çıkan patlamalar değil, karışıklık çıkaran bir azınlığın veya düşman bir grubun ortadan kaldırılması amacıyla üst düzey yetkililer ve iyi eğitimli kimseler tarafından yönetilen hareketlerdir. Dini önyargıları ve menfaati olanların propagandası Batı'daki entelektüel sınıfların dahi bu kötülüğün karakteri ve derecesi hakkında doğru fikir edinmesine engel olmuştur.

Avrupa Savaşı sırasında (Profesör Toynbee'den alıntılayarak) İngiltere'de insanlar 600 bin Ermeni'nin katlini açıklamak için Osmanlı Türklerinin göçebe atalarına kadar inerken, Kırgız-Kazak Konfederasyonu'na bağlı yaşayan, Türkçe konuşan 500 bin Orta Asya göçebesi yukarıdan gelen emirle "insanlığın en adaletlisi" Rus köylüleri tarafından yok ediliyordu; erkekler, kadınlar, çocuklar ya vurularak ya daha feci bir şekilde bütün hayvanları ve araç gereçleri ellerinden alınarak kış mevsiminde dağlara ve çöllere sürülmek suretiyle ölüme gönderiliyorlardı. Aralarından şanslı olan bir kısmı Çin sınırından kaçmayı başardı. İlk Rus Devrimi'nden (1905) önce Duma'da Kerenski tarafından bütün bu mezalim cesaretle anlatıldı ama kulak asan olmadı. Ne çarın hükümeti ne Batı'nın o yüce kamuoyu.[3]

Milliyetçiliğin Olumsuz Yanları

Dışarıdan teşvik edilen ve içeriden de milliyetçi fikirlerin tahrikiyle gerçekleştirilen azınlıkların örgütlü bir şekilde imha edilmesi,

---

2 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (Londra-Bombay-Sidney: Constable and Company Ltd., 1922) isimli kitabının önsözünde şöyle diyor: "Mezalim tüm gerçekliğiyle ortaya çıkarılmıştır. Tüm tarafların olağandışı bir süreç karşısında sırayla işlediği suçlar olarak, sadece bir milliyetin ya da bir hâkimiyetin tuhaf bir uygulaması olarak değil." (A.E.Y.)

3 Toynbee, *The Western Question in Greece...*, s. 342. Ayrıca bkz. M. A. Czaplickla, *The Turks in Central Asia, in History and at Present Day*, Oxford, 1918, s. 17. Öldürülen Kazakların ve Ermenilerin sayısı tahminidir. (A.E.Y.)

bu büyük kötülük, birleştirici olacağına toplumu daha da kutuplaştırmış ve bütün 19. yüzyıl boyunca Yakındoğu ve Ortadoğu'nun her yerinde korkunç bir tahribata yol açmıştır. Milyonlarca insan tarif edilemez biçimde ıstırap çekmiş, dünyanın çeşitli yerlerindeki milyonlarca başkaları da bu ıstıraptan manevi olarak paylarına düşeni almışlardır. Hastalığın bilimsel olarak incelenmesi için bir başlangıç yapılmış olsa da bundan çıkarılan sonuçlar günlük politikalar açısından ders niteliği taşımadı. Azınlıklar sorunu halledilmiş olmaktan uzaktır. Yakındoğu ve Ortadoğu'da azınlık hakları sadece kâğıt üzerinde çözümlenmiş bulunmaktadır. Bunların varlığı her zaman bir sorun kaynağı olarak kalacaktır. "Azınlık Hakları" genel karakterinden farklılıklar gösterirler ve çekişme yaratmaya her zaman eğilimlidirler. Hâlâ emperyalist güçler kadar, akraba ırklara mensup olup komşu topraklarda bağımsız varlıklar olarak mevcudiyetini sürdüren ülkeler tarafından da nüfuz etme aracı olarak kullanılırlar. Sonuç olarak, çoğunluk azınlığa şaibeli bir insan grubu olarak bakacak, onları baskı altında tutma eğiliminde olacak ve birey olarak da onların hayatta başarılı olabilme fırsatlarını asgariye indirmeye çalışacaktır. Devlet ile tebaası arasındaki sadık vatandaşlık ilişkisinin yerini alan bu doğal olmayan ilişki biçimi, her zaman sürtüşme kaynağı olacaktır. Geçmişin acı tecrübelerinden çıkan yegâne uygulanabilir çözüm ise iki önleme bağlıdır:

1. Dini temele dayanan farklılıkların dışındaki tüm engelleri kaldırmak ve bu amaçla her türlü düşmanca ayırımcılığı yok edecek bir devlet okulu sistemi kurmak. Böylelikle önceleri sadece örgütlü vatandaş kitleleri şeklinde bağlı oldukları devletin gerçek ve sadık tebaası olmayı özgürce seçen azınlık mensupları çoğunlukla karışacak, din ise özel ve kişisel bir mesele olarak görülecektir.

2. Kendilerini diğer uluslara kan, dil ya da siyasi bağ ile bağlı hissedenler ya seçtikleri ülkelere göç edecekler ya bulundukları bölgelerde yabancı vatandaş statüsünde yaşamaya devam edeceklerdir. Tüm Yakındoğu ve Ortadoğu aracılığıyla, vatandaşlık fikrine sadakat anlamı verilmesi ufku açacak ve birçok sürtüşme ve savaş sebebini ortadan kaldıracaktır.

Şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ırk sorununun sadece genel yanlarını konuştuk. Azınlık meselesinin doğasına ise zaman zaman değindik. Ancak farklı ırklar için husumet etkenleri de farklıydı. Bu nedenle her birinin durumunu ayrı ayrı ele almak gerekir.

Araplar

Savaştan önce Arap sorunu Osmanlı İmparatorluğu için çok zor bir meseleydi. Sayıları itibariyle sadece yedi milyon kadardılar ama nadiren de olsa imparatorluğun yarısından fazlasına yayılmışlardı. Çoğunluğu Müslüman'dı. Türklerle aynı dinden olsalar da dilleri ve kültürleri çok farklıydı.

1908 Devrimi'ne kadar Arap sorununun iki farklı veçhesi vardı. Müslüman Araplar, kısmen merkezi hükümete duydukları nefretten, kısmen kötü idareye karşı isyan duygularıyla kısmen de yabancı casuslar tarafından kışkırtıldıklarından, zaman zaman yerel isyanlara kalkışmışlar ve bu isyanlar bazen kuvvet kullanmak suretiyle bazen mahalli liderlere unvan ve ayrıcalıklar verilerek bastırılmıştı. Suriyeli Hıristiyanlar, sistematik bir propagandanın etkisiyle daha aydın bir kitle olduklarından ve hiç rahat durmayan bir mizaca sahip bulunduklarından sadece hükümete sürekli muhalefet etmekle kalmadılar aynı zamanda geniş kapsamlı bir Arap milliyetçiliği kavramı üzerinde de çalışmaya başladılar. Suriye'de basın özgürlüğü olmadığından Mısır basını ve Amerika'daki hür Suriye basını aracılığıyla Arap milliyetçiliğini yaymaya çalıştılar. Müslümanlar uzun süre bu propagandaya olumsuz bir tavırla yaklaştılar ve nüfusu karışık olan bütün vilayetlerde Müslüman ve Hıristiyan Suriyeliler birbirleriyle devamlı husumet içinde yaşadılar.

1908 Devrimi'nden sonra Arap milliyetçiliği fikirleri Müslümanlar arasında kolaylıkla zemin kazanmaya başladı. Fransız sefirleri ve casuslarının gizli önderliği altında, Arap bağımsızlığı için merkezi otoriteye karşı genel bir isyan kışkırtıcılığı başlatıldı. Koyu bir merkeziyetçi olan İttihat ve Terakki hareketi bu konuda taviz vermeye hazır değildi ve böylece aradaki bu kin günden güne bü-

yüyordu. 1912 yılında muhalefet iktidara gelip de Türk olmayan unsurların desteğini almak amacıyla ademi merkeziyetçiliği onaylayan bir tavır takınınca, Araplar Beyrut'ta bir kongre topladılar ve burada bağımsızlığa yakın ayrılıkçı bir platform oluşturdular. İttihatçılar yeniden iktidara gelir gelmez, uzun bir vaatler listesiyle Müslüman Arapların dostluğunu yeniden kazanmaya çalıştılar. Elde ettikleri başarı ne yazık ki sadece görünürdeydi ve geçiciydi.

Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması imkân dahiline girince, Büyük Britanya Arapların faal desteğini almak üzere derhal hazırlıklara girişti. Hint Seferi Kuvveti "D" (Indian Expeditionary Force), ekim ayının ilk günlerinde yani Osmanlı İmparatorluğu gerçekten savaşa girmeden dört hafta önce yola çıkmıştı. Bu ordunun görevi Osmanlı Devleti'ni ürkütmek fakat aynı zamanda Arapları da isyana teşvik etmekti. Bu amaçla Sör Percy Cox bu kuvvetlere "siyasi subay" olarak refakat ediyordu. 23 Ekim 1914'te Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sör Arthur Henry McMahon Mekke emiri'yle ilk gizli anlaşmasını akdetti. Buna göre İngiltere "müttefiki olan Fransa'nın çıkarlarına zarar vermemek kaydıyla serbestçe hareket edeceği topraklar üzerinde Arapların bağımsızlığını tanımak ve desteklemek" taahhüdünde bulunuyordu.[4]

Savaşın başından beri Dördüncü Ordu kumandanı olarak karargâhı Şam'da bulunan ve Arapların yaşadığı tüm toprakların bir çeşit genel valisi olan Cemal Paşa Arap milliyetçiliğini kökünden yok etmek ve Türklerin Arap toprakları üzerindeki hâkimiyetini gerçek ve etkin kılmak amacıyla radikal bir biçimde çalışıyordu. Önce 1861'den bu yana devam eden Lübnan'ın ayrıcalıklı konumunu kaldırdı. Daha sonra ise, güçlü bir şekilde Panislamcı tahriklere girişti. Başlangıçta başarılı da oldu. Bununla amaç milliyetçiliğin etkilerini zayıflatmak ve savaş için gerekli yerel kaynaklardan azami faydayı elde etmekti. Cemal Paşa bir yandan büyük bir otorite gösterisinde bulunurken diğer yandan vilayetlerin belediye koşullarını ıslah etmeye çalışıyordu. Yeni yollar yapılması, su ihtiyacının karşılanması için yeni tertipler alınması, yeni yetimhanele-

---

4 Earle, *Türkiye, Büyük Güçler ve Bağdat Demiryolu*, s. 283, 287. (A.E.Y.)

rin ve okulların açılması yerel halkı etkilemek için düşünülmüştü. Türkler tarafından idare edilen özel okullar aynı zamanda yavaş yavaş Arapların Türkleştirilmesi amacına da hizmet edecekti.

1916 yılının korkunç kuraklığı ve bununla baş etmenin imkânsızlığı Cemal Paşa'nın hem şahsının hem idaresinin Suriye nüfusunun bir bölümü üzerinde bırakmış olabileceği her türlü olumlu intibayı silip süpürdü. Gitgide daha fazla ortaya çıkan memnuniyetsizlik baskı tedbirleriyle karşılanmaya çalışıldı. Fransız Sefareti'nin arşivlerinde ele geçirilen bazı evrakta oraların ileri gelenlerine de atıflar vardı. Bu kimseler özel bir askeri mahkemenin önüne çıkarıldılar. 23 Nisan 1916'da bir bildiri yayınlandı ve bunların arasından 200 kişinin suçlu bulunduğu, bazılarının ölüm cezasına çarptırıldığı bazılarının ise hapse ya da sürgüne mahkûm edildiği ilan edildi. Bu baskıcı tedbir görünüşte sükûneti sağlamış gibi olsa da alttan alta müthiş bir galeyana sebep oldu.

Mekke emiri Arap davasının liderliğine soyundu ve Temmuz 1915-Ocak 1916 arasında yürütülen müzakereler sonucunda Büyük Britanya ile bir anlaşmaya vardı. Bunu birkaç ay gizli tuttu. Şubat 1916'da Enver Paşa ve Cemal Paşa tarafından ziyaret edildi. Her ikisine de birer kılıç hediye etti ve bunları "İslamın düşmanlarına karşı kullanmaları" temennisinde bulundu. Mayıs 1916'da "İtilaf Devletleri'ne karşı taze kuvvetleri teçhizatlandırmak" amacıyla İstanbul'dan para talep etti ve bu talebi kabul edildi.[5] 27 Haziran 1916'da Arapların bağımsızlığını resmen ilan etti. Buna gerekçe olarak da savaş hükümetinin kötü idaresini, Hicaz'ın yoksulluğunu, İstanbul'da dine aykırı eğilimleri, halifenin yetkilerine getirilen kısıtlamaları, hükümetin zaptiyeye Ramazan ayında açıkta yemek yiyenlere müdahale etmemesi yolunda verdiği talimatı ve Arap milliyetçilerinin ağır bir biçimde cezalandırılmalarını gösterdi.

Hicaz'ın ayrılmasından sonra imparatorluk ile Arap toprakları arasındaki bağ son derece gevşedi. Almanların Suriye ve Mezopotamya'da doğrudan bir hâkimiyet alanı tesis etmek amacıyla

---

5 Cemal Paşa, *Hatıralarım*, 1. baskı, s. 186. (A.E.Y.)

yürüttükleri Türklere karşı kışkırtma faaliyetleri bu eğilimi daha da güçlendirdi. Savaşın son yılında Pantürkistler Arap topraklarının Türkleştirilmesinin imkânsız ve arzu edilmeyen bir şey olduğu sonucuna vardılar. 15 Mart 1918 tarihli *Yeni Mecmua*'da yayımlanan bir makalesinde Ziya Gökalp Arapların bağımsızlığını, Türklerin ve Arapların iki bağımsız devlet olarak yer alacağı bir federasyonu açık bir şekilde savundu.

Bu geniş açılı politika çok geç geldi. Bu fikrin gerçekleşmesi için herhangi bir şey yapılamadan güney cephesindeki Türk orduları itilaf güçleri tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Arap nüfus ilk fırsatta bunlarla birleşti ve Türklerin geride kalan subayları ve dağılmış askeri yapılanmalarına karşı şiddetli bir nefret sergiledi.

Kürtler

1514 yılında Türklerin İranlılara karşı [Çaldıran Savaşı'yla] kazandığı zaferden sonra Kürtlerin yaşadığı bazı topraklar Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilmişti. Bu topraklar daha sonra yapılan fetihler neticesinde giderek genişledi ancak buralarda gerçek bir egemenlik kurmak hiçbir zaman mümkün olmadı. Hükümetin gücü yalnızca Türklerin ya da Türkleşmiş Kürtlerin yaşadığı yerlerde geçerliydi. Şehirlerin dışında yerel feodal reisler tam yetkiliydi ve bunu şeyhlerle kâh birlikte kâh mücadele halinde sürdürüyorlardı. Güçlerini pek de İslama uygun olmayan sözde doğaüstü kaynaklardan alıyorlardı. Kırsal nüfus ya aşiret reisleri ve şeyhlere bağlı ya şehirlerde yaşayan ileri gelenlerin kölesi olarak yaşamını sürdürüyordu. Aşiretler arasında savaşlar ve ateşkesler normal sayılıyordu. Çapulculuk ve yağmacılık nüfusun büyük bir kısmının meşru işiydi. Bir aşiret reisi diğerinden intikam almak isterse, en değerli kişisel sermayesi olan kölelerinden bir kısmını öldürüyordu. Kölelik genellikle gelişen bir yapıydı. Köleler ve esir köylüler yaptıkları hizmetler karşılığında geçimlerini sağlayacak rızıklarını alıyor ve korunuyorlardı. Daha alt sınıftaki kimselerin hayatı daha zordu. Geçici olarak kıyı şehirlerine göçediyor hatta 1900'lerden sonra Amerika'ya bile gidiyorlardı.

Ne zaman merkezi hükümet gücünü göstermek istese, Kürt aşiretleri ve ileri gelenleri, eğer hükümetin taraftarı olarak kendilerine nüfuzlu mevkiler sağlanmadı ise direnmek amacıyla aşiret birlikleri oluşturuyorlardı. 1818, 1843 ve 1880 yıllarında geniş yerel isyanlar çıktı. II. Abdülhamid Kürtleri kendi baskıcı iktidarı için araç olarak kullanmayı başardı. Aşiret reislerinin yerel bağımsızlıklarını hoş gördü ve bazılarını da "Hamidiye Alayları" olarak örgütledi. Reisler, bir nevi üst otoriteyi kabullenmeyi çok uygun buldular zira bu otorite sayesinde askeri unvanlara (bu da süslü üniformalar demekti) parasal avantajlara kavuştular ve her türlü suç karşısında ceza görmekten muafiyet sahibi oldular.

Daha iyi devlet okullarında eğitim gören Kürtler ya devlet hizmetine girdiler ya serbest meslek sahibi oldular. Bu kimseler kendilerini Kürt olarak değil yönetici sınıfın bir parçası olarak gördüler. Kendileriyle aynı ırktan olanların kaderleriyle ilgilenmediler; bu nedenle de hiçbir zaman ortak bir yazılı dilleri ya da edebiyatları olamadı. Gerçi Avrupa'ya sığınan Jön Türkler arasındaki birkaç Kürt içinde bulundukları Batılı çevrenin de etkisiyle milli bir bilinç geliştirmeye başladılar. Kendilerine ait bir yayın organı bile çıkardılar.[6] Ancak bu sadece teoride yer bulan bir hareketti.

Kürtlerden sık sık Ermeni sorunlarıyla ilgili bahsediliyordu, bunun da sebepleri çeşitliydi. Ermeniler ile Kürtler arasındaki ilişkiler Rusya, Osmanlı ve İran toprakları üzerinde ilerlemeye başlamadan önce son derece iyiydi. Rus gizli ajanları tarafından yaratılan karşılıklı nefret, Ermenilerin kaderine Batı'nın gösterdiği ilgi, II. Abdülhamid'in etkisi ve ekonomik farklılıklar bazı Kürtlerin Ermenileri doğal kurbanları olarak görmelerine sebep oldu.

1908 Devrimi'nden sonra kendini ispat etmek isteyen hükümet güçleri sık sık birleşmiş Kürt aşiretleriyle karşı karşıya geldi; fakat bu devam edecek bir isyan gibi gözükmedi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün diğer benzer hareketler gibi kendini gösteren Kürt milliyetçilik hareketinin önüne, hükü-

---

6 *Kürdistan* gazetesi, Mikdad Midhat Bedirhan ve Abdurrahman Sami Bedirhan tarafından 1898-1902 yılları arasında İsviçre, Mısır ve İngiltere'de toplam 31 sayı basılmıştı. Murat ISSI, "Kürt Basını ve *Kürdistan* Gazetesi (1898-1902)", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar*, sayı 9, Nisan 2013. (yhn)

met otoritesinden daha çok, bitmek bilmeyen çıkar çatışmaları ile aşiret örgütlenmeleri engel olarak çıktı. Bu hareketin içinde birkaç idealist vardı. İstanbul'da yaşayan ve bir gün Rusya ya da Büyük Britanya'nın yardımlarıyla kurulacak Kürdistan'ın başına geçmeyi uman bazı itibarlı kimselerin çalışmalarından ibaretti. 8 Şubat 1914'te altı Doğu vilayetinin [Vilayat-ı Sitte: Erzurum, Van, Mamüretü'l-Aziz (Elazığ), Diyarbekir, Sivas ve Bitlis] iki tarafsız müfettiş gözetiminde özel bir yönetim şeklinde bir araya getirilmesi kararlaştırıldığında, Rusya, Kürtler arasında ateşli bir şekilde faaliyet göstermeye başladı. Bölgedeki Rus konsolosunun tahrikleriyle ortaya çıkan Bitlis İsyanı'yla [1914] Ermeni katliamlarına zemin hazırlamak ve böylece Rusya'nın etkin müdahalesine gerekçe oluşturmak amaçlandıysa da bu tehlike şans eseri atlatıldı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtler tekdüze bir şekilde hareket etmediler. Şehirlerde yaşayan bazı Kürtler Türklerin arasında yerlerini aldılar ve çoğunlukla Türkler gibi hissettiler. Ruslarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin kendileri için doğrudan tehlike teşkil edeceğini düşünen ve bu nedenle hükümetle işbirliği içinde olan bazı aşiretler de vardı. Hükümet tarafından askere alınamayan ve yaşadıkları toprakların ulaşılamaz olması nedeniyle kendilerini Rus-Ermeni tehdidi altında hisseden –özellikle "Dersim" bölgesi– Kürtler, savaşı bol ganimet elde edebilecekleri bir fırsat olarak gördüler ve memnuniyetle karşıladılar. Tehcire tabi tutulan Ermenilere karşı gerçekleştirilen katliam ve yağmalara katıldılar. Ruslar tarafından yenilgiye uğratılanTürklerin geri saflarındaki askerlere saldırdılar. Ruslar yenilip çekildiklerinde dağlarda yaşayan Kürtler derhal oraya giderek dağılmış ve zayıf yapılanmaları yağmalıyorlardı. Savaş onlar için umulmadık bir zenginleşme şansıydı.

Rumlar

Balkan Harbi'nden sonra Osmanlı idaresi altında kalan Rumların sayısı yaklaşık 1.5 milyon kişiydi. Bu insanlar duygusal ola-

rak Panhellenist ideale bağlıydılar. Yakındoğu'da Rum Ortodoks Kilisesi çok etkin bir birleştirici rol oynamıştı. Kökenleri ve dilleri farklı birçok insanı Rum adı altında bir araya getirmeyi başarmıştı. Panhellenik hareket, kiliseden, cemaat örgütlenmesinden ve cemaat okullarından yararlanmak suretiyle Osmanlı Rumlarının kalbine girmeyi başarmıştı. Türkçe konuşan Rumların çoğu bu eğilimi tümüyle tasvip etmiyorlardı ama böyle düşünenler yaşlı kuşağa mensup kimselerdi. Yeni kuşaktan olanlar ise kökenlerinin Türkçe konuşan Rumlar olduğunu unutturmak istercesine Panhellenizmin ateşli savunucuları olmuşlardı.

Rumlar, Birinci Dünya Savaşı'ndan nispeten daha az zarar gördüler. Şüphesiz aralarında kıyı bölgelerinde yaşayan Rumlara uygulanan tehcirden etkilenenler vardı ama bu durum kısmen askeri zaruret nedeniyle yaşanmıştı. Tehcir sonucunda yerleşilen yeni yerler çok uzak bölgeler değildi ve çekilen zahmet de savaş sırasında geri kalmış bir ülkede zorla gerçekleştirilen toplu bir göçün ıstırabıydı. Bu tehcirler kesinlikle Ermenilerin gördüğü muameleyle kıyaslanamaz. Her ne kadar Rumlar ayrılıkçı fikirleri bakımından Ermenilerden farklı değildiyseler de bunu belli etmemeye dikkat ediyorlardı. İtilaf Devletleri'yle yaptıkları işbirliği de bireysel casusluk faaliyetinin ötesine geçmiyordu. Buna ilaveten Kral Konstantin Almanya'nın müttefiki olarak görülüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda Rumlar Konstantin'in politikalarını onaylıyor gibi gözüküyor ve onun gelecekteki dostları gibi tavır takınıyorlardı.

Rum tüccarlar savaşın yarattığı istisnai fırsatlardan yararlandılar ve her biri nüfuzlu birer Türk'ün himayesinde çalıştı. Buna rağmen Türklerin ticari açıdan bir gün uyanacaklarını ve bunun kendileri için bir tehdit olduğunu seziyorlardı. Zorunlu Türkçe eğitimi, Türkçenin yabancı şirketler tarafından kullanılması ve hükümetin desteğini alan tekelci Türk iş örgütlerinin ortaya çıkması, onlar açısından büyük bir tehlike işaretiydi. Buna rağmen Rumlar bu endişelerini belli etmeme konusunda çok dikkatli davrandılar hatta kendilerini sadık Türk vatanseverleri olarak gösterdiler.

Yahudiler

Yahudiler 15. yüzyılda İspanya'dan sürüldükleri zaman Türkiye'de dostça karşılandılar. Kendi işlerine baktıkları ve siyasi problem kaynağı olmaktan kaçındıkları için de Osmanlı İmparatorluğu'nda her zaman ayrıcalıklı bir konuma sahip oldular. Türkler hiçbir şekilde Yahudi düşmanlığı beslemeyen imparatorluk içindeki tek unsurdu. Bu hoşgörünün tuhaf bir sonucu oldu. İspanyol Yahudileri İspanyolcayı kendi dilleri olarak muhafaza ettiler, Türkçeleri çok bozuktu. Bu koşullar, aralarından bazılarının Siyonizm'e gösterdiği ilgiyle de birleşince, onları Türk milliyetçiliğiyle karşı karşıya getirdi. Genel olarak bakıldığında, bu anlaşmazlık saldırgan bir şekil almadı. Filistin ve Suriye'de Arap milliyetçiliğine karşı bir kampanya başlatan Cemal Paşa bu hareketin içine bir ölçüde Siyonizm'i de kattı. Aktif liderlerden bazılarını tehcire tabi tuttu ve Yafa'daki Musevi nüfusu başka yerlere gönderdi.

Nüfusun içindeki bütün unsurlara bakıldığında savaşın yarattığı istisnai fırsatlardan en fazla yararlananlar Yahudiler oldu ve milliyetçilerin çoğu Türkçeyi benimsedikleri ve diğer bakımlardan da Türk yaşam tarzına kendilerini uydurabileceklerini gösterdikleri takdirde ki geçmişte tuhaf bir biçimde bunu başaramamışlardı, iş dünyasında Yahudilerle birlikte çalışmaya hazır olduklarını gösterdiler.

18

Ermeniler ve Savaş

Dağınık Bir Halk

Dünya Savaşı'nın başında Türkiye'de yaşayan Ermeni nüfusu 1-2,5 milyon arasında tahmin ediliyordu. Tarafsız kaynaklar tarafından yapılan tahminler ise 1,3 ile 1,5 milyon arasında değişiyordu. Rus General Zelenyi tarafından *Caucasus Geographical Society*[1] için yapılan bir araştırmaya göre ise Ermenilerin toplam nüfusu 2,9 milyondu. Bunun 1,5 milyonu Osmanlı İmparatorluğu'nda; 1 milyonu Rusya'da; 150 bini İran'da ve 250 bini Avrupa, Amerika ve Batı Hint Adaları'nda yaşıyordu. Van'daki Fransız Sefiri M. Zarceski 15 Nisan 1914 tarihli *Revue de Paris* isimli yayında aşağıdaki rakamları veriyor:

> Toplam sayı: 3 milyon; bu sayının içinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayanlar 1,3 milyon: Rusya'dakiler 1,1 milyon; İran'da 100 bin; Amerika, Mısır, Polonya, Romanya, Bulgaristan gibi ülkelere dağılanların sayısı ise 500 bin.

1 *Zapiski*, c. XVIII, Tiflis,1896, haritalı, *Encyclopaedia Britannica*'nın Ermenistan maddesinden alıntı yapılmıştır. (A.E.Y.)

Ermenilerin Anadolu'nun herhangi bir yerinde yoğun bir halk topluluğu olarak yaşamadığını herkes kabul eder. Ülkenin her tarafına dağılmış vaziyette yaşıyorlardı. Ermenilerin bir şekilde toplanmış olduğu ve Büyük Ermenistan'ın bir parçası olduğu iddia edilen dokuz doğu vilayeti hakkında *Caucasus Geographical Society*'nin yayınlarına dayanılarak *Encyclopaedia Britannica*'da şu bilgiler verilmektedir:

> Dokuz Türk vilayetinin (Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas, Halep, Adana ve Trabzon) nüfusu 6 milyondu. (Ermeniler 913.875 (%15); diğer Hıristiyanlar 632.875 (%11); Müslümanlar 4.453.250 (%74). En fazla Ermeni nüfusu barındıran ilk beş vilayette nüfus 2.642.000 milyondu. [Ermeniler 633.250 (%24); diğer Hıristiyanlar 179.875 (%7); Müslümanlar 1.828.875 (%69)]; yedi Ermeni kazasında ya da bölgesinde ise nüfus 282.375 kişiydi ve bunun 184.875'i (%65) Ermeni, diğer Hıristiyanlar 1000 (%3), Müslümanlar 96.500 (%34,7) kişiydi.

Osmanlı nüfusuna resmen kaydolan Ermenilerin sayısı 1907 yılında 980 bin kişiydi. Osmanlı idarecileri, nüfusa kayıtlı olmayan Hıristiyan pek olmayacağını çünkü II. Meşrutiyet'ten önce Hıristiyanların askere gitme mecburiyeti bulunmadığını, dolayısıyla Hıristiyanların kayıt olmaktan kaçınmaları için bir sebep bulunmadığını, aksine kayıt olmaları için birçok sebep ve teşvik edici unsur bulunduğunu iddia ediyorlardı. Ayrıca bu yetkililer nüfusa kayıt işleminden gayrimüslim cemaatlerin sorumlu olduğunu, bu nedenle de bu konuda büyük hatalar olmasının söz konusu olamayacağını ileri sürdüler.

Ermeni sorununun esası, böyle dağınık bir azınlığın az gelişmiş, geniş ve uzak topraklara zorla sahip çıkmalarının fiziksel imkânsızlığıdır. Ne var ki bu azınlık kâh Rusya'nın kâh Büyük Britanya'nın desteğiyle ihtiraslı bir milli programı tümüyle hayata geçirme konusunda kararlıydı.

Ayrıca Ermenilerin Ortodoks, Katolik ve Protestan olarak gruplara ayrılmış olması da bir talihsizlikti. Bu çoğu kez ileri görüşlü, dengeli ve akıllı kişilerin kitlenin geri kalanından ayrı durması de-

mekti. Dini farklılıkların kültürel dayanışmanın etkilerini ortadan kaldırması nedeniyle, böyle doğal liderler Ortodoks kitleleri etkisi altına alıp pervasızca girişilen devrim teşebbüsleriyle başarılı bir şekilde mücadele edemediler.

Tarihi Arka Plan

Katolik Ermeniler 1335 yılından beri vardı. 1439 yılında Floransa Konsili'nde, Birleşik Ermeni Kilisesi kuruldu. Bu Katolikler 1830 yılına kadar ayrı bir cemaat oluşturmamışlar ve sık sık kadim patrikliğin zulmüne uğramışlardı. 1830'da Fransa'nın aracılık etmesiyle kendi dini liderleriyle ayrı bir cemaat halini aldılar.[2]

Protestan hareket (yine *Encycloaepedia Britannica*'dan alıntılanarak), 1831'de İstanbul'da Amerikalı misyonerler tarafından başlatıldı. Patrikhane ve Rusya buna karşı çıktı. 1846 yılında Patrik, Protestanlara yakınlık duyan tüm Ermenileri aforoz etti. Bu durum, Fransa ve Rusya'nın muhalefetine rağmen İngiliz sefirinin isteği doğrultusunda Ermeni Protestan Kilisesi'nin kurulmasıyla sonuçlandı.[3]

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu içinde Batı ile temastan en erken ve en geniş biçimde yararlanan unsurlar oldu. Bunun iki ana nedeni vardı: 1717'de Venedik hükümetinin yardımıyla San Lazarro Adası'nda kurulan Aziz Gazaros Ermeni Manastırı Osmanlı Ermenilerine çeşitli bilgi dallarını kapsayan Ermenice yayınlar aracılığıyla Batılı fikirleri ulaştırma ve bir nevi Osmanlı Ermenileri Akademisi olma görevini üstlendi. Batı kültürünün ikinci kaynağı

---

2 Kaynaklar Katolik Ermeni varlığını Anadolu'da XII. yüzyıla kadar tarihlendirirler. Buna göre 1198'de Çukurova Ermeni Katolik Piskoposluğu kurulmuş varlığını 1375'e dek sürdürmüştü. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve yayılmasıyla Kütahya, Bursa gibi şehirlerde Anadolu'da varlığını devam ettirdi. Saro Dadyan, "Ermenilerin Katolikleşme Süreci", http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/ermenilerin-katoliklesme-sureci/ (17.06.2018). 1439'da Floransa Konsili kiliseleri birleştirme kararı aldıysa da bunun Anadolu'daki Ermeniler üzerinde belirgin bir tesiri olmadı. Katolik Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılması ve bir otorite tesis etmesi 1848 sonrasında Fransız misyonerlerin tesirleri ile gerçekleşmişti. Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *DİA*, c. 42, s. 564-568. (yhn)

3 "Ermenistan", *Encyclopaedia Britannica*, 11. baskı. (A.E.Y.)

Amerika'ydı. Osmanlı Ermenileri 80 yıldan fazla süredir sadece Amerikalı misyonerlerin kendilerine sunduğu Amerika'da eğitim alma fırsatından yararlandılar.

Bu fırsatlar Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel ve ekonomik hayatında ağırlık sahibi olma imkânını sağladı. 1820 yılından sonra Sultan II. Mahmud'un başlattığı uzun süren reform döneminde Ermeniler doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu ile dış dünya arasında teması sağlayan aracılar oldular. Gerek hükümette gerek eğitim, gazetecilik, edebiyat, müzik, tiyatro, mimarlık ve tıp alanlarında gerekse iş yaşamında ve sosyal yaşamda önemli bir yer tuttular. 1820-1876 arasındaki reform döneminin en sevilen ve şımarık çocuklarıydılar. 1862 yılında, 1844'te başlayan ve kilisenin gücünü hedef alan demokratik bir hareketin sonucunda, İstanbul'da halktan ve ve din adamlarından oluşacak 140 üyeli, konseyleri seçme ve faaliyetlerini denetleme yetkisine sahip bir temsilciler meclisi oluşturmalarına bile izin verildi. Bu, Ermenilerin dini, hukuki, sosyal, eğitim, ekonomik ya da parasal menfaatlerini gözeten güçlü bir anayasal hükümet kurmaları sonucunu verdi. O güne kadar bir despot olan patrik belli bir toprağı olmayan ancak birçok bakımdan neredeyse egemenlik haklarına sahip anayasal bir yönetici oldu. Reform dönemi Ermenilere hem bireysel hem cemaat olarak gelişmeleri için başka fırsatlar da sundu. Türkler Ermenilere karşı güven duyuyor ve bağlılık hissediyorlardı. Basında onlardan çoğunlukla "bizim sadık kardeşlerimiz" ya da "Millet-i Sadıka" olarak bahsediliyordu.

Ermeniler ve Türkler arasındaki dostane ilişkiler milliyetçi eğilimlerin artması, Rusya'dan terörist ve devrimci eylemcilerin gelişi ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile son buldu. İkinci Meşrutiyet sırasında bu dostluğa kısa bir geri dönüş yaşanacaktı.

Savaş: İçerideki Düşmanlar

Savaş patlak verdiğinde Ermenilerin İtilaf Devletleri'ni hararetle destekledikleri biliniyordu. Bu husus kimse tarafından tartışılmadı. Tartışılmayan bir diğer konu ise devrimci Ermenilerin elinde

büyük miktarda silah ve bombanın olduğuydu. Rusya ve özellikle İtilaf Devletleri'yle ilişkilerini göstermek için bu silahlardan fiili olarak ne ölçüde yararlandıkları sorusu hararetli tartışmalara yol açtı. İtilaf Devletleri'nin propagandasını yapanlar, Ermenilerin sadece savunma amaçlı tedbirler aldıklarını, hiçbir zaman tahriklerde bulunmadığını ileri sürdüler. Türkler ise Ermenilerin genel olarak kavgacı tavırlarının toplu tehciri haklı kıldığını savundular.

Mandelstam[4] her türden Ermeni provokasyonunu inkâr edecek kadar ileri gitti. Şöyle diyordu:

> Osmanlı hükümetinin aldatıcı açıklamalarına karşın Ermeniler tarafından hiçbir isyan ya da kalkışma gerçekleştirilmemiştir. Ermeniler yalnızca kendilerini katliam tehlikesiyle karşı karşıya hissettiklerinde silaha sarılmışlardır ki bu da hayatlarını ucuza satmamak amaçlı doğal bir tepkidir.

Buna karşıt görüşü ise tabiatıyla, İttihat ve Terakki Fırkası kendilerini savunmak için ortaya koydu. 1916 yılı fırka kongresine sundukları raporda tehciri şöyle haklı göstermeye çalışıyorlardı:[5]

> Seferberlik ilan edilir edilmez Osmanlı Ermenileri Mısır, Bulgaristan, Romanya ve Rusya istikametinde cepheleri geçerek Rus ordusuna ya da Ermeni çetelerine katıldılar. Farklı devrimci örgütler geçici olarak aralarındaki fikir ayrılıklarını bir yana bıraktı ve genel bir toplantı yaptılar. Türkler savaşa katıldıkları takdirde cephe gerisinde karışıklıklar, katliamlar ve kundakçılık eylemleri yapmaya ve Ermeni askerleri silahları ile birlikte ordudan kaçmaya teşvik etmeye karar verdiler. Asker kaçaklarından oluşacak bu çeteler Türk ordusunun haberleşme hatlarını tehlikeye sokacaktı. Eçmiyazin katogigosu Rus çarının bütün Ermenilerin hamisi olduğunu ilan etti. Ağustos 1914 tarihli nüshasında katogigosun yayın organı *Ararat*, Ermenilerin Rus ordularını şahsen ve malları ile desteklemelerini mecburi kılan kutsal bir emir yayınladı.

---

4 Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, s. 248. (A.E.Y.)

5 Bu rapor 1 Ekim 1916 tarihli bütün Türkçe gazetelerde yayınlandı. Tarihçiler bu tür bir delili tarihi bir belge olarak sunmak zorundadır. Ancak bu tür sorunların tamamında, tarafların meseleyi sadece kendi bakış açılarından ifade ettikleri unutulmamalıdır. (A.E.Y.)

Rus Ermenileri ve İç İsyanlar

Ordudan kaçanların sayısı arttıkça Osmanlı hükümeti önleyici tedbirler aldı fakat yine de Ermenilerin dış tahriklere kapılmayacağı ümidini korudu. Rusların savaş ilanından sonra Ermeni gönüllü gruplar Doğubeyazıt'ta sınırı geçtiler ve köyleri yağmaladılar. Müslümanları öldürdüler, Van ile Bitlis arasındaki demiryolunu kestiler, köprü ve telgraf hatlarını tahrip ettiler, Türk birliklerine saldırdılar ve Türk ordusuyla kıran kırana bir mücadeleye giriştiler. Şubat ayında Zeytun'u ele geçirerek buradaki tüm Müslüman aileleri katlettiler. 2500 silahlı Ermeni 20 Nisan'da Van'ı ele geçirerek burada bir geçici Ermeni hükümeti kurdu. 12 Nisan'da birkaç bin silahlı asker kaçağı Ermeni Diyarbakır'da karışıklık çıkardı. Sivas'ta asker kaçaklarından oluşan 30 bin kişilik Ermeni bir silahlı grup Rus Cephesi'nde savaşan orduya arkadan saldırmak amacıyla örgütlendi. 12 Haziran'da Karahisar Ermenileri ayaklanarak kasabadaki Müslümanları katletti. Maraş'ta 500 ya da daha fazla kişilik silahlı çeteler sivilleri tehdit etmekteydi. Propaganda dokümanları ve silahlar hemen her yerde ele geçiriliyordu. Türk ordusu bu şekilde iki ateş arasında kalınca, cepheye yakın yerlerde ve haberleşme hatları ile demiryolları civarında bulunan Ermenilerin bulundukları yerlerden uzaklaştırılmaları gerekti.

Lewis Einstein şöyle diyor:[6] "Ermeniler İtilaf Devletleri'ne olan yakınlıklarını saklamadılar ve küçük bir azınlık isyancı Ruslara aktif bir şekilde yardım etti. Ancak ceza masum çoğunluğa verildi."

Savaştan sonra askeri alanda bir çalışma yapan Binbaşı Larcher de görüşlerini şöyle ifade ediyor:[7]

> 1914 Kasım ayında Ruslar bir bildiri yayınlayarak Ermenileri Türklere karşı silahlanmaya "tiranları" teşvik etti ve onlara kurtuluş ve özgürlük vaadinde bulundu. Eçmiyadzin katogigosu da bu politikayı destekliyordu. Ermeniler hiçbir zaman İtilaf Devletleri'nin davasına duydukları bağlılığı

6 Lewis Einstein, *Inside Constantinople*, Londra: Murray, 1917 s. 163. (A.E.Y.)
7 Einstein, *Inside Constantinople*, s. 395. (A.E.Y.)

gizlemediler. Cepheye yakın bölgelerde yaşayanlar açıkça Ruslarla birlik oldular. Aralık 1914'te Erzurum Ermenileri Rusya'ya iltica etti. Her yerde gönüllüler Rus-Ermeni birliklerine katılmak için bu ülkeye kaçıyorlardı. Sık sık yalnız kalmış müfrezelere ve konvoylara saldırıyorlardı. Genel olarak askere gitme ve askeri el koymalara karşıydılar. Van'da yetkili makamlar ile verecekleri asker sayısı konusunda pazarlığa giriştiler. Önce 3000 asker vermeyi kabul ettiler sonra bu sayıyı 400'e düşürdüler. Van'daki Ermeni mahallesini bir kaleye çevirdiler ve bir ay boyunca orayı savundular. Bir Osmanlı bataryası cepheden ayrılıp bunların üzerine gitmek zorunda kaldı.

Tehcire Karar Veriliyor

16 Mayıs 1915 tarihinde Ermeniler tarafından saklanan bütün silahlar toplandı. 11 Haziran'da aşağıdaki tedbirler kararlaştırıldı ve bunlar daha sonra Meclis-i Mebusan tarafından onaylanan acil bir kanuna derç edildi:

1. Türk olmayan ve aktif askeri birimlerde görev yapan askerler silahsız askeri birimlere aktarılacak ve geri hizmetlerde kullanılacaktı.
2. Ordunun üst komuta mevkii, Müslüman olmayan unsurların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerden ve ordunun iletişim hatlarından başka yerlere nakledilmeleri konusunda yetkili kılınmıştır.

Geniş bir biçimde yorumlanarak tüm Müslüman olmayan halka uygulanabilecek olan bu tedbirler aslında sadece Gregoryen (Apostolik) Ermenilere uygulandı. Katolik Ermeniler ve iç bölgeler ile Karadeniz kıyısındaki Rumlar ise düşmanca niyetleri olmadığı inancıyla bu tehcirden muaf tutuldular. Tehcir sırasında uygulanan yöntemler genel olarak 1915-1916 Ermeni Katliamı olarak bilinir. Bu olay İtilaf Devletleri tarafından geniş bir biçimde savaş propagandası olarak kullanıldı ve serinkanlı bakıldığında –hatta Türklerin bakış açısına göre taraf tutar bir şekilde mütalaa edildiğinde dahi– Yakındoğu halklarının genel olarak isyanları bastırma

ve birliği koruma aracı olarak başvurdukları korkunç uygulamalara hazin bir sayfa eklediği inkâr edilemez. Savaş sırasında dahi, yayınlanan Türkçe resmi belgelerde, "Ermenilerin bazen üzücü ve kötü muamelelere ve şiddete maruz kaldığı" itiraf ediliyordu. Osmanlı Devleti'ne karşı olanlar ve birçok tarafsız gözlemci bu olayları anlatırken bu kadar temkinli bir dil kullanmıyorlardı.

Bu kitabın amacına uygun olarak yazar kendisi bu konuyu araştırdı. Bilgilerin çoğunu Doğu vilayetlerinde daha önce görev yapmış devlet memurlarından ve hükümetin tehcir zamanındaki politikasına şiddetle karşı olan masonlardan elde etti. Her iki tarafça da propaganda amaçlı olarak çarpıtılan bu talihsiz olaylarla ilgili yazarın şimdiye kadar söyledikleri ile bundan sonra söyleyecekleri zannederim konunun gerçek yüzünü ortaya koyacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Ermeni Taşnaksutyun Partisi İstanbul'da kongre yapmak üzere izin talebinde bulundu. İzin verilmeyince toplantısını gizli yaptı. Bu toplantı sonucunda, bir Osmanlı-Rus savaşının Ermeniler için felaket olacağı, bu nedenle savaşın sonucu belli olana kadar acele bir eylemde bulunmaktan kaçınılması ve Rus işgali halinde Ruslarla işbirliği yapılması kararı alındı. Karakin Pastırmacıyan gibi aşırılık yanlıları gizlice Rusya'ya gittiler ve burada Osmanlı Devleti'nden kaçanların ve asker kaçaklarının olduğu bir gönüllü Ermeni tümeni teşkil etme çabalarına giriştiler.

Diğer taraftan Bulgaristan'da bulunan devrimci partinin bazı ılımlı mensupları Dahiliye nazırına Bulgar devrimci ve şahsi dostları Tüfekçiyev aracılığıyla şöyle bir çağrıda bulundu: "Osmanlı İmparatorluğu savaşa girmekten kaçınacaktı. Eğer bu konuda ısrar edecekse Rusların tarafında girmeliydi. Her halükârda bir bildiriyle imparatorluk olarak savaşın sonunda Doğu vilayetleri için öngörülmüş reform projelerini hayata geçireceğini taahhüt etmeliydi." Ancak Osmanlı hükümeti bu konuda tartışmaya girmeyi reddetti ve İstanbul'daki Ermeni liderlerine devrimci Ermeni örgütleri düşmanca eylemler içine girdiği takdirde, bundan kendilerinin sorumlu olacağını bildirdi.

İlk Katliamlar

Türkiye gerçekten de savaşa girdiğinde Erzurum'un kuzeyindeki Pasinler Ovası Doğu ordularının toplanma noktasıydı. Eleşkirt-Doğubeyazıt Ovası buradan Soğanlı Dağları'yla ayrılıyordu ve bu bölgenin ülkenin geri kalanıyla iletişimi geçici olarak kesilmişti. Buna Doğubeyazıt, Diyadin, Toprakkale, Kara Kilise, Durupınar Abaga (Van'ın Barkırı ilçesine bağlı) ve Muş'un Malazgirt ilçesine bağlı yaklaşık 16 köy dahildi. Buralardaki kayıtlı nüfus 100 bin kişiydi. Ayrıca bu bölgede yaşayan yaklaşık 40 bin kişilik altı Kürt göçer aşireti bulunuyordu. Rusya tarafından savaş ilan edildikten kısa bir süre sonra (1914 Aralık ayının ilk günlerinde) tüm ova Rus üniforması giymiş gönüllü Ermeni tümeni tarafından istila edildi. Bölüklerden birine Meclis-i Mebusan'daki Erzurum mebusu Pastırmacıyan kumanda ediyordu. Yerel Ermeni nüfus toplam nüfusun %10-12'si kadarını oluşturuyordu. Türk-Kürt nüfusu tamamen savunmasız kalmıştı, zira hükümet güçleri ortada yoktu. Aşiretin hafif süvari tümenini oluşturan savaşçıları ise cepheye gönderilmişti. On sekiz gün içinde yerel Ermenilerin de desteğiyle tüm Müslüman nüfus Ermeni askerler tarafından katledildi. Bunların sadece onda biri kaçmayı başardı fakat aralarından çok küçük bir grup dağların öbür tarafına geçebildi.

Bu olaylar Türkler ile Ermeniler arasında ilan edilmemiş bir savaşa yol açtı. 1915 Nisanı'nda genel bir düşmanlık hâkimdi. 20 Nisan'da Ermenilerin çoğunlukta olduğu Van, Rusya'dan gelen önderlerin de yardımıyla yerel Ermeniler tarafından ele geçirildi ve burada geçici bir Ermeni hükümeti kuruldu.

Doğu ordularının gerisinde, aralarında modern silahlarla donatılmış binlerce örgütlü ihtilalcinin ve cüretli dövüşçünün de olduğu 500-600 bin kişilik ayrı bir Ermeni nüfusun bulunması askeri açıdan büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Bazı ön tedbirleri almakta şüphesiz haklıydılar. Ancak yapılan uygulamaların askeri gereklilikle orantılı olmadığı hem Türk tarafınca hem Batılı güçlerce iddia edildi.

Tehcire tabi tutulan Ermenilerin yaşadığı bu kötü durum her zaman tarihteki en trajik olaylardan biri olarak kalacaktır. Savaş sırasında gerçekleştirilen toplu tehcir, eğer buna maruz kalanların çoğu kadınlar ve çocuklar ise her yerde büyük bir felaketle sonuçlanır. Bu durum ayrıca tehcirin cereyan ettiği savaş alanı için de geçerliydi, zira bu bölgede bırakın demiryolunu ya da karayolunu, en ilkel ulaşım araçları bile mevcut değildi.

Tehcir

Ayrıca olaylar gösterdi ki tehcire tabi tutulanların çektikleri ıstıraplar mevcut genel koşullar itibariyle ve askeri açıdan kesinlikle kaçınılmaz değildi. Öncelikle kasaba veya köyü terk etmek ve taşınabilir tüm malları satmak için tanınan, bazı hallerde bir-iki günlük süre son derece kısaydı. İkincisi, tehcire tabi tutulanlar kesinlikle beklenen yağmacıların saldırılarına karşı tümüyle korunmasız bırakılmakla kalmadılar, bazı hallerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iki nüfuzlu mensubu tarafından oluşturulan Teşkilat-ı Mahsusa, bu saldırıların ve katliamların gerçekleşmesinde doğrudan aracı oldu. Üçüncüsü, tehcire tabi tutulanlar için yeni yerleşim merkezi olarak belirlenen bölge, büyük güçlükleri aşarak soğuk bir dağ ikliminden buraya ulaşmayı başaran geniş bir kitleyi beslemesi mümkün olmayan yarı çöl bir alandı. İhtiyacı olanlara tıbbi ya da diğer yardımların yapılamaması, savaş dönemi yokluklarıyla dahi mazur gösterilemeyecek boyuttaydı.

Tehcir bütünüyle ele alındığında, geçici bir askeri tedbir olarak düşünülmüştü. Ancak bazı nüfuzlu Türk politikacılar için bu Anadolu'daki Ermeni azınlığı yok ederek buranın etnik açıdan homojen hale getirilmesi amacını taşıyordu. Bazı politikacılar bu görüşü kabullenirken, diğerleri farklı derecelerde kararlılıkla da olsa buna karşı çıktılar.

Genel bir ortadan kaldırma politikasının savunucuları şunu ileri sürüyordu:

Doğu vilayetlerinde yoğun bir Ermeni nüfusun Osmanlı Devleti için bir tehlike oluşturduğu görülmüştür. Bizler bu tehlikenin ortadan kaldırılmasına aracı oluyoruz. Biliyoruz ki başarsak da başaramasak da tüm dünya bizi kınayacak ve lanetleyecek. Ancak çok uzak bir gelecekte memleket davası uğruna yaptığımız bu kişisel fedakârlığın anlaşılabileceğini umut edebiliriz.

Resmi olarak Osmanlı hükümeti kanuni sınırlar içinde kaldı. Tehcir, Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan "kanun-ı muvakkat/ geçici kanun" uyarınca yapılmıştı. Tehcire tabi tutulanların mülkiyet hakları ayrı bir kanunla koruma altına alınmıştı. Merkezi hükümet kendini hiçbir zaman örgütlü aşırılıklar ile özdeşleştirmedi.

Asıl sorumlulukla ilgili, Profesör Toynbee[8] şöyle söyler: "Yüz binlerce insan Osmanlı İmparatorluğu'nun denetimindeki birkaç düzine mücrimin idari eylemleri sonucunda ya ölüme gönderilmiş ya soyguncu ve canilere teslim edilmiştir."

Merkezi hükümetin doğrudan hâkimiyeti altındaki İstanbul'da sadece az sayıda ihtilalci Ermeni ve onların önderleri zarar gördü. İzmir ve Kütahya gibi şehirlerin enerjik valileri tüm Ermeni nüfusu tehcirden kurtardılar. Birçok vali bu amaçla çalıştı veya istifa etti. Nüfusu karışık vilayetlerde ve kasabalarda yaşayan barışsever Türk halkının çoğu kişisel dostluk ve iktisadi ilişkiler içinde bulundukları Ermenileri kurtarmak için var güçleriyle çalıştılar. Buna rağmen her yerde bu durumu Ermeni mallarını en düşük fiyatla satın alma fırsatı olarak gören birtakım ileri gelen kimseler çıktı.

Düşmanlar tarafından yürütülen etkin propaganda saldırıları ve hükümetin içindeki tehcire gereğinden fazla karşı çıkanların eylemleri sonucunda, 1917 yılında aşırı davranışlarda bulunanları cezalandırmak üzere Dahiliye ve Adliye nezaretleri müfettişlerinden oluşan bir soruşturma komisyonu kuruldu. Bazı ikinci derecede önemli suçlular gerçekten cezalandırıldı ancak tehciri savunanların hükümette nüfuzlu kişiler olması nedeniyle, olup bitenler gerçek sorumluları ortaya çıkartmaktan çok gösteri amaçlı bir hareket olarak kaldı.

---

8 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 266. (A.E.Y.)

Karşılıklı Katliamlar

Batılı kaynaklar tarafından genel mutabakat halinde verilen tehcir sonucu hayatını kaybedenlerin sayısı 60 bin civarındadır. Bu sayının doğrulanması mümkün değildir zira savaş öncesinde ve sonrasında Anadolu'da yaşayan Ermenilerin sayısı da, kaçanların sayısı da tam olarak bilinmemektedir. 1920 yılında yapılan bir Fransız araştırmasına göre, Türk halkı ve askerler genellikle tehcir sırasında doğru davranmış ancak yaklaşık 500 bin kişi konvoylara karşı gerçekleştirilen Kürt saldırıları, mahrumiyet, hastalık ve uzun süren yürüyüşler sonucu meydana gelen yorgunluk gibi nedenlerle hayatlarını kaybetmişlerdir.[9] Türklerin tahminlerine göre bu sayı 200-300 bin kişi civarındadır. Bu kaynaklar sadece zengin bölgelerden yola çıkan konvoyların yağmacıların saldırılarına maruz kaldığını, bunların sayısının ise 6000-7000 bin civarında olduğunu, asıl kaybın bu gelişmemiş bölgelerde savaşın neden olduğu mahrumiyet, bitkinlik ve hastalık ile son derece sıcak bir mevsimde aşırı soğuk bir iklimden tropik bir iklime ani geçiş sebebiyle meydana geldiğini ileri sürmektedirler.

Rus Devrimi'nden sonra Batı'da fazla duyulmayan, üçüncü bir fasıl katliam daha oldu. Bu da Rus işgali altındaki geniş bölgede Müslümanlara karşı Ermeniler tarafından yapılan zulümdü. Türklerin 27 Şubat 1918 tarihinde şehri geri almasına kadar Erzurum'da konuşlandırılmış bulunan Rus ordusunun ikinci istihkâm topçu alayı komutanı Yarbay Twerdo Hlebof şöyle diyor:[10]

> 1916 yılında Erzurum'un Rus işgali sırasında buraya bir tek Ermeni yaklaştırılmadı ve I. Kolordu'nun başında General Kalivin olduğu sürece bu bölgeye Ermenilerin içinde bulunduğu tümenler gönderilmedi. Devrimden sonra alınmış bütün tedbirler iptal edildi. Ermeniler zorla Erzurum'a girdiler, derhal kasabaları ve köyleri yağmalamaya, buralarda yaşayanları öldürmeye ve her türlü aşırılığa başladılar.

9 Larcher, *La guerre turque dans…*, s. 396. (A.E.Y.)
10 Twerdo Hlebof, *War Memoirs*, s. 3-4. (A.E.Y.)

Hlebof ve diğer subaylar bu olayları kendi kişisel günlüklerinde ve alaylarının resmi savaş raporlarında tüm ayrıntılarıyla anlattılar. Ermeniler tarafından katledilen Türklerin sayısı çok farklı verilir. Cemal Paşa'nın *Hatırat*'ında[11] şu tespit mevcuttur: "Şimdilik 1,5 milyon Ermeni'den 600 bininin tehcir sırasında hayatını kaybettiğini doğru varsayalım. Ancak unutmayalım ki Rus Devrimi'nden sonra Ermeniler tarafından katledilen Müslüman sayısı da 1,5 milyondur."

Bu tespit büyük ölçüde abartılıdır –tıpkı Şark'taki diğer benzer tespitler gibi. Ruslar tarafından işgal edilen tüm bölgenin nüfusu 1,5 milyon bile değildi. Bir milyon kişi Rus ordusu yaklaşırken kaçmıştı. Genel olarak orduyla birlikte çekilme arzusu Ermenilerin aşırılıklarından duyulan korkunun sonucudur ve bu durum Ermeni çetelerinden kaçanlar arasındaki yüksek ölüm oranının manevi sebebi addedilebilir. Ancak Rus yetkililerin Türklerin hayatlarını kurtarmak için canla başla çalıştığı da göz önüne alınırsa, Rus Devrimi ile Türklerin bu toprakları yeniden ele geçirmesi arasındaki dönemde Ermeniler tarafından katledilen Türklerin sayısı 40 bini geçmez.

Bu katliamlarla ilgili haberler ve Osmanlı hükümeti tarafından dağıtımı yapılan resimli ve olayların ayrıntılarına inen kitaplar Türk halkı arasında büyük infial yarattı. Tehcir konusuna acı bir şekilde ve samimi olarak esefle yaklaşan birçok kişi karşı görüşe geçti. Tehcirden muaf tutulan Ermenileri yeni bir endişe aldı. Bu defa gerçekten toplumda ani patlamaların olmasından korkan gazeteler İstanbul'da ve diğer şehirlerde yaşayan Ermenilerin ülkenin ücra köşelerinde yaşayanların işledikleri suçlardan sorumlu tutulamayacaklarını yazmaya başladılar.

Haziran ve Temmuz 1918 tarihlerinde Kafkasya'da yeni kurulan Ermeni Cumhuriyeti ile yapılan barış müzakereleri İstanbul'da dostluk duygularının oluşmasına neden oldu. Geçmişteki olayların tüm sorumluluğu, Rusya, Büyük Britanya, II. Abdülhamid ve Ermeni isyancıların üzerine yüklendi. Her iki taraf da geçmişin acı

11 Cemal Paşa, *Hatırat*, ilk baskı, c. II, s. 2-8. (A.E.Y.)

tecrübelerinden sonra artık uyumlu bir anlayış ve işbirliği içinde olunması ve yabancıların müdahalesine müsaade edilmemesi gerektiği kanaatine vardı. Türk gazeteleri Ermenilerin Türkiye'de Batılı kurumların yerleşmesine büyük katkıda bulunan ve imparatorluk içinde ekonomik üreticiler olarak önemli bir yer işgal eden nüfusun değerli ve yetenekli unsurları olduğunu belirttiler. Ne var ki ateşkes imzalanır imzalanmaz bu sıcak ve dostane hava ortadan kalktı ve yerini tekrar derin bir nefrete bıraktı.

19

Eğitim ve Savaş

Askere Alınan Öğretmenler

Genel olarak faal okulların ve erkek öğretmenler ile öğrencilerin sayısı savaş döneminde azaldı. İlk olarak, taşra vilayetlerindeki okulların çoğu askeri amaçlarla işgal edilmişti çünkü buralarda başka uygun büyük bina yoktu. İkincisi, önceleri askerlikten muaf tutulan genç öğretmenler ile eğitimlerinin sonuna kadar izinli sayılan öğrenciler savaş sırasında yedek olarak silah altına alındılar. Bu okullardaki öğretmenlerin tamamı da erkekti ve askere alınanların yerine henüz kadın öğretmen atanamamıştı. Normal koşullar altında dahi bunların sayısı mevcut ihtiyaçla orantılı değildi. Ayrıca çok azı İstanbul dışına çıkmaya istekliydi ve genç öğretmenlerin askerlik hizmetinin uzatılması sonucunda taşra okulları bunlardan dahi mahrum kaldılar. İstanbul'da durum her iki bakımdan da farklıydı. Buralarda okul binalarına askeri amaçlarla el koyma gereği yoktu zira çok sayıda kışla, hastane ve benzeri bina mevcuttu. Aksine, bir zamanlar şimdi düşmanlarımız olanların idaresindeki okullar Türklerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılabiliyordu.

Savaş İstanbul'daki öğretmen sayısında azalmaya yol açmadı. Ayrıca askerlik çağı dışındaki öğretmenler bu görevden muaf olduklarından binlerce serbest meslek sahibi kimse ilkokulların öğretmen kadrosunda yer alabilmek için müracaatta bulundu. Başvuru sayısının fazlalığı nedeniyle ancak hükümette güçlü dostları olanlar muvaffak olma şansına sahiptiler.

Yeni Bir Üniversite ve İlk Karma Eğitim

İstanbul, savaş sırasında ortaya çıkan yeni eğitim fırsatlarından yararlanan aşağı yukarı tek şehirdi. En çok da Darülfünun'a önem verilmişti. Bu üniversite Alman üniversiteleri gibi akademik ve idari açılardan tam bir özerklik kazandı. Bazıları yüksek niteliklere sahip 19 Alman profesör sanat, hukuk ve bilim fakültelerinde görev aldılar. Her profesöre, kütüphanenin geliştirilmesi amacıyla kendi uzmanlık alanında istediği kadar kitap sipariş etme hakkı tanındı. Öğrenci sayısı çok azdı bazı derslerin ise hiç öğrencisi yoktu. Ancak rahatlamanın ve yeniden örgütlenmenin enerjisiyle öğretim üyeleri kendilerine başka mecralar buldular. Başta halk için çok sayıda konferans düzenlendi. İstanbul'daki Türk Yurdu Kültür Merkezi konferanslara ve konserlere kadınların da katılımına izin vererek bir yenilik başlattı. Üniversite hemen bu örneğe katıldı ve halka açık kurslara kadınları da dahil etti. Yüzyıllardan beri hafızalara işlenen geçmişin karanlık önyargılarına rağmen kadın ve erkeğin üniversitenin konferans salonlarında karşı karşıya gelmesi çok heyecan verici bir deneyimdi.

Darülfünun'un ikinci bir çalışması da yayıncılıktı. Her fakülte iki ayda bir profesörlerin yazdığı özgün makaleler içeren bir dergi yayınlıyordu. 1915'te İçtimaiyat Darülmesaisi adıyla kurulan sosyoloji enstitüsünün kendi aylık dergisi vardı. Buna ilaveten, üniversite bünyesinde yeni bilimsel dernekler kuruldu, örneğin Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni (Encümen-i Tedkik). Bunların da kendi yayınları (*Millî Tetebbûlar Mecmuası*) vardı. Maarif Nezareti'nin Darülfünun binası içindeki özel birimi bilimsel çalışmalarla ilgili özgün ve çeviri yayınlara nezaret ediyordu. Ye-

tenekli üniversite profesörleri danışmanlık yapıyorlardı. Bu bölüm de savaş sırasında son derece faaldi. Diğer işlerin yanı sıra, Türk klasiklerini yeniden bastı ve 35 ciltlik bir Türk tarihi yayınlamaya başladı. Çocuk kitabı basımına özel olarak eğildi.

Dilde reform yapılması görevi de üniversitedeki profesörlere verildi; Türk dilinin gerçekten de reforma ihtiyacı vardı. Türkçedeki Arapça ve Farsça kelimelerin çoğu orijinal yazılışlarını ve gramer kurallarını muhafaza ediyorlardı ve insanlar Türkçeyi doğru bir şekilde yazabilmek için bu dil bilgisi kurallarını bilmek zorundaydılar. Doğru bir imla için ise her iki lisan hakkında da bilgi sahibi olunması gerekiyordu. Buna isyan eden insanlar bazı kelimeleri okunduğu gibi yazmaya başladılar. Fakat herkes değişik bir yazım şekli seçtiği için büyük bir karmaşa meydana geldi. Bazen aynı yazarın aynı makalesi içinde aynı kelimenin iki ya da daha fazla şekilde yazıldığı da oluyordu. Bilimsel ifadeleri ise, herkes başka bir şekilde tercüme ediyor ve bunun sonucunda yüksek öğrenimde bu ifadelerin tam olarak anlaşılması çok zor oluyordu.

Üç ayrı komisyon standart bir imla sistemi oluşturmak, yeni bir gramer yazmak, geniş bir sözlük hazırlamak ve değişik alanlarda doğru bir terminoloji geliştirmek amacıyla çalışmalara başladı. Bu çalışmaların hemen elde edilen sonuçları broşürler halinde basıldı. Fakat bütün bu girişimler savaşın bitmesiyle son buldu.

Dilde Reformun Güçlükleri

İmla, gramer ve terminolojideki karmaşanın yanında, savaş sırasında Türkçenin yazımı ve basımında karşılaşılan sorunların reform yoluyla çözülmesi konusu da ele alındı. Osmanlıcada, harfler tek başlarınayken ya da kelimenin başında, ortasında veya sonunda oluşlarına göre farklı biçimlerde yazılıyorlardı. Bu farklı yazılışlar, Türkçeyi doğru okumayı ve yazmayı güçleştiriyor ve bu durum okuryazarlık oranının düşük olmasının en önemli nedeni olarak görülüyordu. Bu durum ayrıca matbaada basımı da güçleştiriyordu. Reform ihtiyacı genel olarak herkes tarafından kabul edilmiş ancak bunun nasıl yapılacağı konusunda bir türlü fikir

birliği sağlanamamıştı. Savaş sırasında Türkçeyi Latin harfleriyle yazma taraflısı olanlar küçük bir azınlıktı. Arap harflerini kelime içindeki yerlerine bakmaksızın tek bir şekilde yazmak gibi değişik sistemleri savunanlar oldu. Bunlardan biri Enver Paşa'nın hoşuna gitti. Bunun orduda kullanılmasını emretti; böylece sahip olduğu gücün büyüklüğünü de göstermiş olacaktı. Emir tabiatıyla yerine getirildi fakat bu ayrı bir engel oluşturdu. Bu yöntem kullanılarak yapılan askeri yazışmalar ile yayınlar şifre gibi olmuştu ve anlaşılması için bunların ayrıca eski harflere tercüme edilmesi gerekiyordu. Günlük *Tanin* gazetesinin her gün yeni harflerle kısa bir paragraf yayınlamasına rağmen, Enver Paşa'nın gücü bu değişikliğin kalıcı olmasına yetmedi; Savaşın ikinci yılında bundan vazgeçildi.

Üniversite ve bunlara bağlı kurumların yanı sıra çeşitli kız okulları da savaştan en fazla yararlananlar arasındaydı. Özel üniversite kurslarının yanı sıra, kızlar için birçok normal okul ve lise açıldı. Erkek çocuklar için olan okullar bomboşken, kız okulları tıklım tıklım kalabalıktı. Askerlik görevinin öğrencileri de kapsaması, muayyen bir yaşta hayatını kazanma imkân ve gereği, yüksek öğrenimin parasal olarak fazla fayda getirmediği gerçeğinin kavranması, erkek çocukların ortaokul, meslek yüksekokulları ve üniversitelere gitme konusunda heveslerini kırıyordu. Buna karşılık kızlar karşılarına çıkan bu yeni fırsatlardan en iyi şekilde yararlanmak ihtiyacıyla bu okullara akın ettiler ki bu durum savaştan bu yana çok da değişmedi. Önceden açılmış bulunan uygulamalı sanatlar kız okulu (İnas Sanayi-i Nefise Mektebi) Alman müdürlerin yönetiminde yeniden örgütlendi ve yine kızlar için yeni bir güzel sanatlar okulu açıldı.

Almanya Yolu

Savaşın getirdiği eğitim konusundaki değişikliklerden biri de Fransızcanın yerini Almancanın alması oldu. Almanların Fransızcanın mecburi ders olmaktan çıkarılması için sarf ettikleri gayretler başarısız oldu. Buna karşılık Almanca mecburi ders olarak okullarda okutulur hale geldi. Eski Mekteb-i Sultani eğitim dili

olarak Fransızcayı muhafaza etti. Bu arada aynı modeli benimseyerek Almanca eğitim yapan bir yeni lise kuruldu. Burada her şey Almanca olarak öğretiliyordu, bütün öğretmenler Alman'dı ve öğrenciler eğitimlerini tamamlamak üzere Almanya'ya gitmeleri konusunda teşvik ediliyorlardı. Genel olarak Almanca öğrenmek günün modası haline geldi.

Eğitimini tamamlamak için Almanya'ya gitmek de savaş günlerinin gözde olaylarındandı. Bunu üç şey teşvik ediyordu. Birincisi askerlik çağına henüz gelmemiş erkek çocukların eğitim amacıyla Almanya'ya gitmelerine izin veriliyordu. Eğitimleri bitinceye kadar izinli sayılıyorlardı. İmkânı olan birçok baba oğullarını askerlik görevinden kurtarmak için Almanya'ya yolladı. İkincisi Almanya bu öğrencileri teşvik etti, kısmen de parasal olarak destekledi. Bu çocukların çoğu Türk-Alman Birlikleri tarafından destekleniyordu, bir kısmı ise bedava olarak Alman yatılı eğitim kurumlarına kabul ediliyordu. Üçüncüsü ise, Osmanlı hükümeti masraflarını karşıladığı Almanya'da eğitim gören öğrencilerin sayısını sürekli artırıyordu. Zira bunların arasında sadece genç öğrenciler değil, aynı zamanda çeşitli mühendislik alanında uzmanlaşan subaylar, her düzeyden devlet memurları ve zanaat öğrenen yetimler de mevcuttu. Devlet memurlarının çoğu uygulama konusunda deneyim sahibi olmaları için Alman devlet dairelerinde çalıştırılıyorlardı.

Türk-Alman Derneği'nin 13 Ağustos 1918 tarihinde yayımladığı bir bildiriye göre bu tarihte Almanya'da 2000'den fazla Türk öğrenci bulunuyordu. Bunlar çeşitli okullara devam ediyorlardı-üniversiteler, normal okullar, teknik okullar, kolejler ve orta okullar. Öğrencilerin çoğu erkekti fakat kızlar da sayıca artmaktaydı. Öğrencilerden bazıları Türk-Alman Derneği'nin evinde kalıyorlardı; bazıları ise mazbut Alman ailelerin yanına yerleştirilmişti. Bu öğrenciler 1917 yılı karnelerinde %63'ü "çok iyi", %16'sı iyi, %2'si de orta düzeyde notlar almışlardı. Geri kalanı ise eğitim için gerekli yetenekten yoksun olarak nitelendirilmişti. 200 Türk yetim çocuk endüstride, 15 kişi tarımda ve 120 kişi de madenlerde çalışıyordu.

Almanya'ya bu kadar çok sayıda öğrenci gönderilmesi çok önemli görülüyordu. 1918 yılında bütçe görüşmeleri sırasında eğitimin bütçesi tartışılırken bir mebus şöyle dedi: "Bizimle Batı Avrupa arasında dört yüzyıllık bir fark var. Batı'ya gönderdiğimiz çok sayıdaki bu öğrenciler işte bu farkı azaltacaklar". Almanya'daki bu öğrenciler dört müfettişten oluşan bir kurulun vesayeti altında bulunuyorlardı.

Türkiye'de İzcilik

Almanların önayak olduğu diğer bir eğitim alanı ise Türk izcilerinin yeniden örgütlenmesiydi. Bu hareket önceleri amaçsız ve gelişigüzel bir nitelik taşıyordu. Almanlar buna askeri bir nitelik kazandırdılar ve tamamen değiştirdiler. 1916 Nisanı'nda çıkarılan geçici bir kanunla üyelik mecburi hale getirildi. 12-17 yaş arasındaki erkek çocuklar "gürbüz" isimli gruba üye olmak zorundaydılar, 17 yaştan yukarısı ise "dinç" isimli gruba. Herkes yaşına uygun bir gruba üye olmak ve askere çağırılıncaya kadar talimlere katılmak zorundaydı. Sadece normal sağlık koşullarına sahip olmayanlar ile yurtdışında bulunanlar bundan muaftı. Kolordu komutanları ve askere alma daireleri bu kanunun uygulanmasını takip etmekle görevlendirilmişlerdi. "Sağlıklı Oğlanlar" özel olarak yetiştirilmiş öğretmenler ya da diğer uygun kişilerce, "Gayretli Oğlanlar" ise özel sertifikalı subaylar tarafından eğitiliyorlardı. Bu sertifikaları İzci Ocağı'nın reisinden alan subaylar güneydoğuda askerlik görevi yapmaktan muaftı ve bu ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Yeni harekete ilgi çekmek için dergilerde ya da zaman zaman çıkan yayınlarda, günlük gazetelerde, konferanslarda propagandalar yapılıyor, gösteriler gerçekleştiriliyordu. Yüz binlerce sayfa basılı malzeme bedava dağıtıldı ve yüzlerce konferans verildi. Ağustos 1916'da yapılan on günlük eğitime yaklaşık 300 öğretmen ve subay katıldı. Bu muazzam askeri mekanizmanın iyi ya da kötü eğitime etkisi çok önemli olacaktı –eğer bu uygulamada savaşla birlikte sona ermeseydi.

Eğitimin Diğer Yollarla Yaygın Hale Getirilmesi

Hükümetin çeşitli eğitim alanlarında yaptığı çalışmaların yanı sıra, birkaç özel cemiyet de aynı yönde gayret gösteriyordu. Türk Yurdu'nun örgütlenmesi, bunların arasında en önde gelen gelişmeydi. Bu çalışmalar Türk milliyetçiliğiyle ilgili bölümde ele alınmıştı. Bundan sonraki önemli girişim ise Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kuruluşuydu. Bu cemiyetin iddialı bir programı vardı ve şunları içeriyordu:

Dergiler, kitaplar, konferanslar ve konuşmalar yoluyla eğitim çalışmaları.

Gezici konuşmacılar aracılığıyla yeni fikirler ve yeni standartların yaygınlaştırılması.

Anadolu'da toplumsal koşulların irdelenmesi, eski şarkıların, folklor ürünlerinin ve ulusal anıtların resimlerinin toplanması.

Başvuranlara sözlü ve yazılı tavsiyelerde bulunması.

Çeşitli kesimlere göre ve iş hayatıyla ilgili akşam kursları verilmesi.

Anadolu'dan İstanbul'a gelen öğrencilerin gözetimi ve yurtdışına giden öğrencilere rehberlik yapılması.

Her ne kadar cemiyet programını tam olarak uygulamaya koyamadıysa da çeşitli konferanslar, akşam kursları düzenledi ve köylüleri eğitici bir dizi broşür yazılması için yarışma tertip etti. Bu broşürler Türklere "dinlerini, ülkelerini, tarihlerini, dillerini, güzelliği, doğruluğu, sağlığı, çalışmayı, dünyayı, görev ve hakları ve nezaketi öğrenmeleri" konusunda çağrı yapıyordu. Cemiyet ayrıca şu yeniliği de getirdi: Kadınlar tarafından verilen bir dizi konferans tertipledi. Darülfünun ve Türk Yurdu gibi yerler konferans ve kurslarına kızlarla erkekleri beraber aldı.

Bilgi Yurdu isimli bir diğer cemiyet ise okula gitme fırsatı bulamamış kadınların eğitimini kendine özel bir görev edindi. Bu dernek tarafından açılan temel sınıflara çok sayıda kişi devam etti, hatta ileri yaşlardaki kadınlar bile katıldı. Ortaokula hatta üniver-

siteye devam etmek isteyen geri kalmış kız çocuklarına da eğitim verildi. Ayrıca iş konularında eğitim veren kurslar da vardı.

Bu iki kuruma ilaveten, "Köylü Bilgi Cemiyeti", çeşitli öğretmen birlikleri, bazı yüksekokulların mezunları tarafından kurulan kulüpler de savaşın dolaylı bir ürünü olarak ortaya çıkan kuruluşlar arasındaydı.

Taşra şehirleri eğitim konusundaki bireysel hareketlere fazla katılmadı. Sadece İzmir "Halka Doğru" isimli bir birlik kurdu ve bu amaçla 150 bin dolar tahsis etti ise de ateşkes bu çalışmalara başlamasını engelledi.

Eğitimde savaş propagandası Türkiye'de son derece ihmal edilmiş bir konuydu. Bu alandaki ana faaliyet olumsuzdu. Gerçeğin yayılmasını engellemek için her şey yapıldı. Somut çalışma ise resimli ve sevilen *Harp Mecmuası*'nın yayınlanması ve bir dizi kitabın çıkarılmasıydı. Yazarlar zaman zaman cephelere davet ediliyor, kitap veya şiir yazmaları isteniyordu. Siperler ve hemen cephe gerisinde bulunan ikmal istasyonlarının küçük modellerinden oluşturulan yapay bir sistem İstanbul'da kurularak halka savaş koşullarıyla ilgili fikir verilmesine çalışıldı. Alman modeline uygun olarak birkaç istihbarat teşkilatı kuruldu.

Almanlar bu bakımdan çok daha faaldiler. İstanbul, Konya, Halep, Bağdat gibi şehirlerde savaş edebiyatı ve resimlerinden oluşan sergiler düzenlemişlerdi. Diğer bazı örgütler ise, açık ya da gizli, Türkleri savaşın gidişatı hakkında –ya da Alman propagandasına göre– eğitmekle meşguldüler.

20

Kadınların Özgürleştirilmesi

Kadınlara Uygulanan "Toplu Vesayet"

Türkiye'de gericiliğin en güçlü kalelerinden biri, halkın kadınların toplum içindeki konumlarına karşı gösterdiği aşırı hassasiyetti. Kadınların geri planda tutulmaları ve örtünmeleri konusunda katı ve yerleşik kuralların bulunması erkek kıskançlığının işine geliyordu. Din mevcut durumun bekçisi konumundaydı. Halk kitleleri gönüllü olarak bu vesayete katıldılar ve bu durum kadın onuru ve ahlakı konusunda genel bir sorumluluk şeklini aldı. Herhangi bir kadının ahlak dışı davrandığı yolunda bir kanaat oluştuğunda, tüm mahalleli bu durumu kendilerine yapılmış bir hakaret olarak kabul ediyor ve suçlu haneye saldırarak zedelenmiş şerefini onarmasını haklı gösteriyordu. Bir kadının suçlu olduğu tespit edildiğinde uygulanan en hafif ceza onun mahalleden uzaklaştırılmasıydı. Müslüman olmayan biriyle gayrimeşru ilişki ise mutlaka linç edilmekle sonuçlanıyordu. Böyle bir evlilik dahi hoşgörüyle karşılanmıyordu. Erkeklerin Müslüman olmayan kadınlarla evlenmesi mümkündü ancak Müslüman kadınların Müslüman olmayan er-

keklerle evlenmesi ancak bu kişinin, resmen Müslüman olmasıyla mümkün olabiliyordu. Kadınların "dini bütün" olmayan kimselerden korunmasıyla ilgili, adeta ortak bir vesayet duygusu oluşmuştu. Bu vesayete dışarıdan katılım dini üyeliğe kabul olunmakla başlıyordu.

Kadınların erkeklerle olabilecek en zararsız ve saygın sosyal ilişkisi dahi hoşgörüyle karşılanmıyordu. Genel kaide kadınların ancak dinen evlilik düşmeyecek erkekler karşısında yüzlerini açabileceklerini kabul ettiği için, bu yakın ve kısıtlı akraba çevresinin dışındaki erkekler önünde yüzlerini açmaya kalkışan kadınlar toplumsal olarak dışlanıyor ve hakarete uğruyorlardı.

Aile içi hayatlarında dahi bu toplumsal baskıya teslim olmayacak kadar eşitlik yanlısı ailelerin sayısı son derece azdı. Birçok eğitimli erkek teorik olarak bu sisteme karşı olsa bile bilinçaltında etkisi altındaydı ve karısını en yakın arkadaşıyla bile tanıştıramıyordu. İstanbul gibi aydın çevreler bu sisteme daha cahil kimselerin ve de özellikle köylü kesimin duygularına gösterdikleri saygıdan ötürü riayet ettiklerini iddia ediyorlardı. Ancak İstanbul'da dahi bir kadın kocası, babası ya da erkek kardeşi bile olsa, yanında bir erkekle sokaklarda dolaşamazdı zira insanlar yanındaki erkeğin kim olduğunu o anda bilemezler ve de bilmeden bir suç ilişkisinin sorumluluğuna ortak olmak istemezlerdi. Karı koca aynı arabada herhangi bir yere gidemez, birlikte alışveriş yapamazlardı. Böyle durumlarda zabıta hemen müdahale ederdi. Taşra şehirlerinde bu baskı İstanbul'dan daha fazlaydı. Oralarda kadının yeri tam anlamıyla eviydi. Kadınların çarşıya gitmesine bile izin verilmezdi. Elbette evde yapacak çok iş vardı zira evler yiyecek konserveleri üretilen yerlerdi. Örgü ve dokumacılığın bazı dalları da Avrupa'nın rekabetine rağmen ayakta kaldı.

Kadınların giyimi de kitlelerin toplu denetimi altındaydı. Kadınların evlerinin dışında mütevazı bir şekilde giyinmesi ve günlük elbiselerle yetinmesi beklenirdi. Bununla birlikte bu kuralı İstanbul'da ve diğer büyük şehirlerdeki zengin kesimlere uygulamak mümkün değildi. Değişim yavaş yavaş gerçekleşiyordu, bugünün her yeni giysisi yarın kitlelere mal oluyor ve bir süre

sonra dünün tarzı tamamen ortadan kayboluyordu. Daha fakir kesimden olan kadınlar bu duruma şiddetle itiraz ettiler. Hayatta başlarına gelen her felaketi, kadınların giyiminde böyle değişimleri hoşgörenler yüzünden tüm topluma verilen bir ceza olarak gördüler.

Köylü kesiminin yaşam şartları tamamen farklıydı. Bu sınıftan olanlar için kadın çiftçilik işinin çoğunu hem de açık havada yapmak zorundaydı. Köylü kadın şeklen örtülü olmakla beraber, aslında köy içindeki sosyal ilişkileri açısından çok daha özgürdü. Sadece köye gelen yabancılar karşısında örtünürlerdi. Orta Anadolu'da yaşayan köylü halkın çoğu ve göçebe nüfus yerleşik sistemden çoktan tamamen ayrılmıştı. Çok geniş dini görüşlere sahiptiler ve her türlü örtünmeye karşıydılar. Sünni İslam'a bağlı olanlar "Kızılbaş" dedikleri Alevilerden son derece aşağılar bir biçimde söz ediyorlar ve bu kimselerle yakın ilişkiden kaçınıyorlardı ancak daha da ileri gitmiyorlardı.

Sultan II. Abdülhamid: Faziletin Bekçisi

Yukarıda anlatılan bu sistem kısmen II. Abdülhamid'in eseriydi. Kadınlar II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce bazı bakımlardan daha özgürdüler. Abdülhamid, kadınların baskı altında tutulmasını cahil kesime kendini sevdirme amacı için kullandı. Bu tavrı aslında bir ikiyüzlülüğe dayanıyordu. Kendi haremindeki koşullar bir ölçüde ahlak dışıydı. Kanuni eşlerinin yanı sıra sayısız cariyesi vardı. Oysa kölelik Osmanlı İmparatorluğu'nda kanunen yasaktı. Saray'ın diğer mensuplarının çoğu da daha küçük ölçeklerde bu örneği izliyorlardı.

Bu durum yukarıda bahsi geçen sistemle çelişkili görülmüyordu. Zira bu kısıtlayıcı ahlaki sistem sadece kadınlar için icat edilmişti. Neyse ki bu çeşit örnekler halkın geri kalanı tarafından benimsenmedi. Erkeğin karısını bir tek kelime söyleyerek boşama ve daha sonra birkaç kadınla evlenme veya köle satın alma, kanuni hatta bir ölçüde toplumsal hakkı da olmasına rağmen tek eşlilik hâkim kural olarak kaldı.

1908 yılında Jön Türkler iktidara geldiğinde, Sultan II. Abdülhamid'in arkasında bıraktığı kadınlarla ilgili önyargıları değiştirmek için fazla güçlü buldular ve bunlara dokunamadılar. Yeni dönemin başından itibaren entelektüel kadınlar mevcut koşullara karşı öfkelerini duyurmaya başladılarsa da bu pek fazla yankı bulmadı. Aksine Jön Türkler kadınların değişen kıyafet tarzıyla ilgili polisiye emirler yayınlayarak, hem kadınlara hem onların erkek vasilerine örtünme konusunda dikkatsiz davranmanın dine aykırı olduğunu hatırlatmaya kendilerini mecbur hissettiler.

Balkan Harbi'nin getirdiği değişiklik şüphesiz kadın erkek eşitliği konusunda önemli bir başlangıçtı, ne var ki baskıcı sistem o kadar yerleşmişti ki bu düzeni birden değiştirmek mümkün olmadı.

Bir Erkek Tarafından Yürütülen Feminist Bir Hareket

Savaş sırasında ortaya çıkan aydın despotizmi denen fikir kadın sorununu sistematik bir biçimde ele aldı. Ziya Gökalp feminist hareketin önderiydi. Siyasi liderler için öneriler hazırladı. Fikirlerini ifade ettiği başta gelen sözcüsü haftalık *Yeni Mecmua* dergisinde bu konuda bir dizi makale yayınladı. Ayrıca kadınların geri planda tutulması ve örtünmesine karşı çıkan fikirlerini yazdığı bir broşür hazırladı ve bunu çoğaltarak yaydı. Gökalp'in yazılarında şu fikirleri görürüz:

> Kadınları en temel hak ve özgürlüklerinden mahrum edecek kadar ileri giden baskılar ne Türklerin kültüründen ne İslam dininden kaynaklanmaktadır. Bu bize İran ve Bizanslılardan geçen talihsiz bir mirastır ve bizim bu dış etkilerden kurtulmamız lazımdır. Gerek Türklük gerek Müslümanlık başlangıçta feminist nitelik taşıyorlardı. Eski Türk aileleri karşılıklı sevgi ve saygı esasında birleşmiş eşit konumdaki tek erkek ve tek kadından oluşuyordu. Her Türk evinin iki baskın figürü vardı; biri kadın diğeri erkek. Kadın her zaman sol tarafta yer alırdı. Bu şeref mevkii demekti. Aile kutsal bilinirdi. Evli bir kadınla sevişen bir erkek ölüme mahkûm edilirdi.

> İlkel Müslümanlık da kadına saygın bir yer vermede bundan geri kalmadı. Hz. Muhammed görücü usulü evliliğe karşıydı. Evlenmek isteyen bir adam kendisine danışmak istediğinde peygamber ona "Git o kadını gör ve karar vermeden önce onu tanı" dedi. Karısına kötü muamele eden adama ise şöyle dedi: "O kadar utanmaz bir adam ki karısını bir köle gibi kamçılıyor, birkaç saat sonra aynı kadını yine sevip sayacak olduğunu unutuyor". Diğer bir vesileyle de "yüce karakterli bir kadının Allahın en kutsal eseri olduğunu" söyledi. Cennetin nerede olduğunu soranlara ise "Annelerin ayaklarının altındadır" cevabını verdi.
>
> Türkiye'de geçerli olan sistem eski Türk ve Müslüman anlayışıyla bağdaşmayacak kadar çirkindir. Yabancı örneklerin taklit edilmesini hiçbir şekilde önermiyoruz. Şayet dış -İran ve Bizans- etkilerden kurtulur baştaki konumumuza dönersek kolayca mükemmeliyete ulaşırız.

Örtünmeye karşı olan broşür o zaman için basında yer alamayacak kadar radikaldi. Özel olarak elden ele dolaştı ve şu fikirleri içeriyordu:

> Sosyal hayat tarzının dinle ilgisi yoktur. Dinin ilgi alanı öteki dünya ve insan aklı ile henüz çözümlenemeyen sorunlardır. Örtünme gibi bir âdetin temelinin belirli içgüdülere ve ilkel toplumsal köklere dayandığı kolaylıkla tespit edilebilir. Bu durumun içinde bulunduğumuz yüzyılda devam ediyor olması kadınlarımıza yapılabilecek en büyük hakarettir. Böyle bir uygulama kadınların esasen ahlaksız oldukları ve bu nedenle de sürekli fiziki engellemelerle yanlış bir adım atmalarına engel olunması gerektiği varsayımına dayanır. Bireyin karakteri ve kendine saygısına güvenmek yerine dışarıdan vesayet üzerine kurulu bir ahlak sistemi Türk milletine layık bir sistem değildir. Örtünmenin kaldırılmasının hiçbir gayriahlaki sonucu olamaz tersine daha yüksek bir ahlaki gelişimin başlangıç noktası olacaktır.

Ziya Gökalp daha iyi bir ev hayatı arzusu yaratmak için de gayret sarf etti. Ailenin birçok üyesinin bir arada ve çoğu kez birbirine bağımlı yaşadığı büyük evlerdeki pederşahi yaşam tarzını şiddetle eleştirdi. İlkel Türk aile yapısının yuva tarzında olduğunu, her yeni evlenen çiftin başlangıçta mütevazı da olsa kendi yuvasını kurdu-

ğunu ileri sürdü. Sayısız makale ve konferansta, amacının kadının aşırı bir şekilde giyinmesini ya da duygusal roman kahramanları gibi davranmasını savunmak olmadığını, sadece toplumda o zamana kadar erkeklere mahsus görülen birtakım vazifelerin yerine getirilmesi konusunda kadınlara fırsat tanınması için gayret ettiğini anlatmaya çalıştı.

Savaş Bir Yandan Özgürleştiriyor

Bu heyecan, savaşın doğurduğu yeni toplumsal ve ekonomik ihtiyaçların karşılanmasını da kolaylaştırdı. Her yerde erkeklerin askere alınması devlet dairelerinde ve ekonomik kuruluşlarda boşluklara sebep oldu. Bu boşluklar ilk defa kadınlarla dolduruldu. Bu durum sadece kadınların çalışkan ve verimli olduğunu ortaya koymakla kalmadı, aynı zamanda erkek ve kadının ilk defa bu şekilde bir araya gelmesinin hemen ahlaki sorunlara yol açacağı yönündeki eski görüşün de temelsiz olduğunu meydana çıkardı. Çalışan kadın kendine saygısı olan bir birey gibi davrandı ve sokaktaki örtülü kadını peşine düşülecek bir av olarak gören erkekler de ailesine ekmek götürmek ve askerlik görevini ifa eden erkeğinin yokluğunda dürüstçe çalışan bu kadına saygı duyma ihtiyacını hissettiler.

Bu faydalı deneyim Enver Paşa da dahil olmak üzere bazı hükümet ileri gelenlerine "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi" kurulması fikrini verdi. Kısa sürede gelişen bu cemiyetin temel geliri ordudan geliyordu. Askeri üniforma ve giysileri üreten dikimevlerinde binlerce kadın istihdam edildi. Buralarda çalışanlar kadınlara ücretlerinin yanı sıra sıcak yemek ve bir miktar da iaşe veriliyordu. Cemiyet ayrıca her türlü çalışana da hizmet veriyordu.[1]

Cemiyet 14 Aralık 1917'de yaşları erkeklerde en az 21, kadınlarda 20 olan bekâr çalışanların evlenmesini mecburi kıldı.[2] Durumu buna uyanların listesi yerel basında yayınlanacaktı. Belirli bir kadınla ilgilenen erkeğe kadının resmi gösterilecek ve kendisiyle

1 Bu cemiyetin kurulmasına Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan öncülük etmişti. (yhn)
2 *Vakit*, 15 Aralık, 1917.

ilgili bilgi verilecekti. Erkek teklifini kapalı bir zarfın içinde yapacaktı. Erkekle ilgili bir polis soruşturması yapılacaktı. Eğer bu soruşturmadan olumlu sonuç elde edilirse, cemiyet aracı olarak devreye girecekti. Çeyizi olmayan kadınlara yardım edilecekti. Eğer erkek işsiz ise cemiyet ona da iş bulmada yardımcı olacaktı. Bekâr kalmakta ısrar edenler, her ay emekli hesabına yatırılan maaşlarının %15'i tutarındaki paradan vazgeçmek zorunda kalacaklar, aynı zamanda işlerini de kaybedeceklerdi. Kadınlar evlendikten sonra maaşlarına %90 oranında zam yapılacak, ilk çocukları doğduğunda ise ilave bir %20'lik artış elde edeceklerdi. Şubat ayında bu özel cemiyet, bir evlilik acentası şeklini aldı ve cemiyetle ilişkisi olmayanlara da hizmet vermeye başladı.

9 Şubat 1918'de yine bu cemiyet aracılığıyla sırf kadınlardan oluşan Kadın Amele Taburu kuruldu. Orduya bağlı düzenli bir kıta olarak planlanmıştı ve "Birinci Ordu Birinci Kadın İşçi Taburu" adı verildi. Zamanla artan sayıda benzer yapılanmalar oluşturuldu ve kadınlar cephe gerisinde her türlü hizmet için istihdam edildiler. Subaylar başlangıçta erkek olacaktı ancak yeterince kadın subay eğitimini tamamladıktan sonra bunların yerini alacaktı. Tüm sınıflar düzenli askerler olarak eşit maaş ve tayın alacaklardı. Her kıtada bir kıta komutanı, iki bölük komutanı, bir muhasebeci, (kadın) bir sekreter (kadın), kadın çavuşlar ve onbaşılar, bir inşaat mühendisi ve bir de tarım uzmanı vardı. Kadın askerler de kışlalarda yaşayacak, erkekler gibi talimlere ve eğitime katılacak, eğer evli iseler haftanın dört gecesi evlerinde yatabilecekler ve üniforma giyeceklerdi.

Kadınların kamuda çalışması devlet hizmetiyle sınırlı değildi. İstanbul Belediyesi çok sayıda kadın işçiyi sokakları temizlemek üzere istihdam etmişti. Bunlar özel bir üniforma ve pantolon giyiyorlardı. Birçok kadın yardım cemiyetlerinde ve hastanelerde gönüllü olarak çalışıyordu. Bazıları iş hayatına giriyor ve başarılı oluyorlardı. Kadınlara hayatlarında iyi birer başlangıç yapabilmeleri için fırsatlar tanınıyordu. Kadınlar Darülfünun'da kendilerine mahsus açılan kurslara katılabilmelerinin yanı sıra, yavaş yavaş halka açık tüm kurslara da kabul ediliyorlardı. Ticaret Okulu, iş eğitimi almak isteyen kadınlara özel dersler veriyordu. Ayrıca ka-

dınların bağımsız bir şekilde yaşayabilmelerini teminen özel meslek okulları açılıyordu.

Köylü kadınlar kasabalarda ve şehirlerdekilerden çok daha faaldi. Kırsal bölgelerde asıl üretici güç kadınlardı. Ürünlerinin hasadını yaptıktan sonra kendileri pazara götürüyorlar hatta aracılardan kurtulmak ve mallarını daha iyi fiyatla satabilmek için nüfusun yoğun olduğu büyük merkezlere kadar gidiyorlardı. Kadınlar aynı zamanda ordunun başlıca ulaşım araçlarından biriydiler zira gerektiğinde cepheye çoğunlukla sırtlarında cephane taşıyorlardı. Savaşta gösterilen bu gayretler Konya gibi bazı muhafazakâr şehirlerde dahi hayranlık uyandırdı ve buralarda belediyeler tarafından Türk kadınının vatansever hizmetlerini gösteren anıtlar dikildi.

Bu ekonomik ve toplumsal değişiklerle birlikte, eğitimli kadınlar ve erkekler sosyal vesilelerle bir araya gelmeye başladılar ki, bu gelişme birkaç yıl öncesine kadar çok uzak görülüyordu. Türk milliyetçiliğinin kültürel unsurlarını geliştirmek amacıyla kurulmuş ve siyasi olmayan Türk Yurdu Cemiyeti'nin ana kolu, bu yönde ilk adımı attı. İstanbul'daki iki Amerikan Koleji [İstanbul Amerikan Kız Koleji ve Robert Kolej], Türk kadınlara ve erkeklere ilk defa sosyal ve entelektüel bir ortamda bir araya gelme fırsatı verdi. Yardım cemiyetlerinin yürütme organlarında üye olmak da sosyal ilişkiler açısından bir başka fırsattı. Yavaş yavaş özel hayatta da ilk utangaç sosyal toplantılar gerçekleşmeye başladı. Artık erkek ve eşinin birlikte sokakta gezemediği dönemler çok geride kalmıştı. İstanbul'daki kadınların çoğu tarafından peçe gerçekten yüzü kapatmak amacıyla değil, sadece şeklen korunuyordu. Taşra kasabalarında yerel direniş İstanbul'daki örneğin benimsenmesine engel oluyordu. Oralardaki koşullar tümüyle farklıydı ve İstanbul'daki âdetler sınırlı da olsa bazı devlet görevlilerinin aileleri tarafından uygulanabiliyordu.

Savaş sırasında kadınların eşitliğiyle ilgili hareketin siyasi bir yönü olmadı. Zira kadınlarla ilgili yaşanan hızlı gelişmeler en radikal kadın hakları yanlılarını dahi tatmin etti. Ayrıca tüm ülkedeki siyasi hayat öyle bir durağanlık içindeydi ki kadınların siyasi haklarını konu alan herhangi bir hareketin destek görmesi veya herhangi bir itici güç yaratması mümkün değildi.

21

Savaş Ahlakı

Mahrumiyetin Etkileri

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nu tam da toplumsal bir geçiş döneminde hazırlıksız yakaladı. Eski toplumsal yapı bütün yaptırımlarıyla sarsılmış fakat yerine yeni bir ahlaki sistem henüz koyulamamıştı. Batılı modellerin tüm makul uyarlamaları bir çeşit dirençle karşılanırken, cinsellik konusunda ahlaki düşüklüğe, içkiye ve kumara yol açan etkiler en ücra köşelere kadar ulaştı.

Sultan Abdülhamid dönemi, karakter ve ahlak yoksunluğunu ödüllendirmişti. Otuz üç yıl boyunca II. Abdülhamid ahlaken güçlü olanları saf dışı etmiş, entrikacılık, casusluk ve hırsızlık yapanları tercih etmişti. Jön Türk fırka sistemi, halkın menfaatini ve bireysel dürüstlüğü parti menfaatlerinin üzerine çıkaramamıştı. Devlet memurları geçimlerini sağlayacak kadar maaş alamıyorlardı ve hayat standartları, Batılı ölçülere göre yoksulluk sınırının altındaydı. Yeni oluşan Türk Yurdu ve bazı mason locaları dışında İstanbul'da ve diğer birkaç vilayette toplumdaki kamusal ahlakı denetleyecek bir sivil örgütlenme yoktu. Kara ve deniz kuvvetleri yüksek ahla-

ki normların ısrarla ve büyük ölçüde de etkin şekilde korunduğu yegâne mesleklerdi. Yaşlı kuşak, genç kuşak üzerindeki otoritesini kaybetmişti. Kadınlar açısından ise geri planda kalmak, yeni bir kendine saygı anlayışının ortaya çıkmasına engel teşkil etmişti. Genel toplumsal karmaşa içerisinde çifte standart fazla gevşek bir anlayışla el ele yürüyordu.

Bunun bir sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan insanlar savaşın sosyal ve ekonomik etkilerine karşı koyma konusunda diğer savaşan ülkelerin halklarından daha hazırlıksızdılar. Ülkenin kıt maddi kaynaklarına ilaveten savaşın getirdiği yoksulluk da diğer ülkelerden çok daha ağırdı. Bu da "fazilet"in koyduğu sınırların ötesine geçme konusunda insanlarda güçlü bir istek yarattı. Savaşın yükünün eşitliksiz dağılımı, mahrumiyet ve kolaylıkla elde edilmiş savaş serveti arasındaki tezat, nihai başarı konusundaki ümitsizlik ve Rus zaferleri neticesinde meydana gelen büyük göçler, ahlaki açıdan büyük bir vurdumduymazlığın nedenleri oldu.

Günlük *Vakit* gazetesi genel durum hakkında 11 Eylül 1918 tarihli nüshasında şöyle yazıyor:

> Savaşın yol açtığı dayanılmaz mahrumiyet toplumun bütün kutsal bağlarını sarstı ve fiziksel çekicilik karşı konulmaz bir nitelik kazandı. Bizim durumumuz diğer savaşan ülkelerinkinden daha kötü. Bizde ne genel bir eğitim sistemi ne de ahlaki direnci güçlendirecek bir toplumsal örgütlenme mevcut. Savaş ile herkesten daha az kaynağa sahip olarak karşı karşıya kaldık. Ayrıca savaşın güçlükleri eşit olarak dağılmadı. Nüfusun bir bölümü için savaş kâr ve eğlence fırsatı oldu. Dolayısıyla, bedeni arzuların toplumun kutsal bağlarını ve kişisel dürüstlüğün gereklerini tamamen ortadan kaldırma tehlikesi var. Bu korkunç durumla baş etmenin bir tek yolu var: Hükümet kamu menfaatinin dürüst ve güçlü bir bekçisi olduğunu etkili bir şekilde ispat edebilir. Ancak o zaman milli, ahlaki ve dini bağları güçlendirmeye çalışan unsurlar ikiyüzlülükle suçlanmaktan korkmadan çalışmalarını yapabilirler. Savaş nedeniyle sosyal bağlarımızın tehlikeli bir biçimde gevşediği bir gerçektir. Birçok dürüst kimse her türlü iyileşme umudunun yitirildiğini düşünmektedir. Bireyler haksız koşullar karşısında kendilerini çaresiz hissedebilirler ama bir millet son ana kadar kötü etki-

lere karşı mücadele etmek zorundadır, tamamıyla yok olma tehlikesi ile açık bir biçimde karşı karşıya olsa dahi.

Kötü Örnekler ve Kanunsuz Ticaret

Savaş önderlerinin kötü örnekler oluşu fedakârlık ve direnme ruhunu zayıflatmada, buna karşılık suiistimalleri teşvik etmede çok etkili oldu. Bu kimseler halkın genel mahrumiyetini paylaşma ihtiyacı hissetmediler. Çoğu kendilerini dürüst zannediyordu. Bir anlamda öyleydiler de ancak bu onların iaşe dağıtımı söz konusu olduğunda kendilerini kanunun üstünde görmesine ve bolluk içinde yaşamalarına mani olmadı. Ne zaman bir nazır resmi görevle seyahat etse, masası barış zamanında bile olağan karşılanamayacak şekilde lüks içinde olurdu. 1918 yılında insanlar açlıktan kırılırken, İstanbul'dan Batum'a tek bir seyahat için Enver Paşa ve maiyetinin yemek masrafı 32 bin dolar tutuyordu. Yüksek siyasi mevkilerde olanların çoğu iaşelerini dağıtım mercilerinden maliyetine alıyorlardı. İstanbul'daki Amerikan Sefareti'nden Einstein hatıralarında, 1915 yılındaki o endişeli günlerde, Çanakkale'den her an düşmanların geçmesinden korkulduğu bir zamanda, nazırların şık kulüplerde günlük poker ve bilardo partilerine devam ettiklerini anlatıyor.

Kanunsuz savaş ticaretinin getirdiği fırsatlar sıradan bir karakter yapısına sahip kimseler tarafından reddedilemeyecek kadar cazipti. Bundan pay almak için genel bir çılgınlık hâkim oldu. Almanya ve Avusturya'dan altın kaçakçılığı gibi yasak işler yaparken yakalananlar arasında üniversite profesörleri gibi kimseler bile vardı. 19 Aralık 1917 tarihinde İstanbul Darülfünunu Sınayi-i Nefise Mektebi hararetli bir tartışmadan sonra şu kararı verdi: "Sınayi-i Nefise Mektebi bir profesörün ticaretle uğraşmasının mesleki itibarını lekeleyeceği inancı ile bu şekilde davranışlarda bulunan profesörlerle her türlü ilişiğinin kesileceğini belirtir."

Mevcut koşullar altında, aldıkları maaşın düşüklüğüne rağmen dürüst kalmayı başarabilmiş çok sayıdaki (büyük oranda) devlet memurunun savaş kahramanı sayılması gerekir. 3 Eylül 1918 ta-

rihinde bunlardan biri, ayda 24 dolar maaş alan ve geniş bir ailesi olan bir telgraf operatörü günlük gazetelere şu mektubu yazdı:

> Bizler tam anlamıyla açlık çekiyoruz. Aile fertlerimiz açlık nedeniyle birçok hastalığa yakalandı. Çoğumuzu sarsılmaz ve güçlü ahlak prensipleri ile teçhiz edecek bir eğitimimiz bulunmamaktadır. Bu durumda bizlerin ahlakilik ve gayriahlakilik arasındaki sınıra saygı göstermemiz nasıl beklenebilir? İhtiyaç içinde olmayan bir adam ahlaki ve kanuni kuralları ihlal etmekle suçlanabilir. Aç bir kimseye aynı ölçütler uygulanabilir mi? Şimdiye kadar vicdanıma sadık kaldım. Kendimi ve ailemi hayatta tutabilmek için sahip olduğum her şeyi sattım. Ahlakın kesin sınırını aşarsam, beni de vicdanında savaş sırasında edindiği muazzam serveti taşıyan adam ile aynı şekilde mi yargılayacaksınız?

Aynı tarihte yayınlanan *Vakit* gazetesi bu soruya şu cevabı veriyor:

> Yanlış bir hareket onaylanamaz ancak bugün Türkiye'de mevcut koşullarda böyle bir suç işleyen kimse toplumsal açıdan tamamen kayıp olarak görülemez.

Aynı gazete genel olarak topluma karşı işlenen suçların daha iyi anlaşılması amacıyla bir kampanya başlattı. Kendilerini dürüst olarak gören ve bilerek bir karıncayı dahi incitmeyecek kimselerin yiyeceklerden kâr etmek amacıyla binlerce kişinin sağlığını ve hayatını tehlikeye atmakta tereddüt etmediğine, örneğin bu amaçla un diye sattıkları şeye beyaz taş tozu karıştırdıklarına işaret etti. Gazete ayrıca bireylere karşı işlenen suçların ağır biçimde cezalandırılmasına karşılık, büyük halk kitlelerine karşı suç işleyenlerin birkaç kuruşluk para cezasıyla kurtulduklarından şikâyet etti.

Savaş sırasında elde edilen zenginlikler kazanıldıkları gibi kolayca kaybedildiler. Bunlar ahlaki çöküşün önde gelen sebebiydiler çünkü lüks ve savurganlık örnekleri hemen taklitçilerini buldu ve bunlar da başvurdukları araçlar konusunda giderek daha umursamaz oldular.

Savaş suiistimallerinden pay almak o kadar yaygınlaştı ki bu, zamanla halkın büyük bir kısmının gözünde kötü bir davranış olmaktan çıktı. Savaş kanunlarından kaçarak maddi menfaat elde etmeye bu dönemde "anafor" deniyordu. Anafor kelime olarak bir rüzgâr ya da denizde yüzeyin altındaki akıntı anlamına geliyordu. O günün gevşek ahlak standartlarına göre bu kötü bir anlam taşımıyordu. Daha ziyade son derece kurnaz ve başarılı manasında kullanılıyor, bunu yapan kimseler de kabahatlerini gururla arkadaşlarına itiraf ediyorlar ve kendilerine gıptayla bakılıyordu.

İçki ve Kumar

Bu tahripkâr ahlaki eğilimler ifadelerini içki ve kumarda buldu. İçki bulaşıcı bir toplumsal hastalık haline geldi. İçki alışkanlığının yayılması ve ümitsizliğin artışı, sert ve alkollü içecekler arasında en yaygını olan rakının üretim miktarındaki artışta kendini göstermektedir. Tüketim rakamları kilogram olarak aşağıda gösterilmiştir:

Yıl	Tüketim (kg)
1914	2.860.477
1915	2.130.192
1916	5.243.358
1917	4.589.920

Kumar hastalığı ise sınıf, cinsiyet ya da yaş gözetmiyordu. On üç-on dört yaşındaki oğlan çocukları bile ellerine geçen parayı kumarda sarf ediyorlardı. Buna karşı yürütülen basın kampanyasının ise pek bir etkisi olmadı. Aralık 1917 tarihinde yapılan ve oyun kâğıtları üzerindeki damga resminin tartışıldığı meclis oturumunda kumar alışkanlığı en şiddetli biçimde eleştirildi. Farklı mebuslar tarafından ileri sürülen hususlar şu kelimelerle ifade edilebilir:

> Kumar denen veba nüfusun bütün kesimlerini mahvetmektedir. İlkokul öğrencisi erkek çocuklar kahvehanelerde kumar oynamaktadırlar. Bunlar ile zengin ve nüfuzlu kimselerin devam ettiği kumar kulüpleri arasında kesintisiz bir zincir mevcuttur. Bu kötülüğe bir sınırlama getirilmesi lazımdır. Buralarda elkonulan paralar hayır müesseselerine bağışlanmalıdır. Her bir oyun kâğıdı paketinin üzerindeki damga resmi 20 sentten 2 dolara yükseltilmelidir.

Maliye nazırı bu ithamlara şu cevabı verdi:

> Kumar alışkanlığı gerçekten ölümcül bir hal almıştır. Buna karşı mücadele edilmesi gerekir. Hükümet memurların kumar oynamasına engel olacak tedbirler alabilir. Fakat aynı şeyi halkın tamamı için yapmaya çalışmak zaman ve emek israfı olacaktır. Ağır vergiler önleyici olmayacaktır sadece kaçakçılığın prim yapmasına yol açacaktır. Bahsedilen vergi zaten aynı konuda dünyadaki en yüksek vergidir.

Damga resmi artırılmadı fakat meclis kumara karşı bir kanun çıkardı. Bu kanun sert bir şekilde uygulandı ancak birkaç gün. İstanbul ve İzmir'de birkaç kumarhane polis tarafından arandı; daha sonra bu yasa tamamen unutuldu ve kumar etki alanını giderek genişletti.

Savaşın cinsellik ahlakı üzerindeki etkisi de çok tahripkâr oldu. Bir yandan yeni ve hızla yayılan lüks akımlar, öte yandan yoksulluk ve asker ailelerine yeterli destek verilememesi genel fuhuş dalgasının en önde gelen sebeplerini teşkil ettiler.

Savaş Zamanı Türkiyesi ve Fuhuş

Savaşa kadar olan dönemde fuhuş sadece Müslüman olmayan kadınlarda hoş görülüyordu. Kanun bu konuda herhangi bir ayırım yapmıyor olsa da polis ve halk Müslümanlar arasında fuhuşun müsamahayla karşılanan bir meslek haline gelmemesi için işbirliği yapıyordu. Doğrusu Müslüman kadınların gizlice bu mesleği icra ettikleri ender de olsa oluyordu, buna mekân temin eden evler keş-

fedildiği zaman mahalleli tarafından basılıp taşlanıyor ve sakinleri polis tarafından oradan uzaklaştırılıyorlardı. Nüfusu tümüyle Müslümanlardan oluşan daha küçük kasabalar ve köylerde Müslüman kadınların içki âlemlerinde fuhuş amaçlı ya da dansöz olarak bulunmasına müsamaha gösteriliyordu. Nüfusu karma olan ve Müslüman olmayan hayat kadınlarının yaşadığı ayrı bir semti bulunan daha büyük kasabalarda, daha küçük yerlerde ve kırsal kesimde yaşayanların duygularına saygı gösterilmesi düşüncesiyle Müslüman kadınların açık şekilde fuhuş yapması görünüşte yasaklanmıştı.

Savaş sırasında hayat kadınlarının sayısı yükseldiğinde aynı tavrı sürdürmenin zührevi hastalıkların kolayca yayılmasına sebep olacağı görüldü. Dinin savaş aracı olarak değerinin olmadığı görülür görülmez, yetkililer Müslüman kadınlara mahsus ayrı semtler kurulmasını resmen hoş karşılamakta herhangi bir tehlike görmediler. Bu hoşgörülü yaklaşım savaş hükümetine karşı muhalefetin ısrarla kullanılan gizli bir aracıydı. Aslında eski ve yeni koşullar arasındaki fark durumun daha iyi idare edilmesinden ve cinsel hastalıkların denetiminden ibaretti. Bu propaganda birkaç yıl önce yapılsaydı daha etkili olurdu. Zira halkın zihniyeti savaş döneminin getirdiği etkilerle artık değişmişti. Dini fanatizme her an dönüşmeye hazır eski zihniyete karşı, "iktisat" deyimi sihirli bir etkiye sahip olmuştu. milli iktisadın sayısız taraftarı alınan yeni tedbirleri beğendiler zira bu önceleri Müslüman olmayan evlere giden paranın bir kısmından tasarruf edilmesi demekti.

Bir araştırmaya göre 1920 yılında Müslüman hayat kadınlarının sayısı 804, Müslüman olmayanların sayısı 1367'ydi. Savaş sırasında kayıtlı olan 746 kadar kadın normal hayata geri dönmüştü. 1917 yılında cinsel hastalık nedeniyle hastanelere başvuran toplam 2512 kadından 1416'sı Müslüman'dı. 1918 yılında toplam 2841 kadından 1675'i Müslüman'dı. 1919 yılında 3378 kadından 1879'u Müslüman'dı. 1920 yılında toplam 3132 kadından 1785'i Müslüman'dı.

Gizli fuhuş oranı, özellikle daha iyi durumdaki Müslüman kadınlar arasında açık ve kayıtlı olandan daha yaygındı. Savaş-

tan kârlı çıkanlar arasında Türk metres tutmak ve bunu toplum içinde gösteriş amacıyla kullanmak moda haline geldi. Oysa savaştan önce böyle bir anlayış yoktu. Nispeten iyi ailelerden gelen eğitimli kadınlar yokluk nedeniyle ya da sefahatin baştan çıkarıcılığına kapılıp fuhuş yapılan gözde semtlerdeki gizli evlere devam eder oldular. Bunların yanı sıra 231 kadının çalıştığı 58 içkili yer, savaş sırasında Alman askerlerini eğlendirmek üzere belirdi. 1922 yılında Robert Kolej'den Prof. C. R. Johnson yönetiminde yapılan bir toplumsal araştırma İstanbul'daki hayat kadınlarının sayısının 4000-4500 arasında olduğu tahminini ortaya koydu.[1] Savaş yılları için bu konuda kesin rakamlar olmamakla beraber bu sayının çok daha fazla olduğu söylenebilir. Fakat asker ailelerindeki muhtaç durumda olan kadınların çoğu ailenin direği cepheden döner dönmez bu mecburi düşkünlükten kendilerini kurtarabildiler.

Dikkati çeken diğer bir husus ise Müslüman olmayanların Müslüman hayat kadınlarıyla ilişki kurmasına şiddetle karşı çıkılmasıydı. Burada ekonomik mülahazalar etkili olamıyordu. Alman bir subayın Müslüman kadınların çalıştığı bir eve girerken görüldüğüne dair bir söylenti çıksa, bu durum toplum içinde infiale yol açardı. Johnson'ın toplum araştırmasında büyüklerin işledikleri kabahatler bölümünü yazan C. T. Riggs'in zührevi hastalık nedeniyle hastanede yatan Müslüman kadınların bulundukları bölüme girmesine izin verilmedi.

Yazdığına göre,[2] ruhsatlı evlerde çalışan Müslüman kadınların sayısının nispeten az olduğu düşünülmekle beraber, bunların %56-57'si hastaneye gelmektedir. Bu kadınların izini sürmek, Müslüman olmayan gözlerden büyük bir kıskançlıkla korunup kollanmaları nedeniyle mümkün olmadı.

Bu yaygın sırra karşı yapılan mücadele ve açık fuhuşun artışı fazla etkili olmadı. 11 Eylül 1918'de günlük basında bir uzman doktor şunları söylüyordu:

---

1 C. R. Johnson, *Constantinople Today*, New York, 1922, s. 363.
2 Johnson, *Constantinople Today*, s. 365.

Durum çok cesaret kırıcı. İstanbul'da frengi vakasının sayısı hiç bu kadar yüksek olmadı. Hastalık daha üst sınıflar arasında da yayılıyor. Profesyonel hayat kadını olmayan, yokluktan ya da sefahat düşkünlüğünden kendini satan bir kadın hastalığı kocasına bulaştırıyor, bazen de koca taşıyıcı oluyor. Toplum bu tehlikeye karşı korumasız. Erkeklerden oluşan polis gücü çaresiz. Önleme görevi iyi eğitimli ve yüksek maaş alan kadınlara verilmeli.

Aile İçi Ahlak Askeri Mahkemelerce Korunuyor

Cephe gerisindeki sefahat dalgasının, cephedeki aile reislerini geride bıraktıklarının selameti konusunda endişeye sevk etmesi sonucunda ordudan firarlar başlayınca kamu ahlakının korunması için özel askeri mahkemeler kuruldu. Asker ailelerini bataklığa sürüklemeye aracı olanlara ağır cezalar verildi. Bu askeri mahkemeler sivil yargının haftalar ya da aylar alacak bir muhakeme sürecini birkaç dakikada ya da saatte sonuçlandırarak hükümlerini verdi. Bu mahkemeler kamu düzeni ve genel ahlak ile bağdaşmayan, kumar, [askerde] denetimden geçirmeden mektup yollama, silah kaçakçılığı, sokakta tanımadıkları kadınla konuşma, askerlere içki satma, sarhoşluk, fahiş fiyatla mal satma, peygamberlere açıkça hakaret, farklı uyrukları birbirlerine karşı kışkırtma, devlet memurlarının emirlerine karşı gelme, meyhaneleri kapanış saatinden sonrasına kadar açık tutma, gece geç vakit sokaklarda düşman ülke vatandaşlarının bulunması, çalınmış malların satışı gibi suçlara bakıyordu. Gazetelerde her gün bu tür suçlardan hüküm giyenler eğer çok tanınmış kimseler değiller ise isimleriyle birlikte suçları da yayınlanıyordu. Gizli fuhuş yapanlar da aynı şekilde ilan ediliyordu. Cezalar her zaman kanunla verilmiyordu. Günlük listelerde geniş bir biçimde yer alan bir suç olan zina bazen iki ay bazen de altı aylık mahkûmiyetle cezalandırılıyordu. Bu her bir mahkeme yargıcının kendi anlayışına göre belirleniyordu. Aynı suç için bir genç birkaç kuruşluk para cezasıyla kurtulurken bir polise altı ay verilebiliyordu.

Tüm ağır cezalara rağmen suçlar, özellikle çeşitli soygunlar artmaya devam etti. Aşırı ihtiyaç durumu insanları bireysel ya da örgütlü hırsızlık ve soygunculuk yoluyla geçimini sağlamaya yöneltti. 28 Kasım 1917'de tamamı kadınlardan oluşan bir çete yakalandı. Hepsi yoksul ailelerden geliyorlardı ve çaresizlikten bu yola başvurmuşlardı. Birlikte çok verimli bir şekilde çalışıyorlardı. Çaldıkları her şey ortak malları oluyordu. Karmaşık bir işbirliği yöntemine göre çalışan bu kadınlar 80 bin dolar değerinde toplam 700 eşya çalmışlardı. Çetenin bazı üyeleri çalıntı malları uzak şehirlerde satıyor, bundan elde ettikleri paralarla yiyecek alıyor ve bunları da gelir elde etmek üzere İstanbul sokaklarında satıyorlardı. İstanbul'da 1917 yılında benzer bir şekilde örgütlenmiş kadın ve erkeklerden oluşan üç çete daha yakalandı.

Savaşın son iki yılında kadınlar ve erkekler aynı soruyu tartıştılar: Savaş sırasında ahlak standartlarının düşmesinden en fazla kim sorumluydu? Erkekler, kadınların süslenmeleri için yaptıkları savurgan harcamaların, vatanseverlik duygularının olmamasının ve birbirleriyle gösteriş yarışı yapmalarının erkekleri suç işlemeye sevk eden en önemli neden olduğunu ileri sürdüler. Kadınlar ise buna sadece az sayıda kadının böyle bir suçlamayı hak ettiği, oysa kadınların büyük bir kısmının o sırada yanlarında olmayan ya da tamamen kaybettikleri ailenin erkek dayanağının yerini almak için canla başla mücadele ettiği cevabını veriyor, kanunsuzlukla büyük servetler edinen erkeklerin, zayıf karakterli kadınları mahvettiğini ve kötü örnek teşkil ederek sergiledikleri sefahat nedeniyle tüm kutsal hayat prensiplerini yok ettiklerini, bu nedenle de asıl sorumluların bunlar olduğunu söylüyorlardı.

22

Savaş ve Sağlık

Ağır Çalışma Koşullarının Yarattığı Sorunlar

Birinci Dünya Savaşı Osmanlı İmparatorluğu için gelişmemiş, kaynakları ve nüfusu az olan bir ülke ile çok sayıda gelişmiş ve iyi donanımlı ülke arasındaki eşit olmayan bir mücadele demekti. Bunun doğal sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu, insan hayatı ve sağlığı açısından ağır bir bedel ödemek zorunda kaldı.

Hatta savaşın neden olduğu kayıplar yukarıda bahsi geçen etkenlerle açıklanamayacak kadar büyüktü. Savaşın yönetilmesi konusunda da benzer bir durum geçerliydi. Uygulanan keyfi ve gelişigüzel yöntemler ile sınırsız israf ve suiistimaller, düşmanların daha üstün silahları, her cepheden gelen saldırılar, katı bir abluka, yiyecek kıtlığı, haberleşme eksikliği, yeni ve olağandışı koşullara uyum için yetersiz bir ekonomik sistem gibi nedenlerle oluşan kayıpları daha da artırdı. Zorla gerçekleştirilen toplu göçler de ayrı bir felaketti.

Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı İmparatorluğu hem Trablusgarp ve Balkan Harbi hem iç meseleler nedeniyle maddi manevi büyük bir çöküntü içindeydi. Kaybedilen topraklardan Osmanlı İmparatorluğu'na adeta akan göçmen sayısı 300 bini aşmıştı. Bunların çoğu Dünya Savaşı başladığında henüz bir yere yer-

leşmemişti, bu da onları sağlık açısından birçok tehlikeye maruz bıraktı.

1915 yılında yarım milyon Ermeni kısmen askeri kısmen politik nedenlerle tehcire tabi tutuldu. İklim değişikliği, karşılaşılan güçlükler, mahrumiyet, tıbbi imkânların yetersizliği ve yapılan saldırılar gibi nedenlerle ağır kayıplar verdiler.

1916 ve 1918 yıllarındaki Rus işgalleri yaklaşık bir milyon Kürt ve Türk'ü ülkenin batısına göç etmeye mecbur etti.[1] Bu büyük göç hareketi genel ve ani oldu. Hükümet, ordu ve Kızılay tarafından örgütlenen yardımlar çok geç geldi ve yeterli değildi. Pek çok kişi yolda telef oldu. Sadece iki ya da üç şehir kendi bölgelerine gönderilen göçmenlere gerçekten yardım etti. Diğer şehirlerin çoğunda bu insanlar kaderlerine terk edildi.

1918 yılında Ruslar çekildiğinde bu göçmenlerden hayatta kalanlar evlerine geri döndü. Ancak mesafeler uzundu ve işgalciler yiyecek hiçbir şey bırakmamışlardı. Bunların da yarısı böylece açlık ve hastalık sonucu hayatlarını kaybettiler.

Savaş yıllarında sığınmacıların ve göçmenlerin yaklaşık %70'i iş bulabilmişti. Bunların 400 bin kadarı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi tarafından yetersiz bir şekilde besleniyordu. İdare 41 hastane, 28 yetimhane, 3 aşevi ve 9 iş atölyesi kurmuştu. Fakat bunlar göçmenlerin sağlık ve beslenme ihtiyaçlarını gerçek anlamda karşılamada yetersiz kalıyordu. Doğu Vilayetlerinden zorunlu göç nedeniyle uğranılan kayıplar toplam nüfusun yaklaşık %27-75'i kadardı. Ateşkes döneminde 461.062 Türk ve yaklaşık 335 bin Ermeni ve Rum yaşadıkları yerlere geri döndüler.

İstanbul Ölüm İstatistikleri

Yerleşik sivil nüfusun sağlık koşullarını gösterecek kesin sayılar mevcut değil. Sadece İstanbul'da ölüm istatistikleri aşağı yukarı doğru olarak tutuluyordu ve payitahtın Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi 1912-1923 yılları için aşağıdaki rakamları veriyor:

1 Göç İdaresi'nin rakamlarına göre bu sayı 862.962'ydi. (A.E.Y.)

Yıl	Erkek	Kadın	Çocuk	Toplam
1912	9.231	12.431	5.893	27.555
1913	8.614	9.924	5.585	24.123
1914	7.919	9.795	4.530	22.244
1915	8.152	10.338	4.266	22.756
1916	9.015	9.468	4.082	22.455
1917	9.781	11.078	4.421	25.270
1918	16.509	17.106	6.979	40.594
1919	8.375	9.546	4.391	22.312
1920	8.944	10.211	5.613	24.768
1921	7.761	8.820	5.522	22.103
1922	7.675	8.581	5.575	22.031
1923	7.771	8.795	5.554	22.120
1924	6.942	8.197	4.654	19.793
1925	6.236	7.200	4.227	17.663
Toplam	122.925	141.490	71.292	335.787

İstanbul'un nüfusu tam olarak bilinmediği için, özellikle de savaş sırasında ya da savaştan sonra değişik zamanlarda dalgalanmalar olduğundan, bu sayıların çizdiği tablo tam olarak gerçeği yansıtmayabilir. 1912'den itibaren her yıl savaş yılıydı. 1912'den önceki yıllar için veri mevcut değil. Tablo genel olarak 1918 yılında ölüm sayısının büyük ölçüde arttığını gösteriyor. Bu sayılara askeri kayıplar dahil değildir. Çocuk ölümleriyle ilgili kayıtlar düzenli tutulmadığından bu konudaki sayılar da kesinlik arz etmemektedir.

Sivil nüfusu bulaşıcı hastalıklardan korumak için alınan tedbirler İstanbul'da oldukça başarılı oldu. Şehirde birkaç kez kendini gösteren veba hastalığının büyük ölçüde zarar vermesine müsaade edilmedi. Kolera hiçbir zaman gerçek bir tehlike olmadı. Tifo çok daha tahripkârdı ve buna karşı ciddi koruma tedbirleri alınmak

zorunda kalındı. Bu tedbirler arasında hamamların bedava olması, evlerin aranarak hastaların tespiti, her vesileyle temizlik belgesi ibrazının istenmesi, aşı yaptırma mecburiyeti, askerlerin tramvaylara alınmaması, bunlar için özel araç tahsisi sayılabilir. Taşra vilayetlerinde bu görevi ordunun sağlık birimleri üstlendi. Ülkenin birçok yerinde vilayetlerin ya da belediyelerin düzenli bir sağlık örgütlenmesi yoktu. İyi doktorların çoğu askere alınmış olduğundan ordu bu yeni sorunlara yetişemiyordu.

Savaş sırasında çocuk ölümleri sorunu sık sık tartışmaya neden oluyordu. Bu konuda etkili tedbirler alınamıyordu zira bu mesele beslenme gibi genel sorunlara sıkı sıkıya bağlıydı. Yetersiz sağlık koşullarını bir derece dengeleyecek olan emzirmenin de, annelerin çoğunlukla iyi beslenememesi nedeniyle fazla değeri olmuyordu. Daha birkaç aylık bebekler sadece suya batırılmış mısırdan yapılan savaş ekmeğiyle beslenebiliyorlardı. Bir milyon kişilik bir nüfus için günde sadece 30 bin litre süt üretilebiliyor ve bu da çocuk maması olarak kullanılmak için fazla pahalı oluyordu.

Orduda Yaşanan Sıkıntılar

Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi merkezi olarak iyi örgütlenmişti fakat çözümlenemeyen sorunlarla karşı karşıyaydı. Bir defa önleyici çalışma yapma imkânı yoktu. En fazla dirence sahip olması gereken ordunun, üniformaları çok kötüydü, çok da kötü besleniyordu. Sıcak bir iklime göre giyinmiş askerlerin, aniden kış vakti Kafkaslar'da bir cepheye gönderildikleri oluyordu. Tayın ise ancak üçte bir oranında verilebiliyordu. Bu koşullarda açıkta kalma, açlık ve bunların sonucunda ortaya çıkan hastalıklar nedeniyle ölüm oranı çok yüksekti.

Suriye Cephesi'nde askerler sık sık sadece yarım tayınla yetinmek zorunda kalıyor ayrıca da aylarca yalnız un çorbası içmekten artık bir kaşık dahi alamaz duruma geliyorlardı. Ordu için temin edilen birçok gıda maddesi savaşan kesime ulaşamadan cephe gerisinde tüketiliyordu.

1917 yılının sonuna doğru Irak ordusundan alınan bir yiyecek talebine Dördüncü Ordu, Suriye ordusu şöyle cevap verdi:[2] "Dördüncü Ordu'nun yiyecek durumu o kadar kötü ki, insanlara sadece 350 gram un, hayvanlara ise 2,5 kilo yem verilebiliyor. Durum düzelmezse devam edebilmemiz şüphelidir."

Üçüncü Gazze Muharebesi arifesinde Hüseyin Hüsnü Emir içinde bulundukları genel durumu şöyle tasvir ediyordu:[3]

> O dönemde Filistin'de toplanan Türk askerleri güçlerini koruyabilmeleri için yeterli miktarda ekmek yiyemediler. Et, tereyağı, şeker, sebze, meyve hemen hiç verilmedi. Gündüzün kızgın güneşinden gecenin de soğuğundan korunmak için sadece ince bir çadırları vardı. Üzerlerindeki giysiler perişan durumdaydı. Ayaklarında ya hiç postalları yoktu ya o kadar kötü vuruyordu ki giyenlerin birçoğunun ayakları yara olmuştu. Askerler senelerden beri evlerinden haber alamamışlardı. Ulaşım şartlarının kötü olması nedeniyle kimseye izin verilmiyordu. Hiçbir eğlence yoktu, ne tütün ne kahve vardı. Bu durumdaki askerler bir yandan da aynı cephedeki Alman askerlerinin ne kadar iyi beslendiğini ve her türlü konfor ve eğlence imkânına sahip olduklarını görüyorlardı.

Çanakkale Savaşı dışında genel olarak bu koşullar geçerliydi ve dolayısıyla da ordunun sağlığıyla uğraşma işi nafile bir görevdi. Abluka nedeniyle tıbbi malzeme ve araç gereç bulunmuyordu. Savaşın sonlarına doğru ciddi cerrahi müdahaleler anestezi olmadan yapılmak zorunda kalındı.

Sıhhiye Hizmetleri ve Ordunun Kayıpları

Sıhhiye hizmetleri için mevcut doktor sayısı 2555'ti. Resmi rakamlara göre dört yıl süren savaş boyunca toplam 2.998.321 kişi askere alındı. Bir defada askerdeki kişi sayısı 2.2 milyonu aşmamasına rağmen gene de bu rakamlara göre sıhhiye personeli sayısı çok düşüktü. Faal askeri cerrah sayısı toplam 1202'ydi. Bunun 1173'ü

---

2 Emir, *Yıldırım Ordusu*, s. 62. (A.E.Y.)
3 Emir, *Yıldırım Ordusu*, s. 193. (A.E.Y.)

Türk, 9'u Rum,17'si Ermeni, 3'ü Yahudi'ydi. Toplam 1353 yedek cerrahtan 528'i Türk, 331'i Rum, 229'u Ermeni, 116'sı Yahudi, 79'u ise Katolik Maruni'ydi. Ordunun sıhhiye personelinin savaştaki kayıpları çok büyüktü. 163 muvazzaf, 186 yedek cerrah ya savaş sırasında ya hastalık sonucu hayatlarını kaybetti ki oran olarak %13.66'ya denk düşüyordu. Askerlik çağını aşmış doktorlar da acil bir kanun çıkarılarak göreve çağrıldılar. Bu tedbir sonucu mevcut rakam 92 kişi arttı.

Ordudaki hastalıklar ve bunun sonucunda vuku bulan ölümlerle ilgili oldukça kesin rakamlar mevcuttur.[4] Dokuz ordu için toplam rakamlar şöyleydi:

Savaşın	**Hasta**	**Yaralı**	**Ölüm (Hastalık sonucu)**	**Ölüm (Yaralanarak)**
1. yılı	409.560	225.537	57.462	21.998
2. yılı	853.079	314.936	126.216	21.986
3. yılı	947.075	48.667	133.469	8.081
4. yılı	844.878	122.697	84.712	7.407
Toplam	3.054.592	711.837	401.859	59.462

Yer	**Hasta**	**Yaralı**	**Ölüm (Hastalık sonucu)**	**Ölüm (Yaralanarak)**
Askere alma merkezleri	306.596	15.786	41.122	68
Çeşitli birlikler*	79.830	1.091	18.481	246
Romanya'daki kolordu	16.481	13.106	809	2.744

* İzmir ve Çatalca gibi müstahkem mevkiler, levazım müfettişliği, cephanelik taburları vs.

4 Bu sayılar *The Sanitary History of the War* adlı, Harbiye Nezareti Tıbbiye Dairesi'nce düzenlenen kitabın ikinci cildi için hazırlanmış olup henüz yayınlanmamıştır. Yazar yayınlanmadan önce kullanılmasına izin verdikleri için ilgili kişilere teşekkür eder. (A.E.Y.)

Yer	Hasta	Yaralı	Ölüm (Hastalık sonucu)	Ölüm (Yaralanarak)
Galiçya'daki kolordu*	7.111	10.326	280	4.571
Makedonya'daki kolordu*	4.804	376	671	187
Çanakkale**	29.303	822	1.039	372
Yemen ve Asir	8.143	392	1.342	99
Hicaz	8.711	17	1.156	9
Toplam	460.979	51.916	64.900	8.916
Dokuz ordu toplamı	3.054.492	711.837	401.859	59.462
Genel toplam	3.515.471	763.753	466.759	68.378

* Bu ordulara Alman ordularına bağlı olarak Alman standartlarına göre bakılıyordu.
** Çanakkale Savaşı'ndaki kayıplar bu sayıya dahil değildir.

Hastalıklar arasında en yaygın olan sıtmaydı. 461.799 vaka ve 23.351 ölüm. İkinci sırada 147 bin vaka ve 40 bin ölümle dizanteri geliyordu. Belirli aralıklarla gelen ateş vakası sayısı ise yaklaşık 103 bindi ve bunlardan 4000'i ölümle sonuçlandı. Tifo 93 bin vaka, 26 bin ölüm, frengi 27 bin vaka, 150 ölüm.

Doğrudan savaş nedeniyle ölümlerin sayısı 1.5-2.5 milyon arasında tahmin ediliyor. Hatta Dr. Rıza Nur[5] 3 milyon kişiden bahseder. Şurası bir gerçek ki cephede savaşan eli ayağı tutan erkeklerden sadece %10-20'si kadarı sağ salim köylerine dönebildiler. Savaşın son döneminde ordudan toplu firarlar olmasaydı, Türk milletinin bekası sorun olacaktı.

5 Rıza Nur, *Türk Tarihi*, I, s. 19. (A.E.Y.)

23

Yardım Çalışmaları

Hükümetten Gelen Yetersiz Destek

Savaş nedeniyle yardım gerektiren vakalar sebeplerine göre şu şekilde sıralanabilir:

- Sağlığın geçici olarak kaybedilmesi ve kalıcı sakatlık
- Hayat pahalılığı ve yiyecek kıtlığı
- Ailenin rutin desteğinin kesilmesi
- Zorunlu göç
- Savaş esirliği

Ülkedeki maddi kaynakların yetersizliği, etkin bir örgütlenmenin olmaması, sosyal hizmet fikrinin gelişmemiş olması bir yandan, savaşın olağanüstü ağır yüküyle sayısız suiistimaller ve israf, diğer yandan, yukarıdaki beş genel durum da acı demekti ve sadece küçük bir kısmına çare bulunabiliyordu.

Yardım çalışmaları konusunda hükümet pek de faal değildi. Gerek ordunun gerek sivil halkın sağlığını korumak için yaptıkları bir önceki bölümde ele alınmıştı. Bunun ötesinde yapılan ça-

lışmalar sadece kâğıt üzerindeydi. Başka bir yerden maddi destek alamayan asker ailelerine savaşın başında ödenen para günde beş kuruştu ki bu da 20 sente tekabül ediyordu. Savaşın sonunda bu meblağ 5 sente düştü. 1917 yılında bu amaçla tahsis edilen para miktarı toplam 5,5 milyon liraydı. Nadir durumlarda muhtaç asker ailelerine bir miktar da iaşe veriliyordu. Ancak bu yardımlar düzenli değildi, o nedenle de yardım çalışmalarının bir parçası olarak görülemezdi.

İaşe sorunlarıyla ilgili bölümde de işaret edildiği gibi, hükümetin halkın geneline hayat pahalılığı ve yiyecek kıtlığı konusunda yaptığı yardımlar etkili olmaktan çok uzaktı. Yenilemeyecek kadar kötü olan savaş ekmeği dağıtımıyla zaman zaman makul fiyatlar karşılığında yapılan az miktardaki diğer iaşe yardımları, halkın genelinin sırtından belli bir takım spekülatörlerin zengin edilmesi şeklindeki kötü ekonomi politikasının sonuçlarını ortadan kaldırmak için yeterli olmuyordu. Ayrıca, bu yardım sadece İstanbul'la sınırlıydı. Diğer yardım faaliyetleri ancak belli bir bölgede durum çok kötüleştiğinde devreye giriyordu. Nitekim 1915 yılında Suriye'de ve Filistin'de ve Rus işgalinden sonra Doğu Vilayetleri'nde böyle oldu. Savaş sırasında sakat kalmış askerlere destek vermek amacıyla 27 Mayıs 1917'de bir cemiyet kuruldu ve bu cemiyet daha sonra Harbiye Nezareti'ne bağlı özel bir cemiyet şeklini aldı. Halktan ve kamu kaynaklarından temin edilen gelirlerle büyük bir yer açıldı. Ne var ki genel giderler o kadar çoktu ki, asıl amaç için fazla para kalmadı. Sakat kalanların bazıları köklü bir tedavi görmek amacıyla Almanya'ya gönderildiler. Diğerlerine protez kol ve bacak ile az miktarda da tazminat verildi. Yardım hem yaygın değildi hem etkin olmadı. Ancak bu insanlar kendi örgütlenmeleri sayesinde bazı bölgelerde başta tütün olmak üzere belirli malların satış tekelini elde ettiler.

Esirlere Muamele

Savaş esirlerine yapılan yardımlar konusunda kurulu bir düzenden bahsedilemezdi. Genel olarak her iki tarafta ellerindeki savaş

esirlerine olması gerektiği şekilde davranmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nda hüküm süren genel kıtlık çekilenleri ve mahrumiyeti daha şiddetli hale getirdi. Esirlere yapılan muamele her yerde aynı değildi. Esirlerin yerleştirildiği kampların idarecileri yeniden göreve çağırılan emekli subaylardı ve bunlar da oldukça karışıktı. Kamp komutanının karakterine bağlı olarak esirler ya onur konuğu muamelesi görüyorlar ya itilip kakılarak eziliyorlardı.

Aynı durum sivil savaş esirleri için de geçerliydi. Bu kimseler bazı hallerde ücra yerlerdeki kamplarda enterne ediliyorlar, bazı yerlerde de, örneğin İzmir'de sadece serbest olmakla kalmayıp yakın dost muamelesi görüyorlardı. İstanbul'da ikamet eden 10 bin düşman ülke vatandaşının çoğu serbestti. Zaman zaman tarafların birbirlerini esirlere daha insanca davranmaya sevk etmek amacıyla kendi esirleri üzerinden karşılık verdikleri de oluyordu. Bu tür tedbirlerin esirlerin durumlarının iyileşmesi açısından pek de faydası olmuyordu.

Bütün esirlere Hilal-i Ahmer Cemiyeti bakıyordu. Bu cemiyet esirlerin kaydını tutuyor, ülkeler arasında karşılıklı liste değişimi yapıyor; mektupların, paraların ve paketlerin dağıtımını gerçekleştiriyor, her iki tarafın da kampları teftiş etmesine aracılık ediyor ve esir değişimi ve iadesi konularıyla da ilgileniyordu. Esirlerin kendilerine yardımı oldukça sınırlıydı. Sadece İngiliz sömürgelerinde 120 bin Türk esir vardı ve Hilal-i Ahmer'in imkânları buralara düzenli yardımların ulaştırılması için yeterli değildi.[1] Cemiyet zaman zaman bu esirler için hediye/bağış toplama kampanyası açıyordu. Ancak bu çabalar, bir yandan halkın hevesli olmaması diğer yandan genel yaşam koşullarına bağlı olması nedeniyle fazla başarılı olmuyordu. Esirlerin ailelerinin bile onlara fazla yardım imkânı yoktu. Yılda ortalama 100 bin paket gönderiliyordu. Bu da üç kişiye yılda bir paket demekti.

---

1 Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle İngiltere ve sömürgelerinde bulunan sivil esirler büyük sorun olmuştu. Osmanlı Devleti düşman ülke vatandaşı sivillerin kamplara sevk edilmesi yerine gözetim altında tutulmalarını tercih etmişti. İngiltere'deki Türk sivil esirlerle ilgili bir çalışma için bkz. Ali Özuyar, *Knockaloe ve Meçhul Türkler Modern Tarihin İlk Sivil Esir Kampı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008. (yhn)

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Olağanüstü Çalışmaları

Hilal-i Ahmer'in çalışmaları savaş esirleriyle sınırlı değildi. Etkin bir idareye ve yeterince maddi kaynağa sahip olması nedeniyle birçok yardım çalışmasının tüm sorumluluğunu üstlenmişti. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Dr. Celal Muhtar Bey'in şahsında, son derece ileri görüşlü, basiretli ve iş idaresinden anlayan bir yöneticiye sahipti. Celal Bey savaş başladığında kendi kendine kötümser bir ruh hali içinde Osmanlı Devleti'nin bu savaştan kaçınamayacağını gördü ve bu savaşın en az dört yıl süreceğini düşündü. Meslektaşlarını ikna ederek Hilal-i Ahmer'in tüm kaynaklarını yiyecek ve diğer ihtiyaç maddelerinin toplanmasına tahsis etti. Bazı malların fiyatı savaş sırasında birkaç yüz misli arttığında Hilal-i Ahmer savaş spekülatörleri arasında en başarılısı oldu. Ayrıca Viyana'daki bir temsilcisi vasıtasıyla savaş süresince neredeyse maliyetine büyük alımlar yapmaya devam etti. Cemiyet aynı zamanda büyük ölçekli, başarılı bir çiftçiydi. Keresteyi doğrudan kendi denetimi altındaki ormanlardan temin ediyordu. Karada ve denizde kendi taşıma araçlarına sahipti. Hem tamirat yapan hem araba ve yatak başlıkları vs. gibi eşyalar imal eden büyük bir ahşap atölyesi işletiyordu. Sadece yıllık buğday üretimi birkaç bin tonu buluyordu. Kızılay ayrıca yerel balıkhanelerin idaresi ve balık ve diğer gıdaların konserve yapılması alanlarında da çok başarılı oldu.

İş idaresi, üretim ve taşımacılık alanlarında askeri amaçla el konulma tehlikesinden de muaf olarak birçok yardım faaliyeti gerçekleştirdi. Şam, Medine, Sivas, Samsun ve Musul gibi şehirlerde kurduğu hastanelerin yanı sıra birkaç tane de sahra hastanesi yaptı. Ayrıca nekahat devresindeki askerler ve subaylar için evler işletti. Çanakkale Savaşı sırasında 20 bin yaralı askerin Hilal-i Ahmer tarafından bakımı sağlandı. İstanbul'da toplam 5500 yatak kapasiteli sekiz hastanesi vardı.

Hilal-i Ahmer'in işlettiği 22 bedava aşevi İstanbul'un en önemli yiyecek yardımını oluşturuyordu. Bu mutfaklardan günde yaklaşık 25 bin porsiyon sıcak yemek dağıtılıyordu. Bu dağıtım gayet iyi

örgütlenmişti. Talepleri değerlendirilen başvuru sahiplerine farklı renkte kartlar veriliyordu. Her renk o ailede yardıma hak kazanan kişi sayısını gösteriyordu. Dağıtıcılar dağıttıkları yiyecek miktarını gösteren renkte tulumlar ve başlık giyiyorlar, buna uygun kaplarda bir-iki ya da daha fazla porsiyon yemek dağıtıyorlardı.

Hilal-i Ahmer ateşkes sırasında patlak veren Yunan Harbi süresince çok daha faaldi. Yaralılar ve göçmenler için hastaneler ve sahra dispanserleri çalıştırdı. Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilirken yakıp yıktığı köy ve kasabalar gibi çatışma alanlarında da çok etkindi. İstanbul ile ülkenin geri kalanı iki düşman kampına ayrıldığında, Hilal-i Ahmer yegâne temas aracıydı. İngiliz ordusu Türkiye'den çekilirken bütün fazla malzemelerini toptan satın aldı. Bu başarılı girişim cemiyetin geniş bir alanda bir süre daha faaliyete devam etmesini mümkün kıldı.

Yetimler Sorunu ve Özel Yardım Çalışmaları

Savaş sırasında yetimler meselesi çok ciddi bir meseleydi. Orduların kayıpları, kıtlık, bulaşıcı hastalıklara ilaveten Ruslar tarafından işgal edilen yerlerden aniden kaçmak zorunda kalınması binlerce çocuğu doğal destekçilerinden yoksun bırakmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzlu üyelerinden İsmail Mahir Efendi bir girişim başlatarak yetimhaneler kurdu. Savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda yaklaşık 100 yetimhane vardı. Bu yetimhaneler Türk olmayan çocuklar için inşa edilmişti ve yabancı misyonlar ya da gayrimüslim cemaatler tarafından işletiliyorlardı. Türkler için devletin açtığı ya da özel bir tek yetimhane dahi yoktu. Büyük ölçüde kapatılan düşman ülke okullarının binalarından faydalanılmak suretiyle, savaş sırasında 80 kadar yetimhane açıldı. On beş ila on sekiz bin çocuk için planlanan bu yerlerin sayısı mali güçlükler nedeniyle sadece 11 bin kapasiteli 65'e indirildi. Tütün üzerine konulan özel bir vergi ve diğer bazı düzenli kamu gelirleri savaşın ikinci yılında ihdas edilen "Darüleytamlar Müdüriyet-i Umumiyesi" aracılığıyla bu işe tahsis edildi. Bu umumiye aynı zamanda hükümetten, belediyelerden ve özel kişilerden de yardım alıyordu.

Bu örgüt birçok bakımdan etkin ve faaldi. Bununla birlikte yetimlerin sorunlarına toptan bir çözüm bulma konusunda başarılı olamadı. Birkaç bin çocuk lüks yatılı okullarda kalıyorlardı. Buralarda eğitim görerek beceri kazanacakları ve tehcir nedeniyle giden Ermeni zanaatkârların yerini alacakları varsayılıyordu. Fakat bir süre sonra eğitim normal ilk ve ortaokul müfredatına dönüştürüldü ve okullardaki atölyeler büyük oranda kapatıldı.

Bu yetimlerin bazılarına büyük imkânlar tanınırken binlercesiyle çok az ilgilenildi. 1876 Türk-Rus Savaşı'ndan beri Türk idari mekanizmasının bir parçası haline gelen Göç İdaresi kaybedilen yeni topraklardan gelen Türk göç dalgaları sonucunda zaman zaman sayıları 20 bine varan yetime hizmet veriyordu.

Bununla beraber tüm büyük şehirlerin, özellikle de İstanbul'un sokakları, aç, hasta ve sakat çocuklarla doluydu. Bazılarının gerçekten gidecek yerleri yoktu, bazıları vicdansız kadınlar ve erkekler tarafından sömürülüyor, merhamet duygusu uyandırabilmeleri için çeşitli şekillerde işkence yapılarak sakatlanmalarına ve acı çekmelerine sebep oluyordu. *Vakit* gazetesinin yayımladığı öfke dolu bir makalede söylendiği gibi gözyaşı ve merhamet de ticaret ve spekülasyon malzemesi olmuştu.

Bu çocukların durumu mason localarından birinin dikkatini çekti. Bu locanın üyeleri Himaye-i Etfal Cemiyeti'ni kurdular. Bu cemiyetin yürütme kurulu masonlardan meydana geliyordu. Cemiyet çocukların sokaklarda dilencilikte kullanılmasını yasaklama konusunda yetkili makamlar üzerinde etkili oldu. Ayrıca hükümetin dikkatini saf süt içmemekten kaynaklanan çocuk ölüm oranlarının yüksekliğine çekti. Zaten kıt bir ürün olan süt belli bazı sütlü tatlılar yapan dükkânlar tarafından tüketiliyordu. Bu cemiyet tarafından basın aracılığıyla yürütülen propaganda sonucu bu tatlılar yasaklandı.

Ayrıca bir çocuk yurdu yaptılar. 130 yataklıydı ve burada çalışanlar sokaktan çocukları topluyor, onları yıkayıp giydiriyor, karınlarını doyuruyor, evlatlık verilebilmeleri için uygun aileler arıyor ya da çırak olarak çalışacakları yerler buluyorlardı. Çıraklık konusunun çoğu kez bu çocukların ağır işlerde çalıştırılarak kâr

elde etme şekline dönüştüğü olsa bile yine de bu cemiyetin genellikle faydalı çalışmalar yaptığı söylenebilir. Bir yandan erkeklerin sayısının azlığı diğer yandan genel yokluk, çocuk işçiliğinin, üstelik de en kötü şekliyle tamamıyla önlenmesini imkânsız kılıyordu. Sokaklarda zayıf ve güçsüz çocukların ve kızların hamalların ağır yüklerini taşımaya çalıştıkları sık sık görülüyordu.

Kadınları Çalıştırma Cemiyeti

Savaş nedeniyle erkeğin desteğinden yoksun kalan kadınlarla, Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi ilgileniyordu. 20. Bölüm'de sözünü ettiğimiz bu cemiyet Enver Paşa ve eşi Naciye Hanım'ın himayesi altındaydı. Bu cemiyetin atölyelerinde 6000-7000 civarında kadına siperler için kum torbası ve ordu için üniforma dikmek üzere iş veriliyordu. Burada kadınlara günde asgari 10 kuruş ya da başta 40 Amerikan senti ücret veriliyordu. Savaşın sonuna doğru bu para 10 sente düştü. Çalışanlara ayrıca günde bir kez sıcak yemek ile yarım somun ekmek de veriliyordu. İş çok olduğunda yaklaşık 7000-8000 kadın da evde çalışmak üzere istihdam ediliyordu. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi başlangıçta bir hayır kuruluşu olarak düşünüldüyse de sonraları kârlı bir iş haline dönüştü. 2.790 Osmanlı lirası hibeyle yola çıkan bu kuruluş ilk üç yılın sonunda bütün masraflar çıktıktan sonra 44.363 liralık net bir kâr elde etmişti.

Enver Paşa'nın eşinin başında olduğu diğer bir örgüt de Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'ydi. 1915 yılında bu tür 15.179 aileye ya da toplamda 41.014 ihtiyaç sahibine pek de başarılı olmayan bir şekilde yardım etti. Bu amaçla yılda 500 ton yiyecek dağıttı. Bunu yaparken büyük çoğunlukla ordunun kaynaklarından yararlanıyordu. Zaman zaman halkın ilgisini çekmek ve gelir toplamak amacıyla birtakım girişimlerde bulundu. Harbiye Nezareti'nin önüne tahtadan yapılmış bir tüfek koydu. Herkes gelip buna çivi çakıyordu. Sonra bu çiviler satılarak belli bir gelir elde ediliyordu. Ayrıca, dikenli telleri ve haberleşme hatlarıyla

model bir siper inşa etti ve halkın belli bir giriş ücreti karşılığında gezmesinden para kazandı.

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de savaş döneminin diğer yardım cemiyetlerinden biriydi. Birçok şubesinin bulunmasına rağmen çalışmaları Hilal-i Ahmer Cemiyeti kadar etkin olamıyordu. Askerler için üniforma ve diğer malzemeler ile hastaneler için yatak topluyordu. Yaralıları ziyaret ediyor, onlara hediyeler götürüyordu. Halka açık aşevleri kuruyor, yoksul ailelere yardım ediyor, harp ziraatı denilen çalışmalara katılıyor ve tohum dağıtıyordu. Asıl faaliyet alanı halkın arasında propaganda çalışmaları yapmak suretiyle insanlara moral vermekti.

Bu örgütlerin dışında kendi köşelerinde sessizce faaliyet gösteren birkaç yardım kuruluşu daha vardı. Yardımın toplamı ise, ne mevcut ihtiyaç ile ne ülkenin imkânlarıyla orantılı değildi.

24

Savaşın Sonu

Toplu Firarlar ve Eşkıyalık

Osmanlı İmparatorluğu'yla girişilen mücadele ile mevcut kaynaklar arasındaki orantısızlık Rusya'daki gibi açık bir ihtilale sebep olmadı. Ülke o kadar zayıf ve örgütsüzdü ki, hiçbir toplu direniş göstermeksizin acı çekmeye devam etti. Bununla beraber toplu bir tükeniş ve çöküşün her an olabileceğine dair açık işaretler vardı.

Her zamanki itaatkâr ve fedakâr karakterine rağmen Türk askeri giderek içinde bulunduğu hayat şartlarına birey olarak başkaldırmaya başladı. Gayet iyi bir donanıma sahip ve sayıca çok üstün bir düşmana karşı son derece ilkel araçlarla mücadele etmek zorundaydı. Bu süre içinde yenecek gibi olmayan ve bedenen kendisini ayakta tutmaya dahi yetmeyecek hep aynı gıdalarla besleniyordu. Ne sıcak ya da soğuğa ne hastalığa karşı herhangi bir korunmaya sahipti. Subaylara çok ender izin verilirken subay olmayanlara ise hiç izin verilmiyordu. Ayrıca orduda uzak mesafelere posta hizmeti hiç yoktu. Türk askeri yıllarca evinden hiçbir haber alamadan

yaşamak zorunda kaldı; kulaktan dolma haberler ise fazla güven verici değildi. Ailesinin yaşamak için gerekli şeylerden yoksun olduğu düşüncesi aklından hiç çıkmıyordu. Öte yandan kendisiyle aynı cephede çarpışan ve kâğıt üzerinde aynı savaş gücünün mensubu olan Alman askerlerin nispeten yüksek yaşam standartlarını da görüyordu. İstanbul gazeteleri savaştan elde edilen gelirlerlerin nasıl kazanılıp nasıl harcandığına dair ayrıntılı haberlerle doluydu. Ayrıca bu gazeteler "destekten yoksun asker ailelerini baştan çıkaran vicdansız kimselere de" çatıyorlardı. Bu arada yüksek rütbeli kumandanlar cepheleri özel lüks trenlerle büyük bir ihtişam içinde ziyaret ediyor, bu da savaşanların içinde bulundukları perişan durumla büyük bir karşıtlık oluşturuyordu.

1916 yılının sonuna doğru sayıları giderek artacak olan az sayıda asker içinde bulundukları şartlarda görev duygusunun fazla bir anlamının olmadığını ve firar etmenin getireceği risklerin savaşa devam etmenin getireceklerinden daha az olduğunu fark etti. 1917 yılının başında ordudan firar edenlerin sayısı 300 bini bulmuştu. 1918 yılı yazında ise bu sayı 500 bini aştı.

Firar edenler köylerine dönemezdiler. Kanun kaçağıydılar. Yakalandıkları anda idam edileceklerdi. Tüfeklerini ve yeterli miktarda cephaneyi muhafaza ettiklerinden bunları alıp dağa çıktılar. Ortak kaderleri onları çeşitli büyüklüklerde çeteler halinde bir araya gelmeye sevk etti. Bazı çetelerin kişi sayısı 150'ye varıyordu. Bu çeteler sık sık İzmir-Bandırma hattında işleyen trenleri soyuyor; köylere hatta kasabalara saldırıyorlardı. Özellikle Bursa havalisinde bu çeteler kontrolü ele geçirmişlerdi. Yöreyi nüfuz alanlarına ayırmışlar ve böylece köylü halkı idareleri altına almışlardı. Ortak emniyet belli miktarlar ödenmek suretiyle bu çetelerden satın alınabiliyordu. Köylülerin bu parayı ödemekten başka çareleri yoktu. Hükümetin savaşın başında bu insanları tamamen silahsızlandırmayı başarmasına rağmen şimdi onları koruyacak gücü yoktu. Kendilerini korumak için hiçbir araçları yoktu.

Giderek artan çözülme çok açıktı fakat denetimi elinde tutan güçler bunu görmemeye devam ettiler. Basiretli gözlemciler tara-

fından tekrar tekrar ikaz edildiler. Bütün bu uyarıların hiçbir etkisi olmadı. Aksine bunu yazanlara düşman oldular. O zamanlar ordu kumandanı olan, yeni Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa ülkeyi nelerin beklediğini çok açık biçimde görüyordu ve bu endişelerini Enver Paşa'ya anlatabilmek için boşuna uğraştı. Mustafa Kemal Paşa Enver Paşa'ya hitaben yazdığı 20 Eylül 1917 tarihli gizli raporunda şöyle diyordu:

> Hükümet ile halk arasında hiçbir bağ kalmamıştır. Halk dediğimiz artık kadınlar, sakat erkekler ve çocuklardan ibarettir. Hepsinin gözünde hükümet onları ısrarla açlık ve ölüme sürükleyen güçtür. İdare mekanizması otoriteden yoksun kalmıştır. Halkın yaşantısına anarşi hâkim olmuştur. Hükümet tarafından atılan her yeni adım halkın kendisine duyduğu genel nefreti daha da artırmaktadır. Bütün memurlar rüşvet almakta ve her çeşit suiistimale açık bulunmaktadırlar. Adalet mekanizması tamamen durmuş vaziyettedir. Zaptiye gücü işlevsiz haldedir. Ekonomik hayat müthiş bir hızla çökmektedir. Halk da devlet memurları da geleceğe güvenle bakmamaktadırlar. Yaşama kararlılığı her türlü kutsal duygunun en dürüst ve en iyisini dahi yok etmektedir. Eğer savaş çok daha uzun sürerse, hanedanın ve hükümetin her yanı eskimiş ve yıpranmış yapısı aniden paramparça olacaktır.
>
> Savaşın sonu yakın değil. Diğer tarafın bizden daha fazla direnme gücü var. Almanların tutumu girişimci değil. Adeta "yenebilirsen gel de bizi yen" diyor. Savaşı sona erdirecek anahtar bizim elimizde değil.
>
> Ordumuz çok zayıf. Askeri yapılanmaların çoğunun gücü öngörülenin beşte birine indirilmiş durumda. Elimizdeki tek organize güç olan Yedinci Ordu düşmana bir tek kurşun atamadan bozguna uğradı. Bu, genel yorgunluğun ve tükenmişliğin derecesini göstermektedir. İstanbul'dan gönderilen 1000 kişilik 59. Tümen'in yarısı o kadar güçsüzdü ki, ayakta duramıyorlardı. Geri kalan ise 17-20 yaşları arasındaki gelişmemiş gençler ile 45-55 yaşları arasındaki tükenmiş erkeklerden oluşuyordu. En iyi örgütlenmiş müfrezelerin bile daha cepheye varmadan askerden kaçanlar ve hastalananlar nedeniyle yarısı yitiriliyor. Ordu buna çare bulamaz, zira bu durum genel şartların bir sonucudur.
>
> Kötümserlik başlı başına bir tehlike. Durumun iyileşmesi için somut ve kapsamlı önlemler alınmalı. Hükümetin gücü sadece kamu menfaatlerini

gözetecek şekilde yeniden örgütlenmeli; jandarma ve polisin gücü artırılmalı, adalet, iaşe sorunu ve ekonomik işler düzene konmalı ve kişisel menfaatler bir yana bırakılmalıdır. Suiistimaller asgariye indirilmelidir. Ülkedeki koşullar sağlıklı bir durumda olursa, cephedeki mağlubiyetler milli yapılanmayı temelinden sarsamaz.

Askeri politika savunmaya yönelik olmalı ve her bir askerin hayatının muhafazasını amaçlamalıdır. Yabancı hükümetlerin amaçları uğruna insan feda etmemeliyiz. Türk ordusunda Almanlar görev almamalılar. Türk ordusundan arta kalanlar da Falkenstein'ın kişisel hırsları için anlamsız tehlikelere maruz bırakılmamalıdır. Bu satırların yazarı Almanların orduda alt kademelerde görev almasını kabule hazırdır ancak ilke olarak yüzbinlerce Türk'ün hayatının doğrudan bir Alman'ın denetimi altında olmasına karşıdır. Almanlara savaşın uzun sürmesinden faydalanarak Osmanlı İmparatorluğu'nu gizli bir sömürge durumuna düşürme fırsatı verilmemelidir.

"Firarla Kurtarılan" Bir Ülke

Bu raporun tek etkisi yazarına kuşkuyla bakılmasına ve kendisine husumet beslenmesine yol açması oldu. Yöntemleri değiştirmek için hiçbir şey yapılmadı. Firar olaylarına karşı somut çareler getirilmesi, örneğin posta hizmetinin yeniden düzenlenmesi, giyim ve iaşe konularında iyileştirmeler, askerlere izin verilmesi gibi konular üzerinde durulmadı. Daha çok ağır cezalar verilmesi yöntemi denendi ama bu da amaçlananın tam aksi tesir yarattı. Kendini korumada firariler daha dinamikti ve hükümet güçlerine karşı birlikte mücadele ediyorlardı. Kamu güvenliğinin yokluğu giderek hükümet için daha doğrudan bir tehdit haline geldi. İlkel bir devrim gibiydi. Birçok bölgede fiili otorite kanun kaçaklarına dayanıyordu. Bunlara karşı koyabilecek hiçbir güç yoktu. Buna ilaveten Kafkaslar'da ve Bulgar-Alman ordularının işgal ettiği Makedonya'daki Müslüman Türklerin askere alınması deneyimi arzulanan sonucu vermemişti. Safların doldurulması ihtiyacı şiddetle hissediliyordu. Tek çare firarla bağlantılı her türlü suç için af çıkarılmasıydı. Bu af 20 Temmuz 1918'de çıktı. Ayrıca asker

kaçaklarına cepheye dönmeleri için telkin üzerine telkin yapıldı. Bu amaçla aşağıdaki ifadeler kullanıldı:

> Savaş zamanı iç güvenliğimizi tehlikeye atan kimdir? Ülkelerinin hak ve şerefini korumak için silah altına alınan askerler, onbaşılar ve çavuşlar. Bunların birçoğu fesada alet olmuş ve birliklerini terk ederek dağlara çekilmişlerdir. Bu insanlar ülkenin kanun ve nizamına isyan ederek kamu güvenliğini tehlikeye atmaktadırlar. Bununla beraber hükümet bunları cezalandırmaya değil affetmeye karar vermiştir. Tüm suçlular muhakkak bu iyi niyetten istifade edecek ve birliklerine döneceklerdir. Bu ise ülkenin üretim gücünü kuvvetlendirecek, aynı zamanda ordunun saflarını yeniden dolduracaktır.

Bu iyimserliği haklı kılacak herhangi bir nedamet görülmediğinden 29 Temmuz'da daha sert ifadeler taşıyan bir başka bildiri yayınlandı:

> Firar edenler! Sizden Allah yoluna gitmenizi istedik. Bu yolda değil askerlik görevi, cehennemle bile karşılaşsanız kaçmayı düşünmemeniz, sabırlı olmanız ve paramparça edilseniz dahi cephede kalmanız gerekirdi. Yokluk ve acı hareketlerinizi etkilememeliydi. Ama siz sadece kendi keyfinizi düşündünüz ve düşmanımızın ekmeğine yağ sürdünüz.

Bu tür konuşmaların etkili olma zamanı çoktan geçmişti. Firar etmek savaşa ve savaşın yürütülme tarzına karşı isyanın bir ifadesi haline gelmişti. Bu duyguyu değiştirecek hiçbir şey olmuyordu. Aksine işler ters istikamette gelişiyordu. Larcher'nin[1] doğru bir şekilde tespit ettiği gibi, "Türk milleti kendini tamamen yok olmaktan firar ederek kurtardı". Ayrıca böyle toplu firar olayları olmasaydı ülkede eli ayağı tutan kimse kalmayacaktı ve ateşkesten sonra Kurtuluş Savaşı da mümkün olmayacaktı.

Sivil halkın durumu da iç açıcı değildi. Rus Devrimi sonrasında işgal altındaki toprakların geri alınması ve Kafkaslar ile İran'a başarılı seferler, başlı başına genel bir infilakı geciktirmişti. Ancak

---

1 Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, E. Chiron, 1926, s. 560 .

1918 yazı geldiğinde halkın memnuniyetsizliği o denli büyük boyutlara ulaştı ki, hiçbir fetih hayali ya da Rusya'da elde edilen bir başarı millete Suriye, Filistin ve Mezopotamya'da uğranılan yenilgileri unutturamazdı. Görünürdeki sükûnetin altında olaylar giderek patlamaya hazır hale geliyordu.

Basının Konuşmasına Müsaade Ediliyor

Kasvetli manzarayı biraz olsun dağıtsın diye hükümetin aldığı tedbir, genel sıkıntıları dile getirme konusunda basına kısıtlı bir serbestlik tanımak oldu. 11 Haziran 1918'de politik sansür ve basımdan önce sansüre tabi tutma tamamen kaldırıldı. Bazı savaş haberlerinin yayınlamaya değer olup olmadığını tespit etmek amacıyla gazetelerin askeri uzmanlara danışmasına fırsat verildi.

Ertesi gün *Vakit* gazetesi hükümetin aldığı bu tedbirle ilgili şu yorumu yaptı:

> Bu savaş sırasında halkın üzerine bindirilen yük beklenenden çok daha fazla oldu zira hükümet kendini halkın menfaatlerine karşı kişisel menfaatlerin temsilcisi haline getirdi. Bu gerçeğin dile getirilmesi lazım. Bunu şimdi yapmak daha iyi. Savaş hali tüm konuşmaların ölçülü olmasını ve aşırılıktan kaçınmayı gerektirir. Yarın çok geç olabilir. Gerçeği söylemenin askeri açıdan zararlı olduğunu düşünürsek sadece kendimizi kandırmış oluruz.
>
> Bu ülkedeki ekonomik karmaşa hem müttefiklerimiz hem düşmanlarımız tarafından biliniyor. Onlar hatta gerçeğin görülenden beş ya da on misli kötü olduğuna inanıyorlar. Almanya ve Avusturya'dan beş-on kuruşa aldığımız ihtiyaç maddelerini 200-300 kuruşa satmamızın yarattığı kötü intibaın inatçı bir sessizlikle ortadan kaldırılabileceğinden şüphe duyuyoruz. Bu konuların açıkça tartışılıyor olması iyileşme arzusunun bir kanıtı ve bu istek işlevini yerine getiriyor; emniyete giden yolu tekrar açıyor. Hükümet nihayet sessizliğin çare olmadığını anladı. Sansürün kaldırılması bu yeni zihniyetin sonucu.
>
> Hükümetin asker yanlısı üyeleri henüz başarı ümidini tümüyle yitirmiş değil. Tartışma özgürlüğünü kişisel nedenlerden ötürü hoşgörüyorlar. Ganimetten pay almak onların zihinlerini işgal ediyordu. Bulgaristan, Roman-

> ya ve Yunanistan'ın sırtından fetihler yapıldı. İşgal edilen topraklarda çok sayıda Müslüman yaşıyor. Türk ordusu hem Makedonya hem Romanya cephelerinde savaştı. Osmanlı Devleti elde edileceklerden büyük bir pay istiyordu. Almanya ile benzer görüş ayrılıkları Kafkasya petrol alanları konusunda da yaşandı. Savaş yanlıları basını müttefiklere karşı saldırı ve Türklerin toprak kazanma hayallerini savunma amaçlarıyla kullandılar. Sansür olması halinde bu tür saldırıları gerçekleştiremeyeceklerdi zira o zaman hükümet bundan doğrudan sorumlu olacaktı.

Genel manzara militaristler ve Turancılar için çok cazipti. 26 Mayıs'taki ateşkesten sonra, yeni Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ve Batum Barış Antlaşması'yla Kafkaslar'da ve Kuzey İran'daki Türk hâkimiyeti tamamlanmış oluyordu. Yeni Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Türk Adem-i Merkeziyet Müsavat Halk Fırkası iktidara geldi ve Osmanlı İmparatorluğu ile askeri bir antlaşma imzalandı. Rus Devrimi'nden sonra kurulan Türk cumhuriyetleriyle birlikte Turan hayali gerçekleşmiş gözüküyordu.

Hükümetin sivil üyeleri asker üyeler kadar iyimser değildi. Turancı anlamdaki başarılara karşın içeride durum giderek daha perişan bir hal alıyordu. Güneyde İngiliz ordusu ile karşı karşıya gelen Türk askeri güçleri dağılma noktasındaydı. Almanların batıdaki durumunun ümitsiz olduğunu gösterir açık işaretler vardı.

Bu durum karşısında İttihat ve Terakki'nin sivil üyeleri ani bir tufanla karşılaşmamak için geleceğe yavaş yavaş ve kademe kademe hazırlanmak gerektiğini düşündüler. Fırkanın eski üyelerinden oluşan ılımlı bir muhalefeti sadece hoş görmekle kalmadılar aynı zamanda teşvik ettiler. 15 Temmuz'da savaşın tüm yönetim biçimine karşı çıkan birini Dahiliye nazırı yaptılar. 1918 Ağustosu'nda siyasi sürgünlerin İstanbul'a dönmesine izin verildi. Eylül ayı geldiğinde Enver Paşa hâlâ hayaller kuran tek kişi kalmıştı. Cephelerden gelen felaket haberlerini meslektaşlarından saklıyor, böylece vakit kazanmaya çalışıyordu. Ancak Bulgar ordusunun Nablus Yarması sonucunda uğranılan hezimetin ardından sona gelindiği oldukça açık biçimde ortaya çıktı.

İttihatçı Hükümetin Düşüşü

2 Ekim'de Dahiliye nazırı görevinden ayrıldı. Onun istifasını 7 Ekim'de bütün savaş kabinesininki takip etti. 9 Ekim'de oluşturulan İzzet Paşa riyasetindeki yeni Meclis-i Vükela'da sadece iki-üç ittihatçı üye vardı. Geriye kalanlar ise olaylara fırkalar üstü yaklaşan ve sadece vatanseverlik açısından bakan kimselerdi.

Bu değişiklik sadece İttihat ve Terakki Fırkası'nın çöküşü anlamına gelmiyordu. Bu değişikliği takiben aynı zamanda fırkaya karşı ciddi ve açık bir biçimde suçlamalar başladı. Bu ithamlarda bulunanların arasında daha önce fırkanın saflarında olup da şimdi bu tavrı terk eden kimseler de vardı. Fırka genel tavrını saptamak üzere genel kurulunu topladı. Sadrazam, kabinesi ve fırkası adına suçlu olduğunu kabul etti. Savaş sırasında birçoklarının suiistimal yaptıklarını, bu nedenle cezalandırılmış olmaları gerektiğini ancak fırkasının izlediği politikayla başarısızlığa uğradığını ve bu nedenle istifa etmekten başka çareleri kalmadığını itiraf etti. Aşağıdaki cümleler kendisinin fırkanın 1918 kongresinde sarf ettiği ifadelerden bazılarıdır:

> Beklenenden daha uzun süren savaş ulaşım alanında, iş hayatındaki bazı işlemlerde ve iaşe dağıtımında suiistimallere sebep olmuş ve bunları kolaylaştırmıştır. Bugün bunları inkâr etmeye imkân yoktur. Şüphesiz böyle davranışları cezalandırmak hükümetin göreviydi. Bu yapılmamıştır. Bu ihmali yapanların kimler olduğu bilinmektedir. Bütün bunların suçlusu bizleriz ve bunun tüm sorumluluğunu almaya hazırız.
>
> İhmalimizin nedeni oldukça açıktır. Suiistimaller çok yaygın bir hale gelmişti. Birçok memur, subay ve tüccar bu işlerin içindeydi. Bütün bu insanları tevkif etseydik, birlikte çalışmaya her şeyden fazla ihtiyaç duyduğumuz bu kimselerden mahrum kalacaktık. Bu nedenle bu suçların soruşturma ve cezalandırılması meselesini savaş sonrasına bıraktık. Bizden sonra hükümette bulunanlar şüphesiz bunu üstleneceklerdir.
>
> Politikamız iflas etmiştir. Ne şekilde olursa olsun yeniden güç kazanmamız artık mümkün değildir. Dolayısıyla, bizler sadece görevimizden istifa etmekle kalmıyor, aynı zamanda partinin idaresinden de ayrılıyor ve bu partiyi asıl sahibi olan genel kurula teslim ediyoruz.

Kongre de az sayıda muhalif görüşe karşın fırkanın dağılmasına karar verdi. Savaş konusunda doğrudan sorumluluğu olmayan bazı üyeler savaş suçlarına bulaşmış kimselerin alınmayacağı "Teceddüt Fırkası" isimli yeni bir fırka kurdular. Ancak bu yeni fırka eskinin devamı olarak görüldü ve tarafsız halk tarafından mesafeli karşılandı. O dönemde henüz oluşum aşamasında olan muhalefetin ise şiddetli saldırılarına maruz kaldı. 20 Ekim'de genel af ilan edildi. Düşman ülkelerde yaşayan tüm politik sürgün ve mülteciler ülkeye akın ettiler. Hepsi de iktidara gelmek amacıyla yeni fırkalar kurmaya ve gazeteler çıkarmaya başladılar. Fırka kurulması günün modası oldu. Bu arada muhalefet içinde de gizli bir kışkırtma faaliyeti sürüyordu.

21 Ekim'de gazeteciler bir araya geldi ve bir kişi dışında hepsi milli varlık ve güvenlik konularında birlikte hareket etme kararı verdiler. Ancak bir Türk yayın yönetmeni dışında herkesin imzaladığı bu bildiri bir gün bile basında yer alan şiddetli ve sert kampanyalarda herhangi bir yumuşamaya yol açmadı.

İzzet Paşa kabinesi 31 Ekim'de Mondros'ta tüm itilaf hükümetlerinin temsilcisi Amiral Calthrop'la bir mütareke imzaladı.

Bu sırada savaşın kötü idaresinden sorumlu görülen Enver Paşa ve diğerleri Rusya'ya kaçtılar. Muhalefetin hükümetin bazı üyelerince göz yumulan hatta kolaylaştırılan bir hareket olduğunu iddia ettiği bu kaçış nedeniyle Meclis-i Vükela sert bir biçimde eleştirildi. Padişah ittihatçı sempatizanı olduğu düşünülen bazı üyelerin istifasını istedi. Padişahın bu müdahalesi üzerine Meclis-i Vükela'nın bütün üyeleri istifalarını verdi. İşte ozaman mütareke döneminin kargaşası başlamış oldu.

III

SAVAŞ SONRASI ETKİLER

25

Ölüm Kalım Mücadelesi

"Hasta Adam" Ölüm Döşeğinde

Mütareke döneminde Osmanlı Devleti'nin hayatta kalabilmesi çok uzak bir ihtimaldi. Vaziyete bakılırsa, İngiliz liberal devlet adamı Herbert Henry Asquith'in halka yönelik yaptığı bir konuşmada söylediği "Hasta Adam bu defa gerçekten öldü ve mezar taşına ne yazılırsa yazılsın yeniden dirilmesi mümkün değil" sözü neredeyse haklı çıkacaktı.

Arap nüfusun yaşadığı tüm topraklar İtilaf Devletleri'nin işgali altındaydı. Kimse yapılacak bir barış anlaşması sonucunda bu topraklardan herhangi bir parçasının Osmanlı İmparatorluğu'na geri verileceği hayalini kurmuyordu. Aksine Osmanlı Devleti'nin parçalanması konusunda yapılmış gizli anlaşmaların uygulanmaya başlanacağından ve bir şekilde bunun imparatorluğun geri kalan kısmını da içereceğinden, Türk olmayan unsurların bağımsızlıklarını ilan edeceğinden ve bunların yabancı güçler tarafından himaye edileceğinden korkuluyordu.

İçeride büyük milli tehlikelere karşı koyacak saf Türk bir siyasi cephe oluşturulması imkânsızdı. Hâkimiyet kurma ve örgüt-

lenmeyi sağlama yeteneğine sahip olanların önde gelenleri kendilerini bekleyen ağır cezalardan kurtulmak için ülkeden kaçmış bulunuyorlardı. İmparatorluğun ayakta kalmasını kendi çıkarını düşünmeksizin fedakârane bir şekilde arzu edenlerin büyük kısmı ise savaş sırasında hayatlarını kaybetmişlerdi. Geride kalanlar ise birlik halinde değillerdi ve halkın gözünde itibarsız bir konumdaydılar. Savaş döneminin fedakârlıklarından sonra milli varlıklarının devamı için yeniden çaba göstermeleri ve yeniden fedakârlıkta bulunmaları için halka yapılacak bir çağrının cevap bulması beklenemezdi. Bunun yerine geçmişin lanetlenmesi ve yakın geleceğin sunduğu imkânların tümüyle bir kenara itilmesi, insanların içinde bulundukları ruh haline daha fazla uyuyordu. Savaş döneminin fikri lideri Ziya Gökalp her zaman bireyin toplum için kendini feda etmesi fikrini savunmuştu. Mütareke arifesinde bu görüşle alay ediliyor ve buna şiddetle karşı çıkılıyordu. Bu fikre muhalif olanlar ise aksine toplumun ancak bireyin korunmasını temin eden bir unsur olduğunu ileri sürerek bireyin menfaati ve mutluluğunun üstünlüğünü savunuyorlardı.

Ülkede iki ayrı kamp oluşmuştu: Biri halkın dikkatini geçmişe, diğeri geleceğe çekmeye çalışıyordu. İkincisi azınlıktaydı. Savaşın sorumluluğunu taşıyanlar bu kampta yer alıyorlardı. Halkın dikkatini geleceğe çekerek geçmişi unutturmaya çalışıyorlardı. Bu grup saldırıya fevkalade açıktı.

Diğer kampın başında ise sultan vardı. Bütün ittihat karşıtları ve Türk olmayan unsurlar bu grupta yer alıyordu. Bu kimselerin çoğu kişisel nedenlerle hareket ediyordu ancak aralarında ilke olarak savaşa ve İttihat ve Terakki Fırkası'na karşı olanlar da yok değildi. Ülke içinde sürgün olanlar ile savaş yıllarını düşman ya da tarafsız ülkelerde geçirmiş bulunanlar bu saldırıların en acımasızlarıydılar ve kendilerini mazlum olarak gösteriyorlardı.

Türk olmayan unsurlar sadece Müslüman olmayanlardan ibaret değildi. Birçok Arap, Kürt, Arnavut ve Çerkes de aynı taraftaydı. Savaş sırasında Türk milliyetçiliğinin aşağı yukarı ırk birliği üzerine oluşturduğu ve savunduğu politika bu etnik grupları Türk milli meselesine yabancı hale getirmişti. Ayrıca bazıları batan ge-

miden kurtulmayı ve kazanan tarafta yer almayı kendi menfaatlerine daha uygun bulmaktaydılar.

Galipler Gericileri Destekliyor

Düşman güçler memlekete akın ettiği zaman bütün bu unsurlar onları kollarını açarak karşıladı ve onların yanında yer aldı. Mondros Mütarekesi kayıtsız şartsız bir teslimiyet öngörmüyordu. Mütarekenin 7. maddesine göre, stratejik noktalar sadece itilaf kuvvetlerinin güvenliği için gerekli olduğunda işgal edilecekti. Ancak, bu tür kısıtlamalar hiçbir şekilde dikkate alınmadı ve ülke tümüyle askeri bir işgale uğradı. İlk andan itibaren *defacto* bir hükümet kuruldu. Savaş sırasında ortadan kaldırılan kapitülasyonlar olduğu gibi geri geldi. Mütarekenin böyle keyfi bir biçimde yorumlanmasına karşı çıkacak yetkili bir mercii yoktu. Padişah ve onun seçtiği hükümet üyeleri, muhalif unsurlar ve Türk olmayan etnik gruplar işgale taraftardılar zira İttihat ve Terakki Fırkası'nın yeniden dirilmesinden korkuyorlardı. Meclis-i Mebusan, itilaf kuvvetlerinin ülkeye girişinden kısa bir süre sonra padişah tarafından lağvedilmişti.

Ülkesini gerçekten sevenler için öfkelerini ifade edecekleri tek vasıta olarak basın kalmıştı. Bu hissiyata sahip gazeteler ülkenin milletlerarası platformdaki gerçek durumuna dikkati çekiyor, hükümetin keyfi icraatını ve suiistimallerini eleştiriyor ve dolaylı olarak padişahı ve etrafındakileri tehdit ediyorlardı. Aslında hükümet sansür koymayı istiyordu ama ittihatçı hükümetin sansür kararı o kadar eleştirilmişti ki bu kadar kısa bir süre sonra aynı yönde karar almak o kadar kolay değildi.

Aralık 1919'da İtilaf Devletleri'nin yetkilileri hükümetin imdadına yetişti. Onların koyduğu sansür iktidar sahiplerince hoşgörülmekle kalmadı, memnuniyetle de karşılandı. 1919 Ocak ayında eski hükümet yanlıları toplu olarak tevkif edildiler. Mart ayında aşırı görüşlere sahip bir hükümet işbaşına geldiğinde yeni tevkifler oldu. Bu hükümet Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın hükümetiydi ve tüm vatansever unsurlara düşman kimselerden oluşuyordu. İki tanınmış gazeteci ülke içinde sürgüne yollandı ve basın susturuldu.

Savaşın Türk halkının ekonomik ve sosyal yaşantısı üzerindeki etkilerini incelemeye adanmış bu metinde, ne yazık ki işgalci galip devletlerin ya da onların yerel temsilcilerinin ne politikalarını ve icraatını anlatmak, ne mütarekeyi takip eden bu aylarda cereyan eden partizanca mücadelenin hüzünlü hikâyesinin izini sürmek mümkün. Savaş sırasında vatansever idealleri olanların bazılarının sürekli aşağılanmasının ve İtilaf Devletleri'nin desteğini arkasına almış hükümetin kötü idaresi ile rüşvet düzeninin, ülkede yeni bir manzaranın ve o güne dek görülmemiş bir milli duygunun oluşmasında büyük rol oynadığını söylemekle yetinelim. Bağımsız görüşlere sahip vatanseverler, eski muhalifler, vatanseverlik duyguları taşıyan ve savaşın sorumluluğunu üstlenmemiş ittihatçılar ülkelerinin varlığını sürdürme ortak arzusu etrafında kenetlendiler. İktidardakiler ise kendilerini, giderek kişisel yarar elde etme ya da nüfuz sahibi olma amacıyla veya fırka fanatizmi saikiyle hareket eden bir azınlığa indirgediler. İzledikleri politika başka gruplar arasında taraftar bulamadı. Bir yandan ulusalcı olmayan kozmopolit bir gruptular. Diğer yandan da dini fanatizme başvurarak savaş hükümetinin yaptığı bütün reformları dine aykırı olduğu gerekçesiyle feshettiler. Kendi içindeki bu çelişkili durum güçlü bir destek bulamamalarına yol açtı. Birçok bağımsız vatansever kendini bir şekilde Amerika'nın desteğini kazanmaya adadı. Bunu teşvik eden ilk unsur Amerikan Başkanı Wilson'un "On Dört Umde" adlı bildirisi oldu. Bu ilkeler savaş sonrasının zehirli havasında ahlaken sığınılacak bir liman olarak görüldü. Bu maddelerin on ikincisi[1] imparatorluğun Türk olan unsurlarını ilgilendirdiği için Amerika yanlıların bu ilkeyi savunmaları bekleniyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinin önü kesilmiş bir durumdan kurtarılması için Amerika'nın sağlayacağı maddi ve manevi destek hem arzu edilen hem ihtiyaç duyulan bir şeydi. Politik önderler, gazeteciler ve değişik gruplardan vatanseverler bir araya gelerek Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kurdular ve hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem Amerika'da Amerikan yardımı için

1 12. Madde: Halihazırdaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan bölgelerinde egemenlik sağlanacaktır.

gerekli ortamı hazırlamaya giriştiler. Bu fikir iki ayrı şekil aldı. Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin bazı üyeleri açıkça bir Amerikan mandasından sözettiler. Bunlar Osmanlı Devleti'nin kaderini geçici bir vesayet yoluyla Amerika'nın ellerine bırakmayı amaçladılar. Çoğunluk Amerika ile sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'nın açgözlülüğünden koruyacak kadar maddi ve manevi işbirliği yapılmasını, Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu, yavaş gelişen öğrencilere yapıldığı gibi sistematik bir eğitime tabi tutmasını arzu ediyorlardı. Daha milliyetçi kesim bu fikre şiddetle karşı çıktı. Onlar için bu, kendi yeteneklerine olan inancın tamamen kaybedilmesi ve bağımsızlık fikrinin terki anlamını taşıyordu.

Paris Barış Konferansı'nın aldığı bir karar doğrultusunda Yunanlıların İzmir'i 15 Mayıs 1919'da işgali bu tartışmaları sona erdirdi.

Yunanlıların Davranışları

Yunanlıların gelmesi ve davranışlarındaki aşırılıklar Osmanlı Devleti'nin her yerinde büyük bir öfke fırtınası patlamasına yol açtı. İtilafçı sansür bu öfkenin gazetelerde dillendirilmesine izin verilmesini daha akıllıca bir politika olarak değerlendirdi. Türk gazeteleri Wilson'un 12. maddesinin hergün ve dikkati çeker bir biçimde basılmasına karar verdi. Ülkenin her yerinde ateşli toplantılar yapılıyor, Yunanlıların işgal ettiği bölgelerin civarında Yunanlılara karşı kendini savunma amaçlı örgütler kuruluyordu.

Ağustos ayında İtilaf Devletleri'nin yetkilileri Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol ile bir İngiliz, bir Fransız ve bir İtalyan generalinden oluşan komisyonu Türklerin Yunan işgaliyle ilgili şikâyetlerindeki gerçek payını araştırmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na göndermek mecburiyetinde kaldı. Komisyon "İzmir'deki Yunan işgalinin bir medenileştirme misyonundan ziyade, bir fetihe ve haçlı seferine benzediği, bunun milliyetler ilkesine aykırı olduğu zira Ayvalık dışında her yerde Türk unsurunun sayıca Rumlardan daha fazla olduğu, Türk milli ruhunun bir ilhakı kabullenmeyeceği, bunun yalnızca kuvvet kullanmaya yol açacağı, Yunanlıların

askeri bir harekâtta başarılı olma şanslarının bulunmadığı ve Yunan işgal kuvvetlerinin yerini İtilaf Devletleri birliklerinin alması gerektiği" sonucuna vardı.[2]

Venizelos, Lloyd George'u raporu örtbas etme ve her şeyi olduğu gibi bırakma konularında ikna etmeyi başardı. Türkler ise durumda herhangi bir düzelme görmediklerinden artık yavaş yavaş kaybedecek bir şeyleri kalmadığına inanmaya başladılar ve kendilerini korumak için etkin tedbirler alınması gerektiğine kani oldular. Geçmişle ve savaş suçlarıyla ilgili tüm düşünceler tamamamen kayboldu. Savaş suçları nedeniyle tevkif edilenlerin bu heyecanlı halk kitlesi tarafından serbest bırakılmasından korkan hükümet, bu esirleri Malta'ya sürülmek üzere İngilizlere teslim etti. İzlenen bu yol, bu insanları efsane haline getirdi ve hükümetin itibarını tümüyle yok etti. Hükümetin dürüst ve saygın kimseleri kabineye alarak yeniden popülarite kazanma çabaları ise sonuç vermedi.

Genel bir ümitsizliğin hâkim olduğu bu durumda, mevcut çeşitli imkânları inceleyen ve sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmak için değil, aynı zamanda geçmişi silip tamamen yeni temeller üzerinde inşa edilecek bir Türkiye'nin kuruluş planlarını yapan biri vardı.

Mustafa Kemal Paşa, 17 Mayıs'ta Dokuzuncu Ordu Müfettişi sıfatıyla İstanbul'dan ayrıldı. Doğuya vardıktan kısa bir süre sonra istifa ederek kendi planlarını uygulamaya koyuldu. 11 Temmuz'da İstanbul hükümeti tarafından kanun kaçağı ilan edildi. 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da kendisinin reisliğinde milli bir kongre topladı ve emperyalist tertiplere karşı Türk direnişini örgütlemek üzere ilk adımı attı. Gerçekte bu, İstanbul'daki padişahın hükümetine karşı bir halk hükümetinin kurulması demekti. Bu durum 4 Eylül'de Sivas'ta yapılan kongrede daha açık şekilde ortaya çıktı. Bu toplantıda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin Heyet-i Temsiliye adı verilen yürüt-

---

2 Rapor hiçbir zaman resmen yayınlanmadı. Paris'te yayınlanan *Eclair* ilk defa raporu ele geçirdi ve Ekim 1919'da yayımladı. Türk gazetelerin bu raporu basmasına, yorum yapmamaları kaydıyla izin verildi. (A.E.Y.)

me komitesi fiilen Anadolu'daki hükümetti. Bu kongre sonunda yayımlanan bildiride Türk topraklarının özgürlüğü ve bağımsızlığı için kapsamlı bir program ortaya konuyordu.

Misak-ı Milli

İstanbul hükümetinin güç kullanma denemeleri tamamen başarısız oldu. Sultan teslim oldu ve Damat Ferit'in aşırı görüşlere sahip kabinesinin yerini 5 Ekim 1919 tarihinde bağımsız kimselerden oluşan bir kabine aldı. Meclis-i Mebusan seçimlerinin hemen yapılması için emir verildi. Milliyetçi adaylar İstanbul dahil her yerde büyük başarı elde ettiler. Ancak Heyet-i Temsiliye seçimin işgal altında olmayan ülkenin iç bölgelerinden birinde yapılmasını sağlamayı başaramadı. Meclis 28 Ocak 1920'de başkentte toplandı ve asgari barış amaçlarını içeren "Misak-ı Milli" adlı bir ilkeler bildirisi yayınladı:

> Osmanlı Mebusan Meclisi devletin bağımsızlığı ve milletin geleceğinin ancak adil ve kalıcı bir barışın tesisi için azami fedakârlık gerektiren aşağıdaki ilkelere mutlak bir biçimde uyulması ile sağlanabileceğini, aksi halde istikrarlı bir Osmanlı hanedanı ve toplumunun idamesinin imkânsız olduğunu kabul ve teyit eder.
>
> Madde 1. Osmanlı Devleti'nin özellikle Arap çoğunluğunun yerleşmiş olduğu, 30 Ekim 1918 günlü Mondros Mütarekesi yapıldığı sırada düşman ordularının işgali altında kalan kesimlerinin (o sırada Hatay ve Musul bölgesi Türk egemenliği altında idi) geleceğinin, halklarının serbestçe açıklayacakları oy uyarınca belirlenmesi gerekir; söz konusu Mütareke çizgisi içinde, din, soy ve amaç birliği bakımlarından birbirine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çevrenin koşullarına saygılı Osmanlı İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem ister bir hükümle olsun hiçbir nedenle birbirinden ayrılmayacak bir bütündür.
>
> Madde 2. Halkı özgürlüğe kavuşunca oyları ile anavatana katılmış olan üç sancak (Kars, Ardahan ve Batum) için gerektiğinde yeniden halkın serbest oylarına müracaatı kabul ederiz.

Madde 3. Batı Trakya'nın Türkiye ile yapılacak barışa kadar ertelenen hukuki durumunun belirlenmesi işi de halkın özgürce beyan edeceği oylara uygun şekilde yerine getirilmelidir.

Madde 4. İslam Hilafeti ile Saltanatın merkezi ve Osmanlı hükümetinin başşehri olan İstanbul şehri ile Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü saldırıya karşı dokunulmaz olmalıdır.

Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaretine ve ulaşımına açılması konusunda bizimle birlikte diğer bütün ilgili devletlerin müttefikan verecekleri karar geçerlidir.

Madde 5. İtilaf Devletleri ile düşmanları ve bazı ortakları arasında yapılan antlaşmaların esasları çerçevesinde, azınlıkların hakları komşu memleketlerdeki Müslüman ahalinin de aynı haklardan istifade etmeleri ümidi içerisinde tarafımızca benimsenip güvence altına alınacaktır.

Madde 6. Milli ve iktisadi gelişmemizin imkânlarını elde etmek ve işlerin daha çağdaş ve muntazam bir yönetim ile yürütülmesini başarabilmek için, her devlet gibi bizim de gelişmemizin şartlarının sağlanmasında tam bir özgürlüğe ve bağımsızlığa kavuşmamız, varlığımızın ve geleceğimizin ana ilkesidir. Bu nedenle siyasal, adli, iktisadi vs. alanlarda gelişmemizi önleyici sınırlamalara karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu ilkelere aykırı olmayacaktır.[3]

Türklerin açısından bakıldığında durum kontrol altındaydı. Bütün çabalar barış konusuna odaklanmıştı. Arzu edilen sonuca ulaşmak için bütün ulusal güçler birlikte ve eşgüdüm halinde çalışıyordu. İtilaf Devletleri birdenbire işlerin fazla ileri gittiğini ve galip devletler olarak barışı istedikleri gibi dikte etme şansının giderek kaybolduğunu farkettiler. Yunanlılar ile İzmir bölgesindeki yerel milli güçler arasında düzenli bir savaş hali sürüyordu. Kilikya bölgesinde Fransız işgaline karşı sürdürülen silahlı direnişde başarılı sonuçlar alınıyordu. İstanbul'da İngiliz nüfuzuna destek olması için oluşturulmaya çalışılan milliyetçilik karşıtı cephe mutlak bir başarısızlığa uğramakla kalmadı aynı zamanda arzulananın tam aksi tesir yarattı. İtalyanlar da Antalya'nın hinterlandına nüfuz etme konusunda başarılı olamadılar.

---

3 Misak-ı Milli metninin orjinali pek çok eserde bulunmaktadır. Bunlardan biri de TBMM yayınlarından çıkan çalışmadır. Metnin orijinali ve günümüz Türkçesi versiyonları için bkz. *Milli Egemenlik Belgeleri*, Sefer Yazıcı (der.), Ankara: TBMM Basımevi, 2015. (yhn)

Paris'teki yüksek konsey yöntemlerini değiştirmeye ve Türklerin direnişini güç kullanarak yok etmeye karar verdi. 16 Mart'ta İngilizler İstanbul'daki işgali daha da sertleştirdiler. Türk eylem ve kanaat önderlerinden addedilen ve aralarında nazırlar, mebuslar, paşalar ve gazeteciler olan bir grup insan rehin olarak Malta'ya sürüldü. 6 Nisan'da yine aşırı görüşlü bir hükümet iktidara geldi. 11 Nisan'da şeyhülislam milliyetçileri isyancılar olarak ilan eden bir fetva vermeye mecbur edildi. Ertesi gün padişahın emri ile meclis feshedildi.

Mustafa Kemal Ankara Hükümetini Kuruyor

Sonuç içeride milli hükümetin tamamen ayrılarak bağımsız hale gelmesi oldu. İstanbul'un işgalinden hemen sonra Mustafa Kemal Paşa bir tamim yayınlayarak Ankara'da toplanacak yeni bir meclis için seçimlere gidilmesi çağrısı yaptı. İstanbul meclisinin belli bir süre zarfında Ankara'ya gelen üyelerinin yeni meclisin üyeleri olarak kabul edileceğini bildirdi.

Bu meclis, Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 tarihinde toplandı. Yeni hükümetin önünde zorlu bir yol vardı. Sadece Yunanlılarla savaşmak için gerçek bir ordu oluşturulması gerekmekle kalmıyor, aynı zamanda padişahın örgütlediği güçler ve takipçilerinin giriştiği isyan hareketleriyle de mücadele edilmesi gerekiyordu. Abluka altında, savaşlar sonucu yıpranıp tükenmiş bir ülkenin bunu nasıl başardığı şaşırtıcı bir hikâyedir.

İhtiyaç duyulan her şey için elinde sadece üç vilayetin kaynakları bulunan Mustafa Kemal Paşa en büyük müttefikinin zaman olduğunu derhal gördü. Fevri ve gelişigüzel çıkışlar yapmaktan kaçındı ve mümkün olan bütün kaynaklardan azar azar yararlanmak suretiyle donanımını sağlayarak düzenli bir ordu oluşturma işine koyuldu.

Bu arada 10 Ağustos'ta Sevr'de baskıyla bir barış antlaşması imzalandı. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu üç İtilaf Devleti'nin gizli sömürgesi haline geliyordu. Ancak ölü doğan bu anlaşma durumu değiştirmedi. İstanbul'daki hükümet işgal güçlerinin arzusu

doğrultusunda değiştirildi ve milli hükümetle bir uzlaşma sağlamak üzere girişimlerde bulunuldu. Bu gayretlerden bir sonuç alınamadı. 1921 Şubatı'ndaki Londra müzakereleri ile Mart 1922 tarihli Paris Konferansı da aynı şekilde neticesiz kaldı. Türk ordusu tarafından 26 Ağustos 1922 tarihinde gerçekleştirilen bir karşı taarruz sonucunda iki yıldır savaşan Yunan güçleri tam bir hezimete uğradılar. Türkiye ile Fransa arasında imzalanan ve Fransızların Kilikya bölgesinden çekilmesini sağlayan Ankara Antlaşması'ndan sonra Yunanlıların bu yenilgisiyle Anadolu işgal güçlerinden tamamen temizlenmiş oluyordu. 3 Ekim'de Mudanya'da toplanan konferansta İngilizlere karşı düşmanca hareketler engellendi, buna karşılık Yunanlılar da Trakya'dan sessizce çekildiler.

1 Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi saltanatın ilgasına karar verdi. 4 Kasım tarihinde İtilaf Devletleri'nin işgali altında olmasına rağmen İstanbul da milli davaya katıldı. 17 Kasım tarihinde padişah, İngiliz muhribine binerek ülkeden kaçtı. 30 Kasım tarihinde Lozan'da serbest tartışma temelinde barış müzakerelerine başlandı. Mütareke anında ölüme yakın olan Türkiye, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalamayı başardığı bu antlaşmayla tamamen özgür ve bağımsız bir ülke olmuştu.

26

Milliyetçi Hareketin Toplumsal Etkileri

Osmanlı Devleti'nin Düşmanları Onun Kurtuluşu Oluyor

Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısı mütareke döneminde tamamen dağılmış durumdaydı. Koşullar hem kalıcı bir yabancı boyunduruğu için uygundu hem toplumsal gerileme için. Asırlar boyunca koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece birkaç milyon ilkel tarımla uğraşan Türk tek birleştirici unsur olmuştu. Her sene Yemen, Arnavutluk, Makedonya, Kürdistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin ve Arabistan ile Anadolu'daki anavatanın çeşitli milletlerden oluşan halkının bekçiliğini yapmak için kan akıtmışlardı. Trablusgarp Savaşı (1911-1912) ve Balkan Harbi'nde (1912-1913) uğranılan yenilgilerden sonra gelen Birinci Dünya Savaşı ülkenin bütün kaynaklarını tüketmişti. 1918 yılında Mondros Mütarekesi'nden sonra halk o kadar bitkin ve her şeye karşı ilgisiz bir ruh hali içindeydi ki ülkede hiçbir şey onları yeniden gayret göstermeye sevk edemezdi. Yönetici sınıflar ise adeta ruhunu kaybetmiş ve birbirleriyle araları açık durumdaydılar.

Milliyetçilik ve sosyal gelişim itibar görmüyordu çünkü bu kavramlar savaş hükümetiyle özdeşleşmişti. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla tüm ayrıcalıklarından mahrum kalan eski rejim kalıntıları, kişisel nedenlerle ittihatçı hükümete muhalif tüm politik unsurlar, kozmopolitler, fanatikler, içlerinde yeni bir milliyetçilik şuuru uyanan Türk olmayan Arnavut, Çerkes ve Kürt gibi milletlere mensup olanlar, Ermeni ve Rum gibi Müslüman olmayan halklar bir koalisyon oluşturmuş ve Türk toplumsal birliğini yok etmeyi, yeniden varolma ve bağımsızlık arzusundan doğan her türlü modernleşme teşebbüsünü ortadan kaldırmayı kendilerine vazife edinmişlerdi. Bu amaçla birleşen güçlerin başarıya ulaşması için ortam çok müsaitti. Galip gelen İtilaf Devletleri, özellikle eskiden beri İngiliz olan her şeye karşı duyulan köklü saygı, tahtın etkisi ve dini inançların gücü onlardan yanaydı. Buna rağmen Osmanlı Devleti'ni yok etmek yerine Türk halkını sadece üç yıl içinde kendi memleketlerinin sahibi kıldılar. Böylece Türkler kapitülasyonlar gibi bağımsızlıkları üzerindeki kısıtlamalardan kurtuldular, saltanat ve hilafet gibi çok güçlü olduğu sanılan kurumları ortadan kaldırdılar ve mükemmel bir birlik oluşturarak kalıcı ve özgür gelişimin önünü açtılar. Şayet sonsuz bir enerji ve iradeye sahip önyargısız bir güç bunu yapmayı hedefleseydi, bütün bu konularda belirsiz bir uzlaşıdan fazlasını elde edeceği şüpheliydi. Sadece birbirinden son derece farklı faktörlerin bir araya gelmesi ve bu faktörlere karşı çok iyi yönetilen enerjik bir mücadele, üstelik bu kadar kısa zamanda, böyle radikal sonuçları doğurabilirdi.

Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanları onun önderlerine sürekli ve büyük bir mücadele gücü ve ilhamı sağlayan kaynaklar oldu. Onların fanatik tavırları, aşağılayıcı yöntemleri ve taraf tutmaları Türk milletinin artık kaybedecek bir şey olmadığını, kendini korumak için bir şeyler yapmasının gerektiğini ve en azından aşağılık bir biçimde ölmek yerine bu uğurda şerefiyle hayatını kaybedeceğini idrak etmesine yol açtı.

İtilaf Devletleri savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen köklü toplumsal değişiklerin farkında değildi. Onlar bilgileri tarafsız olmayan kaynaklardan dolaylı biçimde elde

ediyorlardı. Kendilerinin de içinde bulundukları savaş psikolojisi bu kaynakların tarafsız olmadığını fark etmelerine engeldi. Mevcut gerçekleri ısrarla görmezden geldikleri sürece amaçladıkları hedefe varmaları da mümkün olmayacaktı.

Kaybedecek Hiçbir Şeyi Kalmayan Bir Ülke

Çaresizce kaybedecek bir şeyleri kalmadığının idrakinin yanı sıra, Türklere kendileri ne kadar gayret sarf ederlerse etsinler başaramayacakları kadar güçlü bir milli birlik duygusu aşılandı. Ayrıca, itilaf yetkililerince kurulan rüşvetçi ve karmaşa idaresi Batılı güçlerin yönetimiyle ilgili pembe hayalleri yok etti. Bu farkındalık hem kendine güven duygusuna yol açtı hem yabancı gücüne ve prestijine karşı tepeden bakma hissi oluşturdu. Savaş deneyimlerinden sonra İngilizleri tahrik etmenin yanlış olduğunu düşünenler yavaş yavaş İngiliz olan her şeye saygı göstermenin münasebetsiz bir şey olduğu ve basbayağı aldanmış oldukları sonucuna vardılar. Bu duygu Osmanlı Devleti'nin gelecekteki kaderi için temel teşkil edecek önemdeydi. Kırım Savaşı'ndan beri birkaç kuşaktır Türkler özgürlüğün ve ilerlemenin anası İngiliz milletinin üstün varlıklardan meydana geldiğine, bunların doğruluk ve dürüstlükten ayrılmayacağına, her hareketlerinin çok akıllıca olduğuna, takip ettikleri politikanın sadece o günün gerçeklerini değil aynı zamanda yarım yüzyıl sonra da olabilecekleri göz önüne aldığına gözü kapalı bir biçimde inanıyorlardı.

Bu inanç o derece güçlüydü ki Osmanlı Devleti'yle ilgilenen İngiliz yetkililer mütarekenin ilk döneminde gericilerle işbirliği yaparak bu inancı çürütmüş olmasalardı, Türk milliyetçiliğinin savaş sonrasında gerçekleştireceği herhangi bir eylemi kontrol altına almaya yetecekti. Bunun Türklerin gözlerinin açılmasında büyük etkisi oldu, üstelik tam da Rusya'nın gericiliğin hamisi rolünü artık oynayamayacağı bir zamanda. Yeni durum rollerin tamamen değiştiği bir şekil almıştı. İlericilerin zihninde özgürlüklerin anası olan İngiltere eski Rusya'nın yerini almış, buna karşılık Rusya ise yenilik ve değişimin hamisi olmaya en azından gayret eder olmuş-

tu. Koşullardaki bu değişim mütarekeden sonra olayların gidişatındaki dönüm noktası oldu. Türkiye'deki gerici unsurların İngilizler ve hatta Yunanlılarla ittifak içine girmesi, tüm eski müesseselerin, hanedan, imparatorluk, hilafet ve din gibi tüm eski kurumların gözden düşmesine sebep oldu. Muhafazakâr zihinler normalde yıllarca hatta nesillerce çalışarak kat edilecek mesafelerin birkaç ay içinde aşılabileceği gerçeğini gördüler.

Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa gibi uzak görüşlü, dinamik ve cesur bir lider doğru zamanda ortaya çıkmamış olsaydı, yeni fırsatları avantaja dönüştürmek mümkün olmayacaktı. Mustafa Kemal Paşa milliyetçi hareketi başlatmak üzere İstanbul'dan ayrıldığında iddialı planı gayet açık bir şekilde zihninde hazırdı. Bu plan ülkeyi yabancı işgalinden, kapitülasyonlar gibi ekonomik kısıtlamalardan ve yabancıların ekonomik üstünlüğünden kurtarmaktan ibaret değildi. Hanedanı, eski hükümet biçimini ve geleneğin hâkimiyetini nasıl ortadan kaldıracağını da ayrıntılarıyla düşünmüştü. En yakın işbirliği içinde olduğu kimselerle bile bu planın sadece çok küçük bir bölümünü paylaşmıştı. İmkânsız bir durum karşısında özenle ve cesur yöntemlerle hareket ederken, daima askerin sadece en yakın hedefi görmesinin yeterli olacağını, tüm projeyi bilmesinin gereksiz olduğunu savunurdu. Eğer Mustafa Kemal Paşa başlangıçta asıl hedefinin ne olduğunu etrafındakilere açıklamış olsaydı, kendisiyle beraber hareket edecek çok az kişi bulurdu. Zira diğerlerinin mevcut düzen ile uzaklardaki hedef arasındaki mesafeyi kat etmeleri için zamana ve desteğe ihtiyaçları vardı.

Mustafa Kemal'e Fırsat Doğuyor

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgali Mustafa Kemal Paşa'nın planlarını gerçekleştirmesine en büyük yardımı oluşturdu. Bu zamana kadar içeride de yalnız bırakılmıştı. Kendisine en fazla sempati duyanlar bile ona katılmamışlardı. Bunda Türk entelektüellerinin eskiden beri duyduğu başkentin konforunu bırakıp taşra hayatının güçlüklerine maruz kalma korkusu rol oynuyordu. Ayrı-

ca Anadolu'ya geçiş mevcut yaşam koşullarından vazgeçme ve taşranın her şeyden yoksun ortamına teslim olma anlamına geliyor, muhtemel bir başarısızlık durumunda ise her şeyini kaybetme riskini taşıyordu. Ancak İstanbul'un işgali ve Malta'ya sürgün olma daha büyük risk teşkil ediyordu ve bunun sonucunda milli duygulara sahip entelektüeller ülkenin iç kısımlarına sığındı. Böylelikle yeni bir hükümet kurmak için ihtiyaç duyulan koşullar doğrudan itilaf kuvvetlerinin baskısı sonucunda oluşmuş oldu. Bu baskı aynı zamanda milliyetçi safların sıkılaşması ve daha cesur bir ruh kazanmada da etkili oldu.

Yeni hükümetin başı yoktu. Yeni hareketin önderi Büyük Millet Meclisi'ne fazla yetki vererek kişisel husumete sebep olmaktan dikkatle kaçınıyordu. Gerçek yürütme oydu ve çeşitli devlet dairelerinde rutin işleri yürütmek üzere onun tayin ettiği kimselerin fazla söz hakkı yoktu. Gerçek bir bakanlar kurulu dahi yoktu ve ortak sorumluluk diye bir şey de mevcut değildi.

Büyük Millet Meclisi bir organ olarak hak ve yetkileri konusunda son derece paylaşıma açık değildi. Fakat demokratik bir kurumdu ve sıradan halkın gerçek temsilcilerinden oluşuyordu. Bu temsilciler her durumda harikulade bir aklıselim ile ve fedakârane hareket ediyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin yönetici sınıfı ve mal mülk sahibi olanlar ise mecliste yer almaktan kaçınıyorlardı çünkü başarısızlığa uğranılırsa, güçlerini veya mallarını kaybetmekten korkuyorlardı. Ayrıca o güne kadar seçimlerin tekelini ellerinde tutan bu yönetici sınıflar aday olmaktan kaçınmakla kalmayıp kaybedecek bir şeyi olmayan kimseleri aday olarak öne sürüyorlardı. Bunun sonucunda meclis fedakârlık yapmaya, iyi bir önderle geçmişe tamamen sünger çekmeye hazır saf bir politik güç haline geldi.

Yeni hükümet ülkeyi, hanedanı ve hilafeti yabancı hâkimiyetinden kurtarmak üzere kurulan geçici bir hükümet olduğunu ilan etti. Muhafazakâr duyguları ayağa kaldırmamak için eski kurumlara saldırılmadı. Ancak bu kurumların başında bulunanlar milli davaya ihanet eden kimseler olarak muamele gördü. Sırayla hareket etme ilkesine dikkatle uyuluyordu.

Önce bütün çabalar milli birliği sağlamaya yöneldi. Ülkenin hemen her yerinde kısmen yabancı casuslar ile Saray kısmen de yerel eşraf tarafından kışkırtılan ve giderek yayılan isyanlar sürüyordu. Evvela güç kullanmak suretiyle bunlar bastırıldı. Sonra meclis üyeleri tarafından oluşan "İstiklal Mahkemeleri" bu isyanlardan etkilenen bölgelere giderek durumu araştırmaya ve suçluları süratle yargılamaya başladılar. Zira normal mahkemelerin yabancı işgali karşısında ülke içinde güçlü bir cephenin tesisi için elzem olan genel bir birlik oluşturmakta fazla yavaş olduğu düşünülüyordu.

Bir sonraki adım düzenli bir ordu teşkiliydi. O zamana kadar fiziksel gücü düzensiz çeteler, vatanseverlik görevleri ile güç elde etmek için önüne çıkan olağanüstü fırsatlar arasında ayırım yapmayan ve bunları kişisel amaçları doğrultusunda kullanmaktan kaçınmayan liderler temsil ediyordu. Bunların bazıları yeni ordu içinde alt kademelere getirildiler. Bazıları karşı tarafla işbirliği içine girdiler. Bunlara karşı güç kullanılmak zorunda kalındı.

Düzenli bir ordu kurulması işi tamamlandıktan sonra kendini içeride güçlü hisseden hükümet sabırla düşman güçleri yenmek için mücadeleye başladı. Bu da başarıldı. Yunanlıların fiilen yenilgiye uğratılması ve bunun sonucunda İngilizlerin Yakındoğu politikasının iflası Misak-ı Milli'nin neredeyse tamamen gerçekleşmesi demekti. Türk toprakları kurtarılmış, kapitülasyonlarla birlikte yabancıların hâkimiyetine son verilmişti. Ve iki yüzyıldır ilk defa Türkler gerçekten bağımsız bir millet olmuşlardı.

Bu sonuç Mudanya Mütarekesi'yle ufukta belirir belirmez, toplumsal programın uygulanmasına başlandı.

Saltanatın ve Hilafetin İlgası

2 Kasım'da "saltanat" lağv edilerek "milletin saltanatı" ilan edildi. Padişah halife unvanını en saf dini anlamıyla muhafaza edebilecekti. Eski imparatorluğun ve monarşi idaresinin kalkması gerçek bir sevinçle karşılandı. Ancak bu değişiklik olduktan sonradır herkes halkın gözünde saltanatın meşruiyetini yitirdiğinin farkına

vardı. Kasım ayından sonra Ankara hükümetinin gücü tartışılmaz hale geldi. Hilafet müessesesi gerçek bir işlevden yoksundu ama gene de ayakta kalması hoş görülüyordu çünkü geçmişin tek bir darbe yerine iki aşamada yok edilmesinin daha akıllıca olduğu düşünülüyordu. Zira böylece herkese yeni duruma en az direnmeyle adapte olmak için fırsat verilmiş olacaktı.

3 Mart 1924'te, saltanatın lağv edilmesini hilafetin ilgası takip etti. Bu yeni önlemi halkın zihnine tamamen yerleştirmek daha zor oldu. Dini gelenekler aracılığıyla geçmişin hâkimiyetinin sürdürülmesinin ilerlemeye engel teşkil ettiğini düşünenler dahi hilafetin Türkiye'de olmasının ülkeye dışarıda dünya çapında bir saygınlık sağladığına inanıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa ve onun fikirlerini anlayanlar bunun bir hayal olduğunu, hilafetin hiçbir zaman yabancı güçler tarafından bir tehlike olarak görülmediğini, bu kurumun sadece Türkiye'yi yanlış yönlendirerek onu varolmayan bir güce sahip olduğuna inandırdığını anlatmaya çalıştılar. Bu durumu bilenler için bu aynı zamanda Türkiye dışındaki Müslümanların kendilerinden herhangi bir fedakârlık yaparak İslama yardıma koşmadıklarını ve bunu sadece kendi bağımsızlıkları için kullandıklarını da ortaya koyuyordu. Mustafa Kemal Paşa verdiği nutukta, mevcut birkaç milyon Türk'ün bütün enerjilerini kendi gelişimleri için harcamaları gerektiğini, sayıca daha kalabalık olan Müslüman toplulukların kurtuluşu için herhangi bir yardımda bulunamayacaklarını, bu halkların kaderlerinden memnun değil iseler bunu değiştirmek için kendilerinin gayret sarf etmeleri gerektiğini açık seçik ifade etti.

3 Mart 1924 kararları hilafetin kaldırılmasıyla son bulmadı. "Tevhid-i Tedrisat" (Eğitim ve Öğretimin Birliği) ile laiklik (din işlerinin devlet işlerinden ayrılması) gerçekleşti. Dini akidelerin kanun ve eğitimi etkilemesi konusundaki son imkân da böylece ortadan kalkmış oluyordu. Bu aynı zamanda kişisel ve politik nüfuz elde etmek için dini kullanan kesimlerin tümüyle bir kenara bırakılması ve susturulması anlamına geliyordu. Gerçekten de kararların tartışılmasının büyük bir ihanet olarak kabul edileceği de açıklandı.

Mustafa Kemal Paşa tarafından takınılan bu tavır kökleri derinde bulunan inançların, düşünce biçimlerinin ve menfaatlerin doğrudan reddi anlamına geliyordu. Ayrıca hilafetin sözde dış etkisinin kalkması, askeri maceracılık ruhunun da tamamen itibarsızlaştırılması demekti. Böyle bir yaklaşım ise genel manzara düşünüldüğünde fevkalade dikkat çekiciydi. Bu kadar kısa süre içinde tüm engellere rağmen bunca şey başaran bir askeri liderin, Türkiye'de halk nezdinde itibarını daha kolaylıkla devam ettirebilmek için dini duygulara hitap etmesi, aynı zamanda da askeri maceralara atılmaya daha teşne olması beklenirdi. Oysa o her iki konuda da tamamen karşıt bir pozisyon aldı. Dini akidelere meydan okumak özellikle riskli bir adımdı. O dönemde Türkiye'de halkın büyük bir çoğunluğu sadece dini referanslar doğrultusunda düşünüyor ve hareket ediyordu. Kabul görmesi için her türlü yenilik dini yetkililerce onaylanmalıydı. Dini fanatizm özellikle kadınların durumu konusunda güçlüydü. Kadınların başlarını Müslüman âdetlerine göre örtmeleri konusunda kesin bir şekilde ısrar ediliyordu. En eğitimli kimseler dahi bu tür geleneklere müdahale etmenin büsbütün tehlikeli olabileceğini düşünüyorlardı.

Gericilikle Topyekûn Mücadele

Mustafa Kemal Paşa hilafetin ilgası konusundaki başarısı üzerine tüm gerici cepheye saldırmakta tereddüt etmedi. Herkesi Batı Avrupa tarzı şapka kullanmaya mecbur etti. Fes Türk gericilerinin ellerindeki son birkaç kaleden biriydi. İçgüdüsel olarak fesin terk edilmesinin güçlerinin sonu anlamına geleceğini ve halkın dini akidelerin etkisinden kurtuluşunu kesinleştireceğini hissettiler. Ancak onların gözünde bu çok tehlikeli ve radikal yeniliğe karşı bir isyana kalkışma fırsatları olmadı. Bu yenilik 25 Kasım 1925 tarihinde meclisten geçen özel bir kanunla (Şapka ve Kıyafet Devrimi) onaylandı.

Kadın meselesi de benzer bir şekilde birtakım özel önlemlerle çözüldü. Örtünme alışkanlığının polis tarafından himaye edilmesinden vazgeçilmekle kalınmadı, bu konuda her bakımdan caydırı-

cı önlemler de alındı. Kadınların özgürlüğüne kavuşması herhangi bir Batı ülkesindeki kadar tamamlanmış oldu.

Bu ve benzeri önlemlerin sonucunda dinin artık politikaya, kanunlara, kıyafetlere ve diğer konulara etki gücü kalmamıştı. Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılışında yaptığı konuşmada Adalet bakanı şöyle diyordu, "Bugüne kadar her şeyi 'onlar' söylediği için mekanik bir şekilde körü körüne yaptık. Artık hareketlerimizi içinde bulunduğumuz duruma göre 'biz' belirleyeceğiz." Gerçekten de otorite karşısında aklın daha eksiksiz ve hızlı bir zaferi düşünülemezdi.

Dünyanın en durağan toplumlarından biri nasıl bu kadar kolayca ve çabuk bir şekilde dinamik hale dönüşebilirdi? Bunun sırrı, Mustafa Kemal Paşa'nın keşfettiği, gerici unsurların ve fanatizmin aslında kendi güçlerinin olmadığı, bunların sadece kendilerine gösterilecek himaye karşılığında hâkim ve yönetici sınıflar tarafından onlara atfedildiği gerçeğinde yatıyordu. Yetkililer bu fanatik unsurları görmezden gelebilecekleri konusunda karara vardıktan sonra Türkiye'de diğer başka ülkelerde olduğundan daha kolaylıkla değişikliklere gidilebildi.

Askeri alanda macera arama zihniyetinde meydana gelen değişiklik de daha az olağanüstü değildi. Askeri geleneklere sahip bir halk olarak bilinen Türklerin ellerine fırsat geçtiğinde Avrupa, Asya ve Afrika'da kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirmek için harekete geçeceklerini beklemek makul olabilirdi. Bu toprakların içinde bulunduğu huzursuz ortamlar göz önüne alındığında bunun için fırsat oluşturacak kışkırtmalara ve entrikalara başvurulabilirdi. Türkiye'deki yeni liderlerin en büyük başarılarından biri de başarılı askerler olarak kendilerinden bekleneceği üzere topraklarını genişletme içgüdüsünü teşvik yerine bunu öldürmeleriydi. Durumu yakından izleyen bir gözlemci bu liderlerin ne derece davetkâr bir askeri ve politik maceraya atılmayı reddettiklerini görse şaşırırdı. Onlar kararlılıkla yollarına devam ettiler ve memleketin tüm enerjisini içerideki sorunların çözümüne harcadılar.

İçerideki gelişmeler diğer bir önemli etken sayesinde kolaylaştı. Mütareke dönemi Yakındoğu'nun millete sadakat çizgisinde tüm-

den bir elemeye tabi tutulmasına vasıta oldu. Kâğıt üzerinde Türk vatandaşı olan ancak Türkiye'ye düşmanlık besleyip diğer ülkelere bağlı bulunanlar Yunanistan'ın ve diğer devletlerin işgali sırasında bunu saklamaya gerek dahi duymamışlardı. Aksine genellikle nefret ve düşmanlık sergilemişlerdi. Bunlardan bazıları yabancı ordularla birlikte kaçmayı tercih etmişlerdi. İzmir'de kalanlara en kısa zamanda burayı terk etmeleri söylendi. Diğerleri ise Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesiyle Yunanistan'a göç etmişlerdi. Bunun istisnası İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Türklerdi. Bu mübadeleler sadece Rumları kapsarken, önceden sözünü ettiğimiz düşman unsurlar arasında her tür Müslüman olmayan grup ile kendi halkına karşı olan Türkler de vardı.

Birlik

Dünyanın en karışık nüfuslarından biri mütareke sayesinde hayli homojen hale gelmişti. Türk milli ruhu ulusal farklılıklar karşısında baskın çıkmış ve kesin bir birliğin temelini atmıştır. Yeni anayasa eski Osmanlılık ilkesine benzer bir yaklaşımı kabul etmemiştir. Bütün Türk vatandaşlarına Türk denilmiştir. Türk olmayanların sadece dini açıdan çıkarlarını gözetmelerine müsaade edilmiştir. Sadece Kürtlerin açıkça ifade edilmemekle birlikte kendi özel etnik varlıklarını muhafaza etmeleri bir ölçüde hoşgörülmüş, 1925 Kürt İsyanı'ndan sonra bu yaklaşım da tamamen terk edilmiştir. İsyanın sorumluları kesin biçimde tasfiye edilmiş, yerel nüfuz sahibi Kürt eşrafının da ülkenin batı kısmına göçmesi istenmiştir. Artık Türk milliyetçiliği fikri tamamen hâkim olmuştu. Böylelikle birlik politikasının temelleri atılmış oluyordu.

Yeni kurumların başlangıçta dayatılmış bir sessizlikle korunduğu bir gerçekti. Ancak bu uygulama kanunlara tamamen uygun şekilde yürütülüyordu. Politik amaçlarla dini hislere hitap edilmesi büyük ihanet kabul ediliyordu. Her şey söylenebilirdi ama nasıl söylendiği önemliydi. Hükümetin icraatını eleştirmek, mecliste veya basında serbestti ve hiçbir kısıtlamaya tabi değildi.

Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce dahi hükümete karşı eleştiriler giderek daha yüksek sesle ifade edilmeye başlandı. Yetkili makamlar basın özgürlüğünün sebep olduğu dertlere yine özgürlükle çare bulunabileceği görüşünü benimsediler. Yaklaşık iki yıl boyunca bu prensip geçerli oldu. Ancak yakın Türk tarihinin her evresinde olduğu gibi, o zaman da gidişattan hoşnut olmayanlar bir partide birleşti. Bunlardan bazıları güç ve nüfuz elde edebilmek için giderek daha fazla dini duygulara ve muhafazakâr fikirlere itibar edilmesini savunur oldular. Ayrıca azalan ulusal istikrar ve toplumsal bağ, Kürt isyanında ifadesini buldu. Bunun sonucunda bir yandan Kürt isyanı güç kullanarak bastırılırken diğer yandan "istikrarın korunması" amacıyla yeni bir kanun (Takrir-i Sükûn) düzenlendi. Bu kanun muhalif basına karşı olduğu kadar meclisteki muhalefet partisine karşı da kullanıldı. Bu kanunun karşısına aldığı kimseler, "dini siyasi amaçlarla kullanmak ve hükümetin otoritesini sarsmak suretiyle isyana ortam hazırlamakla" suçlanıyorlardı. Başta sadece yukarıda bahsi geçen parti örgütü dağıtıldı. Ancak reisicumhurun şahsına karşı düzenlenen suikast kişilere karşı da takibata geçilmesine ve yetkililerin gözünde ulusal istikrara karşı gerçek ve muhtemel tehdit oluşturan unsurların tasfiyesine vesile oldu. Bütün bu önlemler önceden iyice planlanmıştı ve uygulanırken kontrolsüz aşırılıklara kaçılmıyordu. Mart 1927'de İstiklal Mahkemeleri'nin görev süresi sona erdi. Amaçlanan istikrarın sağlanmış olduğu gerekçesiyle bu süre uzatılmadı.

Eğitim alanında toplumsal bir yeniden yapılanmayı tamamlamak için daha yapılacak çok şey vardı. Şu da bir gerçektir ki, ilerleme yolundaki tüm engeller kaldırılmış ve her tür yapıcı çalışma için gerekli ortam hazırlanmıştı. Bugün dünyada aklın otorite karşısında böyle mutlak bir zafer kazandığı ve şimdiki zaman ile geleceğin geçmiş karşısında haklarını elde ettiği sadece birkaç ülke vardır. Yalnızca birkaç yıl öncesine kadar durum bunun tam tersiydi. Rus emperyalizminin çökmesi, mevcut koşulları inatla görmezden gelen İngilizlerin emperyalizm konusundaki denemeleri ve Türkiye'de gözlerini önündeki tüm imkânlar ve gerçeklere

dikmiş, ileri görüşlü, ilerlemeye engel teşkil edebilecek tüm güçlere karşı metodik bir biçimde ve birer birer mücadele eden bir liderliğin mevcudiyeti... Bütün bunlar bir araya gelerek bu benzersiz ve şaşırtıcı toplumsal değişimin ileriye gitmesi için katkıda bulunmuştur.

27

Milli Mücadele'nin Ekonomik Etkileri

Kaybolan Kaynaklar ve Nitelikli İşgücü Kaybı

Milliyetçi rejimin ilk yıllarında ekonomik durum toplumsal durum kadar parlak değildi. Etkin ve girişken bir liderlik, toplumsal ilerlemenin önündeki engelleri bir gecede ortadan kaldırabilirdi ama ekonomi alanında fazla bir şey yapması mümkün değildi. Aksine ekonomik değerler için sosyal alanda bedel ödenmesi gerekiyordu.

Anadolu'da milli hareket başladığında ülkenin doğusu Rus işgali nedeniyle tahrip olmuş, savaştan fazla etkilenmeyen batı Yunanlılar ve İtalyanların, Kilikya Fransızların, İstanbul ve Trakya ise İngiltere olmak üzere itilaf güçlerinin işgaline uğramıştı. Bu bölgelerin çoğu tahliye edilmeden önce büyük ölçüde tahrip edilmişti. Eski imparatorluğun geriye kalan az sayıdaki vilayetinin sahip olduğu kaynaklar da Kurtuluş Savaşı için kullanılmıştı. Bu tabii ki, nispeten küçük bir alandaki tüm kaynakların acımasızca kullanılması anlamına geliyordu. Böylece ülke savaş sırasında ve ondan sonra çok düşük bir ekonomik düzeyde de olsa sahip olduğu tüm üretim kapasitesini kaybetmiş oluyordu.

Ekonomik olarak aktif olan unsurların zorunlu ya da gönüllü göçleri de hem üretim düzeyini düşürmüş hem nitelikli işgücü potansiyelinin azalmasına yol açmıştı. Makedonya'dan nüfus mübadelesi kapsamında kitleler halinde ya da bireysel olarak ülkeye akın eden Türklerin çok değerli unsurlar olmalarına rağmen üretken hale gelebilmeleri için zaman geçmesi gerekiyordu. Değişimler o kadar ani olmuştu ki göçmenleri uygun bir şekilde yerleşime tabi tutmak için yapılan organizasyonlar yetersiz kalmıştı. Ayrıca bir zamanlar Ermeniler ve Rumlar tarafından çok ustaca yapılan çeşitli zanaatı Türklerin layıkıyla öğrenmesi de vakit almıştı. İthalat ve ihracat bu kimselerin elinde bulunduğundan, bunların yerini doldurmak gerekmişti.

Öte yandan dahili ve harici ticaret hayatı büyük ölçüde değişime uğramıştı. Rus Devrimi'nin ekonomik sonuçları Türkiye'de çok acı bir biçimde hissediliyordu. Osmanlı Devleti'nin bir takım avantajlar elde ettiği yoğun Karadeniz transit ticareti tamamen durmuştu. İç ticaret konusunda, imparatorluğun İstanbul'da yoğunlaşan eski ticari ilişkileri de yeni mecralar bulmuştu. Yeni Türkiye'ye kalan topraklarda dahi birçok değişiklikler meydana gelmişti. İstanbul ile Ankara ayrımı döneminde, Mersin ve Samsun gibi Anadolu limanları İstanbul'un aracılığı olmadan yabancı ülkelerle doğrudan ticarete alışmışlardı. Yeni yöneticileri eski iş görme yöntemlerinden kurtaran ve birçok bakımdan mükemmel bir tedbir olan sermayenin İstanbul'dan ülkenin iç bölgelerine aktarılması da bazı yeni uyarlamaları gerekli kıldı.

Hükümet bu konularla şüphesiz başetmeye çalıştı. Ne var ki çıkan ekonomik sorunlar karmaşıktı. Buna karşılık yetkililerin bunların üstesinden gelecek kadar bilgisi ve tecrübesi yoktu. O nedenle tek çare gözü kapalı deneme yöntemine başvurulması oldu. Bu da doğal olarak zaman, enerji ve kısıtlı imkânların israfı demekti. Bu durum ayrıca geleceğe güven konusunda bir engel teşkil etti. Uygulanabilir olmayan tedbirlerin ne kadar çabuk ortadan kalkabileceği ve yerini hangi yeni denemelere bırakabileceği hiç bilinmiyordu. Toplumsal ve siyasal alandaki çok çeşitli yenilikler de her zaman temkinli olmayı gerektiren iş dünyasında süreklilik ve istikrar açısından kuşku yaratıyordu.

Maaşların geçim için yeterli olmaktan çok uzak bulunmasına karşın hükümetin parasal ihtiyaçları sürekli büyüyordu. Yeni vergiler konmakla kalmadı, devlete gelir sağlayan bazı vergiler de sosyal mülahazalarla kaldırıldı. Kamusal çalışmalar konusunda yabancı sermaye isteksiz davranıyordu, zira bir taraftan güvensizlik duygusu içindeydi. Öte yandan hükümet de yabancıların her hareketinden kuşku duyuyor, Türkiye'de faaliyet alanı arayan tüm yabancı yatırımcıya gizli bir siyasi amaçları olduğu düşüncesiyle yaklaşıyordu. Dış borçların tasfiyesi sorununa çözüm bulma konusunda Lozan Barış Konferansı'nın başarısız olması, yabancı sermaye sahiplerinin alışkın olduğu kapitülasyonlara dayalı ilişkilere son verilmesi de yabancı sermayeyle işbirliğine engel oluyordu.

Milli Gelirle İnşa Edilen Bir Demiryolu

Bu olumsuzluklara karşın birçok iyi gelişme de vardı. Bir defa yeni Türk hükümeti, eskisinin aksine, yapılan hatayı düzeltmek için çabuk ve zamanında tepki gösteriyordu. Halkın çıkarı, genel olarak Türkiye'nin özel olarak da Türklerin ekonomik olarak hızla yeniden yapılanması bu hükümetin samimi arzusuydu. Para politikası birkaç sağlam prensibe dayanıyordu. Eski imparatorluğun pervasızca yaptığı israf, gelir getirmeyen amaçlar için kullanılan ağır dış borçlar yeni yönetimi bütçede dengeyi sağlamak için dış borç almama konusunda son derece kararlı kılmıştı. Büyük güçlüklere rağmen bu prensipten taviz verilmedi. Yabancı sermayenin hükümetin kabul edebileceği koşullarda gelmeyeceği görüldüğünde, demiryolları inşasının yerli fonlardan karşılanması kararı alındı. Bu, son derece fakir düşmüş bir ülke için çok zor bir adımdı ve birçok finans uzmanı tarafından şiddetle eleştirildi. Buna rağmen gerçekten de birkaç yüz kilometre demiryolu bu şekilde yapıldı. Farklı koşullarda bu kaynaklar askeri amaçlar için kullanılacaktı ve geride hiçbir izi kalmayacaktı.

Karayolları yapımına da çok önem verildi. 1927 yılında Türkiye 8161 km şehirlerarası karayoluna, 16.200 km köy yoluna sahipti. Ancak şehirlerarası yollardan sadece 1200 kilometresinin,

köy yollarından ise 1750 kilometresinin iyi durumda olduğu söylenebilirdi. Bu açığı kapatmak için taşra şehirlerinin ödedikleri yol vergisi artırılmakla kalınmadı, bu vergilerden elde edilen gelirlerin sadece yol yapımında kullanılmasını mecburi kılan bir yasa da yürürlüğe sokuldu. Bunun sonucunda Türkiye'nin heryerinde karayolu yapımı hareketlendi.

Türk para politikasının diğer bir sağlam özelliği de tedavüldeki para enflasyonunun aldatıcı cazibesine neredeyse kahramanca karşı konulmasıydı. Son derece zor durumlarla karşılaşılmasına rağmen yeni para basılması teklif dahi edilmedi. Savaş hükümeti tarafından tedavüle sokulan kâğıt para miktarı hiçbir şekilde artırılmadı. Bu para 1927 yılı sonları itibariyle aynı miktardaki yeni cumhuriyet parasıyla değiştirilmektedir. On iki yıldır kullanıla kullanıla yıpranmış eski imparatorluk parası tedricen tedavülden kaldırılıyor.

Türk Çiftçisine Yapılan Yardımlar

Yeni vergi sistemi çok iyi bir özelliğe sahipti. 1924 yılına kadar vergi yükünün tamamı tarımda çalışan nüfus, özellikle de küçük çiftçiler tarafından üstleniliyordu. Üretimin türler üzerinden sekizde biri oranında tahakkuk ettirilen vergi (Öşür-Âşar) sadece çok ağır olmakla kalmıyor aynı zamanda üretim şekli itibariyle de (ağalar vs. gibi yerel ileri gelenler için yapılan üretimde) çiftçiyi kanunda öngörülenden daha fazla ödemeye mecbur kılıyor ve onları adeta köleleştiriyordu. Bu vergi tamamen kaldırıldı ve hafif bir toprak vergisi konuldu. Ayrıca kolaylıkla tüketicilere yönlendirilen bir vergi sistemiyle de üretici tamamen yeni bir konuma kavuştu. Çiftçiliği destekleyen diğer bir değişiklik de vergi tahsilatının eskisi gibi en olumsuz mevsimde değil, çiftçinin en rahat ödeme yapabileceği zaman dilimine kaydırılmasıydı. Ziraat Bankası'nın yardımları daha etkin hale getirildi ve traktörlerde kullanılan yakıtın devlet vergisinden muaf kılınması, mahsulün kötü olduğu yıllarda çiftçiye tohum dağıtımı yapılması, traktör kiralanması ve çiftçilerin erkek çocuklarına daha iyi eğitim veren ziraat okullarının açılması gibi birçok başka yardımlarda da bulunuldu.

Diğer yandan o güne kadar neredeyse hiç vergi ödemeyen şehirlerde ve kasabalarda yaşayanlar artık merkezi hükümete birçok doğrudan ya da dolaylı vergi ödemek zorundaydılar. Yerel ve taşra vergileri de giderek artan bir yük oluşturuyordu. Yerel idareler ilköğretimin tüm yükünü halkın üzerine yükledi. Bu yük İstanbul'da dört yılda dört misline çıktı –250 bin liradan 1 milyon liraya. Yol vergisi ayrı bir yük teşkil etmekle kalmadı, bu vergiden elde edilen gelirin sadece yol yapımında kullanılması zorunluluğu daha önce bu paralarla karşılanan ihtiyaçların giderilmesi için yeni vergiler ihdasını zorunlu kıldı. Aynı zamanda kasaba ve şehirlere ihtiyaç maddeleri üzerine ekstra vergi koyma yetkisi verildi ve şehirler de bu yetkiyi derhal ve azami ölçüde kullandılar. Bunlar gerçekte hayat pahalılığını artıran ilave bir etken oldu.

Daha Yüksek Vergiler Karşılığında Kamu Güvenliği

Yüksek vergiler karşılığında elde edilen en büyük avantaj kelimenin tam anlamıyla kamu güvenliği olmuştur. Mevcut rejim en karmaşık durumlarda dahi ortaya koyduğu idare şekliyle topraklarını genişletmek, nüfuz ya da güç elde etmek amacıyla dış maceralara atılmaya karşı olduğunu göstermiştir. İttihad-ı İslamcılar ve Pantürkist politikalar tamamen terk edilmiştir. Hükümet yabancı güçleri kışkırtıcı ya da kendisini politik entrikaların içine çekecek hareketlerden dikkatle kaçınmaktadır. Askeri politikası ise kesinlikle savunmaya yöneliktir. Türk liderlerinin samimi olarak amaçları ülkede ekonomik ve sosyal açıdan gelişme sağlamaktır. Bu prensip 1923 Şubatı'nda İzmir'de yapılan İktisat Kongresi'nde şöyle ifade edilmektedir: "Beyler, kılıçları ile fetihler yapanlar sonunda, sabanı kendilerine silah yapanlar tarafından fethedilir ve yerlerini onlara bırakmak zorunda kalırlar. Kılıç ile saban arasındaki savaşta kazanan sabandır".

Büyük ve heterojen bir imparatorluğu idare etme görevinin sona ermiş olması ve ülke halkının artık oldukça örnek bir nitelik kazanması da ekonomik açıdan olumlu bir vasıftı. Aynı kongre-

de reisicumhur bu yeni durumu şu sözlerle açıklıyordu: "Bundan böyle Arnavutluk dağlarında ya da Arap çöllerinde yabancıların kanı akacaksa, bu Türk kanı değil Sırp, İtalyan, Yunan ve İngiliz kanı olacaktır."

İmparatorluğun bu yükünden kurtulunca askerlik hizmetinin de ortaokul mezunları için iki yıla indirilmesi mümkün oldu. Sık sık izin verilmesi ve askerin normal işini devam ettirebilmesini sağlayacak her türlü yardımın yapılması da bu hizmeti nispeten kolay hale getirdi. Kışlalar daha temiz ve sağlıklı hale getirildi ve halkın bir bölümü için bir nevi okul oldu. Anadolu'nun eski hastalığı olan eşkıyalık tamamen ortadan kalktı ve Türkiye dünyada asayişin en iyi sağlandığı ülkelerden biri haline geldi. Bu yeni kamu düzeni şüphesiz ülkenin ekonomik gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri oldu. Aynı bağlamda, Türkiye'nin her yerinde feodal aşiret reislerinin ve yerel eşrafın nüfuzunun kontrol altına alınması da ilave bir avantaj oluşturdu.

Bu yeni durum en iyi yansımasını artan ekonomik faaliyetlerde buldu. Çiftçilik, ticaret ve sanayi kârlı bir iş haline gelir gelmez, insanlar bu alanlara da memnuniyetle yönelmeye başladılar, eski üşengeç ve kaderci hayat görüşünden eser kalmadı.

Üretim üzerindeki ağır vergi yükü ile onun doğal sonuçlarından kurtulan ve emeğinin karşılığını kendisinin alacağını bilen çiftçi birden yeni tarım metotlarına ilgi duymaya başladı ve yeni tarım araçları edindi. Modern tarım aletleri ithalatı 1923 yılında 529.737 lira,1924 yılında 2.154.867 lira oldu ve 1926 yılına kadar artmaya devam etti. Bu tarihten sonra ise bir yandan kötü mahsul, diğer yandan araçların tamiri konusunda imkân ve bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir düşüş yaşandı. Buna rağmen o güne kadar görülmemiş ölçüde tarım arazisi işleniyordu ve ülke ekmeklik buğday ithal etme mecburiyetinden kurtuldu.

Yeni rejim aynı zamanda ülkedeki canlı hayvan sayısını da büyük ölçüde ve sürekli artırıyordu. Koyun sayısı 1923 yılında 9.357.449'a; 1924'te 10.528.423'e; 1925'te 11.468.722'ye ve 1926'da 12.871.194'e ulaştı. Sıradan keçilerin sayısı 1923-1926 yılları arasında 5.834.471'den 8.115.883'e; Ankara keçisi ise 2.024.052'den 2.740.502'ye çıktı.

1927 yılı başında bu eser için özel olarak Maliye Bakanlığı'ndan elde edilen verilere göre ülkede toplam 5.016.231 inek; 949.385 eşek; 552.196 öküz; 344.723 at; 19.989 katır ve yaklaşık 30 milyon koyun ve keçi bulunmaktaydı.

Türkler İşadamı Oluyor

Ticaret ve sanayide güçlü bir korumacılık gelişti. Yerli üretim korunup teşvik edilmekle kalmadı, ticaret, yeni tür faaliyete yabancı olan Türk nüfus, bu işi öteden beri yapan, dolayısıyla Türk olmayan tecrübeli kişilerle rekabet ederken himaye gördü. Tamamı Türk olan yatırımları desteklemek üzere yeni Türk bankaları kuruldu. Bazı bakımlardan bu korumacılık Türklerin ekonomik çıkarları için kanuni sınırların da ötesine geçti. Türkiye'de gerçekleştirilen ve finansmanı Türkiye tarafından sağlanan kamusal yatırımlarda birkaç üst düzey kişinin dışında, sadece Türk olanlar istihdam edilebiliyordu. Savaştan önce müteahhitler Rumlar, Ermeniler ve Yahudileri istihdam etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi zira bunlar bir bakıma Türk vatandaşıydılar. Gerçek Türkleri işe almaktan ise sistematik biçimde kaçınmışlardı. Gerçekten de hem yabancı dil hem genel bilgi açısından Türklerden daha üstün durumda olan ve hem ırk hem din açısından işverenin kendine daha yakın hissettiği Türk olmayan unsurlar Türklerin iş hayatıyla sürekli ve düzgün çalışma isteyen konularda yeteneksiz oldukları şeklinde bir kanaati yaygın hale getirmeyi başarmışlardı.

Milliyetçi değişimden sonra "Türk" deyimi ırk anlamında yorumlandı ve yabancı şirketler ile kurumlar Türk olmayanları işten çıkarıp yerlerine Türkleri almaya mecbur edildiler. Bu radikal değişikliğin tüm kamu çalışmalarını olumsuz etkileyeceği ve iş hayatında bir duraklamaya yol açacağı tahmin edildi. Oysa aksine girişim başarılı oldu ve ülke içinde ya da dışarıda eğitim gören Türkler teknik alanda ya da büro personeli olarak yeni konumlarının gerektirdiği tüm koşulları yerine getirdiler. İçerideki ya da dış ülkelerle ticari ilişkiler de Türklerin kontrolüne geçmeye başladı. Hatta birçok yetenekli devlet memuru görevlerinden ayrılarak iş

hayatına atıldı. Kayırma ve particilik ruhu bu yeni ekonomik faaliyetlerde belli bir rol oynadı ama bu geçmiş tecrübelere bakılınca umulduğu kadar olmadı.

Şu ana kadar başarılanlar sadece başlangıç. Türk unsurun ekonomik durumunu güçlendirmek için milliyetçi hükümet elbette dışarıdan bakıldığında tahmin edilebilenden çok daha başarılı işler yaptı. Bunu yaparken de tek amacı ülkenin hayatta kalması ve savunması idi. Elbette ki yeni kuşakların iş konusunda eğitilmeleri, salt iş amaçlı yabancı sermayenin ülkeye getirilmesi, memleketin uyuşuk bir halde bulunan kaynaklarının geliştirilmesi ve böylece üretimde artışın sağlanarak hâlâ çok düşük olan hayat seviyesinin yükseltilmesi için yeterli zamana ihtiyaç vardı.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucunda Türkiye'de meydana gelen bütün toplumsal ve ekonomik değişimleri ve mütarekeden sonra ortaya çıkan karmaşayı milletlerarası barış açısından inceleyecek olursak şu sonuca varırız: Türkiye'de beklenmeyen bir şekilde barışsever, kendine inancı ve güveni olan, enerjik, gerçekleri açık bir şekilde görme yeteneğine sahip ve bunlara zamanında ve doğru biçimde tepki gösterebilen bir rejimin yerleşmiş olması hiç şüphe yok ki milletlerarası sulh açısından büyük bir kazançtır. Savaşa ortam oluşturan kaynakların en kötüsü Türklerin kendi kaderlerini kendilerinin ele almasıyla kurutulmuş oldu. İçeride istikrarın tesisi önceleri halinden memnun olmayan çok çeşitli halk kesimlerini birbirine düşürerek kendi müdahaleleri için zemin oluşturan Büyük Devletler'in geleneksel faaliyetlerine de son verdi. Yeni Türkiye içeride sağlam ve istikrarlı duruşu, entrikalara ve dış maceralara karşı duyduğu samimi nefret hissiyle vaktiyle zayıf ve amaçsız bir durumda haklı olarak barış için en büyük tehlike olarak görülen ve stratejik açıdan çok önemli bir bölgede sağlam ve yeni bir unsuru oluşturmaktadır.

EKLER

1

İlk Türk Nüfus Sayımının Sonuçları

Bu kitap yazıldıktan sonra Türkiye'de ilk defa gerçekten bilimsel ve güvenilir bir nüfus sayımı yapıldı. 28 Ekim 1927 tarihinde gerçekleştirilen bu sayımı, Türkiye İstatistik Genel Müdürü olarak atanan Belçikalı uzman M. Camille Jaquart büyük bir ustalık ve doğrulukla düzenledi ve uyguladı.

Sayımda uygulanan yöntemler henüz yayımlanmadı. Dil, din, eğitim gibi konulardaki bilgiler de henüz elimizde değil. Bununla birlikte ilk rakamlar Temmuz 1928'de Merkezi İstatistik Dairesi tarafından aşağıdaki başlık altında yayımlandı:

> 28 Ekim 1928 Tarihli Genel Nüfus Sayımı; Vilayetler, Kazalar, Kasabalar ve Köyler İtibariyle Türkiye'nin Nüfusu

En önemli verilerin bir kısmı aşağıdadır:

Nüfus	**Nüfus**	**Tüm nüfusa oran**	**Alan (km²)**	**Tüm alana oran**	**Km² başına nüfus**
Avrupa yakası	1.044.306	7.65	23.975	3.15	43
Asya yakası	12.615.969	92.35	738.761	96.85	17
Toplam	13.660.275	10.00	762.736	100	18
Karadeniz	2.174.425	15.91	73.621	9.66	29
Marmara ve Ege	2.746.069	20.12	92.744	12.16	29
Akdeniz	753.639	5.51	56.279	7.37	13
İç Anadolu	6.941.836	50.81	516.117	67.66	13

Nüfusun üçte biri Avrupa'daki vilayetlerde ve Batı'daki kıyı bölgelerinde toplanmıştı. Bu da tüm alanın dörtte birini oluşturmaktadır. Avrupa yakasında 43, Batıdaki kıyı bölgelerinde 29 olan nüfus yoğunluğu Doğu vilayetlerinde 8'e kadar düşer. İstanbul vilayetinde ise bu yoğunluk Avrupa tarafında 187; Asya tarafında 85'tir. Bunu Trabzon 63, Mersin 26, Tokat 25, Bilecik 24, Antep 19, ile Çanakkale 18 takip eder, En düşük yoğunluğa sahip olan vilayet Doğu'da Hakkari'dir. Nüfus yoğunluğu en batıdan en doğuya doğru tedricen azalır.

Türkiye'de nüfusu 5000'in üzerinde olan 147 şehir vardır. Bunların toplam nüfusu 2.780.102'dir. Bu 147 şehir şu şekilde gruplara bölünebilir: 79, 5000-10.000; 39, 10.000-20.000; 14, 20.000-30.000; 7, 30.000-40.000 ve 6, 40.000'den fazla.

Son gruba dahil olan şehirlerin nüfusları:

Şehir	Nüfus
İstanbul	673.029
İzmir	153.845
Ankara	74.784
Adana	72.652
Bursa	61.451
Konya	47.286

Türkiye bu yıllarda 63 vilayet, 328 kaza ve 699 nahiyeye bölünmüştür. Vilayetlerin ve nahiyelerin çevresinde 3.305.879 kişilik bir nüfus yaşamaktadır. Toplam 40.991 kasaba ve köy bulunmaktadır. Ortalama olarak Türkiye'nin Avrupa yakasındaki kasaba ve köylerin her birinde 1030, Asya yakasındakilerde 316 kişi yaşamaktadır. Türkiye'nin bu konudaki genel ortalaması ise 333'tür.

Türkiye'nin 13.660.275 olan toplam nüfusunun 6.584.747'ü erkek, 7.675.801'i kadındır. Diğer bir deyişle nüfusun %48.20'si erkek, %51.80'i kadındır. Yani sayılar 1000'e 1075'tir.

15 vilayet dışında kadınlar her yerde erkeklerden sayıca fazladır. Bu oran Kastamonu'da 1000'e 1250; Trabzon'da 1000'e 1207; Denizli'de 1000'e 1202; Muğla'da 1000'e 1176 ve Afyon Karahisar'da 1000'e 1180'dir.

Doğu vilayetlerinde erkekler genel olarak kadınlardan sayıca fazladır. Nitekim 1000 kadına karşılık Beyazıt'ta 1193; Kars'ta 1116; Van'da 1112 erkek bulunmaktadır.

*Endüstri ve İş**

Sanayi kuruluşları	65.245
Çalışanların sayısı (yak. 38.000 kadın)	256.855
Yıllık üretim miktarı	432.740.855
Ülkeden elde edilen hammadde	203.299.683
İthal hammadde	29.365.023
Motorların beygir gücü	163.548
Motor olmayan sanayi kuruluşları	62.423
Motor olan sanayi kuruluşları	2.822

* Tüm meblağlar Türk lirasıdır.

Madencilik (ton)

Maden	1923 (ton)	1924 (ton)	1925 (ton)	1926 (ton)
Kömür	870.820	1.088.583	1.703.443	1.222.387
Linyit	759	701	6.061	12.207
Bakır	188	830	197	7.534
Kurşun	—	8.000	1.441	17.673
Antimon	—	—	75	600
Krom	—	3.400	6.667	6.445
Manganez	—	43	107	78
Borasit	4.911	12.224	12.347	18.360

*Ticaret**

			Amerika'yla ilişkiler	
Yıl	**İthalat**	**İhracat**	**İthalat**	**İhracat**
1923	144.788.671	84.651.190	11.059.352	6.749.602
1924	193.611.048	158.867.958	11.377.884	16.391.604
1925	242.314.138	193.119.459	19.654.074	25.102.934
1926	234.591.722	187.742.801	8.179.454	24.829.955

* Tüm meblağlar Türk lirasıdır.

Tarım Üretimi (1925-1927)

Ürün	**1927* (kilo)**	**1925 (kilo)**	**1926 (kilo)**
Buğday	1.333.150.811	1.075.287.021	2.469.367.407
Diğer tahıllar	1.067.246.985	2.421.479.549	2.384.031.152
Fasülye, bezelye vs.	100.222.773	270.833.840	259.494.399
Patates	20.738.756	72.602.178	76.170.398
Soğan	14.453.550	44.796.817	34.377.089
Sarımsak	944.421	5.563.897	4.925.419
Tütün	47.531.635	39.348.960	48.024.690
Susam	10.969.168	22.961.506	31.211.614
Haşhaş	112.257	—	105.884
Pamuk	38.905.036	76.011.016	27.341.532
Tarım ürünleri genel toplam	2.664.037.881	3.965.646.902	5.350.241.359

* 1927 yılı kurak geçmişti.

Çiftçilikle uğraşan nüfus, 1927

Aile sayısı	1.751.239
Kişi sayısı	9.216.918
Saban ve makine sayısı	1.413.509

İnşaatı Devam Eden Demiryolları (Normal Ölçülerde)

Bölge	**Uzunluk (km)**	**Yüklenici Firma**
Samsun-Turhal	205.5	Yerli Türk
Kayseri-Sivas	180	Yerli Türk
Turhal-Sivas	195	Yerli Türk
Ankara-Ereğli (kömür ocakları)	580	The Swedish Co.
Kütahya-Balıkesir	225	Julies Berger
Fevzipaşa-Diyarbakır	520	The Swedish Co.

Anadolu Demiryollarının Getirisi (1922-1927)

Gelirler	**1922**	**1923**	**1924**	**1925**	**1926**	**1927**
Yolculardan	1.064.706	2.018.459	2.546.606	2.939.935	2.882.220	3.522.197
Ticari eşyadan	1.909.988	2.353.816	3.353.086	4.502.405	4.476.977	5.868.414
Toplam brüt	3.089.018	4.551.526	6.157.916	7.875.789	8.053.316	9.972.120
Net	—	—	1.260.700	2.783.834	2.978.492	3.530.135
Gelir/Gider oranı (%)	—	—	79.50	64.70	63	64.60

*Bankacılık**

Devletin İşlemleri "Güvence Karşılığı Borç Kurumu"		
Yıl	**Kredi**	**Mevduat**
1921	1.556.389	913.932
1922	1.486.001	2.668.630
1923	1.158.187	3.095.108
1924	1.959.363	4.059.706
1925	1.906.591	4.426.060
1926	3.351.226	6.720.745
1927	4.165.196	9.835.086

* Tüm meblağlar Türk lirasıdır.

*Ziraat Bankası Verileri**

İşlem türü	1918	1923	1924	1925	1926
Elden nakit	563.572	6.528.992	4.191.720	5.510.00	11.684.402
Kırsal krediler	5.435.022	—	17.039.879	19.936.733	20.491.653
Sermaye	10.299.477	15.077.920	30.000.000	30.000.000	30.000.000
Rezerv	—	96.902	108.208	230.936	472.596
Tasarruflar	126.012	700.735	723.948	737.735	2.940.455
Net kâr	192.235	313.097	690.524	1.680.209	1.809.191

* Tüm meblağlar Türk lirasıdır.

Türk Şirketleri (31 Aralık 1927)

Nitelik	Sayı	Sermaye*
Banka	36	183.517.500
Ticari şirketler	40	9.365.000
Taşıma şirketleri	45	8.044.050
Madencilik şirketleri	20	6.650.000
Çiftçilik şirketleri	6	1.068.000
İnşaat şirketleri	7	1.127.000
Kerestecilikle uğraşan şirketler	4	3.650.000
Kooperatifler	27	8.835.750
Tekeller	9	32.000.000
Diğer şirketler	8	1.054.000

2

Osmanlı Devleti'nin Dış Borcu[1]

Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından 1 Haziran 1928 tarihinde hazırlanan bir tabloya göre, 28 Şubat 1914 itibariyle idarenin tedavüldeki sermayesi ile faiz ve itfa ödeme borçlarının tutarı aşağıdaki şekildeydi:

Düyûn-ı Umumiye İdaresi, 28 Şubat 1914

Borçlar	Sermaye	Faiz ve itfa
Muharrem ayı vade uzatımına dahil edilenler	47.936.197,62	2.157.375,35
Dahil edilmeyen	94.566.634,68	7.356.019,73
Toplam	142.502.832,30	9.513.395,08

6 Ağustos 1924 tarihinde durum şöyleydi: Ödenmiş kabul edilen meblağlar sermaye hanesine kaydedilmiş; faiz ve itfa borçları ise "Ödenmesi gereken bakiye borçlar" hanesine işlenmişti:

1 Bu eklerdeki tüm rakamlar yazarın nazik izni ile, henüz yayımlanmamış bir kitaptan alınmıştır. İbrahim Fazıl Bey (Prof.), *The Science of Finance and Financial Legislation*, İstanbul Üniversitesi.

Osmanlı Devleti'nin Düyûn-ı Umumiye'ye borçlarının toplam miktarı

Borçlar	Sermaye (lira)	Ödenmesi gereken bakiye (lira)	Toplam (lira)
Muharrem ayı vade uzatımına dahil edilenler	41.306.763	6.705.594,35	48.012.357,35
Dahil edilmeyenler	81.096.075	33.310.473,46	114.406.548,46
Toplam	122.402.838	40.016.067,81	162.418.905,81

Lozan Barış Antlaşması sonucunda Türkiye'den tahsil edilecekler

* Tüm meblağlar Türk lirasıdır.

Borçlar	Sermaye (lira)	Ödenmesi gereken bakiye (lira)	Toplam (lira)
Muharrem ayı vade uzatımına dahil edilenler	25.707.074	2.532.600,24	28.239.674,24
Dahil edilmeyenler	54.186.967	24.670.844,41	78.857.811,41
Toplam	79.894.041	27.203.444,65	107.097.485,65

Osmanlı Devleti'nin ödeyeceği yüzdeler

Vadesi uzatılmış	62.23	37.77	58.82
Vadesi uzatılmamış	66.82	74.66	68.93
Ortalama (%)	65.27	67.98	65.94

Aşağıdaki tabloda yıllık faiz ve itfa ödemelerinin miktarları gösterilmiştir:

Faiz ve itfa ödemeleri (yıllık)

Gerekli ödeme (lira)	**Düzenli ödemeler**	**Gecikmiş ödeme**	**Toplam**
Vade uzatımına dahil olanlar	2.157.375,35	335.279,72	2.492.655,07
Dahil olmayanlar	6.478.713,48	1.665.523,69	8.144.237,17
Toplam	8.636.088,83	2.000.803,41	10.636.892,24

Osmanlı Devleti'nin ödemesi gereken yüzdeler

Vade uzatımına dahil borçlar	62.23	37.77	58.94
Dahil olmayan borçlar	68.84	74.06	69.75
Toplam	67.04	67.98	67.21

Lozan Barış Konferansı'nda iki taraf yıllık ödemelerin yapılacağı para birimi üzerinde mutabakat sağlayamadılar. Ayrıca bağımsız Osmanlı Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin durumu da büyük bir sorundu. Bu sorun Türk hükümeti ile tahvil sahipleri arasında çözümlenecekti. Değişik tarihlerde tekrarlanan görüşmeler sonucunda aşağıdaki genel hatlar çerçevesinde anlaşmaya varıldı:

1. Ödemelerde para birimi olarak Osmanlı altın lirası kabul edildi.
2. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin eski şekline son verilecekti. İki ayrı "konsey" (Biri vadesi uzatılmış borçlara dahil edilen diğeri edilmeyen borçlar için) Paris'te denetim görevi yapacaktı. İki türden de tahvil sahibi olanlar olursa iki konsey de müşterek toplantı yapabilecekti.

3. Türk dış borcu 83.454.679 lira olarak tespit edildi. Yıllık ödenmesi gereken miktar ise 22.217-286.56 lira arasındaydı. Ayrıca Türkiye'nin ödemesi gereken hazine tahvillerinin tutarı da 3.521.936 lira idi.

4. Türkiye yukarıdaki miktarları altın olarak ödemek zorunda değildi. Altını birim olarak kabul etmesi karşılığında miktarlarda büyük indirime gidildi. 1 Haziran 1928'den 31 Mayıs 1936 tarihine kadar sekiz sene boyunca Türkiye yılda 2.000.000 altın ödeyecekti. Bundan sonra ödemeler şu şekilde devam edecekti:

1 Haziran 1936-31 Mayıs 1942, altı yıl süresince yılda 2.380.000

1 Haziran 1942-31 Mayıs 1947, beş yıl için yıllık 2.780.000

1 Haziran 1947-31 Mayıs 1952, beş yıl boyunca yıllık 3.180.000 lira ödenecekti.

Nihayet 1 Haziran 1952'den sonra 3.400.000 lira ödenecekti.

5. Bu ödenen paralardan önce konseylerin masrafları karşılanacaktı, sonra faiz ve banka komisyonları ödenecekti. Bakiye sermayenin amortismanında kullanılacaktı.

6. 1929-1942 dönemi için Galata, İstanbul ve Haydarpaşa gümrükleri teminat olarak gösterilecekti. 1942'den sonra bunlara Samsun da eklenecekti. Konseyin İstanbul'daki bir temsilcisi hasılata nezaret edecek ve konseye haftalık rapor sunacaktı.

KAYNAKÇA

Yazarın ayrıntılı bir bibliyografya vermek gibi bir niyeti yoktur. Kullanılan kaynaklara ilişkin bazı bilgiler aşağıda sunulmaktadır ancak metnin içinde de belirtildiği gibi yazar henüz yayınlanmamış bazı bilgilere de ilk elden ulaşmış bulunmaktadır.

Sansüre rağmen günlük Türk gazeteleri savaşın toplumsal ve ekonomik sonuçlarını incelemede önde gelen kaynakları teşkil etmiştir. Bu kitabın amacına uygun olarak yazar aşağıdaki yayınları taramıştır:

Berliner Tageblatt (günlük), 1915-1916.

Current History (aylık),1919-1925.

Dar'ülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası (aylık) 1915-1918.

Der Neue Orient (iki haftada bir), Berlin, 1917. Profesör Martin Hartmann'ın editörlüğü sayesinde savaş sırasında Türkiye'deki entelektüel hareketin incelenmesi konusunda iyi bir kaynak.

Deutsche Levante Zeitung, 1915-1918.

Harp Mecmuası (iki haftada bir), 1914-1918.

İçtihad, İdeal (haftalık), 1914-1918.

İçtimaiyat Mecmuası (aylık), 1917-1918.

İktisat Mecmuası (haftalık), 1915.

İleri (günlük), 1917-1923.

İslam Mecmuası (haftalık), 1916-1918.

Takvim-i Vakayi (hükümet tarafından yayımlanan günlük gazete), 1914-1918.

Tevhid-i Efkâr (günlük), 1909-1921.

The Near East (haftalık), Londra, 1919-1922.

Türk Yurdu (haftalık), 1911-1921.

Vakit (günlük), 1917-1923.

Yeni Mecmua (haftalık), 1914-1918.

Savaş tarihi için önemli bir kaynak da kararname ve yasalardır. Bunlar gündelik gazetelerde ve resmi *Takvim-i Vakayi* ile broşürlerde bulunabilir.

BAŞVURULAN KİTAPLAR ŞUNLARDIR:

TARİHİ ARKA PLAN

Abbot, G. F., *Turkey in Transition*, Londra,1909.

Abdurrahman Şeref, *Tarih-i-Devlet-i Osmaniye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1315-1318 (1897-1900).

Ahmet Rasim, *Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*, 3, İstanbul: İkbal Kütüphanesi, 1327 (1911).

Anonim, *İstanbul und das moderne Turkentum*, Leipzig, 1877.

Bérard, Victor, *La révolution turque*, Paris: Colin,1909.

Bérard, Victor, *Le sultan, l'islam et les puissances: Constantinople-La Mecque-Bagdad*, Paris: Colin, 1907.
Buxton, Charles Roden, *Turkey in Revolution*, Londra: Unwin, 1909.
Cahun, Léon, *Introduction á l'histoire de l'Asie*, Paris: Colin, 1896.
Carmes, Gabriel, *L'avenir de la Turquie*, Paris, 1883.
Collas, Bernard Camille, *La Turquie en 1861*, Paris: Franc, 1861.
McCullagh, Francis, *The Fall of Abd-Ul-Hamid*, Londra: Methuen & Co. Ltd, 1910.
Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul, 1875-1884, 12 cilt.
Dwight, H. D., *Turkish Life in War Time İstanbul*, Londra, 1881.
Engelhardt, E., *La Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1882.
Fech, Paul, *Contantinople dans les derniers jours d'Abdul Hamid*, Paris, 1907.
Gibb, E. J. W., *The Poets and the Poetry of Turkey*, Washington, Dunne, 1901.
Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, Pest, 1834-1836, 4 cilt.
Horn, Paul, *Geschichte der türkischen Moderne*, Leipzig: C. F. Amelang, 1916.
Iorga, Nicolae, *Geschichte des Osmanischen reiches by 1871-1940*, Gotha 1911.
Leanzon, Le Duc, *Mithat Paşa*, Paris, 1877.
Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul, 1873-1877.
Lybyer, A. H., *The Government of the Ottoman Empire in the Time of the Süleyman the Magnificent*, Harvard: Harvard University Press, 1913.
Midhat, Ali Haydar, *Life of Mithat Paşa*, Londra, 1903.
Moltke, Hellmuth Count von, *Briefe über Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 und 1839*.
Mustafa Paşa, *Netaicü'l-Vukuat*, ikinci basım, İstanbul, 1911.
Naima, *Tarih-i Naima*, 2 cilt, İstanbul, 1734; 6 cilt, 1863.
Nuri Ali, *Unter dem Zepter des Sultans*, Berlin, 1905.
Pears, Sir Edwin, *Turkey and its People*, Londra, 1912.
Pinin, René, *L'Europe et la jeune Turquie*, Paris, 1911.
Rousseau, Louis, *L'effort ottoman*, Paris, 1907.
Ubicini, J. H. A., *Letters on Turkey*, Londra, 1856.
Ubicini et Courteille, *Etat présent de l'Empire otto*man, Paris, 1876.
Vassaf, *Tarih-i Vassaf* (Türkiye Tarihi), İstanbul, 1805.
Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Hamburg: Perthes, 1840-1863.

TOPLUMSAL

Arménie (Délégation à la conférence de la paix): *L'Arménie et la question arménienne*, Para Prabien, 1922.
Barres, M., *Une enquête aux pays du Levant*, Paris: Plon, 1923.
Bouvet, *Le Code familial ottoman de 1917*, Paris: Revue du Monde Musulman, 1921.
Bryce, Viscount, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, New York ve Londra: G. P. Putnam's Sons, 1916.
Deny, J., *L'Adoption du calendrier gregorien en Turquie*, Paris: Revuedu Monde Musulman, c. XLIII, 1921.
Foreign Office Reports on Conditions in Turkish Prisons, Cund 260, 1919.

Georges-Gaulis, Berthe, *Les origines intellectuelles du nationalisme Turc*, Paris, 1922.
Johnson, Clarence, *Constantinople Today*, New York, 1922.
Nationality and the War, Londra: Dent, 1915.
Oberhumer, E., *Die Türken und das osmanische Reich*, Berlin: Teubner, 1917.
Pernot, M., *La question Turquie*, Paris: Grasset, 1923.
Said Halim, Prince, *La Réforme de la société Musulmane*, Paris, 1912.
Still, John, *A prisoner in Turkey*, Londra: John Lane, 1920.
Stoddart, T. L., *The New World of Islam*, New York: Scribners, 1921.
Tekin Alp, *Turkismus and Pan Turkismus*, Weimar: Kiepenheuer, 1915.
Toynbee, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey*, Londra: Constable, 1922.
Valyi, Felix, *Spiritual and Political Revolutions in Islam*, Londra, 1925.
Yalman, Ahmet Emin, *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press*, New York, Columbia University, 1914. [Türkçesi: Modern Türkiye'de Basının Gelişimi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018]

EKONOMİK

Die deutsch-türkischen Wirtschaftsbeziehungen, Weimar, 1917.
Earle, E. M., *Turkey, the Great Powers, and the Baghdad Railway*, New York: Macmillan, 1923.
Frankfurt Alman-Türk Ticaret Odası Yayını: *Die türkische Republik in Wirtschaft und Aufbau*, c. XVI.
Frech, F., Hanig, H.ve Sach, A., *Die Grundlagen türkischer Wirtschaftsver jüngungten*, Berlin, Reimer, 1916.
Henneg, R., *Die deutschen Bahnbauten in der Türkei.*
Junge, Reinhard, *Die zukünftige Bedeutung für die deutsche Industrie*, Lepzig, 1916.
Mears, E. G., *Modern Turkey*, New York: Macmillan, 1924.
Phikippson, *Das türkische Reich*, Weimar, 1915.
Renner, R., *Der Aussenhandel der Türkei vor dem Weltkriege. Auslandswirtschaft in Einzeldarstellungen*, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır. III. cilt, Berlin, 1919.
Schafer, C. A., *Die Entwicklung der Baghdad bahnpolitik*, Weimar: Kiepenheuer, 1916.
Türkische Wirtschaftsgesetze. Weimar, 1917.
Wiedenfeld, *Die Deutsch-Türkischen Wirtschaftsbeziehungen und ihre Entwicklungsmöglichkeiten*, Leipzig: Drucker, 1915.
Zimmermann, Emil, *Kann uns Mesopotamien eigene Kolonien ersetzen?*, Berlin: Verlag Kolonial-Wirtschaftliches Komitee, 1917.

ASKERİ

Ali Fuad, Albay, *Paristen Sahra Çölüne*, İstanbul, 1920.
Amin Ali, *Çanakkale*, 5-18 Mart, İstanbul, 1915.
Bluett, Anthony, *With Our Army in Palestine*, Londra: Melrose, 1919.

Dardanelles Commission Report, 1917-1919.
Endres, Major, *Der Weltkrieg der Türkei*, Berlin, 1921.
Events on the Ottoman fronts during the Great War, İstanbul, 1922.
Fünf Jahre Türkei, Berlin, 1919, Türkçe tercümesi, Türk Genelkurmayı'nın notlarıyla birlikte. İstanbul, 1921.
Great Britain, Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War, 1914-1918, 1922.
Hayri Bey (Yarbay), *Harb-i Umûmi'de Çanakkale Kara Muharebeleri/Anafartalar Grubu Muharebeleri*, İstanbul: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336[1920].
Hüseyin Hüsnü Emir (General) *Yıldırım, 1917-1918*, İstanbul, 1337 (1921).
Irak Hakkında Genel Rapor, İstanbul, 1923.
Irak'ta Türk-İngiliz Seferberliği ve Yanlışlarımız, İstanbul, 1919.
İzzeddin, Yarbay, *Arıburnu Muharebeleri*, İstanbul, 1920.
İzzeddin, Yarbay, *Le 25 Avril aux Dardanelles*, İstanbul, 1920.
Larcher, M., *La guerre turque dans le guerre mondiale*, Paris: E. Chiron, 1926.
Liman von Sanders (General), *Dardanellensieg*, Münih, 1920.
Ludendorf (General), *Kriegserrinnerungen*, Türkçe tercümesi, 1922.
Marn, Louis, *Rapports sur les effectifs et les pertes*, Paris: Journal Officiel, 1919.
Mehmet Emin, Albay, *Selman Pak Muharebesi*, İstanbul, 1922.
Merkel, *Deutscher Etappendienst (Asienkaempfer)*, Berlin: Cleemann, 1921.
Mesopotamia Commission Report, 1912.
Priggs, N., *Der Kampf an der Dardanellen*, Weimar: Kiepenheuer, 1916.
Şerif Kopral (Yarbay), *Sarıkamış İhata Manevrası*, İstanbul, 1922.

MUHTELİF

Cemal Paşa, *Hatırat*, İstanbul, 1923. İngilizce tercümesi, *Memories of a Turkish Statesman*, Londra, 1921.
Doubleday Page, 1918.
Einstein, Lewis, *Inside Constantinople*, Londra: Murray, 1917.
Grothe, Hugo, *Die Türken und ihre gegner*, Frankfurt, 1915.
Hentig, *Meine Diplomatenfahrt ins verschlossene Land*, Berlin: Ullstein, 1918.
Kayser, *L'Europe et la Turquie nouvelle*, Paris, 1922.
Mandelstam, André, *Le sort de l'Europe ottomane*, Paris:Payet, 1917.
Morgenthau, H., *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, N.Y.,
Nihad Reşad, *Les Grecs á Smyrne*, Paris: Kornett, 1920.
Nossig, *Die neue Türkei und ihre Führer*, Berlin, 1915.
Paillarés, *Le Kémalisme devant les Alliés*, Paris et Constantinople: Bosphore, 1922.
Pernot, Maurice, *La question turque*, Paris: Grasset, 1923.
Schicklin, Angora, *L'aube de la Turquie nouvelle*, Paris: Berger-Levrand, 1922.
Stürmer, *Zwei Jahre in der Türkei*, Lozan, 1917.

İlk baskısı 1930 yılında İngilizce yapılan ve Türkçede ilk kez yayımlanan *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, ülkenin savaş öncesi, savaş dönemi ve savaş sonrası durumunun incelendiği üç ana başlık altında toplanıyor.

Türkiye'nin savaşa giriş nedenleri, kaynaklar, yeni savaş hükümeti düzeni ve izlenen politikalar kitabın ana eksenini oluşturuyor. Yalman ayrıca, savaş sırasında yaşanan iaşe sorunu, savaş maliyesi ve milliyetçilik meseleleri ile "eğitim", "kadın erkek eşitliği", "ahlak", "sağlık" gibi önemli başlıklar üzerinden savaşın yansımalarını da ele alıyor.

Döneminin önemli kitaplarından biri olan *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, savaşın ülke ekonomisine, insan kaynaklarına ve toplumsal düzene etkilerini savaş sonrası süreci de dahil ederek gözler önüne seriyor.

Ahmet Emin Yalman (1888-1972) Selanik'te doğdu. Selanik Askeri Rüşdiyesi, Selanik Alman ve Beyoğlu Alman Mektebi'nde okudu. Gazeteciliğe *Sabah* gazetesinde muhabir ve çevirmen olarak başladı. Sonraki dönemde *Yeni Gazete*'ye geçti. 1911 yılında eğitim için Amerika'ya gönderildi. 1912 yılında açılan Pulitzer Gazetecilik Okulu'nu ilk öğrencilerinden biri olarak tamamladı ve "The Development of Modern Turkey as Measured by its Press" tezi ile felsefe doktoru oldu. 1914-1916 yılları arasında Darülfünun'da, 1916-1920 arasında Mülkiye Mektebi'nde çalıştı. *Tanin*'in yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. 1917'de Asım Us'la *Vakit* gazetesini kurdu. Dönemin siyasi çalkantıları nedeniyle 1919'da gözaltına alındı. Önce Kütahya'ya, sonra da 1920'de Malta'ya sürüldü. Cumhuriyet'in ilanından sonra, Şükrü Esmer ve Enis Tahsin Til ile *Vatan* gazetesini çıkardı. Bir süre ticaretle uğraştı. 1936'da haftalık gazete *Kaynak*'ı yayımlamaya başladı, kısa süreliğine *Tan* gazetesini devraldı. 1940'ta *Vatan* gazetesini tekrar çıkardı. 1960-1962 arasında *Hür Vatan* gazetesini çıkardı. Eserlerinden bazıları: *Die Türkei* (1918), *Turkey in the World War* (1928), *Gerçekleşen Rüya* (1938), *Yarının Türkiyesine Seyahat* (1944), *Turkey in My Time* (1956), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (4 Cilt, 1970).

9 786052 956632

32 TL